

~~IndL 212.89~~ Bid. Dec. 1886.

Harvard College Library

FROM

*The Asiatic Society
of Bengal.*

6 Nov. 1883 - 12 Sept. 1885.

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES,

Nos. 494, 506, 508, 517, 526 and 538.

51-1-41

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAN̄DIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. II.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1885.

Ina 212.87 (8)

निरुक्तम् ।

(निघण्टुः)

अत्रिगोत्रश्रीदेवराजयज्वकृत 'निर्वचन' नामटीकासहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिकसमाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

द्वितीयो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाङ्मिसिम्भन्ते मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०० ॥

NOV 6 1883.

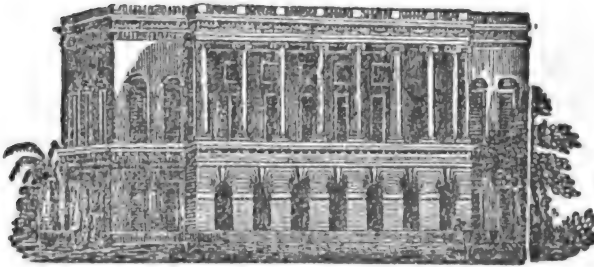
BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 494.

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. II.

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1883.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Atharvaṇa Upanishada, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	..	3 2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2 8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	..	8 12
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3 2
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	0 10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	..	6 14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	..	1 0
Bhāmati, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	5 0
Bṛihat Kṛanyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each	..	4 6
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1 4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	..	3 12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1 4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Fasc. I—XLI @ /10/ each	..	25 10
Ohhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0 10

(Continued on third page of cover.)

॥ निरुक्तम् (निघण्टुभाष्यम्) ॥

तस्य

वृत्ति-भूमिका ।

आदितः पाणिनीयन्तु श्रिचा ज्योतिषतन्त्रम् ।

पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तं सुपरि स्थितम् ॥

प्रणम्य तत् प्रवक्ष्यामि रुद्रायामिततेजसे ।

स मे दिवतु सुप्रौतो वाग्धियोः श्रिष्टसम्पत्तिम् ॥

अथ किमर्थं वेदो वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि ? सर्वकामप्राप्त्या-
दिर्भोगान्तः पुरुषार्थो वक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः । तत्परिज्ञानाय
वेदाङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरभूनि* प्रतिनियतार्थविषय-
वृत्त्यावेदं मास्कुन्दन्ति । तद्यथा—

श्रिचा तावत् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्”—इत्येवमादिनां
क्रमेण स्वरव्यञ्जनाभिव्यक्तिलक्षणम्, पूर्वाङ्गमध्यन्दिनापराङ्गेषु यथाध्येयम्,
अधीतस्य च स्वरसौष्टवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोगः;—इत्येवमादि
अर्थजातं निरुवाच । तथा अधीतः प्रयुज्यमानश्चापूर्वाङ्गभावाय नान्य-

* श्रिचादीनि वदेव । “श्रिचा वक्ष्यी व्याकरणं निरुक्तं इन्दी ज्योतिषमिति” सु-
७० १, ५ ।

† आत्मा बुद्धेत्यर्थं श्रिचो न पञ्चरश्मकः, ‘अथ श्रिचां प्रवक्ष्यामीत्यर्थे वाच्यत्वात्,
अतोऽत्र आदिशब्दे न प्रथत्यर्थोऽपि तु प्रकारार्थैव ।

येत्येव मर्थवन्ता शिवायाः* । एवं द्याह—“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न त मर्थ माह । स वाग्वज्जी यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रश्चतुः। स्वरतोऽपराधात्” (शि० पू०)—इति । वेदाध्ययनानु-
पङ्गतयेतिहासपुराणशास्त्राणां लौकिकानां ग्रन्थविस्तररचनानाम् ।
अतएवाध्ययनपरिज्ञानं शिवाऽधिगताध्ययनविधेः ॥

वेदस्याक्षरकोशपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने कन्दोविचित्रिराद्रियते ।
इयताक्षरकोशेनेयङ्गिः पादैर्गायत्री, इयङ्गिस्त्रिष्टुप्, इति । न हि
अविज्ञातकन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यार्द्धकः स्यात् । एवं द्याह—

* तथाव तैत्तिरीया खानमनि—“श्रीचां व्याख्यास्थानः । वर्षः, स्वरः, मात्रा, वचः, साम-सन्मानः । इत्युक्तः श्रीचाध्यायः ।” इति तै० उ० १७० १७० १७० । वर्षः चकारादिः । ‘विषष्टिस्ततुःषष्टिवा वर्षाः (१)’—इत्याद्युक्तः । स्वरः उदात्तादिः । ‘उदात्तशानुदानश्च (११)’—इत्येवमादिना कथितः । मात्रा श्रृसादिः । ‘श्रृसादौर्ध्वमत इति (११)’—इत्येवमादिना भाषिता । वचं खानप्रयमै । तत्र ‘षष्टौ खानानि वर्षानाम् (१२)’—इत्यादिना खानमुक्तम्, ‘अचोऽस्युद्धा (१८)’—इत्यादिना प्रयत्नशोक्तः । साम-सन्मानः । अतिरु तादिदोषभून्यत्वेन माधुर्यैदिगुचयुक्तत्वेन चोच्चारणं साम्यम्, तस्य सन्मानो विकारः । तत्र ‘मौतौ श्रीमौ (११)’—इत्येवमादिना दोषविकारः, ‘माधुर्यैमचरव्यक्तिः (११)’—इत्येवमादिना गुचविकारोपदिष्टः । यद्वाचार्थपादैः संहितेति पदं प्रयत्न-
कृत्य व्याख्यानं, यच्च तदनुसारतरव भगवत्सायबेन अग्न्याधुमिकायां ‘सन्मानः संहिता’—इत्याद्युक्तः, तदस्माकन्न मनोरमम् । ‘एतच्च व्याकरणेऽभि-
हितत्वाच्चिवायामुपेक्षितम्’—इति तदुत्तरपद्येनैव बाधात् । मूले तु अतोऽ-
चवहितमेव ‘श्रीचां पद्य (तै० उ० १७० १७० ११७०)’—इति, पद्यानामेव शिवाविषयत्वेन परिगणितत्वात् सन्मानस्य पार्थक्यमूलकं षष्ठत्वं स्वरव्य-
वाचतम् ।

† “इन्द्रश्चतुर्वैश्व” — इत्यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुघातक इत्यर्थे विवचिने तस्य स्व-
त्वाद्भक्तोदात्तारवेन्द्रश्चतुर्वचरितस्यः, प्रयुक्तस्त्वाशुदानः, तथाच इन्द्रो घातको
यस्येति वङ्गोच्छ्रयः सम्पन्नः इति भावः । प्रदर्शितश्चेत्तत् पातङ्गुली मन्त्राभाष्ये
पस्यमार्तिके शब्दानुशासनस्य भूयः प्रयोजनकथनावसरे ‘दुष्टःशब्दः—इत्युप-
क्रमे च ।

“यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाधापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्ते वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति”*-इति । अतो-
ऽनुषङ्गतो वक्त्रादिसन्धेयपरिज्ञानं लोकेऽत्र लौकिक मिति ह्याह ॥

सम्यग्धौतस्य परिज्ञातच्छन्दसो अमुष्मिन् कर्माणि विनियोग इति कल्प आद्रियते । तद्यथा । इषेत्वतिच्छिनत्ति ऊर्जेत्वेत्यनुमाहृतिं । न हि कल्पानभिज्ञः प्रयोगान् विजानीयादिति ॥

श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् । अनुषङ्गत-
स्यातो प्राणिनां शुभाशुभकर्माफलविपाककालपरिज्ञानम् ॥

व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एवं ह्याह—“प्रयाजाः सविभ-
क्तिकाः कर्त्तव्याः” ? । तथाचेदं दर्शयति—“सङ्ख्यादयो न विवर्द्धन्ते”-

* सा० वे० आ० ब्रा० १प्र० १खखे । एतस्योपरिष्ठाकोक्तमथेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ।

† एतच्च फलसम्बन्धयनम् । तथा हि । “पर्णशाखाश्चिनत्ति शानिर्लीं वेपेत्वेत्यु-
र्जेत्वेति वा द्विमिष इति वेभयोः सावाङ्मत्वात् सन्नयामीति वेत्तरा”- इति
कात्यायनसूत्रम् ४, १, १, २ । ‘इषेत्वा (य० वा० सं० १, १, १)’- इति वेद-
नार्थो मन्त्रः । ऊर्जेत्वा य० वा० सं० १, १, १’- इति सन्नमनार्थः । सन्नमन-
सङ्करणं शाखासङ्ग्रहस्यपनयनम्’- इति महीधरव्याख्याः ।

‡ उक्तञ्च तत्रैव । “वेदा हि यज्ञाय मभिप्रष्टताः कासानुपूर्व्या विहितस्य यज्ञाः ।
तस्मादिदं कासविधानशक्तं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्”- इति ष्यो० १,
१ । ‘ज्योतिःशास्त्रज्ञः कासस्वरूपज्ञतया यथोक्तयज्ञफलभाग भवतीत्यर्थः’- इति
नट्टभाष्याः ।

§ “विभक्तिं कुवन्ति । याञ्जिकाः पठन्ति । ‘प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्त्तव्याः’-
इति । न चान्तर्येण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः वर्णुम् । तस्माद्-
ध्येयं व्याकरणम्”- इति पा० म० भा० १ख० १पा० १आ० ।

इति । न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्तीर्जानीयादूहितुं वा मन्त्रान्* । तत एव शानुषङ्गतो लोके लौकिकलक्षणपरिज्ञानं मेवं ह्यन्दस्येवं भाषाया मिति प्रविभागो नान्तरीयकोऽनन्तरेण व्यवस्थितः ॥

अत उक्ताध्ययनविधेरुक्ताच्छब्दः प्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपल-
क्षितकर्त्तृभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये
निरुक्तं नामेदं मङ्ग मारभ्यते । प्रधानं चेद मितरेभ्योऽङ्गैर्भ्यः सर्व-
शास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थोहि प्रधानं । तद्रूपः शब्दः ।
स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कस्ये खल्वपि विनियोगसि-
न्त्यते । स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्त्राणाम् । यो य मर्थं मभिधा-
नेन संस्कर्तुं समर्थो मन्तः, स तच्च विनियुज्यते । तदुक्तं—“अर्था-
भिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् (३, २, १)”—इति† । न च
निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गं मन्यदा वाङ्मं शास्त्रं मस्ति, तात्पर्येण यदशेषान्
शब्दान् निर्द्भूयात् । यदपि च कश्चित् कश्चिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनम्,
अतएव तदित्युपलक्ष्यम् । यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु
व्याकरणात्, एवं शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रं मेव
हि इतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयं मेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मण
मपि च विध्यर्थवादरूपं मशेषमन्त्रार्थशेषभूतं मेव । मन्त्रब्राह्मणार्थ-

* “अहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्ने सर्वैर्भिविभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा मिन्द्रिताः । ते
चावशं यत्राङ्गत्वेन यथायथं विपरिचमयितव्याः । ताशावैवाकरवः शक्नोति
विपरिचमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरवम्”—इति पा० म० भा० १च० १पा०
१शा० ।

† लीमासादर्रमकारेण जैमिनिना ।

‡ “तस्मादुत्पत्तिरन्वयोऽर्थेन नित्यसंयोगात्”—इति दैतत्सूत्रशेषदसम् । एव
च विधिव्याय उच्यते ।

परिज्ञानवद्भ्रूसाध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानदारेण धर्मार्थकाममो-
क्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति ।
तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेद्यादिद मेव प्रधान मित्युपपन्नम् । अथाख्यैव
मखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य सङ्ग्रहः ।

तद्यथा ;—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम्^(१) ; भावविकार-
लक्षणम्^(२) ; नामान्याख्यातजानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रति-
पक्षतो विचार्यावधारणम्^(३) ; सर्वाण्यख्यातजानि कानिचिदेवानेक-
धातुजान्यपीति मन्त्राणा मर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजन-
दारेणार्थवत्तावधारणम्^(४) ; पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बि-
प्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदैवतलिङ्गसङ्घट्टेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरि-
ज्ञानदारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा^(५) ; अर्थज्ञप्रशंसा^(६) ; अनर्थज्ञा-
वधारणम्^(७) ; वेदवेदाङ्गव्यूहः^(८) ; सप्रयोजननिघण्टुसमान्नायविर-
चनम्^(९) ; प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभाग-
लक्षणम्^(१०) ; निर्वचनलक्षणदारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः^(११) ; अर्थ-
प्राधान्यात् लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रद-
र्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्ति-
वर्णोपजनेदाहरणचिन्ता^(१२) ; अन्तस्थान्तर्द्धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्या-
सम्प्रसार्योभयप्रकृतिधातुनिर्वचनोपदेशः^(१३) ; भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो
नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः^(१४) ; नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थ-
प्रसिद्धिः^(१५) ; देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः^(१६) ; तद्धितसमास-
नामनिर्वचनलक्षणम्^(१७) ; शिथिललक्षणम्^(१८) ; विशेषेण व्याख्यया
तत्त्वपर्यायभेदसङ्ख्यासन्दिग्धोदाहरणान्निर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातो-

पसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम्^(१८) ; अनेकार्था-
 नवगतसंस्कारानुक्रमणम्^(१९) ; परोक्षतत्प्रत्यक्षताध्यात्मिकमन्त्रसूच-
 णम्^(२०) ; स्तुत्याग्नौःशपथाभिशापाभिख्यापरिदेवनानिन्द्याप्रशंसादि-
 भिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतुपदेशः^(२१) ; निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादि-
 दृष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभ्रमत्वम्^(२२) ; इतरेतरजन्म-
 त्वम्^(२३) ; स्थानचयभेदज्ञः तिसृणा मेकैकस्या माहाभाग्यकृतो-
 ऽनेकनामधेयप्रतिसम्भः^(२४) ; पृथगभिधानन्नूत्पत्तिसम्बन्धादा^(२५) ;
 देवताना माकारचिन्तनम्^(२६) ; भक्तिसाहचर्यसंस्तवकर्म्मसूक्तभाक्तहवि-
 र्भाक्तव्यञ्जनभाक्तानि^(२७-२८) ; पृथिव्यन्तरिच्युस्थानदेवतानामभि-
 धेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम्^(२९) ; तन्निर्वचनविषारोप-
 पत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणनिर्णयः^(३०) ; विद्यापार-
 प्राप्नुपायोपदेशः^(३१) ; मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचन-
 फलं देवताताङ्गाव्यम्^(३२) ।—इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ता-
 विषयः ॥

तस्मैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसंग्रहः । सा च
 पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यौ महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थं मुपश्रुत्य
 श्रुतर्षिभिरवरगन्तिर्दौर्बल्यं मवेक्ष्य तदनुजिघृक्षया वाच्यार्थसामर्थ्या-
 दभिधेयानुत्थीय मन्त्रार्थावबोधाय कन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य
 समासात् । सैषा कन्दोवयवभूता कन्दोधर्मिण्येव यथायथापन्नस्ता-
 गौर्गोधर्मी* इति ॥

* विं व पुरुक्षैवमेव पाठः परमचारि नूनं शेषकप्रमादः ।

(पूर्वषट्कः)

॥ अथ प्रथमाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमपादः ॥

॥ ॐ* ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्त
मिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते निघण्टवः
कस्मान्निगमा इमे भवन्ति छन्दोभ्यः समाहृत्य
समाहृत्य† समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निग-
मनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वा हनना-
देव स्युः समाहृता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति
तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोप-
सर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयो
र्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधान माख्यातं सत्वप्रधानानि

* ऋ-पुस्तके “बोऽम्” —इति पाठः । घ-च-पुस्तकयोर्नास्त्वेष ।

† “समाहृत्य” —इति च-पाठो मुद्राकरप्रमादः ।

नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूवापरीभूतं
भाव माख्यातेनाचष्टे व्रजति-पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्ग-
पर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्ति*रित्यद्
इति सत्त्वाना मुपदेशः† ॥ १ ॥

अथञ्च तस्या द्वादशाध्यायी भाव्यविस्तरः‡ । तस्य इद् मादि-
वाक्यम्—“समाधायः समाध्यातः”—इति । गवादिर्देवपत्न्यन्तः
शब्दसमुदायः समाध्याय उच्यते । समाहःपूर्वस्य ध्याते रभ्यासार्थस्य
कर्षाणि कारके समाध्यायः । समभ्यस्यते मर्यादयाऽथ मिति समा-
ध्यायः । स च षड्विभिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभृतः पञ्चाध्यायी
शास्त्रसंग्रहभावेन एकस्मिन्नाध्याये ग्रन्थीकृत इत्यर्थः ॥

तस्य किमिति ? “स व्याख्यातव्यः” । स च यो समाध्यातः कन्द-
खेवावस्थितोगवादिभिरन्यैर्वा निरुक्तैर्यः समाध्यातः । अयं च एतस्मि-
न्निरुक्ते स एष उभयसङ्गणोऽपि व्याख्यातव्यः ॥ आह; कथमेतद्भवते
चसमाध्यातव्याख्यान मयचाभिप्रेत मिति ? समाध्यानादीणां वा
किमर्थं मसमाध्यान मिति ? उच्यते—निर्वचनसङ्गणोपदेशात् ।
निर्वचनप्रसक्तानाञ्च मृग-कर्ष-दक्षिणा-सखी-निघण्टु-भद्राधः-शब्द-
प्रभृतीना मेव माद्यानां निर्वचनोपदेशात् ज्ञायतेऽसमानव्याख्यान-

* “पक्तिः”—इति क-पाठः । स-ग-पुस्तकयोश्च पाठान्तरतयोक्तिविनः ।

† क-ख-ग-पुस्तकेभ्योऽन्यत्र मात्र सङ्गणसमाप्तिः । तथा च तेषु “मुपदेशो गौरवः”
—इत्येव पाठः ।

‡ अथञ्च ग्रन्थः, तस्याः पञ्चाध्याय्याः निघण्टुनामप्रसिद्धायाः, भाव्यविस्तरः, द्वादशा-
ध्यायी । परिमिश्राध्यायद्वयस्यानैवान्तर्भावः स्वीकार्यः ।

मयत्राभिमत मिति । यत्पुनरेतदुक्तं समान्नाहानां वा किमर्थं
 मसमान्नाम मिति । अत्र ब्रूमः;—न हि समान्नाहाना मन्तोऽस्ति,
 तेषां सर्वेषां समान्नाने शास्त्रान्त एव न स्यात्, अतश्चाध्ययनश्रवण-
 ज्ञानशक्तिहानदोषः प्रसज्येत । अथश्च तावन्नक्षणेद्देशोदाहरणभूतनि-
 घण्टुशब्दमवायेनाधीतवेदेन मेधाविना तपस्विना लक्षणविनियोगा-
 र्थच्छब्दाद्वैतनिदानविदाभियुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोऽभ्युहितु मित्ये-
 तावानेव निघण्टुषु शब्दसमुदायः समान्नातः । तस्मात्पुनश्च मसमा-
 न्नातव्याख्यान मयत्राभिमत मिति । असमान्नातं च सर्वेषां शास्त्रा-
 तिगौरवभयादिति । “व्याख्यातव्यः” विभज्य इमान्यत्र नामानि,
 इमान्याख्यातानि, उपसर्गा इमे, निपाता इमे, इदं सामान्यलक्षणम्,
 इदं विशेषलक्षणम्, इमान्येकार्थानि, इमान्यनेकार्थानि, इमान्यवगत-
 संस्काराणि, इदमभिधानम्, इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्व-
 चन मित्येवंविधया मर्यादया परिपान्था यथासमान्नात आख्यातयो
 निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

“त मिमं समान्नायं निघण्टव इत्याचक्षते” । तं च योऽसमा-
 न्नातश्छन्दस्येवावस्थितोऽगवादिरन्यैर्वा निरुक्तैः समान्नातः, त मिमं
 च निघण्टव इत्याचक्षते । अन्येऽप्याचार्या इति वाक्यशेषः । निरु-
 ढाक्षीय मेतस्मिंश्छन्दःसमुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

“निघण्टवः कस्मात्”—इति । निघण्टुशब्दव्युत्पिपादधिषया प्रश्नः ॥

निर्विचक्षेद् माह—“निगमा इमे भवन्ति” । येष्वभिधाननि-
 र्वचनप्रारम्भकेष्वाचार्यः अयं यास्को निरुक्तकारः कस्माच्छब्द मुत्तरच
 न कुर्यात्, तेष्वपि व्याख्याकाले कस्मादिति शब्दः समुत्पाद्यः ।

तथाहि व्याख्यासाफल्यं भवति । निगमा इमे भवन्ति । निश्चये-
नाधिकं वा निगूढार्था एते परिज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति
ततो निगमसञ्ज्ञा निघण्टव एव इमे भवन्ति ॥

आह;—कः पुन रेषु विशेषे येनैत एव ज्ञापयन्तीति ।
उच्यते;—यस्मादेते गवादयः “कन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समा-
ज्ञाताः” । कन्दांसि मन्त्राः तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः समाहृत्य
गन्धीकृता इत्यर्थः । आह;—कस्मात् पुनरेतावन्त एव गन्धीकृता
इति । उच्यते;—इतो यस्मादेतैरेव कन्दस्त्रवस्थिते रभिनिविष्टधिया
मपि मेधाविनां तपस्विनां लक्षणविनियोगार्थं कन्दोदैवतनिदानविदा
मपि सता मन्त्रार्थपरिज्ञानाद्योद्यमभङ्गः क्रियते, दुःपरिज्ञानत्वात्
तेषाम्, एतेषु परिज्ञातेषु अप्रतिबन्धेन शक्यते मन्त्रार्थः परिज्ञातु
मिति अत उच्यते त एव ज्ञापका भवन्तीति । अतश्चैत एवाञ्जी-
तसामर्थ्याः समाहृत्य समाज्ञाता इति ॥

समाज्ञानमात्र मेव दर्शयति । प्रकरणगताश्च नित्या एवैत इति
गम्यते । “ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौप-
मन्यवः” । उदाहृताः समाज्ञाताः निर्वचनप्रसङ्गतो निरुच्यन्ते । य
एते समाज्ञाता गवादयः त एते मन्त्रार्थनिगमयित्वा दुभयेऽपि
निगन्तवः सन्तो निगमनाद्धेतो निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ।
इत्येव मर्थनिगमयित्वा निगन्तव एते सम्पन्नाः सन्तोऽतिपरोक्ष-
वृत्तिना शब्देन गकारस्थाने घकारं कृत्वा तकारस्थाने च टकारं
कृत्वा वर्णव्यापत्यादिलक्षणम् । अथाप्यादिविपर्यय इत्येव मादि तदे-
तत्परोक्षातिपरोक्षवृत्तिषु यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । त्रिविधा हि शब्द-

व्यवस्था;—प्रत्यक्षत्तयः, परोक्षत्तयः, अतिपरोक्षत्तयश्च । तत्रोक्त-
क्रियाः प्रत्यक्षत्तयः, अन्तर्लीनक्रियाः परोक्षत्तयः, अतिपरोक्ष-
त्तयु शब्देषु निर्वचनाभ्युपायः । तस्मात्परोक्षत्तयिता मापाद्य
प्रत्यक्षत्तयिना शब्देन निर्वक्तव्याः । तद्यथा;—निघण्टव इत्यतिपरोक्ष-
त्तयः, निगन्तव इति परोक्षत्तयः, निगमयितार इति प्रत्यक्षत्तयः ।
यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव इति निघण्टव इत्युच्यन्ते । उक्तञ्च;—
“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारमात्रौ । धातोस्तद-
र्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” । वक्ष्यति चायमपि;—
वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्तिलक्षणम् । त एते निगन्तवः सन्तो निघण्टव
उच्यन्ते । इत्येव मतिपरोक्षत्तयो निर्वक्तव्याः । प्रायेण चोणादिषु
परोक्षत्तयः शब्दास्मिन्मन्यन्ते । तत्र तेषां लक्षणं सुपेक्षितव्यम् ।
येषां मपि लक्षणं नास्ति, तेषां मपि तत्र कथ्यम् । अपरिसमाप्ता
द्व्युणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानते, सर्वथापि लक्षणासम्भवे पृषो-
दरादिपाठसिद्धिरेव द्रष्टव्या । तत्र हि यथाध्ययनं मेव शब्दाः
साधोर्थासौ भवन्त्यभिव्याहारानभिघातायेति हि लक्षणविदो
मन्यन्ते । इत्यौपमन्यवः आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । उपरतम
न्युत्तमन्युस्तस्यापत्यं मौपमन्यवः । कीर्त्तिप्रथमार्थं मौपमन्यवग्रहणम् ॥

“अपि वाऽऽहननादेव स्युः समाहता भवन्ति” । अपि चैवं
यथोक्तम् । अपि चैव मन्यथा निघण्टवः स्युः । कथं मिति ? आहन
नादेव । न निगमनादित्यभिप्रायः । विद्यमानं मपि निगमनं
मविवक्षितमेतस्मिन् पक्षे । अनेकक्रियायोगेऽपि हि सति काञ्चिदेव
क्रिया मङ्गीकृत्य नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तदुत्तरं वक्ष्यामः ।

आह; किमेतेष्व्वाहत मिति? उच्यते;—समाहता भवन्ति । समः स्थाने गीत्येष नियुक्तः । दर्शयिष्यति चाय उपसर्गव्यत्ययं निरित्येष समित्येतस्य स्थाने इति । आह; विद्यमान एवाध्याहृतो मर्यादार्य-प्रकाशनाय हन्तेः पाठार्थे वर्त्तमानस्थानेकार्थत्वाद्वाहृता वर्षव्यापत्या आघ-ब्रह्मवत् हकारस्थाने घकारः । अथ कोऽर्थः एतस्मिन् पञ्चाध्यायीसंग्रहे मर्यादया पठिता ह्येते भवन्ति? तस्मात्समाहताः समाहन्तव एते सन्त उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाध्याहारवर्षव्यापत्तिभिर्निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्धस्य पाठार्थे हन्तेः प्रयोगः; एवं हि वक्तारो भवन्ति—‘ब्राह्मणे इह माहतम्’, ‘सूत्रे इह माहतम्’—इति । अर्थप्राधान्यादर्थनिर्वचनवशेन ब्रह्मविपरिणामोऽयं प्रदर्शितः ॥

“यदा, समाहता भवन्ति” । पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्यय उपसर्गाध्याहारोऽपि । धातुस्तु हरतिरच । यत् यस्मादित्यर्थः । यस्मादा एते समाहता भवन्ति हन्तोभ्यः, तस्मात् समाहरणक्रियायोगात् समाहर्त्तवः एते समाहताः सन्तः पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिक्रमेण निघण्टव इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्नपि निगमन-समाहनन-क्रिये निघण्टुषु विद्यमाने अर्थविवक्षिते कृत्वा समाहरणक्रियायोगहेतुको नामधेयप्रतिपत्तौ उक्तः । एव मेव निघण्टुशब्दो गर्भेर्वकोपसर्गात् हन्तिहरतिभ्यां वा न्युसर्गाभ्यां निरुक्तः ॥

आह;—किमयं पुनरतिमहान् यत्र एकस्मिन्नभिधाने अनेकधात्वर्थनिर्वचनकृतइति? उच्यते;—इह तावत् सर्वाख्याख्यातजानि नामा-नीति सिद्धान्तः; सत्याख्यातजले ऽभिधेयस्या या क्रिया लक्ष्यते, तदभिधानसमर्थे परोक्षरत्नौ वा तदभिधायि-निर्दिष्ट-शब्दे धातु

रूपकृतः, स च पुनः स्ववर्णक्रियासामान्येन; तत्रैवं सति रूढिग्रन्थे
 यावन्तो धातवः खलिङ्गं रूढिगतं वर्षयन्ति, तावन्तः सङ्गृह्य स
 रूढिग्रन्थो निर्वाच्यः । किं कारणं? विशेषलक्षणव्यवस्थाभावात् ।
 न हि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था का चिदस्ति योऽय मेकोऽवतिष्ठेत,
 अन्ये ध्यावर्त्तेरन् । अपि चोक्तं वार्त्तिककारेण । “धावता मेव
 धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् । अर्थस्वाप्यभिधेयस्यसावङ्गिर्गुणवि-
 ग्रहः”—इति । रूढिग्रन्थगतानां च धातूनां रूढिग्रन्थवाच्येऽर्थे
 क्रियायोगे सति एतदभावे तु क्रियाया रूढिग्रन्थे वर्त्तमान मपि
 धातुलिङ्ग मकिञ्चित्करम् । स एव क्रियाभावः तदाश्रयनिर्वचनव्या-
 वर्त्तको भवति । ता एताः तिङ्गः क्रिया निगमन-समाहनन-
 समाहरणाख्याः निघण्टुषु विद्यन्ते, तदभिधायिन्यपि च रूढिग्रन्थ
 निरुच्यमाने गमिर्हन्तिर्हरतिश्चाहमूर्विकया* सन्नपत्य वदन्ति;—
 ‘ममानुरूपं मयैतं निर्ब्रूहि’, ‘मयैतं निर्ब्रूहीति । गमिस्तत्र गकार
 मात्मीयं व्यापन्नं मन्यते घकारं तथा हन्ति-हरती हकारं व्यापन्नं
 घकारं मन्यते । तस्मादय मनेकैर्धात्वर्थैर्निघण्टुग्रन्थो निरुक्त एव-
 श्चातीयाभिधाननिर्वचनप्रदर्शनाय ॥

“तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते षोपसर्गनिपा-
 ताश्च तानीमानि भवन्ति” । इहेतावदेवोक्तं समाख्यायो निघण्टुव
 इति, समाख्यायग्रन्थपर्यायप्रसक्तस्य च निघण्टुग्रन्थस्य व्युत्पत्तिरुक्ता,
 न तु निघण्टुग्रन्थस्यार्थतत्त्व मवधारितं, तदवधार्यत इति पर्युपयुक्त-

* ‘अहंपूर्वं’ गमिष्यामि, ‘अहमूर्वं’ गमिष्यामि—इत्येवं मिथो विवरण इति ।

सुच्छब्दः । किं पुनस्तदिति ? यान्येतानि चत्वारि पदजातानि, या एतास्तत्रः पदजातयः । क ? लोके वेदे च । कतमानि तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपातासु । किन्तेषा मिति ? इमानि चत्वार्यपि पदजातानि सन्धेतस्मिन् शास्त्रे । किमिति निघण्टुसञ्ज्ञानि भवन्ति ? नित्य मेवानुविधीयमानानि भवन्तीत्याह । न कदाचिदपि न भवन्ति, नित्यं भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ चत्वारोति चतुर्थदृष्टे मवधारणार्थम्; नैकं पदजातं, यथार्थः पद मैन्द्राणा मिति; नापि द्वे, यथा सुवन्तं तिङ्तं च; नापि चौषिं, निपातोपसर्गावेकतः कृत्वा; नापि पञ्च, षड्वा, यथा गति-कर्म-प्रवचनीय-भेदेनेति ॥ पदजातानीति पदगणा इत्यर्थः । जात शब्दो हि गणे प्रसिद्धः । तद्यथा । गोजात मश्वजात मिति । तद्वदिहापि । तत्र; नामपदगणः, स्त्रीपुंशुसकलिक्रमविभागेन; तथाऽऽख्यातपदगणः, कर्तृवचन-भाव-वचन-कर्मवचन-प्रविभागेन; तद्योपसर्गगणः, आङादिः; तथा निपातगणः, इवादिः । एव मभिप्रेत्योक्तं चत्वारि पदजातानीति । अत्र नामाख्यातयोः पूर्वं मभिधानं प्राधान्यात्, अप्राधान्यादुपसर्गनिपातानां पश्चात् । उभे अपि नामाख्याते निपातोपसर्गनिरपेक्षे अपि षती स्व मर्थं ब्रूतः; न त्वुपसर्गनिपातानां नामाख्यातनिरपेक्षाणामर्थोऽस्ति । वक्ष्यति हि;—“न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराङ्गरिति शाकटायनः”—इति । वाच्ये, न चैते अर्थनार्थवती । द्योत्ये, नोपसर्गनिपाता इति वाऽप्राधान्यम् । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसर्गयोगद्योतका भवन्तीति । तस्मादुपपन्नं भवति प्राधान्यान्नामाख्यातयोः पूर्वं मभिधानम्, अप्राधान्याच्च पश्चादुपसर्गनिपाताना मिति । नामाख्याते

इतीतरेतराकाङ्क्षित्व सुभयोर्नामाख्यातयोः समासेनाभिधानम् । कथं मितरेतराकाङ्क्षित्व मिति ? यद्दत्त इति हि नामशब्दः तावदेव साकाङ्क्षो भवति, यावत् पचति पठति इत्याद्याख्यातशब्दैर्न निराकाङ्क्षीक्रियत इति; तथा पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो भवति, यावन्न यद्दत्तशब्दः । पचति यद्दत्त ओदन मिति, इतरेतराकाङ्क्षित्व सुभयोर्नामाख्यातयोः, समानकार्यत्वं चैतयोर्लक्ष्यते । वाच्येनार्थेनार्थवत्त्व मित्यतः समस्येते नामाख्याते इति । नाम्नः पूर्वनिपातोऽल्पात्तरत्वात्* । नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियोपलक्ष्यत्वाच्चाख्यातस्य पञ्चान्निपातः उपसर्गनिपाता इति । उभयेषां सुपसर्गनिपातानां नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वात् समानकार्यत्व मित्यतः समस्यन्ते । आख्यातसहयोगित्वा दुपसर्गाणां माख्यातानन्तरं पाठः, परिशेषाणां निपातानां पञ्चाद् अपरिमिताश्च निपाता इति ॥

“तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति” । तत्र तस्मिन्, लोकावेद-प्रसिद्धे पदचतुष्टये निघण्टुशब्दसमानसञ्ज्ञोपलक्षिते, ये तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेतल्लक्षणं प्रदिशन्ति । कतमद्? यदेतद्वक्ष्यमाणमित्यभिप्रायः । प्रदिशन्ति प्र विभज्येदं नाम्नां लक्षणं मिद् माख्यातस्येत्येवं दिशन्ति उपदिशन्त्याचार्या इति वाक्यशेषः । आह, लक्षणेपदेशः कस्मात् ? अनुक्रमणेनैव सिद्धत्वात् । अनुक्रमणेनैव हि वक्ष्यति “इमानि पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः (२, २, १०)”, “हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (२, ३, १)”, कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (३, २, १०)”, गतिकर्मण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (३, २, १०)”—इति । तत

* “अल्पात्तरत्वं” पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । सि० कौ० इ० स० ।

एव विज्ञास्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति । तस्माद्य मनर्थको लक्षणोपदेशः ? नानर्थकः । कस्मात् ? अथापि हि लक्षणं समाख्यातान्यममाख्यातानि च व्याप्य वर्तते । यत्पुनरेतदुक्तं मनुकमणादेव विज्ञास्याम इति । अत्र ब्रूमः;—निर्देशोऽसौ न हि लक्षणम्, निर्देशश्च परिच्छिन्नविषयः । स तर्हि किमर्थं इति ? शास्त्रे रूपस्वभावोपप्रदर्शनार्थः । तस्मादसमाख्यातार्थोऽयं मादितो लक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ॥

आह;—तात्पर्येणैवेदं मन्तरेण समाख्यातवदसमाख्यातानि कस्मात्सोपदिश्यन्ते, अपि च तथा सूत्रदिष्टानि भवन्तीति ? उच्यते;— तथास्युपदेशगौरवं भवति, यद्व्यग्नक्तिदानं च । अपिचोक्तम् । “अथयोऽस्युपदेशस्य नान्तं यान्ति पृथक्प्रः । लक्षणेन तु सिद्धानां मन्तं यान्ति विपश्चितः”—इति । तस्मादुपदेशगौरवभयाद् व्यग्नक्तिदानदोषाच्च समागलक्षणोपदेशः क्रियते इति ।

आह;—किं पुनस्तल्लक्षणमिति ? उच्यते;—“भावप्रधानं माख्यातं, सत्त्वप्रधानानि नामानि” । नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियाव्यञ्जो भावः । पाक-राग-त्यागाख्यः । स यत्र प्रधानं, गुणभूता क्रिया, तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तदिति । आख्यातम् । आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्तमाना अनेककारक-प्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्य-भावाभिव्यक्त्युन्मुखीभूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्त्तमानो भावः स्वात्मस्वाभप्रधान इत्याख्यातः ।

आह;—कथं पुनर्गुणभूताक्रियेति ? उच्यते;—तदर्थत्वात् । तदर्था हि सा । भागार्था भावसिद्धार्थं मात्मस्वाभ मनुभूय कारकेषु तण्डुलादौ पाकाख्यं भाव मभिनिव्याद्यावसितप्रयोजनैकदेश एव तिरोभवति ।

यस्य च यदर्थं आत्मलाभं स्तत्तद्गुणभूतं भवति । भावसिद्धयर्थश्च क्रियाया आत्मलाभं स्तस्माद् गुणभूतेति गम्यते । भावसिद्धौ चानुमीयते क्रिया परोक्षापि सती ॥

आह;—कथं पुनः परोक्षा क्रियेति? उच्यते;—न हि चेन्द्रियाणां मन्यतमेन स्वरूपस्या सती कदाचिदपि सन्निकृष्यते। किं तर्हि? तदवसाने घोऽभिनिष्पद्यते भावः, तेन लिङ्ग्यते। नूनं सभिनिर्दृत्ता क्रिया यथा भावोऽयं सभिनिष्पादित इति नाभिनिर्दृत्ता चेदभविष्यद्! यथैव सा क्रियानिर्दृत्तेर्नाभवदर्थं भावः, एवं साम्प्रतमपि नाभविष्यत्; अस्ति चायम्। तस्मादभिनिर्दृत्ता क्रियेत्येव मनुमीयते। तदेतदाख्यातं क्रियावाचकमपि सद्भावार्यत्वात् क्रियाया भावं प्रधानमुच्यते इति एव मेके मन्यन्ते। एके पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते। प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति। भावः, कर्म, क्रिया, धात्वर्थः, इत्यनर्थान्तरम्। स यच्च प्रधानं गुणभूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानम्। किं पुनस्तत्? आख्यातम्। आख्यायन्ते स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्त्तमानान्यनेन क्रिया च तेषां सुपरि प्राधान्येन वर्त्तमानेत्याख्यातम् ॥

आह;—कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति? उच्यते;—सा ह्यत्र शब्दाख्या। अर्थगृहीतानि तत्साधनानौति। अतः प्राधान्यमत्र क्रियायाः। इतश्च प्राधान्यम्। कुतः? विशेषप्रत्ययाधानात्। पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यातशब्दो वर्त्तमानकालकर्मविषयो यत्किञ्चिदविवक्षितविशेषमेव पक्कादिसाधनमात्मन आत्मय-

भावेनोपलक्ष्यन्ननेकक्रिया शक्तिमत्यपि पक्तादौ साधने पचिक्रियाया मेव विशेषप्रत्यय मादधाति; नान्यासु क्रियासु; नापि विशिष्टे पक्तादौ साधने । यस्व यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्त्तते शब्दः, स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण च क्रियाया माख्यातशब्दो वर्त्तते, गुणभावेन कारके । तस्माद्विशेषप्रत्ययाधानाद्भावप्रधान माख्यात मित्युपपन्नम् । अपि च क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया पृष्टः— 'किं करोति देवदत्तः?' क्रियाख्यानपरतयैव प्रत्याचष्टे— 'पचतीति' । न त्वोदन मिति पूर्व मुक्त्वा ततः पचतीति व्रतीति ॥

अथ कथं मुच्यते भावप्रधान माख्यात मिति? गृणु;— अमूर्त्ता हि क्रिया निरुपाख्या, सा हि कारकै रभिव्यज्यमाना कारक-शरीरे च सन्ती शक्यते निर्द्दिष्टुम् । इतरथा हि अशरीरा सती सा न गृह्येत, अग्रहणे च सति कथं मिव निर्द्दिश्येत । तत्रैवं सति कारक-समूहेनाभिव्यज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्ट मात्मीयं कार्यं मारभते पाकाख्यं तदभिधानशब्दोपपदैव साचाद् ग्रहणासम्भवाच्चि-र्दिश्यते । न ह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृह्येतपूर्वाकृतिरिति साचाद् ग्रहणासम्भवः । तस्मादोदनकर्म्मकार्या देवदत्तकर्म्मकौदनशब्दोपपदैव निर्द्दिश्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्राविवक्षितस्वार्थं ओदन शब्दः । अपि च क्रियाव्यापारपिपृच्छिष्यैव पृष्टः— किं करोतीति, क्रियाव्यापारमात्रं मेव प्रत्याचष्टे— पचतीति । ततः किमिति यर्थ-नुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति देवदत्त ओदन मिति । तस्माच्छ-ब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधान मित्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तं ओदन मिति पूर्व मुक्त्विति, तत्र ब्रूमः;— स हि पर्य-

न्युयुक्षां साधनगतां भाविनीं माशङ्कमानः पर्यनुयोगं मात्मनो
 बुद्ध्यवस्थं कृत्वा तदपाकरणार्थं मोदनं मिति पूर्वं ब्रवीत्येवं तच्चापि
 द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थं द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात्
 पचतीति शब्दवाच्यत्वात् क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वात् द्रव्यस्य
 क्रियैव प्रधानं मिति । इतश्च न द्रव्यप्रधानं माख्यातम् । एकस्मिन्
 वाक्ये द्वयोः राख्यातयो रसमवायात् । पचति-पठतीत्युभयोः प्राधान्या
 दितरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरश्च गुणी भवति ।
 द्रव्यशब्दे च समवायात्, समवेति द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः । पचति
 देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रिया-गुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः । तस्माद्युप-
 पन्नं भावप्रधानं माख्यातं मिति । अपिचोक्तम् । “क्रियावाचकं
 माख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते । चीनश्च पुरुषान् विद्यात् कालतस्तु
 विशिष्यते”—इति । तत्पुनरेतच्चतुःप्रभेदं माख्यातं भवति । कर्त्तरि,
 भावे, कर्मणि, कर्मकर्त्तरि चेति । पचतीति कर्त्तरि । भूयते,
 पच्यते इति भावकर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि । चतु-
 र्व्यप्यवयवार्थानि द्रव्याण्यप्रधानानीति क्रिया एव प्रधानम् । ता मभि-
 दधत् तथैव लक्ष्यमाणं आख्यातसञ्ज्ञो भवतीत्युक्तम् । आख्यातजत्वान्ना-
 न्नामां प्रतिज्ञाकर्म भित्वा पूर्वं माख्यातलक्षणं मुक्तम्, पश्चान्नामलक्षणं
 मुच्यते । किं पुनस्तत्? सत्वप्रधानानि नामानि । लिङ्गसङ्ख्ये रश्च
 सङ्गाव इति सत्वम् । तथा लक्षणोपपत्तेः । तद्येषु प्रधानं गुणभूता
 क्रिया नामान्येव तानि । नमक्याख्यातशब्दे गुणभावेन, नमन्ति वा
 स्व मर्थं माख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । यथैव ह्याख्याते
 विद्यमानं मपि द्रव्यं मविवक्षितं मेव मिहापि विद्यमानापि क्रियां

अविवचिता । द्रव्यपरत्वात्सत्त्वशब्दस्य तद्विक्रियाजनित सुत्तरकाखं
क्रियाशेषभूत मभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्त्तते ॥

आह;— कथं पुनर्नाञ्चि क्रिया विद्यत इति, विद्यमानापि वा
विवचितेति? उच्यते । प्रकृतिः, प्रत्ययो, विभक्तिरिति चेधा विभज्य-
मान मेतावदेवैतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुरित्येकोऽर्थः । धातुश्च पुनः
क्रियावचनः स च नाञ्चि विद्यत इति तदभिधेयभृतया क्रियया
भक्षितव्यम् । यथावयं यथार्थस्तत्र तदभिधायकः शब्दः, यत्र शब्द-
स्तत्र तदाच्योऽर्थ इति । सम्बद्धौ हि शब्दार्थौ वाच्यवाचकत्वेन नित्य
मिति । एवं तावत्क्रिया विद्यते यत्पुनरेतदुक्तं— विद्यमानापि क्रिया
कथं मविवचितेति? अत्र ब्रूमः;— नाञ्चि यो धातुः सकृत्प्रयोजयति-
मेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रियाभिधानशक्तिः प्रातिपदिकान्तर्लीनवृ-
त्तिरेव स मर्थं सुझावयितु मशक्नुवन् प्रातिपदिकार्थं मेवानुवर्त्तमानो
द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवचिता क्रिया । सा तु विद्यमा-
नापि त्रिष्टयमाणे नाञ्चि प्रातिपदिकनिबन्धनादुच्यमाना द्रव्यगत
मर्थं प्रकाशयति ; न प्राग्विग्रहादिति द्रव्यपरता सत्त्वशब्दस्य गम्यते ।
तथाशोकम् । “शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तद्वरविधौ
सुक्तं नामेत्याज्जर्मनीषिणः”— इति । पुनशोकम् । “अद्यै ? यत्र
प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कवयः प्राज्जर्भेदे वचन-
स्त्रिभूयोः ॥ निर्देशः कर्म करणं प्रदान मपकर्षणम् । स्वाम्यर्थोऽप्यधि-
करणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्त्तिताः”— इति । स्त्रीपुञ्जपुंसकभेदं निपातो-
प्रसर्गाणा मपि वा कञ्चिन्नामत्व मपेक्ष्य वज्जवचनेनाक्तं नामानीति ।
अपरे पुनर्भावकाक्षकारकषष्ठास्यत्वार एतेऽर्था आख्यातस्य । तेषां

भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधान माख्यात मित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यं सङ्ख्या लिङ्ग मित्येतेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधान मित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तम् ॥

एव मेके मन्यन्ते;—“तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः” । “एवं तावद-
नयोर्नामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वपदार्थोक्ता वेकस्य भाव-
प्राधान्य मेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्रैते उभे भवतः । क्व च
पुन रेते उभे भवतः? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधान मर्थः, कस्य गुणभूत
इति? शृणु;—भावप्रधाने भवतः, तस्य चिकीर्षितत्वात् । वाक्ये
द्याख्यातं प्रधानं, तदर्थत्वात् गुणभूतं नाम । तदर्थस्य भावनिष्पत्ता
वङ्गभूतत्वात् । एवं तावदाख्यातं वाक्ये प्रधानम् ॥

अथ पुनः कथं मभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते?
किं वा तदाख्यात मिति? यतो लोकप्रसिद्धौवेदाहरति । तत्
प्रसिद्धत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य । “पूर्वापरीभूतं भाव माख्यातेनाचष्टे
व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्” । अपूर्वं मनपरं सन्त मेकत्वात्
पूर्वापरीभूतं पूर्वापर मिव पूर्वापर्येणावस्थित मेक मनेकासु क्रियासु
आश्रित सुपानदधिनहनपूर्वोत्तरपदविहरणपथिभोजनशयनासनोद-
कपानाद्यास्त्राश्रितं तदभिनिर्वर्त्तित्वेनाभिनिर्वर्त्तमानं कस्मै चित्
पृच्छते किं करोति? अन्य आचष्टे व्रजतीति । अविभक्तकर्तृकं
द्वितीय मिति उदाहरणद्वयं भावद्वयोपप्रदर्शनार्थम् । उपक्रमप्रभृतीति ।
उपक्रम आरम्भस्तस्मादारभ्यापवर्गपर्यन्तं यावदन्त्या क्रियेत्यर्थः ॥

आह;—अन्त्यासन्निधौ भावनिर्वर्त्तित्वादर्शनादन्त्यैव निर्वर्त्ततइति?
शृणु;—पूर्वासा मभावे अन्त्यैव न स्यात्, पूर्वोत्तरं हि तस्या अन्त्यात्वम् ।

अपि च । प्राप्तफलो हि व्रजति न चैकया क्रिययाऽभिमतदेशा-
न्तरे प्राप्तिरस्ति । तस्मादुपक्रमाद्याभिः क्रियाभि रौषदभिनिष्पाद्य-
मानो भावोऽन्याया मभि सन्तिष्ठते । ततः सन्निकर्षे गृह्यते न
त्वसावन्त्यथैव निर्दत्त इत्यन्ते गृहीतः । अपि च, प्रसिद्ध मेतदुप-
क्रमादारभ्य यच्च व्रजितं, यच्च व्रज्यते, व्रजिष्यमाणं, तत्सर्व्वं मेकौद्यत्य
वक्तारो भवन्ति व्रजति देवदत्त इति । न प्रसिद्धिरूपरोद्धुं न्याय्या ।
यथावस्थितानां हि शब्दाना मन्वाख्यानमात्र मेव शास्त्रेषु क्रियते ;
नात्पाद्यन्ते शब्दाः, नाप्यर्थेषु विधीयन्ते । तस्मात् प्रसिद्धशास्त्रसमयो-
ऽपि लौकिकप्रसिद्धौव पूर्वापरीभूतं भाव माख्यातेनाचष्टे, व्रजति-
पक्षतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् । तस्मादुपपन्न मनेकक्रियाभिर्निर्वर्त्त-
मानो भाव आख्यातेनाच्यन्त इति । आह च । “क्रियासु बङ्गीष्वभि
संश्रितो यः पूर्वापरीभूत इवैक एव । क्रियाभिर्निर्वर्त्तित्वशेन सिद्ध
आख्यातशब्देन त मर्थ माहुः”—इति ॥

“मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः” । कदाचित्तु तमेव भावं तथै-
वोपक्रमप्रभृत्यभिर्निर्वर्त्तमान मपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वहृदिपिणं
लिङ्गसङ्ख्यायुक्तैः सत्त्वनामभि राचष्टे ॥

कथम् ? “व्रज्या पक्तिरिति” । तत्रोक्तो विशेषः । क्वदभिहितो
भावो द्रव्यवद्भवति खोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोग मपेक्ष्य
क्वचिदपवादः । आह च । “क्रियाभिर्निर्वर्त्तित्वशेषोपजातः क्वदन्त-
शब्दाभिहितो यदा स्यात् । सङ्ख्याविभक्तिययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा
द्रव्य भिवोपलक्ष्ये”—इति ॥

आह;—कस्मात्पुनरेकएव भावस्तिष्ठन्तेन क्वदन्तेन चान्यथोच्यत

इति ? उच्यते;—शब्दस्वाभाव्यादृते नान्यद्त्र प्रयोजक मस्ति । अपिचोक्त मस्माभि रवस्थिताना मेव शब्दाना मभिधानाभिधेय-सम्बन्धेनाभिसम्बन्धाना मेव निन्य मन्वाख्यानमात्र मेव क्रियते । नोत्पाद्यन्तेऽर्थेषु वा विधीयन्ते शब्दा इति । त्रज्यापक्तिरित्युदाहरणद्वय मुक्तप्रयोजनम् ॥

“अद्इति सत्त्वाना सुपदेश” इति* । भावोऽधिकृतः । स च पुनः सत्त्वभूतो नेतरः, यतस्तत्सम्बन्धेनैव नाक्षो यदवशिष्यते तदुच्यते । किं पुनस्तत् सामान्यविशेषवाचिलम् ? तच्चाद्इति सत्त्वाना सुपदेशः । सामान्यत इति वाक्यशेषः । सर्वेषा मपि सत्त्वाना मध्ययने प्राप्ते लिङ्गाविशिष्टत्वा दिद् मेवैक मुदाहृत सुपप्रदर्शनार्थम् ॥१॥

आह;—विशेषोपदेशः कथ मिति ? उच्यते खण्डसूत्रम्;†—

गौरश्चः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते श्रेते
ब्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचन मौदुम्बरायण‡ स्तच्च
चतुष्टुं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दाना मितरे-
तरोपदेशः शास्त्रकतो योगश्च§ व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्या-
णीयस्त्वाच्च शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके

* अनेनेतिशब्देन प्रथमं खण्डं समाप्त मिति ह्यवितम् । परं घ-ङ-च-पुस्तकेषु नात्र खण्डसमाप्तिर्दृश्यते ।

† द्वितीयं खण्डं, “गौरश्चः”—इत्यादिक मिति यावत् ।

‡ घ-ङ-च-पुस्तकेष्वेव प्रथमखण्डसमाप्तिः । तथा च तेषु “मौदुम्बरायणः ॥ १ ॥ तत्र”—इति पाठः ।

§ “शास्त्रकतोपयोगश्च”—इति घ-ङ-पुस्तकेषुः पाठः, परं ह्यभिकारासम्मतः ।

तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्म-
सम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे* ॥ २ ॥

“गौरश्चपुरुषो हस्तीति” । सत्त्वानां विशेषोपदेश इति
वाक्यशेषः ॥ सोपाधिकनिरुपाधिकोपप्रदर्शनार्थं मनेकोदाहरणम् ।
सामान्यवत्या विशेषवत्या चोभयथा शब्दः प्रवर्त्तत इत्युभय
सुपदर्शितम् ॥

“भवतीति भावस्व” । सामान्येनोपदेशः । अत्र हि सर्वेषां
सत्तावाचिना मध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहरणार्थः परिगृहीतः ।
विद्यमानत्व मेवानुभवन्तः सर्वे भवतिशब्दवाच्या अन्याभिर्विशेषक्रिया-
भिरभिसम्बन्ध्यन्ते । तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसववौजभूत मस्त्व
मात्र मेव निरुपपदेन भवतिशब्देनोच्यत इत्युपपन्नं भवति ।
सामान्यवाचित्वं विशेषनिर्देशः ॥

कथं मिति ? उच्यते;—“आस्ते श्रुते ब्रजति तिष्ठतीति” ।
सकर्मकाकर्मकोपदर्शनार्थं सुभयेषां सुदाहरणम् ॥

“इन्द्रियनित्यं वचनं मौदुम्बरायणं स्तत्र चतुष्टुं नोपपद्यते” ।
आह;—इह तावदुक्तं पदचतुष्टयम् । भाववचनता, द्रव्यवचनता;
गुणभावः, प्रधानभावः, पूर्वापरीभावः; सामान्यवाचित्वं, विशेषवा-
चित्वं मिति । नोपपद्यते । कस्मात्? वचनानित्यत्वात् । कः पुनरेव
माहाऽनित्यं वचनं मिति ? उच्यते;— इन्द्रियनित्यं वचनं मिति ।
इन्द्र आत्मा, स येन ईयते लिङ्गते अनुमीयते चास्त्वसा वात्मा

* क-अ-म-पुसकेभ्योऽस्यत्र शाच चत्तसमाप्तिः ।

कर्त्ता, यस्येदं करणम्, नाकर्त्तकं करणं मस्तीति, तदिन्द्रियम् । तस्मिन्नित्य मिन्द्रियनित्यम् । किं पुनस्तत्? वचनम् । उच्यते अनेनेति वचनं वाक्य मित्यर्थः । कतमत्? यदेतन्नामाख्यातोपसर्ग-निपातात्मकम् । औदुम्बरायणः आचार्यी मन्यत इति वाक्यशेषः । उदुम्बरस्यापत्य मौदुम्बरीः; तस्यापत्य मौदुम्बरायणः ॥

आह;—ततः किमिति? उच्यते;— तच्च तस्मिन्वाक्ये एव मिन्द्रियनित्ये सति यदेतत्पदचतुष्टयं सुक्तं नेतन्नोपपद्यते । कस्मात्? शृणु;— यावदेव वक्रुर्वागिन्द्रिये वचनम्, तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं; प्रच्युतं च नास्ति । अपि च । वाक्यं मपि वाक्यं समस्तं सुद्धृतं तदिन्द्रियेणावतिष्ठते । यदवयवभूतानि पदान्यवस्थितानि परिसंख्या-तुम् । न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सह परिसंख्यानं मस्ति । तस्माद्वचनानित्यत्वात् पदचतुष्टयानुपपत्तिरित्युपपन्नम् ॥

किं चान्यत्;—“अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानां मितरेतराप-देशः” । वा ब्रह्मः समुच्चयार्थी “वा विकल्पोपमानद्वन्द्वसमुच्चय-र्थेऽस्ति” हि निपातविदः पठन्ति । वक्ष्यति चायं मपि* । “वेति विचारणार्थे”—इत्युपक्रम्य “अथापि समुच्चयार्थे भवित”—इति (१, २, ३) । एवं चैतेषां अयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां वाक्यावयव-भूतानां योऽयं मितरेतरापदेशः । इतरेतरगुणप्रधानभावो नाम्ना आख्यातं प्रति गुणभावेनोपदेशः । आख्यातस्य च नाम प्रति प्रधानभावेनोपदेशः । अयं च नोपपद्यते इत्यनुवर्त्तते । किं कारणं ? न हि विनष्टं नाम गुणभाव मियादाख्याते; नापि नष्टं माख्यातं

* निरक्तकार-यास्कोऽपीत्यर्थः ।

प्रधानभाव मियाच्चाच्चि । न हि विनष्टाविनष्टयोरितरेतरगुणप्रधान-
भावोऽस्ति किं वान्यतः ॥

“शास्त्रकृतोयोगश्च” । यस्यायं शास्त्रकृतो योगः शास्त्रदृष्टः शब्दस्य
शब्दान्तरेण योगः । तद्यथा । उपसर्गस्य धातुना, धातोः प्रत्ययेन,
प्रत्ययस्य लोपागमवर्णविकारैः । अयं वचनानित्यत्वान्नोपपद्यते । किं
कारणं ? अयुगपदुत्पत्तौ हि सत्यां धातुद्वारितो विनष्टः स वाय
मुपसर्गेण योच्यते, प्रत्ययेन वा । न हि विनष्टाविनष्टयोर्योगोऽस्ति ।
तस्माच्च एष नामाख्यातयो रितरेतरगुणप्रधानभाव उपसर्गनिपाता-
नां नामाख्याताभ्यां योगे, यच्च पदचतुष्टय मुक्तं, सर्वं मेतदसम्यगिति ।
युगपदुत्पन्नाना मयुगपदुत्पन्नाना मित्येव मारभ्यमाणयोर्वाक्ययोरन्यो
व्याख्यामार्गो भवति । नोपपद्यते । युगपदुत्पन्नाना मयुगपदुत्पन्ना-
ना मित्युभावपि व्याहारौ प्राप्ततः । समानसंहितत्वात् । इन्द्रियनि-
त्यत्वात्पदचतुष्ट्यानुपपत्तिरित्युच्चार्यमता शङ्कादारेणैतदवतार्यते ;—
युगपदुत्पन्नाना मिति । अथ मतम्,—“अविचालिन एवैते कूटस्था
अविनाग्निः शब्दास्ते तु कल्पान्ते” । तस्माद्वाग्निरूपादिश्रीर्णैष्वभिधे-
येष्वभिधादेषु कारणभाव मापद्यमानेष्वामयाभावादेवावस्थातु मशक्रु-
वतो अभिधेयाभिधादसहिता एव कारणात्मभाव अधिक मनुभूया-
मिसंस्तवकाले कल्पादावन्यकल्पविशिष्टकर्मनिर्जितकार्यकारणसर्वभूत-
साधारणात्मभृते हिरण्यगर्भे विवर्त्तमाने तद्बुद्धि माश्रयं प्राप्यते ;
नैव सह युगपदेवाभिव्यज्यन्ते विशेषात्मलाभाय शब्दा इति । अत्र
ब्रूमः ;—एव मयेतेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि सत्यां
यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव सहावस्थितानां, तथापीतरेतररोपदेश

इतरेतरगुणप्रधानभावश्च न प्राप्नोति । न हि युगपदुत्पन्नयोगो-
विषाण्योरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किं चान्यत् ;—कूटस्थेषु
चाविचालिषु नित्येषु शब्देषु येषु शास्त्रकृतो योगः, स एष नोप-
पद्यते । किं कारणम् ? अयुक्तो हि युज्यते, नित्यं युक्ता हि
धातव उपमर्गैः प्रत्ययैश्च ; प्रत्ययाश्च लोपागमवर्णविकारैरिति ।
तस्मान्नित्यपक्षेऽपि वचनस्य तदेतदुपवर्णितम् । गुणप्रधानभावादि-
पदचतुष्टय मधिकृत्य सर्वं मेतदसम्यगिति ॥

“व्याप्तिमत्त्वान्तु शब्दस्य” । उच्यते ;—सर्वं मेतदुपपद्यते, कस्मात् ?
व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । व्यापनं व्याप्तिः, सा यस्मिन्नस्ति, सोऽयं व्याप्ति-
मान् शब्दः, तद्भावे व्याप्तिमत्त्वम् । तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वं
मेतदुपपद्यत इति वाक्यशेषः । आह ;—कथं पुनर्व्याप्तिमान् शब्द
इति ? शृणु ;—शरीरे ह्यभिधानाभिधेयरूपा बुद्धिर्हृदयान्तर्गताका-
शप्रतिष्ठितयोरभिधानरूपाभिधेयरूपयोर्बुद्धोर्मध्येऽभिधानरूपया शा-
स्त्राभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया बद्ध्या पुरुषेण तदभिव्यक्तिसम-
र्थेन स्वगुणभूतेन प्रयत्नेनोदीर्यमाणः शब्दः उरः-कण्ठादिवर्णस्थानेषु
निष्पद्यमानस्तथा पुरुषार्थाभिधानसमर्थवर्णादिभाव मापद्यमानः पुरुष-
प्रयत्नेन वह्निर्विनिच्छिन्नोऽत्रिणाग्नि व्यक्तीभाव मापन्नः ओत्रद्वारेणा-
नुप्रविश्य प्रत्याय्यास्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं
व्याप्तिमान् शब्दः । आह ;—ततः किं यदि व्याप्तिमाच्छब्दः ?
उच्यते ;—यदि नित्यो यदा नित्यः पदचतुष्ट्यादि सर्वं सुपपद्यतएव ।
किं कारणम् ? न ह्यसंख्याय पुरुषस्य बुद्धवस्य मर्थप्रत्यय मादधीत,
न चानवस्थितो व्याप्नुयात् । ततश्च किम् ? स शब्दः स्व मर्थं मभिद-

धत् स्त्रिक्रियाप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यात मित्येव मादिना स्त्र
मात्मान मभिसम्बध्य तिरोभवितु सुपक्रमते, विनाशश्चोपेति । तस्य
स्त्रदेशोपजनितैराख्यातादिभिः स्त्रप्रदेशविशेषानुस्यूतिपूर्वकं परिसंख्यात
सुपपद्यत एव । तस्मात्सम्यगेवोक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं न हि विनष्टाविन-
ष्टयोः परिसंख्यानं मस्तीति । अत्र ब्रूमः;—पुरुषप्रयत्नोपजनितादक्नोद्वा-
तात्परस्यार्थप्रत्यय माधाय शब्दव्यक्तय एव ध्वंसन्ते, न तु शब्दाकृतयः ।
तासु तथाभिधानशक्त्या बुद्धिद्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान् प्रकाशयन्त्यः
स्थिता एव भवन्ति । तासु साक्षात्पदपरिसंख्यानं वर्त्तमान मितरासु
विनाशिन्येषु व्यक्तियु लक्षणयोपचर्यते । तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य
पदचतुष्टयादि सर्वं सुपपद्यत एव । व्याप्तिमत्त्वादित्यनेनैवेतरेतरोपदेशः
प्रत्युक्तः । शास्त्रकृतो योगश्च । नामाख्यातपदरूपबुद्धित्वे सत्त्वक्रिया-
विषये गुणप्रधानभावेनातिष्ठेत् । तयोर्गुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे
लक्षणयोपचर्यते । तथा च धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थया संयुज्यते । बुद्धि
रेव हि धात्वादिरूपेण विपरिणममाना शास्त्रेण संस्क्रियते । तस्यां
संस्क्रियमानायां शब्दे संस्कारोपचारः क्रियते । तदभिधायकत्वाच्छ-
ब्दस्य । तत्र यदुक्तं वचनानित्यत्वादितरेतरोपदेशः, शास्त्रकृतस्य योगो
नोपपद्यत इत्येतदयुक्तं मिति । नित्यत्वपक्षेऽपि युगपदुत्पन्नानां
गुणप्रधानभावे गोविषाणवन्नास्तीति यदुक्तम्, अनैकान्तिकोऽसौ
दृष्टान्तः । दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोः एककाले राजपुत्रामात्यपुत्रयो-
र्गुणप्रधानभावः । तत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्नानां मितरेतरोपदेशो न
प्राप्नोतीत्येतदयुक्तं, व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वं सुपपद्यत इति; तदेव
सम्भगिति ॥

अपरो व्याख्यामार्गः ।—इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिस्तदा-
 अयस्य च सर्वस्येत्येव माक्षिन्ने परिहारपक्षेणेद मवतार्यते । युगपदुत्प-
 न्नानां वा शब्दानां मितरेतरोपदेश इति । अत्र समञ्जस एव वा-
 शब्दः । कथम्? अयुगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां वा नित्यानां
 वा अनित्यानां वेत्यर्थः । इतरेतरोपदेशः । इतरस्येत्याख्यातस्य क्रिया-
 वचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः, इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्वचने
 शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्रकृतो योगश्च । लक्षणशास्त्रेण चैते
 क्रियासत्त्वे आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टु
 मिति ॥

आह ;—आगमनमात्रं मेतत् । हेतुरुच्यतां, कथं विनष्टाविनष्टयोः
 सह परिसङ्ख्यानम्, अवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभाव इति ? उच्यते ;—
 व्याप्तिमत्त्वान्तु शब्दस्य । हेत्वर्थः समान एव पूर्वेण ॥

आह ;—यदि व्याप्तिसत्त्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टु मुपादी-
 यते, एव मपि नोपादेयम् । किं कारणम्? अभिनया अपि व्याप्ति-
 मन्तः, पाणिविहाराक्षिन्निकोच्चादयः ; तैरेव कार्यसिद्धिरस्त्विति । अपि
 चैवं पदचतुष्टयदोषैर्न सम्भक्ष्यामहे, न चाय मतिमहान् वेदसमुद्रः
 पठितव्यो भविष्यति क्लेशेनेति । उच्यते ;—स्यादेतदेवं यद्यय मपरो
 विशेषहेतुर्न स्यात् । कतमः ?

“अणीयस्त्वाच्च शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके” । सत्यम् !
 अभिनया अपि व्याप्तिमन्तः, न त्वणीयांसः ; ते महता यत्नेन व्याप्नु-
 वन्ति ; न च निःसन्दिग्धं कुर्वन्ति । तत्प्रतीतशब्दार्थसम्बन्धस्यैव
 नेतरस्य शब्दस्वपरिमित मर्थं मन्पीयसा यत्नेनोच्चारितो व्याप्नोति ।

तस्मादणीयस्त्वादिति विशेषहेतूपपत्त्या शब्देनैव सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके इत्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तं मध्ययनदोषैर्न सम्भक्ष्यामहे, न चायं मतिमहान् वेदसमुद्रोऽध्येतव्यो भविष्यतीति । अत्र ब्रूमः;—अभ्युदयो ह्यत्र वेदानुरूप एव भवति, अभ्युदयार्थं नः ब्राह्मण्ये यत्नः ॥

“तेषामनुष्यवहेवताभिधानम्” । आह;—एवं तावन्मनुष्याणां मनुष्येषु शब्देन चतुर्द्धा भक्तेनावबोधकरणम् । अथ मनुष्याणां वेदेषु हविः-सम्प्रदानाग्नीः-प्रार्थनादिव्यवहारः केनेति ? उच्यते;— तेषां मेव शब्दानां मियं मेव व्यवस्था देवेष्वपि देवानपि प्रति । कतमा ? मनुष्यवहेवताभिधानमिति । मनुष्येन तुल्यं मनुष्यवत्, देवताभिधानमभिहितुरभिधानम् । यथैव हि मनुष्याः प्रयोजनेषु नामाख्यातोपसर्गनिपातैर्यथार्थं मभिदधाति । एवमेव देवा अपि । देवेष्वपि शब्दस्याभिधानेनापि शक्तिरपरिहीनेत्यभिप्रायः । तेऽपि हि मनुष्यवहेवा अङ्गादियुक्ताः पौरुषविधिकैरङ्गैः कर्मभिश्च संसृज्यन्त इति हि वक्ष्यति तस्मादुपपद्यते मनुष्यवहेवताभिधानमिति ॥

आह;—यदि नामाख्यातोपसर्गनिपातानां मपरिहीना शक्तिर्देवान्यभिधातुं मयं किमर्थं वेदे मन्त्रः समाप्नातः ? इत्युच्यते;—“पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे” । पुरुषेषु मनुष्येषु विद्यायाः विज्ञानस्यानित्यत्वात्पुरुषविद्यानित्यत्वाद्धेतोः कर्मसम्पत्तिः फलेन सम्पादनं अविगुणकर्मसम्पत्तिः, फलसम्पन्नमेव कर्म भविष्यतीत्येवमर्थं वेदे मन्त्रः समाप्नातइति वाक्यशेषः । इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्यानित्यत्वाद्यर्थं नाभिदधते देवाश्चामाख्यातोपसर्गनिपातैरग्नि-

चित्तत्वान्मन्दश्चित्तत्वादिस्ररणशीलत्वाद्वा देवाना मपराधे यथावत्
 प्रयुञ्जानाः नामाख्यातोपसर्गनिपातान् । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः
 स्वल्प मप्ययथावदभिधानं न मर्षयन्ति । विगुण मेतदिति विद्या-
 ऽनित्यत्वान्तदभावेनेयुः कर्मणि । ततश्च देवताहीनं कर्मफलं सम्पद्यते ।
 न च केवलं फलासम्पत्तिः । किं तर्हि ? दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि स्यात् !
 तस्मादेत एव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरिपाटीविनिय-
 मार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समान्नाताः । न हि नामाख्यातोपसर्गनिपातान्
 परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव चतुर्विधं पदजातं प्रयोगानुपरिपात्या
 कथा चिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

आह;—कथं मनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेष्विति ? उच्यते;—
 इह तु न वाक्यविरचनानुक्रमेण अर्थवस्त्वनुप्रेष्यते, मनुष्य एव
 मेव ब्रूयात्— 'त्वं गन्तुं देवतत्त मिति' । स तेनैव वाक्यविरचना-
 नुक्रमेण वद्म मपि सन्त मर्थं न शक्नोति प्रतिपादयितुम् । एव
 मनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेषु । तददोषं वा मनुष्यान् प्रति, सर्वेषा
 मेव मनुष्याणां मनित्यत्वाद्विद्यायाः । अथ मपि हि येन वाक्या-
 नुक्रमेण वक्ति मनुष्यः कश्चिदर्थं, न तेनैव श्या शक्नोति वक्तुम् । तत्र
 यदुक्तं—किमर्थं मन्त्रो वेदे समान्नात इति । इदं न युक्तम् ।
 पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसम्पत्त्यर्थं मन्त्रो वेदे समान्नात इति । न
 ह्यविचारित मेव विज्ञायन्ते । अत इह माह । पदचतुष्टु माक्षिप्य
 पक्षप्रतिपक्षो विचार्य अवधारितम् । विषयास्तानेपप्रसङ्गेनैवास्य
 परिक्रिप्ताः । देवमनुष्यव्यवहारार्थं मेतदिति । तदेतत्सर्वं मपि षोडश-
 वशेन प्रसक्तानुप्रसक्तं मुक्तम् । भावस्तु प्रकृतो यतस्तच्छेषं मधुना

वर्णयिष्यामः । स च पुनरुभयात्मा भावः । कार्यात्मा कारणात्मा च । तथोक्तः कार्यात्मा त मधिकृत्योक्तम्,—“क्रियानिर्वर्त्याऽर्थः स भावः, क्रियैव वा भावः”—इति । इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते । कथं क्रियाद्रव्ययोः स्वात्मस्थो विशेषः, कार्यात्मप्रध्वस्तयोः पुरुषोपभोगसन्तानोपलये कार्यात्मभावातीतः, येनात्मभावेन सदनमात्राभिसम्बन्धिना प्रलयकालेऽवतिष्ठते, सोऽत्यन्ताविनाशधर्ममात्र आत्मा भावइत्युच्यते ।

आह;— कथं मयं मिह प्रसक्तः? शृणु;—तद्विकारा एव हि द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः सन्तो नामाख्यातोपसर्गनिपातैरभिधीयन्ते । स्थितिकाले अत्रापि च प्रहीनसर्वविशेषभवनमात्रक्रियाभिसम्बन्धी सन् व्यावृत्तसर्वोपपदाभ्यां नामाख्यातशब्दाभ्यां मुच्यते भवतीति भाव इति च शब्दगतत्वादपोढसर्वविशेषा मयेतावस्था मेतौ शब्दावास्कन्दतः । यत एतयोरेव साधारण्यार्थं मयं मिह प्रसङ्गितः पदचतुष्टयाधिकरणे ।

आह;— प्रधानं मेतत् स्यात् ! किं कारणम्? तद्भावे न ह्येतज्जगदवतिष्ठते प्रलयकाल इत्येके मन्यन्ते । तच्च नैव । किं कारणम्? भावविकारएव हि सोऽयं पदशब्दवाच्यत्वात्प्रधानभाव इति उच्यते । पुरुषस्तर्हि? तच्चाप्ययं मेव हेतुः, अनुपचीणशक्तित्वात् । एतेनैव ईश्वरपरमाणादिभावाः प्रत्युक्ताः । ईश्वरभावः परमाणुभाव इति सोपपदत्वात् । शून्यं तर्हि? तदपि न । यस्माच्छून्यशब्देऽपि भावशब्दासङ्गदर्शनम्, न ह्यसत्यर्थे शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । किं चित्तइति यच्छून्यं मिति । लोके हि प्रसिद्धं गृहं शून्यं, यामः

शून्यः, शून्ये शब्दमहत्त्वे इति । तस्मान्न शून्यशब्देनाभाव एवोच्यते । किं तर्हि ? अपेक्षाकृतं शून्यत्व मिति । भावशब्दएवात्रोपपदत्वेन युक्त इति चेत्, न; प्रयोगाप्रसिद्धेः । न हि अभावे भाव इति प्रसिद्धः प्रयोगः । न च प्रयुज्यमानोऽपि भावशब्दो भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रधानादिशब्दवत्कश्चिद्विशेषप्रत्यय मादधाति । तस्मात्सर्वोपपदहीनस्य भवतेरात्मभावेनेदं जगन्नित्यम्, इतरैस्तु भावविकारैः परमाणादिभिर्भावविकारात्मभिरनित्यम् । कस्माद्? विकारात्मकत्वादेव । विकारो ह्यनित्यः, त मेवं भवनमात्राभिसम्बन्धेन प्रहीनसर्वभावविकारम् । एतत्सद्भावविदोऽवधृतवेदान्तरहस्यसम्पदः परावरविदो मेधाविंन आत्मवेदविदो न कृत्स्नकारितया युक्ताधिकारबन्धना एतत्परिज्ञानादेवोपचीणकर्षोपभोगसन्तानाः सन्त आत्मकामाः प्रतिपद्यन्ते । नेतरे प्रधानादिविदः । वेदानुशासनैकदेशानीश्वरपुरुषप्रधानादीननित्यान् भावविकारान् स्व मतिकल्पनाहेतुव्यवहितान् मत्वा स्थिरीकृत्यानेन प्रतिपद्यन्ते भवनमात्राभिसम्बन्धेन तदेतस्मादात्मन उद्विजन्त आत्मप्रकाशकान्तर्यान्यथं चित्सन्तान मिव मन्यमानाः । केचिच्च शक्तिहानादसम्नाधनादेव । स एष इह वेदाङ्गैर्वेदार्थनिर्वचनाभिनिवेशशब्दानां सामान्यविशेषदृश्युपदेशप्रसङ्गे प्रवर्त्तमाने भवतेः कृदन्तीभूतस्य भवनमात्र मेव वक्तुं सामर्थ्यम्, नेतरान् भावविकारान् विद्यमानानपीति । एतेन प्रसङ्गेनात्र संसृष्टितो वेदरहस्यो ब्राह्मणैः ॥ २ ॥

तत्र विस्तरेणायं विधीयते;—

षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ध्यायणिर्ज्ञायते ऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत-
इति पूर्वभावस्यादि माचष्टे नापरभाव माचष्टे न प्रति-
षेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्य-
प्रच्यवमानस्य तत्त्वादिकारं वर्द्धतइति स्वाङ्गाभ्युच्चयं
सांघीगिकानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते
शरीरेणेति वा ऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिबोमं
विनश्यतीत्यपरभावस्यादि माचष्टे न पूर्वभाव माचष्टे
न प्रतिषेधति ॥ ३* ॥

“षड् भावविकाराः भवन्तीति” । अपि च लक्षणविदो विगृह्णन्ति
भावशब्दं भवतेः ; स्वपदार्थे भवनं भाव इति । “सन्मात्रं भावलिङ्गं
स्यात्”—इति पठन्ति । तस्य विकाराः भावविकाराः, भवन्तीति सामा-
न्यादात्मनः प्रस्कन्दा इव सन्तत्त्वेन वैशेषिकेन भावविकारात्मलाभाय
भवन्ति । इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्दपदार्थकः ।

क एवमाह “षड् भावविकाराः”—इति ? उच्यते ;—“वार्ध्या-
यणिः”—इति । तिकादिपाठात् फिञ् । आचार्य इति वाक्यशेषः ॥
निर्देशत उपलभ्यानां षडित्यवधारणं सुखार्थम् । अतोऽन्ये भाववि-
कारा एतेषा मेव भावविकारा भवन्तीति ॥

आह ;—कतमतदिति ? उच्यते ;—“जायतेऽस्ति विपरिणमते
वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति” ॥

* घ-रु-च-पु-रु-के-ष्व-ने-व-द्वि-तौ-यः-ख-प-डः-स-मा-प्रः ।

† “तिकादिभ्यः फिञ्” पा० ४, १, १५४ ।

आह;—एतेषां जन्यादीनां भावविकारशब्दानां कः कस्यां विकारावस्थाया मवस्थितं भाव माचष्टे, कं वा विद्यमान मपि नाचष्टे, कं वा न प्रतिषेधतीति? उच्यते;—“जायत इति पूर्वभाव-
स्थादि माचष्टे, नापरभाव माचष्टे, न प्रतिषेधति” । जनिः पूर्वा
भावः, तस्य पूर्वभावस्य षष्ठां भावविकाराणां यदि वान्यो यः पूर्वा
भावविकारः, तस्य जायत इत्यनेन शब्देनादि माचष्टे ॥

आह;—किं मादि मेव? नेत्युच्यते । उक्त सुपक्रमप्रवृत्त्यपवर्ग-
पर्यन्त मिति । स एव पूर्वापरीभूतो भावस्त्वावदेव जायत इत्युच्यते ।
थावन्निष्ठाशब्दवाच्यः संबन्धो जात इति । नापरभाव माचष्टे, न
प्रतिषेधति । नेति प्रतिषेधे, न परो भावः, अपरभावः ॥

आह;—कस्मादपरः? पौर्वापर्यं हि देशकालकृतम् उच्यते;—
जनिशब्दवाच्यो भावविकारः पूर्वः, तस्मादपरकालोऽस्तिशब्दवाच्यः ।
तत्रैवं सति जनिशब्दवाच्ये भावविकारे अक्षोरपर्ययोऽस्ति विद्यमानता ।
किं कारणम्? न ह्यविद्यमानो जायते । अपि च कारणात्मनि
भावे सर्व एते भावविकाराः सन्ति । सर्वार्थप्रसवशक्तित्वात्तस्य ।
यथा पृथिव्यां घटादयो भावविकाराः । ते तु द्वारद्वारिभावेन
विशेषात्मलाभं प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । जनिद्वारेणास्तिः । अस्तिद्वार-
रेण विपरिणमतिः । किं कारणम्? न ह्यजातोऽस्त्वौत्युच्यते ।
नाप्यविद्यमानो विपरिणमत इति । तत्रैवं सति जायत इत्येष
शब्दो अन्यैव केवलं ब्रवीत्यविवक्षितेतरभावविशेषम् । किं कारणम्?
एकार्थवृत्तिन्वाक्शब्दस्य । अस्तिशब्दवाच्यस्य भावविकारस्यासम्पूर्ण-
त्वात् । अनवधृतरूपं हि तस्या मवस्थार्यां तद्भवत्यनुमानगम्यं किमपि

जायत इति । तस्माज्जायत इत्येष शब्दो आयमानावस्थाया मस्त्वि-
विद्यमान मपि नाचष्टे ॥

आह;—यदि नाचष्टेऽर्थादापन्नं भवति प्रतिषेधतीति । उच्यते;—
“न प्रतिषेधति”—इति । अस्त्वित्यस्य न प्रतिषेधं करोतीत्यर्थः । किं
कारणम् ? उच्यते;—अस्त्वित्वात्मवानपि ह्यसौ जायेतैतस्मिन् प्रति-
षिद्धेऽनात्मक एव स्यात् । क मालम्ब्य जायते ? तस्मान्न प्रतिषेधत्य-
स्त्वित् । उपस्थितत्वात् । उपस्थित एव च प्रत्यासन्नस्यैवावधारण-
कात् इत्यतश्च न प्रतिषेधति ॥

एव मेव प्रपञ्च उत्तरेष्वपि भावविकारेषु । समासतस्तु यत्र
यद्वक्तव्यं तत्र तद् भ्रूमः ॥

“अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम्” । अस्तीति जातस्य सत्त्व-
स्यावधारणमात्रं ब्रवीति, न विपरिणाम माचष्टे, अपूर्णत्वात्; न
प्रतिषेधत्युपस्थितत्वात् ॥

“विपरिणमतइत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वादिकारम्” । विपरिणमत
इत्येष शब्दो प्रच्यवमानस्य तत्त्वादप्रभ्रश्यमानस्य तत्त्वान्तद्भावादिका-
रम् । योऽस्य भावोऽस्त्वि-त्वं पुरुषत्वं वा, तस्मादिकारं विक्रियामात्रं
ब्रवीति; न वृद्धेरर्थं माचष्टे, न प्रतिषेधति ॥

“वर्द्धत इति स्त्राङ्गाभ्युच्चयम्, सांयौगिकानां वार्थानाम्” । वर्द्धत
इत्येष शब्दः, स्त्रेषा मङ्गानां शिरोपीवाबाह्वदरादीनां, सांयौगिकानां
वा हिरण्यधान्यादीनाम्, अभ्युच्चय माह, अभ्युच्चिततां ब्रवीति ॥

आह;—कथं प्रयोगः ? उच्यते;—“वर्द्धते विजयेनेति वा
वर्द्धते शरीरेणेति वा” । वर्द्धते विजयेनेति सांयौगिकेषु उदाह-

रणम् । वद्धंते ग्ररीरेणेति खाङ्गाभ्युच्चये । अत्र वद्धंत इति ब्रुवन्नप-
चीयति माचष्टे, न प्रतिषेधति ॥

“अपचीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम्” । यथैव हि खाङ्गैः
सांयौगिकै वा द्रव्यैरपचीयते, तथैवापचीयते । तत्रापि माचष्टे, न
प्रतिषेधति ॥

“विनश्यतीत्यपरभावस्थादि माचष्टे, न पूर्वभाव माचष्टे, न प्रति-
षेधति” । विनाशएवापरभावस्तथादि माचष्टे । किमादि मेव ? न
इत्युच्यते । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्त मित्युक्तं, यावद्दिनष्ट इति ।
स च विनाशं ब्रुवन् अपूर्वभाव माचष्टेऽपचीयतेरर्थं विज्ञात मपि
तस्मिन् विनाशे कथं युगपदपचीयतेरर्थोविनाशेऽस्तीति ? उच्यते ;—
न ह्यनपचीयमाणो विनश्येत् ॥ ३ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषा मेव विकारा भव-
न्तीति इ स्माह ते यथावचन मभ्यूहितव्या न निर्बद्धा
उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यात-
योस्तु कर्मापसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था
भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तन्नामा-
ख्यातयोरर्थविकरणम्* ॥ ४ ॥

आह ;—एतेभ्यो भावविकारेभ्यः कि मन्येऽपि व्यतिरिक्ताः सन्ति
भावविकारा न वा ? इत्युच्यते ;—“अतोऽन्ये भावविकारा एतेषा

* क-च-न-प-रुकेभ्योऽन्यत्र नात्र चण्डसमाप्तिर्ह्यस्ति ।

मेव विकारा भवन्तीति ह स्माह” । अतो भावविकारषट्काद्येऽन्यत्वेन भावविकाराः सन्त्यन्ते, ते पृथक् पृथगत्यन्तभिन्नाः सन्ति । किन्तुर्हि ? एतेषा मेव विकारा भवन्ति । तद्यथा— जनि-शब्दवाच्यो भावविकारो ऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचनेन निरूप्यद्यतेऽभिव्यज्यते उत्तिष्ठ-तीत्येव माद्युपेक्षितव्यम् । तथा अस्ति-शब्दवाच्योऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायवचनस्य; अस्ति, विद्यते, भवतीत्येव मादि । तथा विपरिणमति-शब्दवाच्यो विपरिणमते, जीर्यति, भावान्तर मापद्यते इत्येवमादि । तथा वर्द्धति-शब्दवाच्यो वर्द्धते, पुष्यति, उपचीयते, अर्थायत इत्येव मादि । तथा अपचीयति-शब्दवाच्यो ध्वस्यति, भ्रंशतीत्येव मादि । तथा विनश्यति-शब्दवाच्यो विनश्यति, क्षियते, विलीयत इत्येव मादि । “इति ह स्माह” । एव माहाचार्योवा-र्थाद्यणिरित्यनुवर्त्तते ॥

“ते यथावचन मभ्युहितव्याः” । त एते जन्यादि-शब्दवाच्याः विकाराः, यथावचनं यो यस्मिन्वचने यथावचन मवस्थिताः सन्तः प्रकरणोपपत्तिभ्यां मन्त्रार्थावधारणं प्रति अभ्युहितव्याः वितर्क्याः प्रयुज्यमाना इति वाक्यशेषः । सर्व एव धातवो भाववचनास्तेषां मिहाद्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवभया देतस्य चण सुत्सृष्टम् । इह शास्त्रे व्याख्या-शैलीयं द्रष्टव्याः—उद्देशो निर्देशः प्रतिनिर्देश इति । तत्रोद्देशः, सूचस्थानीयः । तद्यथा,—षड्भावविकारा इति । निर्देशो वृत्तिस्थानीयः । तद्यथा,—जायतेऽस्ति विपरिणमत इति । प्रतिनिर्देशो वार्त्तिकस्थानीयः । तद्यथा,—जायत इति पूर्वभावस्यादि माषष्टे इति । एवं सर्वत्र यथासम्भवं योज्यम् ॥

सामुषङ्गं मुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणं, नाम्नास्तु किञ्चिदवश्रियते, तदवसरप्राप्तं मपि सदधुना नोच्यते; पदचतुष्टुलक्षणप्रतिष्ठाव्याघात-भयात् । उक्त्वा पदचतुष्टुलक्षणं चतुर्थेन पादेन तद्वक्ष्यामः* ॥

प्रतिष्ठाप्रसक्तं मेवाधुनेोपमर्गलक्षणं मुच्यते ॥

आह ;—वक्ष्यति भवानुपसर्गलक्षणं मिदं मेव तावदुच्यताम्;—किं मिमे उपसर्गनामाख्यातवत्पदचतुष्टुलक्षणः क्वचिद्बद्धः सतोऽर्थान्नाङ्गः ? न इत्युच्यते;—“न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराङ्गरिति शकटाचनः” । नेति प्रतिषेधे । निष्कृष्य नामाख्यातमध्यात् पदवाक्यरूपेण विरचिताः सन्तः । के पुनस्ते ? उपसर्गाः । आख्यातमुपगृह्यार्थविशेषं मिमे तस्यैव सृजन्तीत्युपसर्गाः । “अर्थान्निराङ्गरिति शकटाचनः” । निश्चयेन सतोऽर्थान्नाङ्गः । साक्षात् तेषां मर्थाभिधानशक्तिरस्ति, पृथग्विरचितानां मित्यभिप्रायः । यथा वर्णानां पदादयगतानां मर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति, एव मेतेषां मपि नामाख्यातविद्योगेऽर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति । क एव माह ? शकटाचनः । शकटस्यापत्यं नडादिपाठान् फक्†, शकटाचनः ॥

आह ;—कथं तेषां मर्थवत्तेति ? उच्यते;—“नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगस्योतका भवन्ति” । तु-शब्दोऽवधारणार्थः । नामाख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म, तत्रैव विशेषं कश्चिदुपसंयुज्य स्योतयन्ति । स एष नामाख्यातयोरेवार्थविशेष उपसर्गसंयोगे सति व्यज्यते । यथा

* अत्रैव; “अथापीदमन्तरेष” — इत्यादिना ।

† “नडादिभ्यः फक्” पा० ४, १, ९९ ।

प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभिव्यज्यमानो द्रव्याश्रय एव भवति,
न प्रदीपाश्रयः ॥

आह ;— कोऽन्यथा ब्रवीति येनैव मुच्यते 'शाकटायन एव
माहेति'? शृणुः ;—“उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः” । उच्चा-
स्त्रावचाश्च उच्चावचाः, बह्वप्रकारा इत्यर्थः । एषा सुपसर्गपदाना
मर्थाः पदार्था भवन्ति वियुक्ताना मपि नामाख्याताभ्या मिति
गार्ग्यः । आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । एकैकोऽप्येषां प्रादीनां
नामाख्यातवियोगेऽपि अनेकार्थं इत्यभिप्रायः । तद्यथा ;—प्रेत्यादिक
मौदीर्घो भ्रशार्थे इत्यभिधाने शक्तिरस्येवेत्येव माद्युपलक्षितत्वं लक्षण-
शास्त्रे । यत्पुनरेतदुक्तं वर्णवदिति, अनभ्युपगमादयुक्तं; न ह्यभ्युपगत
मस्माभि रेतदनर्थका वर्णा इति । सामान्या हि वर्णेष्वभिधानशक्ति
रस्येव । यथा मृदोऽवयवेषु सर्वमृत्प्रत्ययभाण्डारभ्रशक्तिः । सा तु
पदत्वेन समुदितानाऽमर्थविशेषेऽवतिष्ठते । यथा मृदोऽवयवानां घटे
घटारभ्रशक्ति रभिव्यज्यते, एवं तत्र यदुक्तं “वर्णवदनर्थका उपसर्गाः,
नामाख्यातवियोगात्”—इत्येतदयुक्तम् । अपि च । वर्णरनर्थकै रारभ्य-
माणं पद मण्यनर्थक मेव स्यात् ? न ह्यशुक्लै स्तन्तुभि रारभ्यमाणः
पटः शुक्लो भवति । ततश्च पदै रनर्थकै रारभ्यमाणं वाक्य मनर्थक
मेव स्यात् ? वाक्यैस्मानर्थकै रारब्धं शास्त्र मण्यनर्थक मेव स्यात् ?
ततश्चाभ्युदयनिःश्रेयसार्थो योऽथ मभ्युद्य मस्यप्रत्ययेन विदुषा
मय मनर्थक एव स्यात् ? अनिष्टञ्चैतत् । तस्मादर्थवन्तो वर्णा
इत्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तं 'प्रदीपवदनर्थका उपसर्गाः'—इति ।
तन्नोच्यते ;—प्रदीपोऽपि स्वेमार्थेन प्रकाशाख्येनार्थवानेव सत्यपि

चार्थवत्त्वे प्रकाश्य मर्थ माधारभूतं प्रत्याययन् स्वं, प्रकाशनशक्ति मभिव्यनक्ति । एव मुपसर्गा अर्थवन्तोऽपि सन्तः स्वार्थाभिधानशक्ति मनेकप्रकारां विद्यमाना मपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामा- ख्याते प्रत्याय्य अभिव्यञ्जयेयुः । तत्र यदुक्तं 'प्रदीपवदनर्थका उपसर्गाः' इति; एतदयुक्तम् । नामाख्यातयोरेवासावर्थ उपसर्गसंयोगे सति उपजायत इति, तत्र ब्रूमः; न हि लोके यो यत्र समर्थो भवति, स तत्रान्य मपेक्षते । नामाख्याते चार्थविशेषं प्रत्युपसर्गसंयोग मपेक्षते । तस्मादुपपन्न मुपसर्गस्य क्रियाविशेषोऽर्थः । क्रियासामान्यमात्र माख्यातस्येति ॥

तत्र यदुक्तम् 'अनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गाः'-इति, तदयुक्तम् । कुतः? "तद्य एषु पदार्थः प्राञ्ज रिमे तम्" । तदेतदुपपन्नं भवति । य एषूपसर्गेषु खोऽनेकप्रकारोऽर्थ इति प्राञ्ज रेव, त मिमे उपसर्गाः पदविशेषाः पृथगपि सन्तः ॥

कः पुनरसाविति? उच्यते;—"नामाख्यातयोरर्थविकरणम्" । अर्थविक्रिया मित्यर्थः । तस्मादर्थवन्त एवेति ॥ ४ ॥

आ इत्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्य मभीत्या- भिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्य मति सु इत्यभिपू- जितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रतिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहा- र्थीया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपे- त्येतस्य प्रातिलोम्य मन्विति सादृश्यापरभाव मपीति संसर्ग मुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभाव मधीत्युपरि-

भाव मैश्वर्यं वैव मुञ्चावचानर्थान् प्राहुस्त उपेक्षितव्याः(३*) ॥ ५ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः † ॥ १, १.

उच्यतां तर्हि क एषां कस्मिन्नर्थविशेषे वर्त्तते ? उच्यते;— अयं तावत्—“आ इत्यर्वागर्थे” । तद्यथा;— आ पर्वतादिति । अर्वागिति गम्यते । अनेकार्थत्वेऽपि सत्युपसर्गाणां मेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनाच्यते-ऽर्थवत्त्वप्रकाशनार्थम् ॥

“प्र-परेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्” । प्र-परा-इत्येतावुपसर्गावेतस्त्रैवाङ्गे-ऽर्थस्य प्रातिलोम्यं माहृतुः । प्रगतः परागतः ॥

“अभौत्याभिसुख्यम्” । आह । अभिगतः ॥

“प्रतीति”, “एतस्य” एव अभेः “प्रातिलोम्यम्” आह । प्रतिगत इति ॥

“अति-सु-इत्येतावभिपूजितार्थे” वर्त्तते । अतिधनः सुभ्राह्मण इति ॥

“निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम्” । निर्धनो दुर्भ्राह्मण इति ॥ .

“न्यवेति विनियहार्थीचौ” । निगृह्णाति । अवगृह्णातीति ॥

“उदिति” अयं मेक एव “एतयोः” द्वयोः “प्रातिलोम्यम्” आह । उद्गृह्णातीति ॥

“समित्येकीभावम्” अर्थं माह । सद्गृह्णातीति ॥

* घ-ङ-च-पुलकेषु अत्रैव तृतीयस्यः समाप्तिः ।

† क-ख-ग-पुलकेभ्योऽन्यत्र नैव दृश्यते पादवन्धः ।

“व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्” आहृतः । विगृह्णातिर्विपद्यार्थीयः
विगृह्णाति, अपगृह्णातीति ॥

“अन्विति सादृशापरभावम्” आह । अनुरूप मस्येद मिति
सादृश्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ॥

“अपीति संसर्गम्” आह । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् ॥

“उपेत्युपजनम्” । उपजायते ॥

“परीति सर्वतोभावम्” आह । परिधावतीति ॥

“अधीत्युपरिभावम्” आह । “ऐश्वर्यं वा” । अधितिष्ठति,
अधिपतिरिति ॥

आह ;—नामाख्यातयोस्तु कर्मापसंयोगद्योतका भवन्तीत्युक्तम् ।
अत्र नाम्नः कर्मापसंयोगद्योतका भवन्तीत्येवं न गृह्यते । “उपसर्गाः
क्रियायोगे (पा० १, ४, ५६)” —इति प्रसिद्धेऽप्युपसर्गाणां क्रियापदेन
योगो न नाम्ना । उपसर्गा हि क्रियाङ्गत्वेनैव नामान्यास्कन्द-
न्तीति* ॥ ५ ॥

इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ निरुक्त-
व्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्यां प्रथमः पादः ॥ १ ॥

* एव मुभावचेत्यादि-मूलस्य व्याख्या न दृश्यतेऽत्र ।

† निघण्टुनाम निघण्टु पञ्चाध्यायात्मक मस्यैव पूर्वदल मिति मन्वाह षष्ठस्येति ।
पर मेतन्मूलपन्थविद्वद्म, तत्र सर्वेष्वेव पुस्तकेषु प्रथमाध्यायस्येत्यादिदर्शनान्,
निघण्टुनिघण्टुयोर्मूलभाष्यरूपस्त्राभ्यां पार्थिवोपसम्भेः स्फुटत्वाच्च ।

॥ द्वितीयपादः ॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसङ्ग्रहार्थेऽपि पदपूरणास्तेषां मते चत्वार उपमार्थे भवन्तीवेति भाषायाश्चान्वध्यायश्चाग्निरिवेन्द्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषाया मुभय मन्वध्यायन्नेन्द्रदेव ममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचार*स्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुराया मित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते † ॥ १ ॥

“अथ निपाताः” । उक्त सुपसर्गलक्षणं सामान्यम् (३७४०),— “नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति”—इति ; विशेषलक्षणमपि (४१४०),—“आ इत्यर्वागर्थे”—इत्येव मादि । अन्या इति कृत्वा च ते प्रत्येकं समाह्वताः । अधुना सामान्यलक्षणानुवक्तं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्णयिष्यामः । तदधिकारोऽयं मध्यशब्दः ॥

“उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति” । उच्चावचेष्वनेकप्रकारेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः ॥

आह ;—कतमे पुनस्ते ? उच्यते ;—“अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसङ्ग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः” । उपमैवार्थ उपमार्थः, तस्मिन्नुपमार्थे ।

* , † “दुपचार”—इति क, इतिग्रन्थेषु च ।

‡ अ-क-च-पुरुकेष्वन्यत्र चण्डसमाग्निरौचित्ये ।

उपमा नाम,—कस्मिंश्चिदेवार्थे यः प्रसिद्धो गुणः, तदन्यस्मिन्नप्रसिद्धस्तद्गुणेऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंयोज्य तद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमा । कर्मोपसंयह एवार्थः कर्मोपसंयहार्थः, तस्मिन् कर्मोपसंयहार्थे । अर्थोपसंयहार्थे इत्यर्थः । कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिञ्छास्त्रे । “गतिकर्माण उक्त्तरे धातवः (३, २, ३)”, गत्यर्था इति गम्यते । पद मेव पूरयितव्यं, येषा मर्थः, ते पदपूरणाः । तदेतत् त्रिधात्व मर्थभेदकृतं निपातानां समासेन ॥

आह ;—किं मविशेषेण सर्व एतस्मिन्नर्थे निपतन्ति ? नेत्युच्यते । “तेषां मेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति” । तेषां सर्वेषां मध्ये एत एव चत्वारः—इव, न, चित्, नू च प्रायोदद्या उपमार्थे भवन्ति ॥

अधुनैव सुक्ता भाषा-ह्रन्दः-प्रविभागेनोदाहरण मेकैकं दर्शयति । समासविस्तरार्थां हि शास्त्राणि प्रतीयन्ते । तत्रायं तावत् ;—“इवेति भाषायां च” उपमार्थीयः । “अन्वधायश्च” । ह्रन्दसि चेत्यर्थः । कश्चित् ह्रन्दस्येव भवति, न भाषायाम् ; कश्चिद्भाषाया मेव, न ह्रन्दसि ; कश्चिदुभयत्र ; इत्यतो विभागेन प्रदर्शयते ॥

आह ;— किं सुदाहरण मिवेत्यस्योपमार्थीयस्य ? का सोपमा-शब्दस्य व्युत्पत्तिरिति ? उच्यते ;—उपगम्यातथागुणैर्मिथित इत्युपमा । “अग्निरिवेन्द्र इवेति”—इत्येतदोदाहरणम्* । तपसः पुत्रो मन्युर्नाम, तस्येय मार्षम्† ॥

* अमहयमध्यमृत सुदाहरणइय मित्यर्थः । तथाहि ;—अ० सं० ८, १, १९, १या ; किञ्च अ० सं० ८ ८ ११, १या ।

† प्रथमोदाहरण मन्वैव सक्तम् ।

आह ;— ननु सर्व्व एवाय मृग्यजुःसामाथर्वात्मको ब्रह्मराशि-
 रादित्यान्तरपुरुषस्य भगवतो हिरण्यगर्भप्राणस्यार्धं मैतरेयके रहस्य
 ब्राह्मणे “शतर्चिनो मध्यमाः”—इत्येव साद्यनुपरिक्रम्य पुनः पर्यावृत्य
 “एत मेव सन्तं शतर्चिन इत्याचक्षत एत मेव सन्तं गृह्यमद् इत्या-
 चक्षते”—इत्येव सादिना क्रमेण मन्त्रदृक्शब्दान् प्राणै निगमयति ।
 अथापीदृशः,—श्रौतकेन सन्दृष्टा, यस्या मार्शाणि विद्यन्ते । सा च
 स्मृतिः । ‘श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी’—इति न्यायविदः ।
 खल्वपि पठन्ति—“विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् (जै० सू० १, २, ३)”—
 इति । तस्मादिशेषाभिधानं मनर्थकं मेवेति? उच्यते ;— न
 ह्येकस्मादात्मनः परिश्रयमात्रशेषः सन् श्रौतकः कुर्यात्, पश्यतो
 ह्युभावपि । तेन चेत्तन्नावुभावपि मन्त्राभिव्यक्तौ व्यापृतौ । बुद्धि-
 देवतात्वेन हिरण्यगर्भः चेत्तन्नोऽवस्थितः, सर्वभूतानां कर्मविपाकानु-
 ह्येण । य मर्थं शब्दं वा दर्शयति । तदितरो विशिष्टकर्मकारी
 चेत्तन्नो बुद्धिस्थः पश्यति । तच्चैवं मति वसिष्ठादिर्मन्त्रदृक् चेत्तन्नः ।
 तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं पश्यतीत्युभयं सुपपद्यते । एवं सत्युभावपि
 याथात्म्यतस्मावदनुसन्धेयौ मन्त्रप्रयोगकाले उभयोरर्थवत्त्वाय ॥ यत्पुन-
 रेतदुक्तं भवति, श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरनपेक्ष्येति । न हि विरो-
 धोऽस्त्युभयोरपि सन्धीयमानयोः । अपि च श्रुतिपूर्वकं मेवेदं स्मरणं,
 न स्वतन्त्रम् । ताण्डके हि रहस्यब्राह्मणं दर्शयति ;—“यत् साक्षा
 स्योव्यन् स्यात्, तस्मात्सोपधावेत् । यस्या मृचि ता मृचम् । यदार्धं
 त मृषिम्”— इति । तत्र यदुक्तं स्मृतिरिय मिति, तदयुक्तम् ।
 तस्मादक्तव्यं मेव विशिष्यार्धं मिति ॥

त्रिष्टुबेषा, मान्यवौ, घ्येनादिषु निष्केवस्ये शस्यते* । मन्युः
पुनरिन्द्रएव, † माहाभाग्यात्कर्मप्रथक्त्वाच्च । अथवा देवतान्तरम्,
प्रथगभिधानश्रुत्यभिधानसम्बन्धात् ॥

आह ;— ननु मान्यवो मन्त्रो माहेन्द्रग्रहयजिसन्निधौ निष्केवस्ये
शस्यमानो महेन्द्र मभिहितसंस्कारेणासमर्थ एव वक्तुम् । अथ
किमर्थं मयं निष्केवस्ये शस्यते इति ? उच्यते ;—अन्यदेव हि श्रुत्य-
भिव्यङ्ग्य मपूर्वं मारादुपकाराङ्गभूतं माहेन्द्रग्रह-यजि-व्यङ्ग्यस्था-
पूर्वस्य । अपि वा श्रुतिबंधोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं
विदधता मिति न्यायविदेः याज्ञिका पठन्ति । वक्ष्यति चाय
मपि ;—“इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सृक्तभाजो हविर्भाज षड्गमा-
जस्य भूयिष्ठाः (७, ३, ६)”—इति । स एष मन्युस्तुतिभाक् एव ।
यथा—“अभि त्वा शूर (ऋ० सं० ५, ३, २१, २)”—इति इन्द्र एव
तस्मिन्निष्केवस्ये, यथा “आपो हि ष्ठा (ऋ० सं० ७, ६, ५, १)”—
इत्याप आग्निमारुते, सूर्यादय आश्विने, एवम् ॥

हे ‘मन्यो’ ! ‘सङ्करे’ सहनशील ! एतस्मिन् शत्रूणा मभिभवन-
काले प्रत्युपस्थिते ‘ऊतः’ आहूतः सन् अस्माभिः, ‘सेनानौः’ सेनाप्रणेता
‘नः’ अस्माकम् ‘एधि’ भव । ततश्च ‘अग्निरिव’ ‘लिपितः’ दौप्रस्त्रं तेजसा

* “अग्निरिव मन्यो लिपितः सङ्करे सेनानौः सङ्करे ऊत एधि ।
इत्याय शत्रून् भजस्य वेद षोडशो मिमानो वि षडधो मुदस्य ॥”
(ऋ० सं० ८, २, १६, १.)

† “मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युरेता वरयो जतवेदाः ।”
(ऋ० सं० ८, २, १८, १.)

‡ निवक्तव्यो यास्वरव ।

‘सहस्र’ अभिभव तानस्मच्छन्नून् । ‘हलाय’ हलैव यदेतेषा मस्मच्छन्नूष्णां
 ‘वेदः’ धर्मं तत् त्व मादाय तेषा मस्मद्योधानाम् ‘ओजः’ बलं ‘मिमानः’
 निर्माय यथावस्तु यथाहं ‘वि भजस्व’ । येऽपि च के चिद्भूतावग्निष्टाः
 ‘मृधः’ मृधकारिणः अस्मद्विषः अस्मत्तः प्रत्याजिह्वीर्षन्येतद्भनम्, तेषा
 मोक्षो मिमानः त्वलथित्वा कियदवग्निष्टवस्त्रा ह्येते न ज्ञाताः प्रत्या-
 हर्तुं मित्येवं मिमानस्तावन्मात्रशेषवस्त्रान् कृत्वा त्वं ‘वि नुदस्व’ एनान्
 दूरं प्रक्षिप अपुनरागमनाय ॥

द्वितीय मुदाहरण मेतस्यैव ;—“इहैवेधि ० — ० धारय”* ।
 अनया चानुष्टभा भुव आङ्गिरसो राजान मभिसिषेच । ‘इहैव’
 राष्ट्रे त्वम् ‘एधि’ भव । ‘मा’ चातस्त्वम् ‘अप च्योष्ठाः’ । ‘पर्वत इव’
 ‘अविचाचसिः’ अविचलनशीलः । ‘इन्द्र इव’ च ‘इह’ ‘भुवः’ आश्रयतः
 ‘तिष्ठ’ । स्थित्वा च इदं ‘राष्ट्रम्’ ‘इह’ ‘उ’ एव विभूतियोगेन स्थितं
 ‘धारय’—इत्याग्नीः ॥

भाषायां प्रसिद्ध मेवेति कृत्वा नोदाहरणं पठितम् । अथ वा
 एते एव । ‘अग्निरिव तौक्ष्णः’, ‘इन्द्र इव विक्रान्तः’ ॥

“नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्” । प्रसिद्धः । “उभय मन्वधा-
 यम्” । “नेन्द्रं देव ममंसतेति (ऋ० सं० ८, ३, २९, १)” । नेन्द्रं
 देव मात्मनो दीपयितार ममन्यन्तादित्यरश्मयः ॥

आह ;—किं पुनर्लक्षण मिति ? उच्यते ;—“प्रतिषेधार्थीयः पुर-
 स्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधति” ।

* इहैवेधि मापं च्योष्ठाः पर्वत इवाविचाचसिः ।

इन्द्रं इहैव भुवसिष्ठे च राष्ट्रं मु धारय ॥” (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)

“दुर्मदाषो न सुराया मित्युपमार्थीय उपरिष्ठा दुपचार
स्तस्य येनोपमिमीते”—इति । येनार्थेनोपमेय मर्थं मुपमिमीते ।
तद्यथा ;—“दुर्मदाषो न सुराया मिति” । “इत्सु पीताषो
०—० जरन्ते” * । काण्डो मेधातिथि राङ्गिरसश्च प्रथमेध
ऐन्द्रं सूक्तं ददृशाते । तत्रैषा गायत्री । येषा मपि त्रिनिधोगः
क्वचिदन्यत्र नास्ति, तेऽपि वाचःस्तोत्रे विनियुज्यन्ते । ‘इत्सु’
‘पीतासः’ पीताः सन्तो इदयेष्ववस्थिताः सोमाः ‘युध्यन्ते’ सम्प्रहार
मित्र कुर्वन्ति । अहं विशिष्ट इत्येवं स्यर्द्धमानाः । क इव ? ‘दुर्मदाषो
न’ दुर्मदासः “आज्जसे रसुक् (पा० ७, १, ५०)” यथा कुत्सितमदाः
केचित् पुरुषाः सुरायां पीतायां सत्यां युधेरन्; एवम् । किञ्च, त
मेव यजमानं ‘जरन्ते’ स्तुवन्तीव आत्मलाभपरितुष्टाः । कथं जरन्ते ?
‘ऊधर्ने’ ऊधरिव रात्रि मित्र ‘नग्नाः’ भूत्वा स्त्रियं सम्प्रयोक्ष्यामह
इत्येव मभिप्राया इवा । के चिद्विशिष्टाः पुरुषा ॥ १ ॥

चिदित्येषोऽनेककर्माऽऽचार्यश्चिदिदम्ब्रूयादिति पूजा-
या माचार्यः । आचारङ्गाहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति
बुद्धि मिति वा दधिचिदित्युपमार्थे कुल्माषांश्चिदाह-
रेत्यवकुत्सिते कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति नु इत्येषो-

* इत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् ।

ऊधर्ने नग्ना जरन्ते ॥” (ऋ०सं० ५, ७ १९, १.)

† “नग्नाः’ स्तोतारः । ते च ‘ऊधर्ने’ पयसा पूर्णं गवादे रुष इव सोमपूर्णे वा
‘जरन्ते’ स्तुवन्ति ।” इति सायणः ॥

‡ “पूजाया माचार्यः कल्मादाचार्यः”—इति घ, ङ, च ।

ऽनेककर्मेदन्न करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथन्नु करिष्य-
तीत्यनुपृष्टे नन्वेतदकार्षीदिति* चाध्याप्युपमार्थे भव-
ति† ॥ २ ॥

चिदित्येषोऽनेकार्थोऽपि सन्नपमार्थीयसंयोगादचोदाहृतः ॥

कथं मय मनेकार्थइति ? उच्यते ;—“आचार्यसिद्धिदं ब्रूयादिति
पूजायाम्” । आचार्य एवं ब्रूयात्, कोऽन्य एवं वक्ष्यतीति ।
“दधिचिदित्युपमार्थे” दधिरूप ओदन इति । “कुस्माषांसिदाह-
रेत्यवकुत्सिते” । भृशं कुत्सिते । कुस्माषानपि तावदाहरेति किं
प्रान्यदाहरिष्यसि । “नु इत्येषोऽनेककर्मा” । कथं ? “इदन्नकरि-
ष्यतीति” । कथं हि क्रियाया हेतुर्निमित्त सित्यर्थः । कथं नु
करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते यत्पुनरनुपृच्छति कथं नु करिष्यति ?
तदनुज्ञान मेतस्मिन्ननुपृष्टे । “नन्वेतदकार्षीदिति च” । अनुपृष्ट
एवायं भवतीति ॥

नन्वय मकार्षीदितत्, कथं मयं ब्रवीति कथं करिष्यतीति ?
“आध्याप्युपमार्थे भवति” तद्यथा—॥ २ ॥

दृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः दृक्षस्येव ते पुरुहूत-
शाखा वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखाः

* “कार्षीदिति”—इति च०, अन्यत्र च शोधिततया दृश्यते,—एतौ चैव मेव ।
एतं क-ञ-म-च-क-पुस्तकेषु पद्यस्येव ‘कार्षीदिति’ एव मेव पूर्वसिद्धितः
पाठोऽनु भूयते ।

† नेहापि खण्डसमाप्तिः च-क-च-पुस्तकेषु ।

खशयाः शक्नोतेर्वाऽथे यस्यागमादर्थपृथक्त्वं मह* विज्ञा-
यते न त्वौद्देशिक मिव विग्रहेण पृथक्कात्स+कर्मा-
पसङ्ग्रहश्चेति समुच्चयार्थं उभाभ्यां सं प्रयुज्यतेऽहं च त्वं
च वृत्रहन्नित्येतस्मिन्नेवार्थे द्वेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारो
वेति विचारणार्थे हन्ताहं पृथिवी मिमांनिदधानीह
वेहवेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति (४†) वायुर्वा त्वा
मनुर्वा त्वेति ॥ ३ ॥

“अतो न ० — ० पूर्वीः” १ । भरदाजो वार्हस्पत्योऽस्यास्त्रि-
ष्टुभः, पूर्वोणाङ्गुर्षेन इन्द्रं स्तुत्वोत्तरेणोपालम्भवान् । हे ‘गूर’ इन्द्र !
‘पुद्गत!’ महानच इव चक्रयोः ‘प्र रिरिचे’ प्रकर्षेणातिरिच्यते ।
तव ‘मङ्गा’ महत्त्वेन विभ्रतिः । कुतोऽतिरिच्यते ? ‘रोदस्योः’ द्यावा-
पृथिव्योः । तथापि चैवं विभ्रतियुक्तस्य सतस्तव त्वङ्गकाना मेवास्माकं
सतां वृत्तस्येव ‘वयाः’ शाखाः ‘पूर्वीरूतयः’ पूर्वास्मद्यज्ञागमनमार्गाः
‘वि वृजः’ खिलौभूतास्तवात्रागमनात् । अहो कष्टं मन्दभागधे-
यतास्माकम् ! येषां नो धनं, न तदस्ति येन त्वां यजेमहि । कि

* “मितिह” घ, ङ ।

† “प्रथक्कात्” क, ख, ग । परं वृत्तिविवरः ।

‡ घ-ङ-च-पुस्तकेष्वन प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः समाप्तः ।

§ “अतो न चक्रयोः गूर वृद्भन् प्र ते मङ्गा रिरिचे रोदस्योः ।

वृत्तस्य नु ते पुद्गत वया व्य रूतयो वृजिरिन्द्र पूर्वीः ॥”

(अ० सं० ४, १, १७, १ ।

मत्र त्वां वक्ष्याम इति ॥ * “वयाः शाखाः”— इति पर्यायवचनः ।
 “वेतेः” वया इति निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम् । “शाखाः ख-श्याः” इति
 पर्यायप्रसक्तस्य । व्याख्याता उपमार्थीयाः ॥

अथानन्तरं प्रतिज्ञाप्रसक्तानेव कर्मोपसङ्गहार्थान् वक्ष्यामः ॥

“अथ यस्यागमादर्थपृथक् मह विज्ञायते, न त्वौद्देशिक
 मिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसङ्गहः” । यस्यागमादध्याहारादश्रूय-
 माणस्यैव निपातस्य सरूपत्रिरूपैकशेषादर्थतो वा ‘पृथक् मह’
 पृथग्भाव एव ‘विज्ञायते’ । तद्यथा,—देवदत्तयज्ञदत्तौ, देवदत्तस्य
 यज्ञदत्तस्येति ॥

आह ;— दावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयते ; न तु तयोरोद्देशिक
 मिव पृथक् मिति । यथा गाः, अश्वान्, पुरुषान्, पशूनिप्रत्येक
 सुहिंस्यमानानाम् । इह तु विग्रहेण च शब्दागमादेतत् पृथक्
 मुपजायते । नानाग्रहणं द्वयोर्बद्धना मर्शानां विग्रहः स एष
 पृथक्त्वाद्धेतोः पृथक्त्वेन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणः, यस्माद् दावर्थो
 बद्धन् वा गृह्येत्कस्मिन् कर्मणि उपसमावेष्टयति । तद्यथा ;—‘देव-
 दत्तयज्ञदत्तौ पचेते’—इत्येवम् । तस्मात् ‘कर्मोपसङ्गहः’—इत्येतन्ना-
 मैव तद्भवति । अथ वा वृहस्पतिस्त्रेयुक्ते प्रजापतिरनुक्तोऽपि द्वितीयो
 गम्यते प्रजापतिस्त्रेति ॥

कतमः पुनरसाविति ? उच्यते ;—“चेति” कदाचिदय मेव

* “चे ‘पुब्रत’ वज्रभिराङ्गतेन्द्र ‘पूर्वाः’ वज्राः ‘जतयः’ रथाः ‘वि वरवः’
 विशेषेण रोचन्ति । तत्र वृहस्पतिः—‘वृषस्य नु’ । यथा वृषस्य वयाः शाखाः
 विरोचन्ति तद्वत्”—इति सायणव्याख्याः ।

‘समुच्चयार्थः’ ‘उभाभ्याम्’ अप्यर्थाभ्यां विगृहीताभ्या मेव संयुक्तः
 ‘प्रयुज्यते’ । तथा च,—“अहं च त्वं च वृत्रहन्नि” । “अहं च
 ० — ० रातयः” * । घोरपुत्रः प्रगाथोऽनया ऐन्द्या पङ्क्या इन्द्रस्य
 सख्यार्थी सन्नम्रवीत् । हे ‘वृत्रहन्’ इन्द्र ! ‘अहं च’ प्रगाथ ‘त्वं च’
 ‘संयुज्याव’ । एकस्मिन्नर्थे सति प्राप्तिलक्षणे युज्यावहे ‘आ सनिभ्यः’
 आप्राप्तेः । ‘अरातीवा’-इत्येकं पदम् अथैव मावां संयुक्तौ दृष्ट्वा हे
 ‘अद्रिवः’ । ‘अरातीवा चित्’ अदानशीलोऽपि दानशीलता मुपे-
 त्यानुमंस्थत एवावयोर्दानम् । ‘भद्रा’ भन्दनीया ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’
 दानानीत्येवं मन्यमानः । को हि नाम त्वत्संयुक्ताना मस्माकं न
 दद्यादित्यभिप्रायः ॥

अथाप्याकारः “एतस्मिन्नेवार्थे” समुच्चयार्थे । “देवेभ्यश्च पितृभ्य
 आ”—इति । अयं मस्मिन्मन्त्रे आकारः । “यो अग्निः ० — ० पितृभ्य
 आ” † । अनृष्टुप्, आप्री, पितृयज्ञे विनियुक्ता । ‘योऽग्निः’ कव्यस्य
 वोढा, यस्याय मधिकारः, कव्यानि वोढव्यानीति; स इहाम्नाकं
 पितृयज्ञे होतृत्वेन स्थितः, ‘पितृन्’ ‘यज्ञत्’ पूजयत्वित्यर्थः । किञ्च-
 णान्? ‘अहतावृधः’ सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । किञ्च । ‘प्रेदु
 इव्यानि’ वोचति, वोचतु च । प्रम्रवीत्वेतानि हवींष्यस्मात्प्रदत्तानि ।
 कस्मै ? ‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च’-इति ॥

* “अहं च त्वं च वृत्रहन्त्वं युज्याव सनिभ्य आ । अरातीवा चिदद्रिवो-
 ऽनु नी भूर संसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥” (ऋ० सं० १, ४, ४१, ५) ।

† यो अग्निः कव्यवाहनः पितृन् यज्ञहतावृधः ।

प्रेदु इव्यानि देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ॥” (ऋ० सं० ०, १, ११, १)

“वेति” अयं “विचारणार्थे” । समुच्चयार्थेयप्रसङ्गेनोदाह्रियते ।
 “हन्ताहं ०—० मिति”* । ऐन्द्रो लवस्तस्येय मार्षं, गायत्री ।
 ‘हन्त’ इदानी मेव ‘अहम्’ ‘इमां पृथिवीम्’ ‘इह वा’ अन्तरिचलोके,
 ‘इह वा’ शुलोके । अथवा ‘इह’ दक्षिणे स्कन्धे, ‘इह वा’ मध्ये
 ‘निर्धानि’ अवस्थापयामि । अतः स्थानादुद्धृत्य । अथ किमर्थं
 ब्रूते ? ‘कुवित्सोमस्य’ बद्धहं सोमम् ‘अपाम्’ पीतवानिति । अस्य
 मे सोमपानस्थानरूप मेव वीर्यं मस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि,” “वेति” अयं “समुच्चयार्थे भवति” । “वायुर्वा त्वा मनु-
 र्वात्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा † गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।
 ते अग्ने अश्वं मयुञ्जन्ते अस्मिञ्जव मादधुः (य० स० ८, ७)” । अनु-
 घृषेष्वा । वाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे अश्व ! वायुश्च त्वा
 मनस्य त्वा ; गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति त्वा मस्मिन् रथे । ते
 हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवं च पूर्वं मण्यश्वं युक्तवन्तो देवाना
 मृषीणां च । त एव च तस्मिन् जव मादधुः आहितवन्तो यस्मा-
 दतो ब्रवीमि ममापि चाग्ने ! त मश्वं त एव युञ्जन्तु ; जवं चास्मि-
 ञ्चादधत्विति ॥ ३ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण संप्र-
 युज्येते अथ महेदं करोत्वय मिद् मिदं ह ‡ करिष्यतीदं

* “हन्ताहं पृथिवी मिमां निर्धानीह वे चवा ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥” (अ० सं० ८, १, १०, १)

† “वातोवा मनोवा”—इति माध्विनीपाठः ।

‡ “करोत्वय मिदं ह”—इति च । “हि” च ।

न* करिष्यतीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण ऋषेमे
वदन्ति सत्यमु ते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तद्
हीत्येषोऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि
करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायां कि-
लेति विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां
संप्रयुज्यते ऽनु पृष्टे न किलैषं ननु किलैव मेति प्रतिषेधे
मा कार्षीर्मा हाषीरिति च खल्विति च खलु कृत्वा
खलु कृत मथापि पदपूरण एवं खलु तद्भूवेति शश्वदिति
विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेव मित्यनुपृष्ट एवं
शश्वदित्यस्वयं पृष्टे नून मिति विचिकित्सार्थीयो भा-
षाया मुभय मन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरण-
श्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्सां चकार
स इन्द्रैत्यपरिदेव्याञ्चक्रौ (५†) ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १, २.

“अह इति च, ह इति च” दावप्येतौ “विनियहार्थीयौ” । तयोः
पुनरेतयो रेतत् प्रयोगस्वाभाव्यम् । द्वयोरर्थयोरेककाले प्रकृतयोः
“पूर्वेण” पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ “प्रयुज्येते” । तद्यथा;— “अथ
महेदं करोत्वय मिदम्” । अथ मह यज्ञदत्तो गाः पाचयतु, अथ
देवदत्तो भुङ्क्ता मिति ॥

* “नु” क, ख, ग, घ । परं हति-विचदः ।

† स-क-च-पुरुकेष्वच प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः ऋषः समाप्तः ।

हकारस्योदाहरणम् “इदं ह करिष्यतीति” । यज्ञदत्त इदं ह करिष्यति । “इदं न करिष्यतीति” । ओदनं न पच्यतीति ॥

“अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण” । विनियहार्थे भवति । स पुन रुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्ते प्रयुज्यते । तद्यथा;— “मृषमे” यषसा “वदन्ति” । “सत्यं सु ते” ब्राह्मणाः “वदन्तीति” । विनियहो नाम, विभागेनावस्थितयोर्यज्ञदत्तदेवदत्तयो रेकस्मिन् यज्ञदत्तेऽभिमतरसगोपायनस्य नियमेन यष्टं यत् स विनियहः । तदर्थो विनियहार्थः, विनियहार्थ एव विनियहार्थार्थः ॥

“अथापि” उकारः “पदपूरणः” भवति । “इदं सु त्यत् •—• जनाय”* । वामदेवो गौतमोऽनया चिष्टुभोषसं तुष्टाव । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘इदं’ तत् ‘ज्योतिः’ यत् जनाः कथयन्ति । उकारः पदपूरणः । एतत् ‘पुरुतमं’ बज्जतमम् । कुतः ? पुरुतमम् । ‘तमसः’ यदभिभूय शार्वरं तमः स्व मात्मानं मभिव्यनक्ति । अत एव तद्बज्जतमम् । ‘पुरस्तात्’ प्राच्यां दिशि ज्योतिः ‘वयुनवत्’ प्रज्ञानवदुत्तिष्ठति । ‘नूनं’ निश्चयेन एताः ‘उषसः’ दिवो दुहितरः । रूपषामान्यात् दुहितृत्वात् । ‘विभातीः’ विभाषमानाः ‘गातुं’ गमनं मपि कृतार्थं जनानां ‘कृणवत्’ कुर्वन्त्य आगच्छन्ति । यथेयं मनुरज्यते प्राचीं दिक्, विध्वंस्यते च तमः । एकस्या एव पूजनार्थं बज्जवचनम् ॥

* “इदं सु त्यत् पुरुतमं परजाज्योतिस्तमसो वयुनोवदस्तात् ।
नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवत्तमसो जनाय ॥”
(ऋ० सं० १, ८, १, १)

“तद् प्रयत्नतम ० — ० चतस्रः” * । द्वितीय सुदाहरण मस्यैव । गौतमो नोधाश्चानया त्रिष्टुभेन्द्र मस्यौत् । प्रवर्ग्यं विनियुक्ता । ‘तत्’ प्रकर्षेण ‘यत्नतमं’ पूज्यतमम् । उ इति पदपूरण एव । ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘दस्यस्य’ दासयितुर्दर्शनीयस्य वा ‘चारुतमं’ शोभनतम मन्यदपि तस्य ‘अस्ति’ ‘दंसः’ कर्म किमपि वञ्जप्रकारम् । तत् चार्त्वेव पूज्य मेव । इदं मेव तस्य चारुतमं च पूज्यतमं च । तत् किम् ? ‘उपहरे यत् उपराः अपिन्वत्’ । उपहानं महन्ति यस्मिन् देशे ऽवस्थिताः सहायाः, स उपहरो देशः; जनैरनाकीर्णो यस्मिन्नेकाकी ‘यत्’ ‘उपराः’ मेघपूरिताः ‘मध्वर्णसः’ मधूदकाः ‘चतस्रः’ ‘नद्यः’ नदौः ‘अपिन्वत्’ अपातयत् अचारयत् । वर्षद्वारेण यज्ञादि प्रावर्त्तयत्;—इत्यतः । एतदेवास्य चारुतमत्वम् पूज्यतमत्वञ्चेत्यभिप्रायः ॥

“हौत्येषोऽनेककर्मा” । तद्यथा;— “इदं हि करिष्यतीति हेलपदेशे । कथं हि करिष्यतीत्यनुष्ठे । कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूचयाम्” । कथं मयं व्याकरिष्यतीत्युक्तप्रयत्नोऽयं मित्यभिप्रायः । अमर्षादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्रायः परिवादोऽसूयेत्यच्यते । परगुणानभिज्ञेत्यर्थः ॥

“किलेति विद्याप्रकर्षे” विज्ञानातिशय इत्यर्थः ॥ अन्यत उपश्रुत्यातिशय इत्यर्थः । अन्यत उपश्रुत्यातिशयेनावधार्यान्यस्मा आचष्टे कश्चित्—“एवं किल” एतदासौद्युद्ध मिति ॥

* “तद् प्रयत्नतम मस्य कर्म दुस्यस्य चारुतम मस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपह्रा अपिन्वत् मध्वर्णसः नद्यः १ चतस्रः ॥’

(अ० सं० १, ५, १, १)

“अथापि न ननु इत्येताभ्यां” इत्युक्तः किलेत्ययं प्रयुज्यते ।
 “अनु पृष्टे” अर्थे । अन्यत उपश्रुत्य कश्चिदर्थं नाय मेव मिति ;
 ततस्त मेवार्थं मन्य मनुष्यच्छति । अथेतर मश्रद्धत्पूर्वस्य । “न किलै-
 वम्”—इति । “ननु किलैवम्”—इति ॥

“मेति” अयं “प्रतिषेधे” । तद्यथा ;—“मा कार्षींमां हार्षी-
 रिति च” । अयं च प्रतिषेधार्थीय एव ।

“खल्विति च” । तद्यथा ;—“खलु क्त्वा” । अहन्वेत्यर्थः । देव-
 भाषाव्यवस्थयैवञ्चातीयाना मुपेक्षितव्यः कश्चित्प्रयोगः ॥

“अथापि” खल्वित्ययं “पदपूरणे” भवति । तद्यथा ;—एवं
 खलु तद्भवेति । अस्वीक्ष्यः प्रयोगः कश्चित्पाददृत्तेषु ॥

“अश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्” । इन्द्रसि पुनरन्ये-
 क्ष्वण्यर्थेषु भवति । यथासम्भवं द्रष्टव्यः । इयं चास्य शैली अर्थ
 मपेक्ष्य । एवं शब्दस्य पुरस्तात् प्रयोगो वा भवति, उपरिष्ठादा ।
 तद्यथा ;—“अश्वदेव मित्यनुपृष्ट एवं अश्वदित्यख्यं पृष्टे” अर्थे इति
 वाक्यशेषः ॥

“नून मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम्” । विचिकित्सा
 नाम विवेकपूर्वको अवधारणाभिप्रायः । तत्रायं भाषायां भवति ।
 “उभयम् अन्वधायम्” । पुन रय मर्थद्वये भवति—“विकित्सार्थी-
 यस्य पदपूरणस्य” ॥

उदाहरण मत्र निर्विवक्षुर्निदान मेवाद ;—“अगस्य इन्द्राय”—
 इत्यादि । निदानवतां मन्त्राणां निदान मेव पूर्वं वक्तव्यम्, तेन ह्यतितरा
 मर्थं मुच्यमानः प्रकाशते । ततः पदानि । ततोऽर्थः । ततः प्रत्येकं विषयेषु

निर्वचनम् । एष हि व्याख्याक्रमः । अगः कुम्भः, तत्र स्थानः संहत
इत्यगस्त्यः । सः “इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्वा चकार” ।
सम्प्रदातु मैच्छदित्यर्थः । “स इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चक्रे” । परि-
देवना नाम मन्युपूर्वको विलापः ॥ ४ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः* ॥ ६, ९ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

न नून मस्ति नो श्वः कस्तद्वेद् यद्दुतम् । अन्यस्य
चित्त मभि सञ्चरेण्यं मुताधीतं वि नश्यति ॥ न नून
मस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तन मद्यास्मिन् द्यवि द्युरित्यहो
नामधेयं द्योतत इति सतः श्व उपाशंसनीयः काशो
ह्यो हीनः कालः कस्तद्वेद् यद्दुतम् कस्तद्वेद् यद्भूत
मिद् मपीतरदद्भूत मभूत मिवान्यस्य † चित्त मभि-
सञ्चरेण्य मभिसञ्चार्यमन्यो ‡ नानेयश्चित्तं चेततेरुता-
धीतं वि नश्यतीत्याध्यात § मभिप्रेत मद्यापि पद-
पूरणः(ई ॥) ॥ १ ॥

* इतिप्रत्ये तु ‘न नून मस्ति’—इत्याद्यपिमन्त्राणां द्वितीयः पादो दृश्यते, परं
सर्वमूलग्रन्थविराधादिर्ज्ञापितः सः । तथाचानुपदवक्ष्यमाशेषं ‘न नून मस्ति’—
इत्यादि-मन्त्रसूत्रोपादस्याद्य इत्येव ज्ञेयम् ।

† “मिति वान्यस्य” क-ङ-न-ङ-च-पुस्तकेऽपि शोधिततया दृश्यते, परं मघं
पाठो हविर्विद्वः ।

‡ “मभिसञ्चार्यमन्यो” घ, ङ ।

§ “वि नश्यतीत्याध्यातं वि नश्यतीत्याध्यातं” घ, ङ, च ।

॥ घ-ङ-च-पुस्तकेष्विदं षष्ठः सप्तः समाप्तः ।

“न नून मस्ति (ष्ट० स० २,४,१०,१)”—इति । विषयं
 मेतन्मैतन्नावत्;—अद्यतनं हविर्मम मास्तीति । नकारं दृष्ट्वाद्यतन-
 शब्दोऽध्याहृतः आचार्येण । प्रतिषेधे हि सति प्रतिषेधेनाप्यवश्यं
 भवितव्य मिति । एते च मन्त्रैकदेशा एव सन्तोऽध्याहाराः, पदा-
 तिरेकादध्ययनकालेनाधीयन्ते । ते त्वर्थनिर्दशनकाले प्रकाशयि-
 तथाः । अथापि स्यात् श्वस्तनं भविष्यतीति । ‘नो श्वः’ इदं ताव-
 दस्मदर्थं मेव निरूपं सदस्मन्नो व्याप नून मथ श्वस्तने का प्रत्याशा ।
 किङ्कारणं? ‘कस्तद्देद यदहुतम्’ । को हि नाम तद्देद जानाति
 यदहुत मनुत्पन्नं कस्य भविष्यतीति मम वा अन्यस्य वा इति ।
 कस्मात्पुनर्न विज्ञायत इति? अतः; यस्मात् ‘अन्यस्य चित्त मभि-
 सञ्चरेण्यम्’ सञ्चरणशील मनवस्मित मित्यभिप्रायः । ‘उत’, अपि,
 अथेति छन्दसि समानार्थाः । एतदद्यतनं हविः ‘आधीतम्’ आध्यात
 मभिप्रेतं सत् मया ममेद मित्येवं तथापि ‘वि नश्यति’ एवान्यस्मै
 प्रदीयते । तच्चैवं सति श्वस्तन मस्माकं भविष्यतीति कुत एतदिति
 समस्यार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“अस्मिन् हविः—धुरित्यङ्गो नामधेयम्;
 द्योतत इति सतः” । द्योततेर्धुरिति । द्योतत इति कर्तृकारकम् । सदिति
 यच्च ब्रूयात्, तत्रोच्चारित एव कारकनियमो द्रष्टव्यः; अन्यच्च यथेष्टं
 द्योष्यम् । “श्व उपाशंसनीयः” उपगम्यः, सस्तेसा आशास्तव्यो भवति,
 अनागतत्वात् । “द्यो ह्यनः कालः” अतिक्रान्तो हि स भवति ॥
 श्वः—सम्बन्धात् द्याः—शब्दोऽविमानोऽपि निरुक्तः,—“अहुतम् अभृतम्” ।
 “इद मपीतरदहुतम्”—शोणितवर्षादि; “अभृत मिव” कादाचि-

त्कत्वात् । शब्दसारूप्यप्रसङ्गेनेदं निरुक्तम् । “अन्यो नानेयः” नानात्वेन
व्यवस्थितस्यापत्य मसत्कुलजस्येत्यर्थः । अथवा न सता मानेयः ।
“चित्तश्चेततेः” सेतत्यनेमार्थानिति चित्तम् । “उताधीतं वि गच्छ-
तीत्याध्यात मभिप्रेतम्”—इतिपर्यायवचनम् ॥

“अथापि” अय मस्मिन्नन्ते “पदपूरणः” भवति— ॥ १ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहृद्दीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिक्षा स्तोत्रभ्यो मार्ति धृग् भगो नो वृह-
द्द्वैम विदये सुवीराः ॥ सा ते प्रति दुग्धां वरं जरिचे
वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा मघोनी
मघवती मघ मिति धननामधेयं महतेर्हानकर्मणो
दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्धयतीत्यपि
वा प्रदक्षिणागमनाद्दिश मभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्द-
क्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद्हान-
कर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने देहि स्तोत्रभ्यः कामान्
मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहाय दा भगो नो अस्तु*
वृहद्द्वैम स्वे वेदने भगो भजतेर्वृहदिति महतो नाम-
धेयं परिवृद्धं† भवति वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो
वीरयत्यमिचान् वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा

* “नोऽस्तु” घ, ङ, च ।

† “परिवृद्धं”—इति च-पुस्तकपाठो एतिपुस्तकेषु च, परं हललिखितसर्वसूत्र-
पुस्तकविषयः । वस्तुतश्चन्द्रसि ढकारं लुक् लृहल मेवापद्यते, वियते च इन्द्रोवन्न
महाजाम् ।

सी मिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा प्र सीमा-
दित्यो अस्तृजत् प्रास्तृजदिति वा प्रास्तृजत्सर्वत इति वा
वि सीमतः सुरुचौ वेन आवरिति च व्यट्शोत् सर्वत
आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि वा
सीमेत्येतदनर्थक मुपबन्ध माददीत पञ्चमीकर्माणं
सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा
विसीब्यति* देशाविति त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वना-
मानुदात्त मर्द्धनामेत्येके(७†) ॥ २ ॥

“नूनं सा ते (च० सं० २, ६, ६, ६)”—इति । गृत्समदस्येय मा-
र्षम् । पृच्छस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये ब्रह्मते । ‘नूनम्’ इति पदपूरण
एव । ‘सा’ ‘दक्षिणा’ ‘ते’ तव या पुत्रभावके कर्मणि । सा किं
करोतु ? ‘प्रति’ दुग्धाम् । किम् ? ‘वरम्’ । कर्मणो दक्षिणा-गुणकात्
फलप्राप्तिस्तथापि तु दक्षिणाया मुपचर्यते । कस्यै ? ‘जरिचे’ स्तुवते
यजमानाय । किञ्चक्षणा ? ‘मघोनी’ मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन
संयुक्ता, तदतीत्यर्थः । किञ्च ; ‘शिक्षा’ † देहि । कस्यै ? ‘सोद्वभ्यः’
ऋत्विग्भ्योऽनुकामान् । किञ्च ; ‘माति धक्’ मास्मानतिहायातीत्या-
न्वेभ्यो देहीति मादा इत्यर्थः । अस्मभ्यं तावद्देहि, ततोऽन्वेभ्योऽपि
दास्यसि चेत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘भगो नः’ धनं नोऽस्तु । येन किं
कुर्याम ? ‘बृहद्ददेम’ महदूर्जितं वदेम दीयतां भुज्यता मिति ।

* “विसीब्यति”—इति घ, ङ, च ।

† घ-ङ-च-पुस्तकेष्विह सप्तमः ऋत्विः समाप्तः ।

‡ “द्विचोतसिङ्गः (पा० १, २, १६५)”—इति दीर्घः ।

क ? 'विदथे' यज्ञे । अथवा खे गृहे । किञ्च ; युष्मदनुग्रहाच्च सुवीराः' वीरवन्तो भवेम पुत्रवन्तः । यद्यपुत्राः, एव मयं मत्वर्थीयः सुः ; अथ पुनः पुत्रवन्तः, एवं ततः कल्याणवीरा इति समसार्थः ॥

अथैकपदनिर्द्देशम् ।—“वरो वरयितव्यो भवति” त्रिथते ह्यसौ । “जरिता गरिता” इति स्तुत्यर्थस्य । “मघ मिति महतेर्दानकर्मणः” दीयते हि तत् । “दक्षिणा दक्षतेः” समर्द्धयत्यर्थस्य; यज्ञे हि यत्किञ्चिद्विगतर्द्धिकं भवति, तदियं समर्द्धयति; विभिष्टं यज्ञस्य साधनमेतदिति । “अपि वा प्रदक्षिणागमनात्” दक्षिणा । दक्षिणां “दिशमभिप्रेत्य”,—सा हि दक्षिणस्यां वेदिश्रोणी, अग्रेण गार्हपत्यं, जघनेन सदो, दक्षिणेनाग्नीध्रीयं गत्वा अन्तर्वेदिं स्थित्वा अन्तरेण चात्वालोत्करौ त माग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना गच्छन्तीति “दिक्” पुनर्दक्षिणा । “हस्तप्रकृतिः” प्राङ्मुखस्य प्रजापतेर्दक्षिणो हस्तो बभूव, सा दक्षिणा दिग्भवत् । अथ “दक्षिणो हस्तः” कस्माद्दक्षिण इति ? “दक्षतेः” उत्साहार्यस्य,—स ह्युत्साहवान् भवति कर्मसु ; न तथा सव्यः । “दाशतेर्वा स्यात्” दानार्थस्य,—तेनैव हि प्रायेण दीयते । अथ “हस्तः” कस्मात् ? “हनोः”,—तेन हि हन्यते । न, अन्येनापि केनचिदङ्गेन हन्यते । एवं यो हन्तव्यो भवति तस्य “हने”, अथ मेव तु “प्राङ्गुः” शीघ्रः इत्यर्थः । “हृददिति महतो नामधेयम्; परिचठं भवति”—इति । “वीरो वीरयत्यमिचान्” नामाप्रकारं मारयतीत्यर्थः । “वेतेर्वा स्यात्कर्मणः” गत्यर्थे वर्त्तमानस्य ; गच्छत्येवासावभिमुखं श्रून् । “वीरयतेर्वा” विक्रमार्थस्य ; विक्रान्तो ह्यसौ भवति ॥

“सौ मिति” अयं “परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा” ।
 “प्र सौमादित्यो असृजत् (ऋ० सं० १, ७, ८, ४)” । अस्या मेव
 तावदुभय मपि प्रदर्शयति । ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीय सुदा-
 हरणं वक्ष्यति । गृह्यसमदस्य तत्पुत्रस्य वा कूर्मस्येय मार्षम्*, चिष्टुप्,
 सौरौ । सूर्यः पुनरस्यां वर्षणान्ना स्तूयते ॥ प्रासृजत्सूर्यो रश्मीन् ।
 सौ मिति पदपूरण एव ; कुतोऽपौत्यविवक्षित मेवैतत्पदपूरणपत्ते ।
 अथ परिग्रहार्थीयं सर्व मेव परिगृह्णाति ;—“प्रासृजत् सर्वत इति
 वा” । ‘वि धर्त्ता’ वि धारयिता ; रसानां, रश्मीनां वा, स्वरश्मि-
 जालान्तर्गतस्य वा, धर्त्ता सर्वस्य जगतः । ‘अदत्तम्’ उदक मादाय,
 पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकाश्च । ‘सिन्धवः’ स्यन्दनाः सूर्यरश्मयः,—
 ते हि आदित्यमण्डलात् प्राञ्चो वर्त्तमानाः स्यन्दन्ते वर्षकाले ;
 सूर्येण प्रसृष्टा उदक मादाय सार्वलौकिकं ‘वर्षणस्य’ सूर्यस्य स्थानं
 मण्डलं ‘यन्ति’ । तदेव मप्यनिश्च मुत्सर्गादानसंज्ञकं स्व-कर्म कुर्वाणो
 ‘न आम्यन्ति’ । ‘न’ वा आन्ता अपि सन्तो विरागादप्येतत् कर्म
 ‘वि मुञ्चन्ति’ एते । कथं पुनः पतन्तो न आम्यन्ति ? किं व्रतकैः ?
 न । ‘वयो न’ वय इव पक्षिण इव शीघ्रं ‘पतुः’ पतन्तः ‘रघुया’
 लघुया लघ्वरा शीघ्रिकया गत्यापि ‘परिजम्नन्’ परिजमन्तः परि-
 गच्छन्तः सर्व मप्येतज्जगन्न आम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येतत्कर्म ॥ एतद्गु-
 ण्युक्ताना मप्येतेषां सूर्य एव प्रतिसर्गे संयमे च ईश्वर इत्येवं
 सूर्यस्य स्तुतिरेषा ॥

* “प्र सौमादित्यो असृजत् वि धर्त्तां कूर्मं सिन्धुं च वक्ष्यति ।
 न आम्यन्ति न वि मुञ्चन्त्येते वयो न पतु रघुया परिजमन् ॥”

“वि सीमतः सुरूषो वेन आवरिति च” । इदं द्वितीयं सुदाह-
रणम् । ब्रह्मजज्ञान मिति* । वामदेवपुत्रो नकुलोऽनया चिष्टुभा
आदित्यं तुष्टाव । प्रवर्ग्यविनियुक्ता इक्ष्मोपधाने चाग्निचयने । ‘ब्रह्म’
आदित्याख्यं ‘जज्ञानं’ जायमानं ‘प्रथमम्’ अनुत्पन्नेषु आदितः
‘पुरस्तात्’ प्राच्यां दिशि; तदुद्भवोपलक्षितमेव प्राच्याः प्राचीत्वम् ।
‘वि आवः’ व्यटणोत्, विटतानकरोत् । ‘सुरूचः’ प्रश्नस्तरे-
ष्वान् रग्मीन् ‘सीमतः’ सर्वतः । किञ्च; ‘सः’ ‘वेनः’ मेधावी
‘बुध्न्याः’ बुध्न मन्त्रिच्छं तदवयवभृताया दिशः ‘उपमाः’ उपनि-
र्मात्र्यः; तासु ह्येतत्प्रतिष्ठितं सर्वं सुपनिर्मायते जगदित्येतत्;—
तस्मात्ता एवोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते । ‘विष्टाः’ विख्याः;—तासु ह्येतज्ज-
गद्विभिन्नं तिष्ठतीति ता एव विष्टाः । ‘सतश्च’ अभिव्यक्तस्य स्थूलस्य
‘अमतश्च’ अनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य ‘योनिं’ ‘विवः’ व्यटणोदित्यर्थः ।
आदित्योदये ह्येतदुत्पत्त्या दिशोऽभिव्यज्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा
बुध्न्या आप आन्तरिक्षास्ता उपमा इत्येव मादि सर्वं योज्यम् ॥

“अपि वा सीमेत्येतदनर्थकं सुपबन्धमाददीतपञ्चमीकर्माणम् ।
सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा विसीव्यति
देशाविति” । विगतसन्तानौ देशौ करोतौति ॥

“त इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदान्तम्” निपातत्वेनैतदपि

* “ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः सर्वथा वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा चस्य विष्टाः सुतश्च योनिं ससतश्च विवः ॥”

य० वा० सं० १२, २ । सामवेदसंविताया मपि इ० आ० ४, १, २, ८ ।

सन्दिह्यते । वक्ष्यति हि “निपात इत्येके”—इति* । अतः त्व इति
 ह्येवं निपातकाण्ड उदाह्रियते । संशयपरिशोधनाय त्व इत्येतद्विनि-
 ग्गहार्यौघ मिति व्याख्यातम् । किमु तत् सर्व्वनामविप्रतिपन्नस्वर-
 स्वात्स्वर मयवधारयन् अस्यानुदात्त मित्याह; कथं पुनर्विप्रतिपन्नस्वर
 मेतदिति? उच्यते;—प्रातिपदिकस्यान्तउदात्त इत्यौत्सर्गिकं लक्षणम्
 (फि० सू० १,१)—अन्यत्र चापवादात्,—लक्षणविदोऽपि चास्यापवादं
 पठन्ति,—“त्वत्त्वेमसमसिमेत्यनुच्चानि (फि० सू० ४,८)”—इति ।

“अर्द्धनामेत्येके” । अर्द्धस्यैतन्नामेत्येव मेके आचार्या मन्यन्ते ।
 वक्ष्यति चाय मपि “त्वो नेम इत्यर्द्धस्य (निर० ३,४,१)”—इति ।
 तदेतत् प्रकरणोपपदाभ्या मध्यवसेयम्,—कार्द्धनाम? क्व सर्वनाम?
 इति ॥२॥

यथाच सर्वनाम तथेय ऋगुदाह्रियते ;—

ऋचान्वः पोष मास्ते पुपुषान् गायचन्वो गायति
 शक्करीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य माचां वि
 मिमीत उ त्वः ॥ इत्यृत्विकर्मणां विनियोग माचष्ट ऋचा
 मेकः पोष मास्ते पुपुषान् होतर्गर्चनी गायच मेको
 गायति शक्करीषूज्ञाता गायचं गायतेः स्तुतिकर्मणः
 शक्कर्य ऋचः शक्कोते स्तद्यदाभिर्दृच मशकद्धन्तुं तच्छ-
 क्करीणां शक्करीत्व मिति विज्ञायते ब्रह्मैको जानेजाते
 विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितु मर्हति ब्रह्मा

* उत्तररश्मिनेव कथ्ये । १० प्र० ४. पं०, १८ प्र० १० पं० ।

परिवृल्लहः श्रुततो ब्रह्म परिवृल्लहं सर्वतो यज्ञस्य मात्रां
विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं* युनक्त्यध्व-
रस्य नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने युरुप-
बन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हि साकर्मा तत्प्रति-
षेधो निपात इत्येके तत्कथं मनुदात्तप्रकृति नाम
स्याद्दृष्टव्ययन्तु भवति । उत† त्वं सख्ये स्थिरपीत माहु-
रिति द्वितीयाया मुतो त्वस्मै तम्बं विसस्य इति चतुर्थ्या
मथापि प्रथमाबहुवचने—॥ ३ † ॥

“अचान्तः (अ० स० ८, २, २४, ५)”—इति । दृश्यतेरार्षम् ।
अलिङ्गमर्षां विनियोग मनथर्चाऽऽचष्टे । “अचां त्वः पोष मिति” ।
य एते चत्वारो महर्षिजः, एतेषां ‘त्वः’ एक इत्यर्थः । किं मेकः
करोति ? ‘अचां’ ‘पोष’ पुष्टिं ‘पुपुष्वान्’ पुनः पुनः भृशं वा देवता-
याथाक्यानुचिन्तनसन्तानमर्मस्नानकरणानुप्रदानवतीर्थयाकाल मृचो-
ऽधीयानः ‘आसो’ ;—स हि तासां पोषः । कतमः ? ‘एकः’
एतत्कर्म कुर्वन्नासो इति ;—हेता ; एतत्तावद्गृह्ययनकर्म तस्मिन्
हेतोरि विनियुक्तम् ; उक्तं च—“यद्दृचैव होत्रं क्रियते”—इति
(ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । ‘गायत्रं’ त्वः ? गायत्र मेको ‘गायति’ ‘ब्रह्म-
रौषु’ अक्षु । कतमः ? उद्गाता ; तस्मिन्त्रयेतस्मात्तस्मात्कर्म विनि-

* “एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं” क, च, न ।

† “भवत्युत” घ, ङ, च ।

‡ घ-ङ-च-पुस्तकेभिराहमः अचः समाप्तः ।

युक्तम् ; उक्तञ्च—“साम्बोद्रीयम्”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “ब्रह्मा
त्वः” ब्रह्मा नाम एक ऋत्विक् ‘जाते’ प्रायश्चित्ते ‘विद्यां वदति’ ।
विद्याचयहेतुत्वादात्मनो विद्यां विज्ञानं वदतीतरेभ्य ऋत्विग्भ्यः ;
इद मच्च कुरुतेति । तथापि ह्येतत् कर्म विनियुक्तम् । स पुनरेष
सर्वविद्यः सर्वविज्ञानस्तथाविधो ह्यसावधिकारी चयौविद्यामंयुक्तो
येनासौ सर्व मेव वेदितु मर्हति । न ह्यसर्ववित् त मधिकारं शक्नु-
यान्निर्वर्त्तयितुम् । उक्तञ्च—“अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति ? चय्या
विद्यया”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत
उ त्वः” । एक इति । मीयत इति मानं कर्म, तन्मात्रेत्युच्यते । या
का चिदितिकर्त्तव्यता* यज्ञस्य, तां विमिमीतेऽध्वर्युः ; नानाप्रकारं
करेतीत्यर्थः ॥

अथैकपदं निरुक्तम् ।—“गायत्रं गायतेः” स्तुत्यर्थस्य,—स्तुयते
ह्यनेन । “शक्यं ऋचः शक्नोतेः”—इत्युक्त्वा शकरी-शब्दे वृत्तिं
दर्शयति ;—“तद्यदाभिर्द्वच मशकद्धन्तु” “तत्” एव “शकरीणां
शकरीत्वम्” । तत् यद्यस्मादाभिरभिद्युत इन्द्रो द्वाच मशकद्धन्तुं
तच्छकरीत्वम् “—इति विज्ञायते” । ऋचां शकरीत्व मित्येवं
ब्राह्मणेषुऽपि शक्नोतेरेव शक्यं इति विज्ञायते । लिङ्गतोऽपि हि
दर्शितं भवति, आख्यातजानि नामानेति ॥

“ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः” स हि चयीं विद्यां वेद । शब्दसार-
ण्यप्रसक्त मुच्यते ;—“ब्रह्म परिवृढं सर्वतः” । ऋगादिपरं चोभय

* मीमांसायाः ऋचसङ्गच्छो घञे भावनाप्रकरणे द्रष्टव्या ।

† “इन्द्रो वा रताभिः—शकरीत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० ५, ९, ९ ।
अन्यत्र च द्रष्टव्यम् ।

मपि तत्परिच्छेदं सर्वासु दिक्षु । “अध्वर्युः अध्वरयुः” एव मपि
 च्छगूह्यत इति । पुनरप्याह ;—“अध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता” प्राप-
 यितेत्यर्थः,—स ह्यन्तं प्रापयत्यध्वर मेव । अथवा “अध्वरं कामयते”
 कर्तुम् “—इति” अध्वर्युः । एतस्मिन्निर्वचने युः, वसूयव इति
 यथा* । अथ वा “अधीयाने” त मध्वरं कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणे अध्वर
 इतीय मेव सञ्ज्ञा भवति, मञ्चाक्रोग्रनवत् । एतस्मिंश्च निर्वचने
 “युः” अयम् “उपबन्धः” नामकरणम् । अध्वर मधीते यः
 सोऽध्वर्युः । विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्व माचष्टे ;—“अध्वरः—
 इति यज्ञनाम” । ध्वरः—इत्यधुना निर्वक्तव्यः ;—“ध्वरतिर्हिंसाकर्मा” ।
 ध्वरति धूर्वतीति हिंसार्थेषु पठितौ (१भा० २८०, २८१ प्र०),
 “तत्प्रतिषेधः” अध्वरः अहिंस इत्यर्थः ॥

आह ;— नन्वत्र इत्यन्ते पञ्चतः, क्लियन्ते दणवन्त्यतयः तत् कथ
 महिंसः ? उच्यते ;—अभुदय एव हि सः । एवं हि श्रूयते—“न वा
 उ एनस्मिन् स्त्रियसु (य० वा० सं० २३, २६)” —इति । तथाच—
 “कुञ्जल मिच्छन्ति दणानि राजन्” —इति । तस्मादभुदययोगाद्-
 हिंस इत्युपपद्यते ॥

“निपातः” अयम् “इत्येके” मन्यन्ते ॥

एव मेकौयपत्ते निपातत्व मस्योक्त्वा अधुना चोदकपत्ते स्थित्वा
 परपत्त माक्षिपन्नाह ;—“तत् कथ मनुदात्तप्रकृति नाम स्यात्”—

* “वसूयवः । वसु धन मात्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्वच । चक्षुत्सार्वाधा-
 तुकथोरिति दावः । क्वाच्छब्दसीत्युप्रत्ययः ।” —इति सा० भा०, अ० सं०
 १, ४, ९, ४ ।

इति । तदेतच्छब्दरूप मनुदात्तस्वभावं सत् कथं नाम स्यात् ? ननु भवतैवोक्तम्—उत्सर्गैवात्तोदात्तानि प्रातिपदिकानि—इति (६६५० ५५०) । उच्यते;—सत्यं मुक्तम् । ननु तत्रैवेदं प्रत्युक्तम्—अन्यत्र चापवादात्—इति (६६५० ६५०) । स एषोऽपवादात्तः—त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्यनुष्ठानौति (६६५० ७५०) । उत्सर्गादपवादो बलीयान् । तस्माद्विप्रतिपन्नस्वर मपि एतन्नामैव । किं च; “दृष्टव्यं तु भवति” । तु-शब्दो हेत्वर्थः;—हेतुसमुच्चयार्थो वा । अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि स तु ‘दृष्टानुविधयश्चन्दसि’—इति दृष्टव्यत्वान्नामेति तद्भवति । एवं हेत्वर्थः । अथ वैव मन्यथाहेतुसमुच्चयार्थः; अपवादस्वरणात्—व्ययदर्शनाच्च अनुदात्त मपि सदेतन्नामैव भवति । निपाता अप्याद्युदात्ता भवन्ति (फि० सू० ४, ११) । तस्मात् कृतापवादत्वाद्—दृष्टव्यत्वाच्च नामैवैतदित्युपपन्नम् ॥

आह;—क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? उच्यते;—“उत त्वं सख्ये स्त्रिरपौत माङ्गुरिति* द्वितीयायाम्” एकवचने । एवम् “उतो त्वस्यै तुष्वं॑ वि संस इति चतुर्थ्याम्” एकवचने व्ययो दृष्टः । उपरिष्ठा-च्छेषः । “अथापि प्रथमा-बहुवचने”— व्ययो दृष्ट इत्यध्याहारः ॥ ३ ॥

अक्षिणन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोज्वेषसमा बभूवुः ।
आद्घ्रास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्यात्वा उ त्वे
ददृश्रे । अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरनक्तो

* अ० सं० ८, १, १२, ४ ।

† अ० सं० ८, १, १२, ५ ।

रित्याग्रायणस्तस्माद्देते व्यक्ततरे इव भवत इति ह
विज्ञायते कर्णः कृन्ततेर्निष्कृतद्वारो भवत्यृच्छतेरित्या-
ग्रायण कृच्छन्तीव खे उदगन्ता मिति ह विज्ञायते
मनसां प्रजवेष्टसमा बभूवुरास्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना
अपर आस्य मस्यतेरास्यन्दत एनदन्न मिति वा दघं
दध्यतेः स्रवतिकर्मणो दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति
प्रस्नेया हृदा इवैके प्रस्नेया दृष्टिशिरे* स्नानार्हा हृदो
हृदतेः शब्दकर्मणो ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणो-
ऽद्यापि समुच्चयार्थं भवति †—॥ ४ ॥

“अचण्वन्तः कर्णवन्तः (च० सं० ८, २, ३ ४, २)”—इत्येनस्या
मृचिः । वृहस्पतेरार्षं विद्यासूक्तं नाम । ‘अचण्वन्तः’ अचिसंयुक्ताः;
एव मपि समानेन्द्रियाः समानपृष्ठोदरपाणिपादाः सन्तः । अपि च;
‘सखायः’ समानख्यानाः सर्वे मनुष्याः । अथवा समानेषु शास्त्रेषु
कृतभ्रमाः । वैयाकरणा वैयाकरणाना मेव समानख्यानाः, नैरुक्ता
एव नैरुक्तानाम् । ‘मनोजवेषु’ मनोगम्येष्वर्थेषु ‘असमा बभूवुः’ ।
केचिद्ब्रूहापोहनधारणवक्तृत्वसमर्थाः, केचिदमेधसः । कथं मसामान्य
मिति? यतो वृष्टान्तेन प्रतिपादयति ।—“आदन्नास उपकक्षास उ
खे हृदा इव” । आदन्ना एव आदन्नासः । आस्यदघ्नहृदपरिमाणाः,

* ‘दृष्टिशिरे’ क, ख, ग । च-पुरुके तु ‘दृष्टिशिरे प्रस्नेयाः’—इति अत्यवपाठश्च ।

† च-क-च-पुरुकेषु नाच अष्टसमाप्तिः ।

‡ ‘प्रथमाचकवचने अयो दृष्टः’—इति (७० ४० १२ पं०) पूर्वोचान्वयः ।

केचित् प्रज्ञया । उपक्रुचासः कचमन्त्रिण्यष्टदेशतुल्योदका इव ह्रदाः ।
एके प्रज्ञया ह्रदाः 'स्नात्वा' अचोभ्याः अपरिमेयप्रज्ञानाः । 'ददृशे'
ददृशिरे—दृश्यन्त इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदं निरुक्तम् ।—“अचि, चष्टेः” पश्यत्यर्थस्य,—दृश्यते ह्यनेन ।
“अनक्तेः” व्यक्त्यर्थस्य—“इत्यायायणः” मन्यते । वाच्य मपि चैतस्मिन्नि-
र्वचने भवति । “तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवतः”—इति । यस्मादिदन्ना-
मेति कि मिति प्रकृत मपेक्ष्य । अथवा यस्मादेते तेजोऽवयवभृदिष्टे,
तस्मात्कारणादित्येवं यच्छब्द मन्वाक्य विद्यमान मविद्यमानं चोत्पद्य
तस्माच्छब्दस्य सामर्थ्यं सुत्पाद्यते । तथाहि स निराकाङ्क्षो भवति ।
सर्वत्र च साकाङ्क्षेषु शब्देष्वेवं व्याख्यान-धर्मो द्रष्टव्यः । एते
अचिणी इतरेभ्योऽङ्गभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे प्रकाशतरे भवतः,—
अन्धकारेऽपि ह्येते प्रकाशेतिव नक्तञ्चरादीनाम् न तथेतराण्यङ्गानि ।
एवं ब्राह्मणेऽपि अनक्तेरेवाचिणी—“इति ह विज्ञायते” । “कर्णः
हन्ततेर्निहन्तदारो भवति, षच्छन्तेरित्यायायणः” मन्यते । ब्राह्मण
मपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति;—“षच्छन्तौव खे उदगन्ता मिति
ह विज्ञायते”—इति । षच्छन्तौवैतौ कर्णौ खऽभिव्यक्ताः सन्तः
शब्दाः एतावपि च उदगन्तां प्रत्युदृच्छत इव ग्रहणाय । विचार्य-
माणे ज्ञायते खे कर्णाविति । “आस्य मस्यतेः” चेपार्थस्य,—विषयते
ह्येतदाभिसुख्येनान्नम् । सन्दतेर्वा स्यादाङ्पूर्वस्यैव स्ववणार्थस्य,—
शुष्केऽपि ह्येतदन्ने आगते स्ववत्येव स्नेमाणं, येन तदार्द्रकृतं यषितुं
शक्यते । “दध्नं, दध्यतेः” स्ववत्यर्थस्य । सुततर मिव तद्भवत्युत्तरा-
त्परिमाणात् । “दस्यतेर्वा स्यात्” त्वयार्थस्य । “विदस्यतरं” ह्युपचौ

एतरं, तद् “भवति” उत्तरस्मात्परिमाणात् । “प्रक्षेयाः” प्रकर्षेण
 स्नातं येषु योग्यम्, अगाधत्वात्; ते प्रक्षेयाः स्नानार्था इत्यर्थः ।
 “हृदे हृद्दतेः” शब्दार्थस्य,— शब्दं ह्यसावभिहन्यमानः करोति ।
 “हृद्दतेर्वा स्नात्” श्रौतीभावार्थस्य,—श्रीभेऽपि ह्यसौ श्रौतस एव
 भवति ॥

“अथापि” अय मपरो निपातः “समुच्चयार्थे भवति” एकतमः
 —त्वत् इति ॥४॥

किं मुदाहरणम्?—

पर्याया इव त्वदाश्विन माश्विनश्च पर्यायाश्चेत्यथ
 ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति
 पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मादिद्विति* । नि-
 ह्नुक्तासश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव । बिभ्यस्यन्तो
 ववाशिरु शिशिरुञ्जीवनाय कम् । शिशिरुञ्जीवनाय ।
 शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा† । एमैन्नं सृजता सुते ।
 आसृजतैनं सुते‡ । तमिद्वृद्धन्तु नो गिरः । तं वृद्ध-
 यन्तु नो गिरः । स्तुतयो गिरौ गृणातेः§ । अयमुं ते
 समतसि । अयन्ते समतुसीवोऽपि हृश्यते॥ ॥ ५ ॥

* घ-ङ-च-पुस्तकेष्विह नवमखण्डः समाप्तः ।

†, ‡, §, ॥ एषु स्थानेषु खरचिह्नानि न दृश्यन्ते घ-ङ-च-पुस्तकेषु ।

॥ क-ख-गेभ्योऽप्यत्र नेच खखसमाप्तिः ।

“पर्याया इव त्वदाश्विनम् (च० प्राति० १२, १०)”—इति ।
 आह ; किं मुक्तं भवति ? उच्यते ;—“आश्विनं च पर्यायाश्चेति”—
 एवं समुच्चयार्थं भवति । “अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु
 वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणासौ मिताक्षरेख्यनर्थकाः कमी-
 मिदिति” । व्याख्याताः क अपि संग्रहार्थीयाः*, तत्-प्रसङ्गेन
 हीत्येव मादयो अन्याथा अप्युक्ताः । प्रतिज्ञाप्रसङ्गामेवाधुना
 पदपूरणान् वक्ष्यामः । तेषां सामान्यमेव तावत्तत्त्वमुच्यते ।
 तत्राधिकारार्थोऽयं मध्यमशब्दोऽयं ये प्रवृत्ते परिसमाप्ते अर्थे
 अन्यैरेव वाक्यगतैः पदैरमिताक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति
 पदपूरणार्थास्तएव मिताक्षरेषु भवन्ति । उभयत्रापि तु ते अन-
 र्थकाः अनर्थान्तरवाचकाः, प्राकृतादर्थात् न किञ्चिदर्थान्तरं द्योत-
 यन्ति । पदमेव वाक्यमेव वा पूरयितव्यमित्यथमेव हि तेषां
 मर्थो नान्यदर्थान्तरम् । उक्तं च ;—

“क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गाविशेषवत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम, निपातः पादपूरणः ॥”—इति ।

कतमे पुनस्ते ? “कमीमिदिति” एते चत्वारः । कम्, ईम्,
 इत्, उ, —इति ॥

आह ;—अनु ये प्रवृत्तेऽर्थ इति पदे तदुपदिष्टं लक्षणं मत एव
 विज्ञास्यामो येऽमिताक्षरेषु वाक्येषु पठितास्ते मिताक्षरेषु पदपूरणा
 भविष्यन्तीति ॥

* “तेषां मेवे चत्वारः”—इत्यादयः ४४ प्र० १ पं० ।

† “हीत्येवोऽनेककर्म”—इत्यादयः ४५ प्र० १ पं० ।

अथ किमर्थं जेते विशेषतः कमीमिद्वो निर्दिश्यन्त इति ? उच्यते ;
—एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुनः इव-न-सि-न्वादयो
अर्थवन्तोऽप्यर्थासम्भवे सति पदपूरणा भवन्ति ;—लक्षणं हि तानपि
व्याप्नोति । एते पुनः प्रायेणार्थका एवेति विशेषतो निर्दिश्यन्ते ।
अथ वा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थकाः इत्यतो विशेषतो
निर्दिश्यन्ते ॥

आह ;—एव मपि च उकारो न निर्दिष्टः । किं कारणम् ?
स हि पुरस्तान्निर्दिष्ट एव (५५५० २पं०) “अथापि पदपूरण इदं सु
तद्”—इति । उच्यते ;—सत्यं निर्दिष्टः । प्रासङ्गिकस्य स तस्य निर्देशो-
ऽयं मेवात्रोकारस्य पदपूरणत्वे सुख्यो निर्देशः ; स्वप्रकरणत्वात् । तत्र
तर्हि अकिञ्चित्कर इति ? न अकिञ्चित्करः । किं कारणम् ?
श्रुणु ;—यदि ह्यत्र सुकारः तत्र पूरणत्वेन बोध्यते, इहैवोच्यते ; ततः
पूर्वोक्तस्य विनिर्णयार्थयत्नस्यायं मपवाद इति गम्येत । अथापि
तत्रैव केवलं मस्य पदपूरणत्वं सुच्यत, नेह ; तथापि पादपूरणेषु
परिसङ्ख्यायमानेषु नायं सुक्त इति पदसङ्ख्यायां पदपूरणत्वं मस्य
बाधेत । अनिष्टं चैतत् । तस्मादुभयत्राप्यधीत इति ॥

आह ;—नन्वेवं खलु-नून मित्येतयोः पदपूरणत्वस्य बाधः प्राप्त
इति ? उच्यते ;—नैवम् । किं कारणम् ? उकारवन्तौ सुभावपि ।
यथैव सुकारोऽर्थवाञ्छानर्थकश्च ; एवं तावपि । तस्मादुकारग्रहणेनापि
तावप्यत्र गृहीतौ द्रष्टव्यौ । न केवलं सुभावेव ; किन्तर्हि ? अन्येऽपि
तावन्त एव सन्ति । तद्यथा ;—“आ घ्रा ता गच्छानुत्तरा”—इति*

* आ० सं० ० १, ०, ५ ।

अथ घकारः । तेऽपि चाचावरुद्धा द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रप्रदर्शनार्थं ह्येतावन्त एवोदाहृताः । त एते सर्व एवार्थासम्भवे सत्यनर्थका एव, सम्भवे त्वर्थवन्त इति । किं कारणम्?—न हि कस्मिंश्चिदर्थे तावत्सम्भ्रमति अनर्थत्वकल्पना न्याय्या शब्दस्य;—अर्थप्रधानो हि शब्दः । स नाकस्माद्भिधेयेनार्थेन विना वाक्ये संहन्येत । तस्मादावद्गम्य मेव तावदर्थः कल्पनीयः । यत्पुनरेतदुक्तम्—‘वाक्यपूरणाः’ इति (७३५० १०५०) । अगतिरेषा । तदेतत् सर्वथाप्यर्थसम्भवे सति अगतौ सत्यां भवति । त एते प्रायोद्यत्या इव-म-चि-न्वादयोऽर्थवन्तः । प्रायोद्यत्या च कमीमिदवोऽनर्थका इति द्रष्टव्यम् ॥

आह;— ननु आदौ च मध्ये च पूरणाना मागसो दृष्टः; तद्यथा— “नूनं सा ते”—इति; अथ कथं मुच्यते,—‘ये प्रवृत्तेऽर्थे आगच्छन्ति, ते पदपूरणाः’—इति? उच्यते;— न ह्येतदध्ययनकालीन मानुपूर्थं मन्त्राणां पदानां व्याख्याकाले नियत मस्ति, अर्थप्रकाशनार्थनिर्वचनवशेनान्यपदानुपूर्थं सुपजायते समाख्याकाले । तत्रैवं सत्याख्यातपदम् प्रधानम्, तदनु नाम, तदनुपसर्गाः, तदनु निपाताः;—इत्येता मानुपूर्वी मपेक्ष्यैतदुक्तम् । तत्र ये प्रवृत्तेऽर्थे आगच्छन्ति, ते पदपूरणा भवन्ति । एता मानुपूर्वी मपेक्ष्य पूर्व माख्यातलक्षणं सुक्तम्, तदनु नामलक्षणम् । तस्मादादावपि निपातः, तन्मध्ये वा अतएव द्रष्टव्यः । लोकेऽपि हि दत्तानुयोगानां ब्राह्मणानां मवस्थानक्रमोऽकिञ्चित्कर एव भवति । मध्येऽन्ते वावस्थितो यः प्रधानः, सोऽयं द्रष्टव्यः । तस्मात्सम्यगेवाक्तं ‘ये प्रवृत्तेऽर्थे’—इति ॥

व्यत्ययं चाधिकृत्य श्लोक मप्युदाहरन्ति;—

“आदिमध्यान्तलुप्तानि प्रच्छन्नापिहितानि च ।

ब्रह्मणः परिगुप्यर्थं वेदे व्यवहितानि च ॥”—इति

अधुना एव मेतानुदाहृतान् कमीमिदून् समासतः प्रत्येक मुदा-
हरणैर्दर्शयति ;—“शिशिरं जीवनाय कम्”—इत्यत्र क मित्येष पद-
पूरणः । शिशिरं जीवनाय, जीवनार्थं मित्यर्थः । तत्र हि प्रायेण
प्रचुराणि शरद्वान्यानि भवन्ति । क मिति पदपूरण एव* । शाखा-
न्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः ॥

केचिदेवं कृतशेष मत्राधीयते † ;—

“निष्टृक्कासश्चिद्वन्नरो भूरितोका वृकादिव ॥

बिभ्यस्यन्तो ववाशिशिरे शिशिरञ्जीवनाय कम् ॥”—इति ।

निष्टृक्का एव ‘निष्टृक्कासः’ निर्वसना इत्यर्थः । अपि च । ‘भूरि-
तोकाः’ बह्वपत्या इत्यर्थः । के पुनस्ते? दरिद्राः; के ‘चिन्नरो’ मनुष्या
इत्यर्थः । किं तेषामिति? ‘वृकादिव बिभ्यस्यन्तः’ पुनः पुनर्भृशं वा
बिभ्यतो वृकादिव हिमाद् ‘ववाशिशिरे’ पुनः पुनर्भृशं वा वश्यन्ते ।
कि मिति ववाशिशिरे? शिशिरम् । अस्माकं ‘जीवनाय’ जीवनार्थं
मागच्छति ;—इत्येवं हेमन्ते ववाशिशिरे । अल्पतरशौतं हि शिशिरं,
मुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ॥

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम्,—“शिशिरं शृणोतेः”

* “मुञ्चामि वा इविषा जीवनाय कम्”—इति ऋ० सं० ८, ८, १८, १ । अत्र
सायणः,—‘किमर्थम्? “जीवनाय कम्” जीवनार्थम् ; इह लोके चिरका-
सावसानार्थं मित्यर्थः । क मिति पूरकः ।’—इति ।

† एवेनाचैतन्नस्य पाठो न वृत्तिकारामितः ।

हिंसार्थस्य “श्रद्धातेर्वा” हिंसार्थस्यैव ; नार्थकतो विशेषः । हिनस्ति तस्मिन् काले अप्रतिबध्यमानो अतिब्रह्मेण दाताग्निः शुष्कानोषधिवनस्पतीन् ॥

ई मित्यस्योदाहरणम्—“एमेनं० —० चक्रये”* । ऐन्द्रेणा, गायत्री । मधुष्कन्दस्य आर्षम् । पृथ्वाभिप्लवस्तोमवृद्धौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे महाव्रते च दृचाश्रीतिषु विनियुक्ता । ‘आसृजतेनम्’ आभिमुख्येन सृजत । ‘ईम्’—इति पदपूरण एव । दनोक्त्यपात्रेण चमसैश्च सोमं हे अध्वर्यवः ! । किं मासृजत? योऽयं मिन्द्रस्य ‘सृते’ अभिषुते सोमे स्वाग्निः, उक्त्यपात्रचमसस्यः; एन मासृजत । ‘मन्दिं’ मन्दयितारम् । ‘मन्दिने’ इन्द्राय हर्षवते । ‘चक्रिं’ चक्रवन्तं क्रमणवन्तं वा । अपि वा हविर्द्वामशकटवक्त्राभ्यां चक्रवन्त मपि । चक्रदिति कर्मनाम (१भा० १६८४०) । अतिविशिष्टवीर्यजनकैः संस्कारकर्मभिस्तद्वन्तं ‘विश्वानि’ सर्वाणि भूतानि वा । ‘चक्रये’ कृतवते इन्द्राय । सोमो प्रत्यक्षः, दातारस्य; परोक्ष्या मिन्द्रस्य स्तुतिः । “अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति, परोक्षकृतानि स्तोतथानि” —इति वक्ष्यति † ॥

“तमिर्द्वन्तु नो गिरः”—इति । इदित्यस्योदाहरणम् । “तमिर्द्वन्तु० —० हृद् सनिः” ‡ । अमहीयोराङ्गिरसस्येय मार्षम् । गायत्री,

* “ए मेनं ह्यजता सृते मन्दि मिन्द्राय मन्दिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥”

अ० सं० १, १, १०, १ ।

† चमसैश्चमसस्ये १, १, १ ।

‡ “तमिर्द्वन्तु नो गिरौ ब्रह्मं च विश्वरी रिव । च इन्द्रस्य हृद् सनिः ॥”

अ० सं० ०, १, १०, ५ ।

शौमी। यावस्तुतौ विनियुक्ता। 'तम्' वर्द्धयन्तु 'नः'। तं चोमम् । 'इत्'—
इति पदपूरणः। वर्द्धयन्तूपजातवीथं कुर्वन्तु । देवदत्तये। नः एताः
अस्मद्-'गिरः'स्तुतयः । कथं पुनर्वर्द्धयन्तु ? 'वत्सं संश्रिन्वरीरिव'। वत्स
मिव; एकशिशुका बह्वो गावः, ता यथा पर्यायेण वत्स मेकं मृत-
वत्साः स्वैः स्वैः पयोभिर्वहनादिसमर्थं कुर्युः। एव मेवास्मद्भिः एतं
शेषं मुपजातवीथं देवतर्पणाय कुर्वन्तु वर्द्धयन्तु। कतमः ? 'यः'
'इन्द्रस्य' 'इदं सनिः' इदयसम्भक्ता, त मेनं वर्द्धयन्वित्यभिप्रायः ॥

आह;— कस्मात् पुनरत्र केचिदुदाहरणमन्त्रा अशेषाः पयन्ते,
निरुच्यन्ते; केषां चिदेकदेशाः ? इति । उच्यते;— ये तावदशेषाः
पयन्ते, निरुच्यन्ते च; ते व्याख्याधर्मोपदेशनार्थम् । यदि पुनः सर्व एव
पयेरन् निरुच्येरंश्च, अतिगुह्यत्वात् सन्त्येत । अथापि सर्वेषां मय्यु-
दाहरणमन्त्राणां मेकदेशः पयते निरुच्येत च, तथापि व्याख्याधर्मो न
प्रदर्शितः स्यात् । तस्माद्वाख्याधर्मोपदेशनार्थं केचिदशेषाः पयन्ते,
निरुच्यन्ते च; केषाञ्चिदेकदेशाः; शास्त्रातिगौरवभयात् ।—इति
प्रतिमन्त्रं मपि सकलाद्भ्रंशपादाध्ययने शक्यते प्रयोजनं मन्त्रेषुम्,
तदेतत्समासेन ब्रूमः । यस्मिन् यस्मिन्मन्त्रे यद्यत्पदं मेकार्थं मनेकार्थं
मनवगतसंस्कारं वा निर्भवीति, किञ्चिदान्यच्छब्दरूपं मध्याहरति,
अन्यद्वापोहति, अन्यथा वा कश्चिद्विपरिणामं करोति, सन्दिग्धं वा
निर्णयति; तदर्थं मेव तं सकलं मधीते । यस्मिन्वाद्भ्रंशे पादे तावत्पदं
भवति, यदभिमतं निर्वाक्यं तावन्मात्रं मेवाधीते । तस्मिन्निर्वच्यया
तदेतदेवं निपुणं मन्त्रेषु सर्वत्र ॥

उकारस्योदाहरणम्—“अथमु०—०ओहसे”*। शुभ्रुःशेषो धूपे
नियुक्त आत्मानं मोक्षयितुं मिच्छन्नेतया गायत्र्येन्द्रं तुष्टावा । ‘अथम्’
इति वर्त्तमानः सन् कर्मणि निर्वर्त्तमानाह । ‘ते’ तव युष्मदर्थं सोमः
यं प्रति नित्यकालं मेव ‘समतसि’ सम्पतसि । त्वं तासु क्रियास्वाङ्ग्य-
मानः समतसि सम्पतसि । कथं पुनर्यं प्रति समतसि ? ‘कपोत इव’
कम्पतनः कपोतः, कुम्भितपतनः; स यथा ‘गर्भधिं’ गर्भधानीं कपोति-
काम्, अष्टाशयं वा नीडं प्रति पुनः पुनः पतति; एवं यं प्रति
नित्यकालं मेव सम्पतसि त्वम्, स एवायं मभिषुतः सोमः, एभिर्ष्व-
त्विग्भिः । अथ किं मस्माभिः करिष्यसि ? मोक्षय अस्मान् । किं वा
‘वचः’ एवेदं नः स्तुतिलक्षणं ‘नोहसे’ न वितर्कयसि रौरूपमाणा-
नाम् ? केनाप्यभिप्रायेण वयं मेतद् ब्रूमः,—कैर्वा युष्मदुत्तैर्न युक्त
मेतदिति; यतो न मोक्षयस्वस्मानतो धूपात् । श्रुत्वैतदवबुद्ध्यार्थं
मार्त्तता मस्माकं मवधार्य कारुष्यामोक्षयास्मान् । किं तेऽस्माभिरयः
मेव तेऽस्मान्तः प्रति विशिष्टतरः सोमोऽभिषुत इत्यभिप्रायः ॥

“इवोऽपि दृश्यते” । कदाचिदनर्थकः—इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

किं सुदाहरणम् ?—

* “अथ मुं ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् । वचस्वचिदं नोहसे ॥”

श्रु० सं० १, १, १८, ४ ।

† तथा चैतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयेऽध्याये चतुर्थे श्लोके,—“इन्द्रो वै
देवानां मोक्षिष्ठो बलिष्ठः सचिष्ठः सत्तमः पारयिष्युतमसुद्रु कुम्भय मोत्सव्यास इति ।
स इन्द्रं तुष्टाव,—‘सचिदि सत्यं सोमपा (श्रु० सं० १, १ १०, १)’—इति चैतेन
श्लोकेनोत्तरस्य पञ्चदशभिः’ श्लोकेरिति शेषः । तथाचश्लोके एवायं मन्त्रचतुर्थः ।

सु विदुरिव सु विज्ञायेते इवाथापि नेत्येष इदित्ये-
तेन सं प्रयुज्यते परिभये* । ह्विभिं रेके स्वरितः
संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमान् । शचीर्मदन्त उत
दर्क्षणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नरकम्पतामेति । नरकं
न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्मरणं स्थान मल्प मध्य-
स्तीति वाथापि न चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुष्टु-
भे न चेतुरां पिबन्तीति सुरा सुनोतेरेव मुञ्चावचेष्वर्थेषु
निपतन्ति त उपेक्षितव्याः (११+) ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १, ३.

“सु विदुरिव, सु विज्ञायेते इव”—इत्येते उदाहरणे । सुष्ठु
विदुर्यञ्जं ब्राह्मण इति ; इवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः । सुष्ठु विज्ञा-
येते यज्ञो नचत्रं ब्राह्मणैरिति ; अत्रापीवोऽनर्थक एव ॥

व्याख्याताः पदपूरणाः, निपातसमाहार मधुना दर्शयति ; तद-
धिकारार्थोऽयम् “अथ” शब्दः । “अपि” इति सम्भावने । अथाथ
मेव इदिति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूरणे भवति । अपिचाय मेव
“न—इत्येतेन” “सं” युक्तः, “प्रयुज्यते परिभये” अर्थे । सर्वतो
भयं परिभयम् । कथं प्रयोगः ? “नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पतामेति” ।
मृग्यः शेषः ॥

के चित्तेतं कृतशेष मत्राधीयन्ते;—

* घ-ङ-च-पुस्तकेषु इदमेव दशमसप्तसमाप्तिः ।

† घ-ङ-च-पस्तकेषु इदमेकादशसप्तः समाप्तः ।

“द्विभिरेके खरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
 अचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेष्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम”-इति ॥

नारदेन किल विप्रसभ्यमाना असुरपत्न्यो भर्तृन् प्रति त मनेन
 मन्त्रेण प्रत्यूचुः । ‘एके’ तावत् ‘इतः’ लोकात् ‘द्विभिः’ पुरोडाशा-
 दिभिर्निमित्तभृतैः ‘खः’ ‘सचन्ते’ खरं लोकं प्राप्नुवन्ति स्म । अथ
 ‘एके’ ‘सवनेषु’ यज्ञेषु सोमान् सुन्वन्तः अभिषुण्वन्तः ; तेन कर्मणे-
 त्यर्थः । ‘अचीर्मदन्तः’ अन्ये अथा वाचा स्तुतिभिरेके देवान् माद-
 दयन्तः सन्तर्पयन्त इत्यर्थः । अप्यन्ये ‘दक्षिणाभिः’ खः सचन्ते इत्ये-
 तद्देवानुवर्तते* । तत्रैवं सति, तेन तेनाभ्युद्यतेषु प्राणिषु श्रेयः प्रति
 यदि वय मेतानपि भर्तृन् सम्यक् परिचरेम । अन्येषां अपहोमा-
 दीनां कर्मणा मसम्भवे सति । “न इत्” वय मेतेषा मप्युप “जिह्वा-
 यन्त्यो” जिह्वा माचरन्त्यो भगवन् “नरकं पताम”,—न ह्यन्यो भर्तृ-
 परिचर्यातः स्त्रियाः कश्चन धर्माऽस्तीत्यभिप्रायः ॥

नरकशब्दं निर्ब्रवीति;—नीचैरस्मिन्नर्थते गम्यत इति नरक मथवा
 नास्त्वस्मिन् रक्षणं रतिकरं स्थान मल्प मप्यस्तीति नरकम् । अथाप्यथ
 मपरो निपातसमाहारो नचेत्येष इदित्येतेनैव सम्प्रयुक्तः प्रयुज्यते ।
 केन चिदनुपष्टे सति प्रतिवचनं भवति । तद्यथा;—कश्चित् कश्चित्
 पृच्छति,—‘तिष्ठन्ति वृषलाः?’ इति । ततः प्रत्याचष्टे,—‘तिष्ठन्ति’
 इति । ततो ‘यदि तिष्ठन्ति, किमर्थं नागच्छन्ति?’ इति पुनरनुपष्टे
 ब्रवीति,—‘न चेत्सुरां पिबन्त्यागमिष्यन्ति’ इति; यदि सुरां न
 पिबन्तीत्यर्थः ॥

* ‘इत्येतद्वचनैवे’—इति रोच-उद्भूत मु० पाठः ।

अथ “सुरा” कस्मात् ? “सुमैतेः”,— सा ह्यभिषूयते अनेकैर्द्रव्यैः
पिष्टादिभिः ।

“एव मुञ्चावचेश्वर्येषु निपतन्ति न उपेक्षितव्याः” । एव मनेन
प्रकारेण उच्चावचेश्वर्येषु बह्वकारेषु समाहृताश्चान्ये येषं बह्वप्रकारा
निपतन्ति । प्रयुज्यमानास्ते लक्षणशास्त्र मनेच्चार्यनिर्वचनशास्त्र मुपे-
त्योपगम्य अनुप्रवेश्य, ईक्षितव्याः,— कः कस्मिन्नर्थे वर्तते ? इत्येवं
द्रष्टव्याः परीक्ष्या इत्यर्थः* ॥ ६ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति
शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्गी वैया-
करणानां चैके तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन
गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि† तानि यथा गौरश्चः
पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः
कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाऽऽचक्षीरन् यः
कश्चाध्वान मश्रुवीताश्चः स वचनीयः स्याद्यत् किञ्चित्‡

* इतिग्रन्थेषु अस्मिन्नेव पादे ऽप्रिसम्बन्धादिभागो निपाताद्येत्यम् ; परं संः सर्वमूल-
ग्रन्थविषयः । † “संविज्ञानानि” पाठोऽपि इतिकारसम्मतः । ‡ “किञ्च” घ ।

तृम्यात् तृणं तदथापि चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः* स्यात् तत्रैवं स्थूणा दरशया† वा सञ्जनी‡ च स्यात् (१२५) ॥ १ ॥

“इति”—करणोऽधिकारपरिसमाप्त्यर्थः । “इमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि, नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च” इति । प्रतिज्ञाभ्यासो निगम इत्यर्थः । इतीमानि चत्वारि पदजातानीति व्याख्याय अनुक्रान्तानि;—पूर्वं माख्यातम्, ततो नामानि, तत उपसर्गः, ततो निपाता इत्येव मानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णितानि । व्याख्येति वाक्यशेषः । कतमानि पुनस्तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च—इति । तदपि व्याख्यात मेव ॥ यच्च तदुक्तं,—‘नाम्नः किञ्चिदवशिष्यते, तच्चतुर्थं पादेन वर्णयिष्यामः’—इति (३८५० ३५०), तदिदं मेवावसरप्राप्तं पदचतुष्टयलक्षणान्तरं मारभ्यते;—“तच्च नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च” । तच्च तस्मिन्नेव पादचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाविशेषेणाख्यातजानीत्येवं शाकटायन आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः । नैरुक्तानां चैष समयः सिद्धान्तः सर्वेषां मविशेषेण गार्ग्यवर्ज्यम् ॥

आह—कः पुनरन्यथा ब्रवीति, येनैव मुच्यते,—शाकटायनो

* “प्रतिलम्भः”—इति निर्विसर्गपाठ एव सर्वत्र हस्तलिखित-सूक्ष्मेषु ।

† “दरशया” क, ख, घ, ङ । ‡ “सञ्जनी” ख ।

§ घ-ङ-च-पुस्तकेष्विदं द्वादशसप्तसमाप्तिः ।

ब्रवीतीति ? उच्यते ;— “न सर्वाणीति गार्ग्यः” ब्रवीति । किं गार्ग्य-
एव ब्रवीति ? नेत्युच्यते ;— “वैयाकरणानां चैके” व्याकरण मधीयन्ते
ये, ते वैयाकरणाः, तेषां चैके न सर्वाण्यस्यातजानि नामानीत्येवं
ब्रुवत इति वाक्यशेषः ॥

“तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्विती स्यातां
संविज्ञातानि तानि”—इति । तदेतत् प्रपञ्चयते गार्ग्यपक्षेण । यान्या-
स्यातजानि नामानि, यानि यावन्ति, एवं पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । इह
त्रिधा व्यवस्था नाम्नाम् । तद्यथा,—प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्पक्रियाणि,
अविद्यमानक्रियाणि । तत्र, प्रत्यक्षक्रियाणि ;— कारको हारक इति ।
प्रकल्पक्रियाणि, तद्यथा ;— गौरश्च इति । अविद्यमानक्रियाणि, तद्यथा ;
— उित्यो उवित्यः, अरविन्दोऽर्वाङ् चन्द्र इति । तत्रैवं सति यत्र
येष्वित्यर्थः । केषु नामसु स्वरसंस्कारौ ; स्वरस्योदात्तादिः, संस्कारश्च
प्रकृतिप्रत्ययादिः, तौ स्वरसंस्कारौ । समर्थौ, समर्थता नामोपपत्ति
रुच्यते ; सङ्गतार्थौ ; लक्षणशास्त्रविहितयोपपत्त्या युक्तावित्यर्थः ।
यथैव लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरौऽवस्थितः, एवं संस्कारोऽपि ।
येष्वपि च प्रादेशिकेन, प्रदिश्यते द्रव्य मनयेति प्रदेशः क्रिया, या
तस्मिन् द्रव्ये अवस्थिता यद्भेतुकस्तस्य नामधेयप्रतिलम्बोऽभिप्रेतः,
तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियायाः अभिधायको धातुः स गुण इत्यु-
च्यते । अन्यत्र हि गुणशब्दो प्रधाने वर्तते । शेषः, अङ्गं, गुणः इति
समानार्थाः । प्रधानन्तु तत्र क्रियाप्रदेशाख्या, तदभिधायको धातुः
गुणाख्यः, स प्रदेशवाचकत्वात् प्रादेशिको गुण इत्युच्यते । तेन
धातुरूपेणान्वितावनुगतौ स्वरसंस्कारौ स्यातां भवेताम् ।

येषा माह, किन्नेषा मिति ? उच्यते;—संविज्ञातानि तानि । समं विज्ञातानि ऐकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः । तेषु तावदविप्रतिपत्तिरेवास्माक माख्यातजानि नामानीति । तद्यथा ;—कर्त्ता, कारकः ; पक्ता, पाचक इति । न पुनर्यथा गौरश्चः पुरुषो हस्तीति । किङ्कारणम् ? एतेषु प्रकल्पन्ते क्रियाः ; न साक्षादुपलभ्यन्ते । अपि चैतेषु कल्पयितु मपि तावच्छक्यन्ते । तदिच्छादिषु पुनः कल्पयितु मपि शक्यन्ते । तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति । तत्र यदुक्तं 'सर्वाण्याख्यातजानि नामानि' इति तदयुक्तम् । ह्रदिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दस्युत्पत्तिकर्मण्युपलक्षणभूता निमित्तभावेनोपादीयन्ते, न वस्तुतोऽर्थक्रियाखनुसहायभावं प्रति । तत्र शब्दस्य प्रच्युतानुपलक्षितेऽनुप्रवृत्तेऽभिधाने निर्वृत्तार्था क्रियाया सुपरतसाधनव्यापारं निरूप्य क्रियाया मभिधानं वस्तुमात्रस्य प्रतिनिर्देशकं ह्रदिरित्यभिधीयते ॥

अपरो व्याख्यामार्गः । “तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम्” । यत्र यस्मिन्नास्ति स्वरसंस्कारौ, समर्थौ अष्टाध्यायीलक्षणोपपत्त्या युक्तौ, प्रादेशाभिधायिना च धात्वाख्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ अनुगतौ, स्यातां न्यायवत्कर्मनामिकसंयुक्तेन संस्कारेण । तद्यथा ;—कर्त्ता, कारकः ; पक्ता, पाचक इत्येव मादि । तदाख्यातजं गुणकृत मिति प्रतीम इति वाक्यशेषः । येषु पुनरष्टाध्यायीलक्षणपरास्त्रुखी स्वरसंस्कारावनुगतौ, न च न्यायकर्मनामिकसंस्कारयुक्तेन प्रदेशाख्येन धातुरूपेण । किं तेषामिति ? उच्यते ;—“संविज्ञानानि तानि” । संविज्ञानपद मितौह शास्त्रे ह्रदिशब्दस्येयं सञ्ज्ञा । वक्ष्यति हि, अग्निरिन्द्र इत्येव मादीनां संविज्ञान-

पदत्वम्;—“यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्” इति* । तथा वृत्रहा पुरन्दर इत्येव मादीनां गुणपदत्वम् । स एव मिहापि विभागो दृष्टव्यः । तत्र गुणपदानि,— कारक-पाचकादीनि । संविज्ञानपदानि तानि “यथा;— गौरश्चः पुरुषो हस्तौ” इत्येव मादीनि,— न ह्येषां गवादीनां अष्टाध्यायां व्युत्पत्तिलक्षण मस्ति, तस्माद्द्रुद्धिश्च एवैत इति ॥

अन्ये तु प्रदेशे व्याकरण मिति व्याचक्षते । तत्र हि शब्दानां लक्षणानि प्रदिश्यन्ते । तत्कुतः ? क्वचिल्लक्षणानुग्रहः लक्षणात्रयवो वा गुण इत्युच्यते,— प्रसिद्धे हि गुणशब्दोऽनुग्रहेऽवयवे च । तद्यथा;— ‘गुणे ममायं वर्त्तते’ इत्युक्तेऽनुग्रहे वर्त्तते इति गम्यते ; अवयवेऽपि,— ‘द्विगुणा रज्जुः’, ‘त्रिगुणा’ इति चोक्ते द्वयवयवा अवयवेति गम्यते । शेषं समान मेव पूर्वाभ्या मर्थाभ्याम् ॥

अथवा संविज्ञानानि तानि, संविज्ञातानि तानि चेत्युभावपि पाठौ । तस्मादुभयथाऽपि व्याख्यातम्;— सत्त्वं प्रदेश इति । केचिदङ्ग-भूता क्रिया गुण इति व्याचक्षते ॥

किं चान्यत् ? “अथ चेत् सर्वाण्यख्यातजानि मामानि स्युः” । तथाप्यय मपरो दोषः प्रसज्येत । आह, कतम इति ? “यः कश्च तत् कर्म कुर्यात् सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्, यः कश्चाध्वान मश्रु-वौत, अश्रुः स वचनीयः स्यात्, यत् किञ्चित् दन्ध्यात् दणं तत्”— इति । यः कश्चाविशेषेण प्राणी तत् कर्म कुर्यात् ; यत् किञ्चिद-

* अत्रैवाप्ये दैवतकान्ते १, २, १ ।

+ “अथोत कर्मभिर्भविर्देवताः सौमि वृत्रहा पुरन्दर इति ।” मि० ई० १, २, १ ।

नेकप्राण्याश्च मेकवदभिप्रेत्योच्यते,—तत्कर्म कुर्यादिति । सर्वं मेव तं प्राणिनं तेनैवैकेन नाम्ना आचक्षीरन् । तद्यथा । यः कस्याध्वान मविशेषेणानशोऽप्यश्रुवौत, अश्रु इत्येवं स वचनीयः स्यात् । कस्मादाश्रुः अश्रुवन्नश्रु इत्युच्यते, अन्योऽश्रुवन्नपि नोच्यते ? इति विशेषहेतुर्नास्तीति । तस्मादश्रोऽपि नैवाश्रनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्रु इत्युच्यते ; किन्तर्हि ? शब्दव्यवहार एवाय मर्थप्रत्यायनार्थः ईदृशः क्रियानिरपेक्षः । एव मेव, यत् किञ्चित् द्रव्यादविशेषेण तत्सर्वं तर्दनक्रियायोगात् द्रव्यमित्येव मुच्यते । तस्मान्न सर्वाण्यख्यातजानि नामानीति ॥

किञ्चान्यत् ? “अथापि चेत्” अथापि यदि । “सर्वाण्यख्यातजानि नामानि स्युः” । तथाप्यय मपरो दोषः स्यात् । आह, कतमः ? उच्यते ;—“यावद्भिर्भावैः संयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् तत्रैवम्” । तद्यथा ;—“स्थूणा दरशया वा सञ्जनी च स्यात्” । क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावद्भिर्भावैर्यावतीभिः क्रियाभिरेकं द्रव्यं संयुज्येत, तावद्भ्यो भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । किं कारणम् ? न हि तत्र कासाञ्छिद्धावर्त्तको विशेषहेतुरस्ति, अन्यासां वा नियामकः । तत्रैवं सति स्थूणा एकैव सती दरे श्रेते इति दरशया इत्युच्येत, न चोच्यते । तथा च सञ्जतेऽस्यां वंश इति सञ्जनीत्युच्येत, न चोच्येत । एव मनैकानि सत्त्वानि एकक्रियायोगादेकनामानि स्युः ; एकं वानेकक्रियायोगादेकनाम; उभयथापि च व्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मान्न सर्वाण्यख्यातजानि नामानि स्युः ॥ १ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्या*चक्षीरन् पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यञ्चन्तर्हान मिति तृण मथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात् पृथिवीत्याहुः क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतराङ्गान्त्सञ्स्कार शाकटायन एतेः कारितञ्च यकारादिञ्चान्तकरण मस्तेः शुद्धञ्च सकारादिञ्चायापि सप्तपूर्वा भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति तदेतन्नोपपद्यते (१३+) ॥ २ ॥

आह;—किमिति? उच्यते;—“य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्” । एषां पुरुषान्नादिनाम्नां न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः ।

आह;—कः पुनरसाविति? उच्यते;—कार्मनामिकः संस्कारः । कर्मकृतं नाम तन्पुनः पाचक-सावकादि, तस्मिन् भवः कार्मनामिकः संस्कारः । किञ्च । यथाचापि प्रतीतार्थानि स्युः, प्रतीतक्रियाणि स्युः तथैव नान्याचक्षीरन् जनाः ॥

आह;—कथं पुनराख्यायमानान्येतानि न्यायवता कार्मनामिकानि संस्कारेणोपेतानि स्युः, कथं वा प्रतीतक्रियाणीति? उच्यते;—

* “तथैतान्या” च, क ।

† घ-ङ-च-पुसकेष्विह चयोद्गण्यः समाप्तः ।

“पुरुषं” तावत् पुरि शय इत्याचचीरन्” । पुरि क्षयौ श्रुते पुरिशय इति प्राप्नोति । एव मसौ न्यायवता कार्मनामिकसंस्कारयुक्तेन शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैष प्रतीतिक्रियः शब्दो भवति । एव मेव “अष्टा इत्यश्वम्” आचचीरन्,—अप्नोति हि अशौ इति अष्टा प्राप्नोति । एव मेव दृश्यते तमिति “तर्ह्येन मिति दृष्यम्” आचचीरन् । न चैव माचचते । न चासति कारणे विद्यमाना क्रिया परोक्षीकर्तुं न्याय्या, तस्मात् न सर्वाणि आख्यातजानि नामानीति ॥

“अथापि” इदं मपरं मप्राप्तं कुर्वन्ति; ते शाकटायनादयः । किम्? “निष्यन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति, प्रथनात् पृथिवी त्याजः, क एना मप्रथयिष्यत्”—इति । निष्यन्ने, कस्मिन्? अभिव्याहारेण मभिव्याहारः, तस्मिन्मभिव्याहारे; ततः पश्चादाभिसुख्येन स्मिन्ना तस्याभिधानस्य, ततो विचारयन्ति ।

कतमस्य धातोराच रूप मिति? आह;—प्रथनापृथिवीत्याजः ते शाकटायनादयः ।

आह;—ततः कि मिति? उच्यते;—तत्र वयं पृच्छामस्तावत्, यदीयं स्वभावत एव पृथिवी नाम अभिविष्यत्, ततः क एना मपृथिवी सती मप्रथयिष्यत्? कोऽस्याः प्रथनं मकरिष्यदित्यभिप्रायः ॥

अथापि कश्चिदस्याः अपृथिव्याः सत्याः प्रथनकर्त्ताभ्युपगम्येत, ततोऽपि च वयं मिदं मपरं पृच्छामः;—“किमाधारस्य इति” । च शब्दः समुच्चयार्थः,—सर्वस्य हि प्राणिजातस्येयं नेवाधारः प्रतिष्ठा; अथ पुनर्यदेयं ममथितासीत्, तदा चोऽस्याः प्रथयिता स किमाधार आसीत्?—न ह्यनाधारेणाप्रतिष्ठितेन शक्येयं प्रथयितुम्, स

साधारो नास्तीति प्रथनक्रियाभावः ; प्रथनक्रियाभावे च सति क्रियाजान्येवमादीनि नामानीत्येतदयुक्तम् । तस्मान्न सर्वाष्ठाख्यात-
जानि नामानीति ॥

“अथ” अपि इदं मपरं मप्राप्तं शाकटायनः कृतवान् ।

आह ;—किं मिति? उच्यते ;— “अनन्वितेऽर्थे” इत्येव मादि-
र्दोषः ।

आह ;— वेदाङ्गानां भेदैकं मनेकप्रभेदम् । तद्यथा ;— निरुक्तं
चतुर्दशप्रभेदम् । व्याकरणं मष्टप्रभेदम् । तत्र, केषां चिन्नैरुक्तानां
कैश्चिदैयाकरणैः सार्कं केषु चिच्छब्देष्वेकमत्यं केषां चिदैमत्यम् ।
तत्र, शाकटायनो नैरुक्तासु गार्ग्यवर्जं कानि चिदभिधानान्यनेकैर्धा-
तुभिरनुविदधति ; कानि चिदेकेनैव । किं कारणम्? प्रति नियतो हि
स्त्रेषु स्त्रेषु व्याकरणेषु शब्दानुविधानसमयः । तद्यथा ;— पाणिनीया भू-
इति प्रकृतिमुपादाय लङित्येनं प्रत्ययमुपाददते । ततः कृत्वा सानु-
बन्धलोपस्य लस्य स्थाने तिबादीनादिशन्ति* ; तथा हि ते तं शब्द-
मनुविधातुं शक्नुवन्ति । स हि तेषां शब्दानुविधानोपायः पाणि-
निना परिकल्पितः । सैषा शब्दानुविधाने तन्त्रशीलीत्येतदेवैकं प्रयोजन-
मुक्त्वा नान्यन् प्रयोजनमस्ति लडादीनामध्ययने लोपे च । अपरे
पुनर्वैयाकरणे लट् मकृत्वैव तिबादीनेवोपाददते । तेषां मपि हि
शब्दानुविधाने सा तन्त्रशीली । एवं प्रतिनियतया स्वया स्वया
तन्त्रशील्या भवतीत्येवमादि समानं मेव शब्दरूपं साधयन्ति । तत्रैवं
शब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौ मत्यां शाकटायन आचार्योऽनेकैश्च

* पा० सू० १, ४, ७०-७८ ।

धातुभिरेक मभिधान मनुविहितवान्; एकेन चैव मेव । तत्र यदनेकैरनुविहितवान्, तदितरैर्गाग्यपाणिन्यादिभिर्न मृश्यते । किं कारणम् ? अप्रसिद्धो हि स तेषां शब्दानुविधानमार्गः । धातुसमुदायमात्र मेव नामेति । अतस्ते शाकटायन माचिचिषन्तः श्राद्धः;— “अथानम्बितेऽर्थे” इति । अनत्वितेऽर्थे अननुगते शब्देनार्थः; यत्र संस्कार्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थं मनुगन्तुं न शक्नोति । एवं धातुज(?) असमर्थो* भवति ।

“अप्रादेशिके विकारे” च । यथा हि क्रियया तद्व्यं प्रदिश्यते, तदभिधायको यो धातुः, स तदभिधानं विगृह्यमाणं विकर्तुं न शक्नोति यत्र ।

तत्र हीयमानप्रतिश्रः शाकटायनः सर्वाण्युपादानानि नामान्युपादयिष्यन्नसम्भवे सति काशकुशावसम्बन्धनमिव कुर्वन् किमकरोदिति ? “पदेभ्यः पदेतराङ्गान् सञ्चस्कार शाकटायनः” । पदेभ्यः आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽवयवानुपादाय पदेतराङ्गान् अन्यान् अन्यांसु इतरेतराख्यान् पदावयवैरन्यैस्वान्यैस्वान्यदङ्गं नात्रः संस्कृतवान् ॥

तद्यथा ;—‘सत्यम्’—इत्येतदभिधानं सञ्चस्कार । कथम् ? “एतेः कारितं च यकारादि चान्तकरण मस्तेः शुद्धं च सकारादि च” । एतेः ‘इण् गतौ (अ० प०)’— इत्यस्य कारितं एतन्तं रूपं कृत्वा ततो यकार मन्त मादाय यकारान्तं कृत्वा सत्यशब्दस्थान्त मङ्गं सञ्चस्कार ; ततो ‘यम्’—इति भवति । अस्तेः शुद्धश्च । ‘अस् भुवि (अ० प०)’— इत्येतस्य शुद्ध मेव रूपं कृत्वा तकारान्त मित्यर्थः ।

* “एवं धातु असमर्थो” च, ज ।

ततः सकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा 'सत्'—इत्येतत्, 'सत्यम्'—इत्येतस्य शब्दस्य आदि मकरोदाद्य मर्थं सञ्चस्कारः; तत्सदिति भवति । अत्र योऽय मस्तेस्कारः, स यकार मधिरोहति । एव मेतदेक मभिधानं द्वयोर्धात्वोः सञ्चस्कार सत्य मिति भवति ॥

अथ कोऽर्थः? सन्न मर्थं मापयति प्रत्यापयति गमयन्तीति सत्यम् । कारितं च यकारादिश्च षड्भ्यश्च सकारादिं चेति इतरस्य चेतं चार्द्धं मिति समुच्चयार्थाश्चकाराः । एवं पदेभ्यः पदेतरार्द्धान् सञ्चस्कारं शाकटायनः; तदेतदन्याय्यं कृतवान्,—को हि नाम पदं विभज्यानेकधातुजं कुर्यात् । तदेतदकृतपूर्वं मन्यैर्विद्वङ्गिः शाकटायनोऽतिपाण्डित्याभिमानादकरोत्,—यदभिनत् पदानि ॥

अपि चोपजायते नः शङ्का ;—यथामौ प्रवृत्तो नासौ पदेषु स्यास्यति, अपि चासौ वर्णानपि भेत्यति, अनेकार्थांश्च कल्पयिष्यति । यो हि पदान्यभिनत्, तस्य वर्णभेदे विशेषहेतुः को भविष्यति? तस्मादतिप्रसङ्गदोषोपपत्त्या नानेकधातुजानि नामानि, नापि सर्वा-
णाख्यातजानि नामानीति ॥

“अथापि” अथ मपरो दोषः प्रसज्येत । कतमः? “सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुः” अभियुक्तास्तद्विदः । सत्त्वं पूर्वं मस्मात्सोऽयं सत्त्वपूर्वः । किं कारणम्? सत्त्वाश्रय एव ह्यसौ । तत्रैवं सति, “अपरस्माद्भावात्” अपरकालीनेन भावेन क्रियया “पूर्वस्य” पूर्वोत्पन्नस्य “प्रदेशः” प्रदेशनं सञ्ज्ञा प्रतिलभो “नापपद्यते” । किं कारणम्? उत्पत्तिसहभूता हि सा, स्वेनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसम्बद्ध मेव द्रव्य मुत्पद्यते,—नित्यसम्बद्धौ हि शब्दार्थौ । “इति तदेतत्” सर्वथा सर्वा-

ष्याख्यातजानि नामानीति शाकटायनमतं “नोपपद्यते” । तदनुप-
पत्तावसात्पक्षविद्धिः,— कानि चिदाख्यातजानि नामानि, कानि
चिदनाख्यातजानीति । अथ शक्यते प्रत्यवस्थातुं प्रत्यवस्थीयता
मिति परिषमाप्तो गार्ग्यपक्षः ॥ २ ॥

शाकटायनपक्षेणेदानीं मेतान् दोषान् प्रतिषमाधास्यामस्तदर्थं
मिदं मारभ्यते;—

यथो हि नु वा एतत्तद्यच्च स्वरसंस्कारौ समर्थौ
प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकं मित्येवं
सत्यनुपालम्भ एष भवति यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्
सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां
नामधेयप्रतिलम्भ मेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको
जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तो यथो एत-
द्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति
सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथा व्रततिर्दमूना
जाव्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति यथो एत-
न्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि नि-
ष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः प्रथनात् पृथिवीत्याहुः
क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथु-
रप्रथिता चेदप्यन्यैः ॥ ३* ॥

* नेच सप्तममात्रिहंसते घ-ङ-च-पुसकेषु ।

“यथो हि नु वा एतत्” इति । यथेति वाक्योपादाने ; यथा येन प्रकारेण । उ-कारोऽवधारणार्थः । व्याख्यात मेतद्,—“अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे (५६५०)” । इतरेण येनैव प्रकारेण प्रसिद्ध माचार्येणाख्यातजत्वं प्रतिषिद्धं नाम्नाः, तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्यामीति । हि—इत्यस्ययायाम् । कथं हि व्याकरिष्यतीति । नु—इत्येष हेत्वपदेशे । वै—इत्ययं यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः । येनैव प्रकारेणासमर्था हेतव उक्ताः, तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तृधर्मेण समीकरिष्यामः ॥

यथैतदुक्तं किमिति ? “तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम्” इति । आह तत्र किमिति ? उच्यते;—तदेतत् प्रत्युच्यत इत्युपयुक्तसूत्रम् ॥

आह,—केन पुनः प्रकारेण प्रत्युच्यत इति ? उच्यते;—“सर्वं प्रादेशिकं मित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति” । सर्वं मेव प्रादेशिकं सर्वं मेव क्रियाजं नाम । आह,—ततः किम् ? इत्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । आह,—कथम् ? शृणु । प्रदेशवाचिन आख्यातानुत्प्रेक्ष्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावद्गम्य मनुविधेयौ,—विभ्वी हि लक्षणगतिर्नैष शब्दापराधो नाप्यस्माकम् । भवत एवाथ मपराधो मन्दश्चित्तत्वात्,—येनानुविधातुं स्वरसंस्कारौ विद्यमानावपि प्रदेशवाचिनि धातौ न शक्नोषि; स त्वं तावत् पुनः पुनः शिञ्जस्वानुद्धाकरणं यावच्छक्तिस्त्वानुविधातु मिति । व्याकरणेऽप्यष्टधा भिन्ने लक्षणैरेकदेशो विक्षिप्तः । कश्चित् सौत्रो धातुः, कश्चित् तुशब्द-चशब्द-वाशब्दातिरिक्ताध्याहारविभागादिगम्यः । तद्यथा । मतान्तरेष्वप्यभिन्नेषु कश्चित्

क्वचिद्विधिरुच्यते । ते च सर्व एव प्रयोग मिच्छता प्रयोगकाल उपसंहर्त्तव्याः । एव मिहापि सर्वाण्येव लक्षणशास्त्राण्यपेक्ष्याणि अखिलस्वरसंस्कारसिद्धये ।—इति स त्वं तावत् शिञ्जस्वानिर्घषः, यावदखिलशब्दानां स्वरसंस्कारावनुविधातु मुपघातुं सामर्थ्यं मिति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“यः कश्च तत् कर्म कुर्यात्, सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽचक्षीरन्निति” । अनेकेषा मेकक्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेति ॥

अत्र ब्रूमः ;— न हि प्रसज्यते । त्व मपि पश्यसि, वय मपि च “पश्यामः समानकर्म्मणां” तुल्यकर्म्मणां अपि सतां कर्म्मकृतां “नामधेयप्रतिलम्भ मेकेषां नैकेषां यथा तच्चा परिम्राजको जीवने भूमिज इति” । तच्च न कश्चित् तच्चेत्युच्यते । अन्यः तच्चनपि न तच्चेत्युच्यते । आह,—कोऽत्र हेतुरिति ? शृणु ;—लोक मेव पृच्छ, त मेवोपालम्भस्व, न मयैष नियमः कृत इति । अथ च तद्यथा ;—समान मीहमानानां कश्चिदेवार्थेन संयुज्यते, कश्चिन्न ; वेदादीनाम्, एकार्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तः ; सत्य मेकेन चालम्भम् । स्वभावतो हि शब्दानां क्रियाजत्वेऽपि सति का चिदेव क्रिया मङ्गीकृत्यावस्थितिर्भवतीति । अथवा क्रियातिशयकृतो नियमः स्यात्,—यो हि यदतिशयेन करोति, तस्थानेकक्रियावत्त्वेऽपि सति तद्धेतुक एव नामधेयप्रतिलम्भो भवति ॥

अथ समाधिः ;—अथवा न ब्रूमो यो यत्र यदा च तच्चति, स एव तच्चेति । किन्तर्हि ? यो यदा यत्र तच्चा भवति, स एव तच्चेति । तदेतल्लक्षण मनियतं, काम मन्येष्वप्यस्तु कदाचित् क्वचित् तेषा मयन्याः क्रिया नियततराः सन्ति, यद्धेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति । तेषां तु

Categories of the Nyāya Philosophy, (Sans.) Fasc. II	..	Rs.	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Gopātha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I	0	10
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Isā Kena Kaṭha Prasna Muṇḍa Māṇḍukya Upanishads, (Sans.) Fasc. VI	0	10		
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Kāthā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each	10	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	2	8
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	4	6
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. III—IV @ /10/ each	1	4
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nitisāra, or, The Elements of Polity, By Kārandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14		
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I	0	10
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXVII @ /10/ each	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	10
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I	1	0
Taittirīya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4		
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Isā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Tāndya Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Uttara Naiśhadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—3 @ /10/ each	5	10
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6

Arabic and Persian Series.

'Klamgrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūb-ul-Shām Waqīfī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Kzādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	1	0

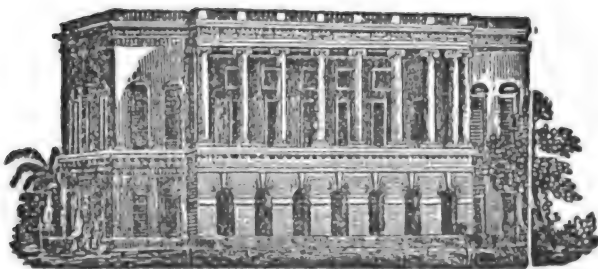
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Iqbálnámah-i-Jahángirí, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Isábáh, with Supplement, (Text) Fasc. I—XXXII @ /12/ each ..	24	0
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Muntakhab-ul-'Awárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	9	6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ ..	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	10
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	4	6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Wis o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ..	90	0
Ditto .. Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ 1/ per No.; and from 1870 to date @ 8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	4	0
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrihin ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	1	0
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
10. Itqánát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, svo. ..	1	0
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
13. Khizánat-ul-'ilm ..	4	0
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	0
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0
17. Sharaya-ool-Islám ..	4	0
18. Tibetan Dictionary ..	10	0
19. Ditto Grammar ..	8	0
20. Vattodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVII @ 1/ each ..	17	0
Nedalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 506.

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।
THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PAÑDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.
VOL. II.
FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

37 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishada, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	Rs. 3	2
Kīvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Śaṅḍilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each ..	4	6
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—6, @ /10/ each Fasc. ..	26	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Categories of the Nyāya Philosophy, (Sans.) Fasc. II ..	0	10
Daśa Rūpa; (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopātha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Gobhīlīya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14

(Continued on third page of cover.)

तत्रा नियमतः तच्चतीति विशेषः । जीवन इक्षुरसः, शाकजातिर्वा ।
भूमिजोऽङ्गारकः ।

“एतेनैषोत्तरः प्रत्युक्तः” । आह;— कतमः? यावन्निर्भावैः संप्रयुज्येत
तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यादित्येषः । पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानां
मपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तद्यथा,—
तत्रा, परिव्राजक इत्येतान्येवोदाहरणानि । तत्रा ह्यन्यान्यपि कर्माणि
करोति । न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तत्र, यदुक्तं
मेकस्थानेकक्रियायोगादनेकनामता (प्रसज्येतेति । एतदयुक्तम् । न
हि प्रसज्येत । यदि चोक्तं मनेकेषां मेकनामता, एकस्य चानेकना-
मता*) प्राप्नोति,—ततश्च व्यवहाराप्रसिद्धिरिति ; न हि तदुभयं मस्ति ।
अनेकेषां मेकक्रियायोगे हि सति एकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि
सति व्यवस्थित एव शब्दनियमः स्वभावत एव लोके । तस्मान्न
व्यवहाराप्रसिद्धिर्दोषोऽस्ति । तत्र, यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिर्दोषप्रसङ्गान्न
सर्वाप्याख्यातजानि नामानीति ; एतदयुक्तम् ॥

“यथो एतत्” धत् पुनरेतदुक्तम्—“यथा चापि प्रतीतार्थानि
स्युस्तथैनान्याचचौरन्निति” । अत्र ब्रूमः;—शब्दस्वाभाव्यं मेतद्,—
यत् तथा सर्वाप्याख्यायन्ते, यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति ; न
तत्राह मपराध्ये भवतः, नापि शास्त्रम् । यथावस्थितानां हि
शब्दानां मन्वाख्यानमात्रं मेव क्रियते, नाहं शब्दानां कर्त्ता ; य एषां
प्रयोक्तारस्तानेवोपालम्बस्व, निराकुरु वा यदि शक्नोषि ॥

* चन्वनी-चिह्नान्कर्मतपदानि क-पुस्तके न दृश्यन्ते ।

आह;—कस्मात् पुनः कानि चिदाख्यायन्ते लोके ? तदभिधाने
स्वाभाव्य मेव,—कानि चित् प्रतीतार्थानि, कानि चिदप्रतीतार्थानि ;
तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्त्तव्यानि ; एतदेव शास्त्रस्य
शास्त्रत्वम्,—यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्युस्तथै-
नान्याचचौरन्निति आख्यायन्त एव कानि चित्, कानि चिच्छास्त्रेण
प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । रूढानुविधायित्वास्तत्त्वणस्य* ; गुणतस्तेषु लक्ष-
णम् । अपि च । “सन्ति” एव “अल्पप्रयोगाः” प्रतीतार्थक्रियाः
केचित् “कृतः” कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः “अपि” “एकपदिकाः”
एकपदप्रकरणान्तर्वर्त्तिनस्तद्गर्माणः । तद् “यथा,—प्रतिर्हूमूना जाव्य
आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति” । प्रतिर्हूणानेर्वस्त्री । दमूना
दममना वेत्येव मादिः, अग्निरतिथिर्वा । जाव्यः? जटावान् । आट्-
णारो॥ अटनशीलः । जागरूको॥ जागरणशीलः । दर्विहोमीति
दर्था जुहेतीत्येवं प्रतीतार्थान्यपि आकटायनाभिप्रायः । तत्र यदुक्तं—
‘न सर्वाण्याख्यातजानि नामानौति’ तद् युक्तम् ॥

“यथो एतत्”—यत् पुनरेतदुक्तम्,—“निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभि-

* “लक्ष्यशास्त्रस्य”—इति क ।

† ‘प्रतिर्हूणानेर्वस्त्री’ सयनाच्च तमनाच्च नैग० का० १, ५, १ ।

‡ ‘दमूना दममना वा दानमना वा दाममना वापि वा, दम इति गृह्यनाम,
तन्मनाः स्यात्’ नैग० का० ४, १, ४ । किञ्चान्यत्रापि—‘दमूनाः शेषसाधाः’
नैघ० का० १, १, १ ।

§ “रूपादाद्यतप्रशंसयोर्यप् (पा० ५, १, ११०)” —इत्यत्र ‘अन्वेष्योऽपि दृश्यते’—
इति वचनात् सत्वर्थं यपि रूप मेतत् ।

॥ “आरमुदौचाम् (पा० ४, १, ११०)” —इत्यत्र ‘रका सिद्धे चकारोच्चारण मन्व-
तेऽपि विधानार्थम्’—इति वचनात् । अतपच-ब्राह्मणे च ८, १, १ इत्यव्यम् ।

¶ “जागरूकः”—इति पा० १, १, ११५ ।

विचारयन्तीति” । अत्र ब्रूमः ;— युक्तं ते कुर्वन्ति—“भवति हि निष्प-
न्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः” । योगपरीष्टिर्नाम योगस्य परीक्षणम् ॥

कथं चानुत्पन्नः सन्नभिधानयोगः परीक्ष्येत । तत्र यदुक्तं—
“प्रथनात् पृथिवीत्याहुः” । “क एना मप्रथयिष्यत् कि माधारस्येति” ।
वयं मेवं ब्रूमः ;—प्रथितेयं केन चिदतः पृथिवीय मित्याह । कथं
मिथ मप्रथिता सती पृथिवीत्व मापेति ? उच्यते ;—“अथ वै
दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः” । दृश्यमाना हीयं पृथिवी । तस्मान्
यद्यप्यप्रथिता कैश्चिदन्यैस्तथापीयं पृथुदर्शनयोगात् पृथिव्येव । तत्र,
यदुक्तं—‘क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारस्य ?’, एतद् युक्तम् ; अन्यथा
हि धात्वर्थो नोपपद्यत एव । तत्रैवं सति, यथा न विरोक्ष्यते, तथा
निर्वक्ष्यामः । तस्मादविरुद्धः शाकटायनाभिप्रायः ॥ ३ ॥

अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपास्यन्ते यथो
एतत्पदेभ्यः पदेतरार्द्धात्सञ्चस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे
सञ्चस्कार स तेन गर्हः* सैषा पुरुषगर्हा† यथो
एतदपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति
पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वाना मपरस्माद्भावान्नामधे-
यप्रतिलम्भ मेकेषां नैकेषां यथा बिल्वाद्देो लम्बचूडक‡
इति बिल्वं भ्रूणाद्वा भेदनाद्वा (१४५) ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १, ४.

*“गर्हः” घ, ङ, च ।

† अतः परं “न शाकटायना” —इत्यधिकः पाठः घ, ङ, च ।

‡ “लम्बचूडक” क, च, ग ।

§ घ-ङ-च-प-स-के-भि-ह-चतुर्दश-सप्तः समाप्तः ।

“अध” । “अपि” च, यदि दृष्टेऽप्यस्याः पृथुत्वे न वय सुपलभ्या-
महे । ननु “एवं” सति, “सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते”, न केवल
मह मेव । योऽयं दृष्ट्वा ब्रवीति, स तत्र दोष एव । तथा सति,
दृष्टदानं प्रसज्येत; अनिष्टं चैतत् । तस्मात् पृथुदर्शनात् पृथिवी-
त्युच्यते ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“पदेभ्यः पदेतराङ्गीत्सञ्चस्का-
रेति”, अत्र ब्रूमः;—“द्योऽनन्विते” शब्देनानभिधेये “अर्थे” अननुगत
मसम्बद्धं “सञ्चस्कार, स तेन” सम्बद्धेन संस्कारेण “गर्हः” गर्हणीयः ।
पुनराचार्यो योऽनुगतधातुभिरनेकैरेकाभिधानगतार्थास्ततः सञ्च-
स्कार, नैव मौढ्येन । “शैषा” तदभिप्रायापरिज्ञानात् “पुरुषगर्हा”
पुरुषो हि कश्चित् अत्रिचित्वादेकधातुज मपि न जानाति; किं
सुत बद्धधातुजम् । अपि च, सन्ति लोके तादृशाः पुरुषाः, ये कारक-
हारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि सन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभि-
निष्पाद्यन्त इति न जानते; एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषः,—यदनु-
गमयितुं शब्दैरर्थो न शक्यते । तत्र,—‘यदुक्तम्, अननुगत एवार्थं
सञ्चस्कार आकटाचनः, सन्त मेव ह्यर्थं माययति गमयतीति’, सत्यम् ।
तस्मादुपपद्यत एव आकटाचनमतम् ।

अपि च, कृद्धिशब्दव्युत्पत्तिर्मन्त्रेष्वपि दृश्यते । यथा लक्षणं, तथा
लक्ष्यं प्रवर्तितुं मर्हति;— इतरथा हि कस्य तल्लक्षणं स्यात् । यदसर्पत्
तत्सर्पिरिति मन्त्रः, सन्नवनीत सभवदिति मन्त्रः । अपि च, ब्राह्मणे-
नायनेकधातुआन्येव कृत्वा निरुच्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्प-
रिज्ञाने च फल सुपपद्यते । आह;—“तदेतत् अचरत् इदय मिति ;

इत्येक मन्त्रं मभिहरन्त्यस्मै स्वास्थान्ये च य एवं वेद, इत्येक मन्त्रं इदत्यस्मै स्वास्थान्ये च य एवं वेद, य मित्येक मन्त्रं मेति स्वर्गं लोके य एवं वेद (श० ब्रा० १४, ८, ४, १)”—इति । एवं चरतेर्ददातेरेतेर्हृदयग्रन्थः । तदर्थफलोपदर्शनार्थं ब्राह्मणेनैवं निरुक्तः । तच्च नः परं प्रमाणम् । तस्माच्छाकटायनस्तदनुदृश्य सम्यगेव कृतवान्,—यदनेकैर्हृत्वातुभिरेक मभिधानं निरुक्तवानिति ।

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः”, अत्र ब्रूमः ;—“पूर्वोत्पन्नानां सत्वाना मपरस्माद् भावान्नामधेयप्रतिलम्भम्” । अपरस्मादपि सतो भावात् । “एकेषाम्? न एकेषाम्” । तद् “यथा”,—“बिल्वादो सत्वचूडक इति” । पश्चात्कालीनयापि चूडालम्बनक्रियया, भविष्यता योगेन बिल्वादनक्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्वस्य नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्टः । क्व चान्यत्र नोपपद्यते । तच्च यदुक्त मपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते, क्वचित्दनेकत्वादयुक्तम् । उपपद्यत एव हि केषाञ्चिदिति ॥

“बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा” । भृतं हि तद् भवति बीजानाम्; विभर्त्ति वा । दुर्भिक्षादौ भक्ष्यमाणं जनम्; भेदनाद्वा भिद्यते हि तदवश्यं भक्षणायेति ॥

आह ;— किं मिदं मतिमध्विव किं मपि पूर्वोत्तरपक्षसम्बद्धं नामाख्यातजल मधिकृत्योक्त मिति? उच्यते ;—शिष्यबुद्धिश्चार्थमेतदुक्तम्; कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रतिबुध्यमानः सर्वतो-मुखानेव लौकिकवैदिकाञ्छब्दान्निर्गुथादिति । सर्वान्येव हि व्याकर-

णानि निरुक्तानि च वेदाङ्गत्वाविशेषान् प्रमाणानि । तेषां मेव फल
मिदं साध्वित्येतदशक्यं तदुक्तं मिति ॥ ४ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अथापीदं मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थ
मप्रतियतो*नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं
व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च यदि मन्त्रार्थप्रत्य-
यायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेते+
नोपेक्षितव्यं नियतवाचे युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्य-
थापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति
प्रथयति । प्रोहाणीति प्रोह्यथाऽप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ।
आषधे चायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह हिंसन्न-
थापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति । एक एव रुद्रोऽवतस्थे न
द्वितीयः । असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।
अशुचुरिन्द्रऽजनिषे शतं सेना अजयत्साक मिन्द्र इत्य-
थापि जानन्तं संप्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानु ब्रूहीत्य-

* “मप्रतियतो” क, ख । † “कदिति” क, ख, ग ।

‡ “प्रोहति । अथा” ख ।

§ इह मन्त्राणि च-पु. ६. कमात्रे इमानि स्वरचिह्नानि दृश्यन्ते ।

थाप्याहादितिः सर्वं मिति । अदिति* चौरदितिरन्त-
रिह्नु मिति† । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामोऽथाप्यविस्प-
ष्टार्था भवन्त्यस्यग्याहश्मिञ्जारयायिकाणुकेत्यर्थवन्तः‡
शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म्म
क्रियमाणं मृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् § ॥ ५ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानां मेतल्ल-
क्षणं परिज्ञायते—“अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते” ।
अथ शब्दोऽधिकारार्थः । द्वितीयं शास्त्रारम्भप्रयोजनं अधिकरोतीति ।
अपीति सभावने । अपि पदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके वेदे वा,
अपि मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु, यः समस्तार्थस्तस्मिन् प्रत्ययो
विशेषावधारणं न विद्यते, न भवतीत्यर्थः । अपीदं शास्त्रं मन्तरेण
पदार्थप्रत्ययो नास्ति । अपि वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः ॥

आह ;— कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति ? उच्यते ;—
साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः । तथाचा ;—गौरित्युक्ते कि
मित्याकाङ्क्षा भवति, ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति ; तथा
गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्षं भवति, तथा गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं
भवति । अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते गौर्वाहदोहादिभ्यो व्यावृत्त्य

* ‘मित्यदिति’ घ, ङ, च ।

† नेह खरचिह्नानि ङ-पुस्तके ।

‡ “काणुकेति ॥ १५ ॥ अर्थवन्तः” घ, ङ, च ।

§ घ-ङ च-पुस्तकेष्वन्यत्र च्छब्देनास्ति ।

गमनेऽवतिष्ठते, गमनं चान्येभ्यो व्यावृत्त्य गव्येवावतिष्ठते । एष वाक्यार्थः । स एष प्रकरणाविरोधी वाक्यार्थः पदार्थं नियमेन लक्षयति, पदार्थस्य पदलक्षणम् । पदार्थसन्नियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते ॥

यत एव मतः “अर्थं मप्रतियतो नात्यन्तं खरसंस्कारोद्देशः” । अर्थं मप्रतियतोऽप्रतिपाद्यमानस्थानवधृतार्थस्येत्यर्थः । “नात्यन्तम्” । नैकान्तिकेन, एकान्तं नाम निश्चयोऽनिश्चयेनेत्यर्थः । किम्? ‘खर-संस्कारोद्देशः’ । खरोद्देशस्य संस्कारोद्देशस्य ; खरावधारणं संस्काराव-धारणं नास्तीति वाक्यशेषः । किं कारणम्? न ह्यनवधृतार्थः खरसंस्का-रावधारयितुं शक्नुयात् ;—अर्थवशेन हि खरसंस्काराववतिष्ठते ॥

“तदिदम्” एवं कृत्वा निरुक्तशालं “विद्यास्थानम्” एतदधीन-त्वादर्थपरिज्ञानस्य । अर्थवशगत्वाच्च खरसंस्कारयोरिदं “व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं” कृत्स्नभावं, करोतीति वाक्यशेषः । व्याकरणे न हि खरसंस्कारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिसमाप्तं मेव तावद्वाकरणं यावत् निरुक्तं नाधिगत मिति ;—न हि अनैरुक्तोऽर्थं मवधारयितुं मलम्,—नान-वधृतार्थः खरसंस्कारतत्त्वं विजानीयादिति ॥

आह ;—ननु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं मेतत् करोतीत्युक्ते तच्छेष-मेवैतद्, गुणादिवत् ; ततश्च विद्यास्थानत्व मस्य विरुध्यत इति ? नेत्युच्यते ;—“स्वार्थसाधकश्च” । स्वार्थाजहदृत्त्या ह्येतदनुषङ्गतो व्याकरणस्य कृत्स्नतां करोति । यथा लोके स्वार्थं मपरिहाय कश्चित्परानुग्रहं करोत्येवम् । यत्पुनरेतदुक्तं गुणादिवदिति । ते हि तन्मान्तर्भूता एव “उणादयो बङ्गसम् (पा० ३, ३, १)”—इत्युक्तम्,

न पुनर्निघण्टवो बहल मिति । तस्मात् स्वतन्त्र मेवेदं विद्याभ्यान मर्थनिर्वचनम्, व्याकरणन्तु लक्षणप्रधान मिति विशेषः ॥

आह;—“यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय” एतदारभ्यते, हन्त, तदेव मर्थ मारभ्यमाणम् “अनर्थकम्” एव “भवतीति” । आह;—क एव माहेति? उच्यते;—“कौत्सः” । किं कारणम्? “अनर्थका हि मन्त्राः” । न हि मन्त्राणा मर्थाऽस्ति वाच्यवाचकत्वेन । तदर्थनिर्वच- नायारभ्यमाण मिद् मप्यनर्थक मेव भवति । तस्मान्नारभ्य मित्येवं कौत्सो मन्यते । “तत्” एतदेव सुच्यमानं कौत्सम् “एतेन” अनेन नैहत्केन “न” “उपेक्षितव्यम्” । उपगम्य वेदं शास्त्रञ्च ईक्षितव्यम्; कि मसौ सत्य माचष्टे वथेति वा परीक्ष्यम् । अर्थवत्त्वे मन्त्राणां यद्भेदज्ञानं वक्ष्यमाणं तदुपगम्यार्थवत्त्वं मन्त्राणा मीक्षितव्य मिति केचिदाहुः ॥

कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणा मानर्थक्य माहेति? उच्यते;— “नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति”—इति । नियतवाचो युक्तयः, निरूढवाचोयुक्तयः;—अभिधाननियता हि ते भवन्ति ।—
१११ १ १११
“अग्न आ याहि वीतये (सा० सं० १, १, १, १)” —इति मन्त्रेण पुन- र्निभावसो! आगच्छ पात्रयेति । नियतानुपूर्व्या नियतनिष्ठानुपूर्वी पदप्रयोगस्य । तद्यथा,—‘अग्नआयाहि’ इति न पुनर्भवति ‘आयाह्यग्ने’ इति । इह लोकेऽर्थवतां शब्दाना मनियमेन पर्यायवचनता दृष्टा गवादिप्रयोगे, तथा न पौर्वापर्यं दृष्टम् । तद्यथा,—‘गोणी मभाज’, ‘अभाज गोणीम्’; ‘आहर पात्रम्’, ‘पात्र माहर’ इति । न च तथा मन्त्रेषु । ततोऽर्थवच्छब्दवैधर्म्यात् पश्चामोऽनर्थका मन्त्रा इति ॥

अथाप्यय मपरो हेतुरानर्थको मन्त्राणाम् । आह ;—कतमः ? इति, उच्यते;—“ब्राह्मणेन” ते “रूपसम्पन्नाः” अपि सन्तो “विधीयन्ते” एव । यदि ह्येते अर्थवन्तोऽभविष्यन्, खेनैव लिङ्गेन स्व मात्मानमेते विनियोगं समर्था इति ह्यत्वा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त ; विहितासु । तद् यथा,—“उरु प्रथस्वेति प्रथयति (श० ब्रा० १, १, ६, ८)* प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः प्रथनकर्मणि ; तथा च,—“उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् (थ० वा० स० १, २१)” । यजुरिदम्, पुरोडाशं प्रत्युच्यते । पुरोडाश ! त्वं विस्तीर्णप्रथनः सन् विस्तारप्रथाः, स्वात्मानं ते तव यज्ञपतिस्वायं यजमानः प्रजापशुद्विरष्टादिभिस्वोरु प्रथतां विस्तीर्यता मिति । तथा,—“प्रोहाणीति प्रोहति (?)”—इति ब्राह्मणं द्रोणकलत्रप्रोहणविधावपि । “इदं मह मात्मानं प्रोहामि (?)”—प्राञ्चं प्रेरयामि इति प्रोहाणीति प्रोहति, प्रोहणलिङ्गो विहितः प्रोहणकर्मणि । तस्मात्लिङ्गसम्पन्नविधाग्नात् पश्यामो ब्राह्मणेनानर्थकस्वरूपमेव सन्नं मन्त्रं नियुक्तम् । एवं सति, मन्त्रं मन्त्रं पुनर्विदधत् ब्राह्मण मर्थवत् । अनर्थका मन्त्राः— न ह्यर्थवन्तः सन्तो दासवद् ब्राह्मणेन विधीयेरन्, विहितासु । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पश्यामः । अपि च ;—ब्राह्मणस्यानर्थकोपगम्ये देशकालकर्तृदक्षिणादिकर्माङ्गभूतं कुत उपलभ्येत ? तथाच ब्राह्मणस्यानर्थकोऽभ्युपगम्यमाने वेदैकदेशस्य मन्त्रस्यात्यन्तमेवानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यात् ; — न हि ब्राह्मणस्य विधिसुत्यर्थवृत्तेऽर्थवत्तास्ति, मन्त्राणां पुनर्वाच्यवाचकत्वेनानर्थकानां मपि सतां विनियोगमात्रेणार्थ-

* ‘उरुप्रथा इति प्रथयति श्रावत्कपासम्’ इति का० शौ० सू० १, ५, १६ ।

वत्ता स्यात् । एतस्माच्च काम मन्थका मन्त्रा वाच्यवाचकत्वेन सन्तो विनियोगमात्रेणैवार्थवतो विधेयत्वात् विधायकत्वाच्च ब्राह्मण मर्थ-
वदस्त्विति ॥

“अथापि” अय मपरो हेतुरनर्थकत्वे मन्त्राणाम् । आह;—
कतमः ? इति, उच्यते;—“अनुपपन्नार्थाः” हि एते “भवन्ति”,
य एतेष्वर्थो लभ्यते;—अय मेतेष्वर्थः स्यादिति नामानुपपद्यते ।
तद्यथा,—“ओषधे त्रायस्व (य०वा०सं० ४,१.६,१५) एनम्”—
इत्याह । न चौषधिरात्मान मपि त्रातुं ममर्थाः, किन्पुनर्त्तम् ।
तथा,—“स्वधिते मेनः हिंस्रीः (य०वा०सं० ४,१.६,१५) इत्याह”
आत्मनेव “हिंसन्” । को हि नाम एव मुक्त्वा स्वय मेव हिंस्यात् ?
हिनस्ति च । लोके यान्येवंविधानि वाक्यान्युक्तप्रसृतीनां तान्य-
नर्थकान्युच्यन्ते, तथैवेमानि । तस्मादिमान्यप्यनर्थकानौत्युपपद्यते ॥

“अथापि” अय मपरो हेतु रानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह;—
कतमः ? इति, उच्यते;—“विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति” इति । अन्यस्या-
न्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो विप्रतिषेधः, इतरेतरत्याघात इत्यर्थः ।
तद्यथा,—“एक एव रुद्रोऽवतस्ये न द्वितीयः (?)”, “अस-
ञ्जाता सुहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् (य०वा०सं० १६,५४)”;
“अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे (ऋ०सं० ८,७,२१,२)”, “ग्रतं सेना अजयत्
साक मिन्द्रः (ऋ०सं० ८,५,२२,१)—इति” । एतान्युदाहरणानि ।
“एक एव रुद्रोऽवतस्ये न द्वितीयो रणे निघ्नन् पृतनासु शत्रून् ।
संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्रा प्रत्यङ् जनात्सञ्चुकोचान्तकाले ॥”

* “जनात्सञ्चुकोचान्तकाले—” इति च-पुस्तकटीप्याम् ।

एक एवावतस्थे रुद्रः' स्थितवान्, 'रणे' रणाय रणार्थम्, 'न' अन्यो 'द्वितीयः' कश्चिदस्ति । इति रुद्रबहुत्व-प्रतिषेधः । कथं भवतस्थे ? 'नि' निश्चयेन 'घ्नन्', 'घृतनासु' स्पर्द्धनीयेषु सङ्ग्रामेषु घ्नन् । किञ्च, स एकः 'संसृज्य' सृष्ट्वा, 'विश्या' विश्वानि भुवनानि 'गोप्ता' रक्षिता ; सृष्ट्वा च सर्गकालानन्तरं मेव पालयिता च स्थितिकाले । 'प्रत्यङ्' प्रातिलोभ्येन 'जनान्', 'सञ्चुकोच' सङ्कोचयति, 'अन्तकाले' प्रलयकाले । य एवं गुणयुक्तो रुद्रस्तं वयं स्तुमः । "असङ्ख्याता० —० तन्मसि* । एषा शतरुद्रियेऽनुष्टुप् । अनेन चाग्निचयने ऽर्कपर्णेनाजाचीरमिश्रा गवेधुकाः सप्तह्रस्वो ह्यन्ते उत्तरस्थां ओणा-वन्याया मिष्टकायाम् । प्रजापते रार्षम् । 'असङ्ख्याता' असङ्ख्या-तानि 'सहस्राणि' बहूनीति यावदुक्तं स्यात्, केषाम् ? 'ये रुद्राः' 'भूम्याम्' 'अधि' उपरि 'तेषां' 'सहस्रयोजने' अध्वनि अवस्थितानां मेव 'अव' 'तन्मसि' तनुमो 'धन्वानि' धनूंषि । अप्राप्तानां मेवा-स्तान् प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेतानभिष्टुमो यावत्तताति तानि धनूंषि । "त्वं सिन्धून्० —० धन्वसु"† । एतया अतिच्छन्दसा इन्द्रं तुष्टाव

* "असङ्ख्याता० —० भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि"
य० वा० सं० १९, ५४ ।

† "शतरुद्रियेऽग्ने उत्तरपक्षस्थापरस्थां सङ्ख्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शतयन् सन्तं जतिस्त्रिमिश्रान् गवेधुकासङ्गुनजाचीर मेके तिष्ठद्गुड् नमस इत्य-ध्यायेन (य० वा० सं० १९७०) ह्यनुवाकान्ते साक्षाकारो जानुभावे पक्षान्ते च नाभिभावे प्राक् च प्रत्यवरोक्षेभ्यो मुखभावे प्रतिलोभं प्रत्यवरोक्षान् जुचेति प्रमा-क्षेपु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम्"—इति का० श्रौ० सू० १८, १, १—५ । 'जतिस्त्र-मिश्रान्' चारणतिस्रमिश्रान् ।

‡ "त्वं सिन्धून् रवां हनोऽधुरासुः सहस्रसिन्धून् । सहस्रसिन्धून् जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वायुं तं आ परिव्रजामहे गर्भमा मन्यकेषां श्याका अधि धन्वसु॥"
अ० सं० ८, ७, ११, १४

सुराः पैजवनः । षोडशनि शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्र !' 'त्वम्
 'अवासृजः' 'सिन्धुम्' स्यन्दनान् एतान् माध्यमिकान् उदकसंख्यायान् ।
 कथम्युनरवासृजः ? 'अधराचः' तानधिगमनान् कृत्वा सर्वानेवावा-
 सृजः, नित्यकालम् 'अहन् अहिम्' ह्नन् मेघम् । 'अशत्रुः' अशा-
 तयितव्यो 'जङ्घिषे' जायसे नित्यकालं भवसि, तस्मिन् हते मेघे ।
 किञ्च, त्व मेतेन प्रकारेण मेघवधकर्मणा 'विश्वं' सर्वं 'पुष्यसि' पुष्पासि
 'वार्यं' वारिभवं श्रीङ्गादिकम् । 'तं' 'त्वा' त्वाम् एवङ्गुणसंयुक्तं वयं
 'परिखजामहे' सर्वतः खजामहे । 'नभन्तां' मा भूवन् 'अन्यकेषाम्'
 अन्येषाम् 'ज्याका' ज्या 'अधिधन्वसु' अधिधनुःषु । किसुतान्ये के
 चनाभ्युद्यमाना एते स्य द्विषः अवततज्य धनुषो हतसर्वाद्यमाः सन्त्वि-
 त्यतस्त्वां परिखजामहे इत्यभिप्रायः । "आशुः शिश्नान्"—इत्येषा
 अप्रतिरथेन त्रिष्टुषशिप्रणथने विनियुक्ता । अप्रतिरथस्येन्द्रपुत्रस्वार्धम्* ।
 'आशुः' व्यापकः क्षिप्रो वा, 'शिश्नानः' शिश्नानः तीक्ष्णोर्कुर्वन् आयु-
 धम्, प्रगृहीतायुधः, 'वृषभो न' वृषभ इव पुष्टो योद्धा, 'घनाघनः'
 जहिजहीत्येवं शब्दकारी, 'लोभणः', केषाम् ? 'चर्षणीनाम्' प्रत्यनी-
 कावस्थिताना मसुरादीनाम्, 'सङ्गन्दनः' समाह्वता शत्रूणाम्,
 आह्वय च 'अग्निमिषः' आद्रवान् जयं प्रति, 'एक वीरः' एक एव
 विक्रान्तः अप्रतिद्वन्द्वः सङ्ग्रामेषु ; 'शतं सेनाः' बह्वीः शत्रुसेनाः 'सा-
 कम्' अवस्थिताः 'अजयत्' एक इन्द्रो यः, तं वयं स्तुमः । एव मित-
 रेतरविप्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यद्येको रुद्रः, नासङ्घातानि

* "आशुः शिश्नानो वृषभो न धीमो घनाघनः लोभणचर्षणीनाम् सङ्गन्दनो-
 अग्निमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साक सिन्द्रः ॥" ऋ० सं० ८, ५, ११, १ ॥

सहस्राणि ; अध्यामङ्गलानि, नैकः । यद्यन्ननुः, कथं शतं सेना अज-
यत् ? अथ शतं सेना अजयत्, कथं मन्ननुः ? लोके हि यान्येवंलक्ष-
णानि वाक्यानि उन्मत्तादीनाम्, तान्यनर्थकानीति ॥

“अथापि” अयं मपरो हेतुर्मन्त्राणां मानर्थको । कतमः ? इति,
उच्यते ;—“जानन्तं सम्प्रेष्यति” अध्वर्युर्होतारम् । कथम् ? ‘अग्रये
समिध्यमानायानब्रूहीति’* । होता हि विधिज्ञ एव भवति ;—न
ह्यविद्वान् विहितोऽस्तीति स विज्ञानाद्येवासुभिन्नवधाविदं मयानुष्ठा-
तस्य मिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य सतः सम्प्रेषणं मनर्थकमेव भवति ।
यदेतदनर्थकमेव मन्येऽपि मन्त्रा इति ॥

“अथापि” अयं मपरो हेतुर्मन्त्राणां मानर्थको । आह ;—
कतमः ? इति, उच्यते ;—“आह” मन्त्रनिगमः “अदितिः सर्वं
मिति” । आह ;—किमुदाहरणम् ? “अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिच मितिः
“तत्” एतदुदाहरणम् “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”† । इह त्वेव मर्थं
मियं सुदाहता ;— कथं यैव द्यौः, सा अन्तरिचम् ? यैव माता,
स एव पुत्रः, स एव पितेत्येव मादि किमपि बह्वच परस्परसम्बद्धं
सुच्यते ? तदर्थवत्त्वे मत्युपपादयितुं मशक्यम् । तस्मादनर्थका
मन्त्रा इति ॥

“अथापि” अयं मपरो हेतुरानर्थको मन्त्राणाम् । आह ;—

* “तद्दु हे क आडः । अग्रये समिध्यमानाय होतःनुब्रूहीति ।”

म० ब्रा० १, २, १, २ ।

† “अदितिं द्यौरदितिर्न्तरिचमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा
अदितिः पञ्च जना आदितिर्जात मदितिर्जनितम् ॥” अ० सं० १, १, ११, ५ ।

‡ नेम० ४, ४, १ ।

कतमः? इति, उच्यते;— “अविस्मयार्थाः” अपि हि केचित् “भवन्ति” । तद्यथा,—“अभ्यग्, यादृस्मिन्, जारयायि, काणुका, —इति” एव मादयः । न ह्येषां विस्मयार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम्,—न च केचिदर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुम्; अर्द्धावेशसं हि स्यात् । तस्मात् सर्व एवानर्थका इति ॥ परिसमाप्तः पूर्वपक्षः ॥

स्वपक्षनिदानं स्यापयिष्यामः, तदर्थं मिदमारभ्यते;—“अर्थवन्तः शब्दसामान्यात्” इति । अर्थवन्त एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा । हेतु-रुच्यते,—शब्दसामान्यादिति । समान एव हि शब्दो लोके मन्त्रे च । तथा च, य एव गो-शब्दे लोके स्वरसंस्कारशुक्रः, स एव मन्त्रेष्वपि । तत्रैवं सति, स एवार्थवान् लोके, स एव चानर्थको मन्त्रेष्विति विशेषहेतुर्नास्ति, असति च विशेषहेतावर्थवन्त एव मन्त्राः शब्दसामान्यादित्युपपद्यते । यत्पुनरेतदुक्तम्,—प्रयोगानियमाज्ञोक्तैः अर्थवत्त्वं प्रयोगनियमाच्च मन्त्राणां मानर्थक्यमिति; तत् प्रति वक्ष्याम एतत् लोकेऽपि हि प्रयोगनियमो दृष्टः । तद्यथा,—पितापुत्राविति ॥

किञ्चान्यत्,—“एतदेव यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणं मृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् (?)” । एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धम् । तत् किम्? इति, उच्यते;—‘यद्रूपसमृद्धम्’ मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते, तदेव हि समस्तवृद्ध्या युक्तं भवति, नेतरत् । एतदेव सुतरां स्पष्टीकरोति;—‘यत् कर्म क्रियमाणं मृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणमिति’ । शब्दसामान्याद् ब्राह्मणप्रामाण्या-हेति । च-शब्दे ब्राह्मणमपि च मन्त्राणां मर्थवत्त्वं मेवं दर्शयति ।

अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः ? कथं वा ऽनभिवदन्तः सम-
र्द्धयेयुः ? अर्थवाचं वाभ्युपगतं भवता ब्राह्मणस्य ? अथापि ब्राह्मणेन
रूपसम्पन्ना विधीयन्ते इति अत्र ब्राह्मणेन सिद्ध मेवार्थवत्त्वं सुक्तं
मन्त्राणाम् । तदेतदुपदर्शितं मस्माभिस्तस्मादर्धवन्त एव मन्त्रा इति ॥१॥

क्रीळन्तौ* पुचैर्नप्तृभिरिति यथो एतन्नियतवाचो
युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथे-
न्द्राग्नी पितापुत्राविति यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना
विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुप-
पन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत यथो
एतद् विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथाऽस
पत्नोऽयं† ब्राह्मणोऽनमिचो राजेति यथो एतज्ज्ञानन्तं
संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राह †
यथो एतददितिः सर्वं मिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्व-
रसा अनुप्राप्ताः पानीय मिति यथो एतदविस्पष्टार्था-
भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेन मन्धो न पश्यति
पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदोषु विद्यातः पुरुष-
विशेषो भवति पारोवर्यविम्सु तु खलु वेदितृषु भूयो-
विद्यः प्रशस्यो भवति (१६५) ॥१॥

प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमपादः ॥ १,५.

* क-पुस्तकादस्य च "क्रीळन्तौ"-इत्येव पाठः, परं स चरितापाठविरहः ।

† "ऽस्यज्ञोऽयं" क, च, न । ‡ 'प्राचैति' घ, क, च ।

§ इव पौडुशब्दः समाप्तः घ-क-च-पुस्तकेषु ।

किं पुनः समृद्धरूपत्वे मन्त्राणा मुदाहरणम् ? उच्यते ;—
 “क्रीळन्तौ”—इति । “इहैव खं०—० गृहे”* । सूर्याया आर्षम् ।
 विवाहे विनियुक्ता । अनुष्टुप् । ‘इहैव’ ‘खं’ भवतं युवां, ‘खे गृहे’
 ‘भोदमानौ’ हर्षमाणौ ‘मा वि यौष्टम्’ मा च विद्युज्येताम् । ‘विश्वं’
 सर्वम् ‘आयुः’ व्यञ्जितं क्रीळन्तौ ‘पुत्रैः’ ‘नप्तृभिः’ पौत्रैश्च सहेत्याग्नीः ।
 स्थापित मर्त्यवत्त्वं मन्त्राणाम् ॥

अधुना परपक्षे हेतवो निराकर्त्तव्याः, तदर्थं मिद माह ;—“यथो
 एतत्” इति । यत्पुनरेतदुक्तम् । “नियतवाचो युक्तयः, नियतानु-
 पूर्वा भवन्ति इति” । अत्र ब्रूमः ;—“लौकिकेष्वपि” ह्यर्थवत्सु
 शब्देषु नियतवाचोयुक्तित्वं नियतानुपूर्वत्वञ्च दृष्ट मेव । “एतद्यथा,—
 इन्द्राग्नी पितापुत्राविति” च । तत्र, यदुक्तं नियतवाचोयुक्तित्वाग्नि-
 यतानुपूर्वत्वाद्यानर्थका मन्त्रा इति । एतदयुक्तम् । लौकिकेष्वपि हि
 नियतप्रयोगाः सन्तः शब्दाः के चिदर्थवन्तो दृष्टाः, यथेन्द्राग्नी पिता-
 पुत्राविति । स एष प्रयोगनियमादनर्थका मन्त्रा इत्यनेकान्तिको
 हेतुः । तस्मादर्थवन्त एवेति ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम् ;—“ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधी-
 यन्त इति” । अत्र ब्रूमः ;—“उदितानुवादः स भवति” । न समर्थ
 आत्मान मेव खेन रूपेण विधातु मित्यतो ब्राह्मणेन विधीयते
 किन्तर्हि आत्मनियोगाग्रय मुक्त मेव सन्तं मन्त्रेणार्थं ब्राह्मण मनु-

* “इहैव खं मा वि यौ हं विश्व मायुश्चितय । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्नार-
 मानौ खे गृहे ॥” ख० सं० ८, १, १८, १ ।

वक्ति विश्वरेण प्रकृतार्थसन्तुष्टुषया, न ज्ञानुं स्तोतुं शक्यते ; सोऽयमेव सुदिनानुवाद एव भवति, उक्तानुवाद इत्यर्थः । अपि चानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति ; ते ह्यस्यूर्विकया एकं प्रयोगं प्रति 'खले कपोत'वत्* सम्पतन्ति, तेषां समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सति अभिमत एको नियमायं ब्राह्मणेन विधीयते । एव सुभयोरर्थवत्त्वं मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुक्तं रूपसम्बन्धविधानान्मन्त्रानर्थक्यम्, मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणानर्थक्य मिति ; एतदयुक्तम् । तस्मादुभय मर्थवत्—मन्त्रास्य ब्राह्मणश्चेति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—‘ओषधे चायस्त्रैनम्, स्वधिते मैनृद्विषीः,—इत्यादयः अनुपपन्नार्थाः भवन्ति । अत्र ब्रूमः ;—ओषध्याधिदेवतोच्यते ; हे ओषधे ! चायस्त्रैनम् ; तत्पूर्वको ह्येष वृक्षश्चिद्यमानः सम्यक् क्षिप्तो भविष्यति, ततश्च यज्ञे विनियुक्तः । प्रतिविशिष्ट सुत्कर्षं मेतस्याः स्थावरत्वात् प्राप्यत इत्येतत् चाण मभिप्रेत्योक्त ओषधे चायस्त्रैन मिति, न क्खेदं प्रतिपत्स्यतेऽल्प मित्यनेनाभिप्रायेण । तस्मादुपपन्नार्थ एवायम् । तत्र यदुक्तं मनुपपन्नार्था इत्येवमादयो मन्त्रा इति, एतदयुक्तम् ॥

यदपि चोक्तम्,—‘स्वधिते मैनृद्विषी रित्याह द्विषमिति’ । तत्र ब्रूमः ;—“आसायवचनाद्विंसा” एषा “प्रतीयेत” । आह ;—कथं मर्विंसा ? प्रत्यक्षतो हि क्षियते वृक्षः । वृष्टुः ;—इयं मर्विंसा, इयं विंसा,—इत्यागमादेतत् प्रतीयेत । प्रतिविशिष्टस्याय मेव वैदिक

* इहा यवानः शिवः कपोतः । खले ययामी युजपत् पतन्ति । तथैवेति 'खल कपोत'-न्वायः । उक्तश्चेतत् सामान्यसंज्ञया आगदीया मन्यन्त्याय च ।

आप्ताय आगमः, एतत्पूर्वकत्वादन्येषा मागमानाम् । स एष कृत्स्नस्य जगतः प्रतिविशिष्टाय श्रेयसेऽभ्युद्यतः सन् हिंसायां कर्त्तारं विनियोज्यत इति । कुत एतत् पुनरिय महिषैव ? यतोऽस्मान् नियुनक्ति कर्त्तारम् । तदेतदागमप्रत्यक्षमेव यथेय महिमेति । अपि चैतदोषधिवनस्थिति-पशु-मृग-पक्षि-सरीसृपाः सम्यगुपयुक्ताः सन्तो यज्ञे परमुत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । सोय मभ्युदय एव सम्पद्यते, न हिंसा । तत्र, यदुक्तं मेमं हिंसा रित्याह हिंसन्निति, न ह्यसौ हिंसन्ति । किन्तु हिंसा ? अगुगृह्णाति यज्ञः विनियोगार्थं विधानतः क्षिन्दन् । तस्मादुपपन्नार्थमेव मपि । तत्र यदुक्तं मनुपपन्नार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इति, एतदयुक्तम् ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्;—“विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति” । अत्र ब्रूमः;—नैष विप्रतिषिद्धोऽर्थः,—“एक एव इदोऽवतस्त्रे”, “असङ्घाता सहस्राणि”—इति;—देवता हि महाभाग्ययोगादेकापि सत्यनेकधा भवति, अनेकापि चैकधा, तदुपरिष्ठाद्याख्यास्यामो “महाभाग्याद्देवतायाः (द्वै० का० ७, १, ४)” इत्यत्र ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्;—“अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे”, “शतं सेना अजघत् साकमिन्द्र”—इति । अत्र ब्रूमः;—“लौकिकेष्वपि” अर्थवत्सु ब्रह्मेषु “एतद्” एव मेवोच्यमानं दृष्टम् । तद् यथा;—असपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽगमिन्नो राजेति” । न हि कश्चिदसपत्नोऽस्ति लोके । उक्तं हि;—‘मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः । उत्पद्यन्ते चयः पत्न्या मित्रोदासीनश्चवः’—इति । तथापि स्वल्पसपत्नं दृष्ट्वा केचिदेवं वक्तारो भवन्ति,—‘असपत्नोऽयं ब्राह्मणः’ इति । एवमेव कस्मिं-

स्त्रिदतिप्रवृद्धे भ्रमं पातिते* मेघेऽन्येषा मधारता मभिप्रेत्येद् मुक्तं
 स्यात्,—अश्रुतिरिन्द्र जज्ञिषे यस्त्वा मेत मेव मतिप्रवृद्ध महन्नहिम्
 —इति । यत् पुनरेतदुक्तम्,—‘शतं सेना अजयत्’—इति । अत्र ब्रूमः ;—
 कुतो हि सेनाः, या इन्द्रो जेष्यति ?— न हि देवानां श्रवः सन्ति,
 ये जेतव्या इति । किङ्कारणम्? विभवो देवा वशिनः अधिकरण-
 धर्माश्च परेण महिष्या युक्ताः । आह ;—कथन्तर्हि ‘शतं सेना अज-
 यत्’ इत्येतदुक्तम्? उच्यते ;—रूपकल्पनधैविषा युद्धप्रवादात् स्तुतिः ;
 वक्ष्यति च “अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते,
 तपोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (जैम० का० १, ५, १)”—इति । तदेतद्
 भवता न सम्यग् दृश्यते, सम्यर्गान्वय्यतां देवतातत्त्वं नैरुक्तैः, ततो
 मन्त्रार्थानविरोधेन सम्यगवभोक्ष्यसे । नैव मवाक्यतत्त्वज्ञेन मन्त्रार्थो
 विगाहितुं शक्यः । गम्भीर पदार्थो हि वेदः, कथं मवभोक्ष्यते? वेदार्थ-
 विबाधविभ्रान्ता एव हि प्रवादिनः स्वबुद्धिस्त्राघव माविर्भावयन्तो
 ब्राह्मणाः सन्तः सर्ववर्णसाधारणानि दर्शनान्तराणि प्रतिपेदिरे ।
 यदुक्तं विप्रतिषिद्धार्थत्वादनर्थका मन्त्रा इति । एतदयुक्तम् । न
 ही मे विप्रतिषिद्धार्थाः ;—भवत एव मतिविभ्रमो मन्दश्चित्तत्वात् ।
 तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरुक्तम्,—“जानन्नं सम्प्रेष्यतीति” ।
 अत्र ब्रूमः ;—सौािकैष्वर्थवत्सु शब्देषु एतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम् ।
 “जानन्नम्” गुरुम् “अभिवादयते” स्वगोच मभिवदन् । तथा च

* “जातिते” च ।

† मन्त्राश्च “अनुमन्त्रिता मुषं गोत्रेषाभिवादयते (जौ० मृ० सू० १, १, ११)”—
 इत्यादि विधानं दृश्यम् ।

“जानते मधुपर्कं प्राह” चिर्मधुपर्कं मधुपर्कं मधुपर्कः इति । तदे-
तदर्थवत्स्यपि शब्देषु विहितार्थख्यापनार्थशब्दसामान्यादर्थवन्तो मन्त्रा
इति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथाप्याह “अदितिः सर्व
मिति” । अत्र ब्रूमः;—द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः, मुख्यार्था गौणी
च । तत्रैवं सति यत्र मुख्यासम्भवस्तत्र गौण्याश्रीयते । स एव भक्ति-
वादोऽदितिः; यथा कश्चिद् ब्रूयात् कश्चिदनेकोपकारे प्रवृत्तम्—
‘त्वमेव मे माता, त्वं मे पिता’; एव मेतदपि द्रष्टव्यम् । “लौकि-
केष्वपि” चार्थवत्सु शब्देषु “एतत्” उच्यमानं दृष्टम्, “यथा;—
सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीय मिति” । ततो हि तेषां प्रभव इत्यनया
गुणवृत्त्या एव मुच्यते; एव मिहापि गुणवृत्त्या कया चिददितेः सर्वत्व-
मुच्यते । यदुक्त मितरेतरविद्वद्धं किमपि बह्वचेति; एतदयुक्तम् । सर्व-
मेतदुपपद्यत एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव सर्वमन्त्रा इति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथापि “अविस्पष्टार्था
भवन्तीति” । अत्र ब्रूमः,—“नैष स्थाणुरपराधः” इति । न ह्यत्र
स्थाणुरपराधति “यदेनं” स्थाणुम् “अन्धो न पश्यति” यदचासावभि-
हन्यते । किन्तर्हि? “पुरुषापराधः स भवति” पुरुष एवापराधौ
तत्र, यदसावचक्षुभान् । एव मिहापि नैव मन्त्राणा मपराधो यदग्नि-
चित्तेन भवता न विज्ञायन्ते, भवत एवापराधोऽस्ति; भो भवान्
सर्व मात्मीय मपराधं मन्त्रेष्वस्मासु वा संयोजयितु मिच्छति, न तव
प्रज्ञास्ति किञ्चित् ॥

“यथा,—जानपदीषु” कासु चित् प्रवृत्तिषु इतिकर्त्तव्यतासु

कौशलशिक्षाकृतः “विद्यातः पुरुषविशेषो भवति” । पुरुषाणां विशेषः । एव मिहापि मन्त्रार्थशिक्षाकौशलकृतः पुरुषाणां विशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति, के चित् पुरुषा येषु विद्यमानपि मन्त्रान् न शक्नुवन्ति निर्वक्तुम्, अपरे पुनरविस्मयार्थानपि शक्नुवन्ति विस्मयीकर्तुम् । तदुक्तम् “उत त्वः (ऋ० सं० ८, २, २३, ४ । नैघ० का० १, ६, ३)” — इत्यत्र ॥

तत्रैवं सति, “पारोवर्यवित्स्व तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति”—इति । य एते पारोवर्यविदो ब्राह्मणाः, पारोवर्येण विजानन्ति आचार्यपरम्परया, ते पारोवर्यविदः, न साक्षात्कृत-धर्माण इत्यभिप्रायः । तेषां किम्? तेषां य एव भूयोविद्यो भवति ब्रह्मश्रुतः क्वचित् स एव प्रशस्यते । य एव मन्त्रार्थविज्ञाता प्रशस्यो भवति, नेतरो मन्दबुद्धिरशिक्षितः, स हि ब्रह्मश्रुतो ब्रह्मदृष्टत्वाद्-नेकविषये मन्त्रार्थं न क्वचित् प्रतिबध्यते; न हि तस्याविस्मयार्था नाम कश्चिदस्ति । तस्माद्धेतोः स त्वं ब्रह्म श्रुत्वा, ततः सम्यगवभोत्स्यसे मन्त्रार्थान् । तत्र यद्वोचः ‘अविस्मयार्था मन्त्राः’, न हि ते अविस्मयार्थाः; तांशोपरिष्ठात् स्पष्टीकृत्य व्याख्यास्यामहे । तवैष मतिं भ्रमयति सम्बोद्धः । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम् । तस्मा-च्चैतदपि शास्त्रं मन्त्रार्थप्रत्ययाधारभ्यन्तार मर्थवदेव भवतीति सिद्धः शास्त्रारम्भः । तत्र, यदुक्तं ‘यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाधानयकं भवतीति’, एतदयुक्तम् । इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धान्तुत्यिते च कारणे अवस्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता, तदर्थं नेतत् खलु शास्त्र मर्थवदिति ॥ १ ॥

॥ इति निबन्धवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

अथापीद मन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अवसा-
यं पद्वते रुद्र मृच्छेति* । पददवसङ्गावः पथ्यदन मवते-
र्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति । अवसा-
याश्चानिति । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ।
दूतो निश्चिंत्या इदं मा जगामेति । पञ्चम्यर्थप्रेक्षा† वा
षष्ठ्यर्थप्रेक्षा‡ वाः कारान्तम्§ । पुरो निश्चिंत्या आ-
चक्ष्वेति । चतुर्थ्यर्थप्रेक्षै॥ कारान्तम्परः सन्निकर्षः संहि-
ता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्ष-
दान्यथापि॥ याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेते-
नापेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गञ्चा अचं स्म इति । इन्द्र**
नत्वा शर्वसा देवता वायुमृष्टुण्तीति । वायुलिङ्गं चेन्द्र-
लिङ्गञ्चाग्नेये मन्त्रेऽग्नि†† रिच मन्यो त्विधितः सहस्वेति
तथा †† ऽग्निर्मान्यवे मन्त्रे त्विधितो ज्वलितस्त्विधिरित्य-

* “नृच्छेति” क, ग, “नृच्छेति” ख, ङ ।

† “पञ्चम्यर्थः प्रेक्षा” क ।

‡ “षष्ठ्यर्थः प्रेक्षा” क ।

§ “वाकारान्तम्” ख ।

॥ “चतुर्थ्यर्थः प्रेक्षै” क ।

॥ “पार्षदानि । यथापि” ख ।

** “इतीन्द्र” ख ।

†† “मन्त्रे । अग्नि” ङ, च ।

‡‡ “सहस्वेत्यथा” क, ख, ग । “सहस्वेति । तथा” ख ।

प्यस्य दीप्तिर्नाम भवत्यथापि* ज्ञानप्रशंसा भवत्युज्ञान-
निन्दा च (१७+) ॥ १ ॥

“अथापीद मन्तरेण पदविभागो न विद्यते” । शास्त्रारम्भप्रयो-
जनाधिकारे वर्त्तमाने अपीद मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थवाधारणं नास्तीत्युक्ते
यदि मन्त्रेत्यादिनानर्थक्यहेतुभिर्बहुभिरानर्थक्य उपपादिते निरुक्त-
शास्त्रस्य, कौत्सेन मन्त्राणां मर्थवत्तां स्थापयित्वा परपक्षहेतवः प्रत्युक्ताः ।
तेषु स्थित मर्थवत्त्वं मन्त्राणाम् । तेषां मर्थनिर्वचनायेद मारभ्यमाण
मर्थवदित्युपपन्न मर्थवत्त्वं निरुक्तशास्त्रस्य । तदेतत् सर्वं मपि चोदक-
शास्त्रकारव्याजेन प्रसक्तानुप्रसक्तं सुक्तं प्रज्ञाया विवृद्धये शिष्यस्य ।
कथन्नामा सा विवृद्धप्रज्ञा ? शब्दार्थन्यायसङ्करेषु हेतुसमयानभिन्नः
परैः प्रतिबन्धमानोऽपि पदार्थान् वाक्यार्थांश्चासम्बोद्धेन निर्ब्रूयादि-
ति । एवन्तावत्, एतदन्तरेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति । अथेद मपर
मारम्भप्रयोजन मित्येवं विशेषाधिकारार्थोऽय मथ-शब्दः । अपि
मन्त्रार्थप्रत्यय इद मन्तरेण नास्ति, नाप्यस्ति यदिदं वक्ष्यमाणम् ;
इत्यपि-शब्दः एवं सम्भावने ।

आह, —किम्पुनस्तद् वक्ष्यमाणम् ? इति, उच्यते ;—‘पदविभागः’ ।
‘एवं पदानि वक्तव्यानि’—इत्येतद् विभागपरिज्ञानं नास्तीत्यर्थः ।
किं कारणम् ? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठन्ते, न चेद मन्तरेणार्थ-
परिज्ञान मस्ति । तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धिरिति । इद

* “भवति ॥ अथापि” च ।

+ “इत्येव सप्तदशशब्दः समाप्तो घ-ङ्-च-पुस्तकेषु ।

मर्थवत्त्वं मन्त्राणां मन्त्रेण पदविभागोऽप्यकिञ्चित्करः । प्रसिद्धस्यैव सर्वशाखासु । तस्मात् पदविभागार्थवत्वाय चार्थवन्तो मन्त्रा इति केचिद् वर्णयन्ति ॥

एवं प्रतिज्ञाय समानसंहितेषु अन्येष्वर्थहेतुकं पदविभागविशेषं दर्शयति, तद्यथा;—“अवसाय पदते रुद्र मृळेति” । “पद्वत्” पाद-वत् पादसंयुक्तम् । “अवसं गाव पथ्यदनम्” इति निगमप्रसक्तस्य पर्यायवचनम् । “अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः” प्रत्ययः । “तस्मात्” असमासत्वात्स्य “नावगृह्णन्ति” एतत्पदकारा इति शेषः । “मयोभूः ०—० रुद्र मृळ” † । सुचरो नाम गौतमः‡ स मयोभूरित्यस्या-स्त्यष्टुभः पूर्वैस्त्रिभिः पादैः गवा माशिष माशास्योत्तमेन तासा मेव च रुद्रात् सुख मयाचत । गवा सुपस्थाने विनियुक्ताः । ‘मयोभूः’ मयोभावयिता पाञ्चात्यो ‘वातः’, एताः ‘उरुः’ ‘अभि वातु’ आभि-सुख्येन वातु । किञ्च, तेन सुखभुवा वातेनानुद्देजनीयेन स्पृश्यमानाः ‘जर्जस्ततीः’ प्रभृतरसाः ‘श्रोषधीः’ ‘आ रिन्नन्ताम्’ आखादयन्तु ।

* एव पदविभागे इत्यर्थः । अन्येषु सर्वेष्वेव शाखासु यथा संहितापञ्चानि, तन्नेन नक्षत्रपञ्चानि च । तथा हि,—सामवेदीय कौचुम-शाखायाः संहितापञ्चारम्भात्क-
वेतत्,—“अप्रथायाश्चित्तये”, पदपञ्चारम्भात्कवेतत्,—“अग्नि । वा । वादि।
वीतये” इति । संहितापदयोः स्वरपार्श्वे स्वररूपवाच्येन नियामकानि ।

† “मयोभूर्वातो अभि वातुषा जर्जस्ततीरोपधौरा रिन्नन्ताम् । पौर्जस्ततीषु”
वर्धन्याः पितृन्वत्सुसार्थं पुद्गले रुद्र मृळ ॥” अ० स० ८, ८, १० १ ॥

‡ “कषीयद्गोनस्य मवरसार्थम्”—इति सायनीय मन्त्रभाष्यम् ।

§ “नां प्रविठमाना अनुमन्त्रयेत” आ० म० १, १० ।

आखाद्याखाद्य च सखवणस्वाद मात्माभिप्रेते काले उदकं 'पिबन्तु' । तच्च पीत मोषधिसहित माषां तथा कोष्ठे विपच्यतां रस-शोणित-मांस-मेदो-मज्जा-ऽस्त्रि-क्रमेण यथैताः पीवस्वत्यो भवेयुः । 'पीव-स्वतीः' पीवगुणयुक्ताः शूल्या सखवत्यो बद्धपथस्त्राः सति च बद्ध-पथस्त्रे 'जीवधन्याः' जीवधन्योरोगदुष्टमाहकाः(?) । हे 'इन्द्र !' वयम् एतासां गवाम् एताम् आग्निषम् आग्नास्यहे । त्व मयस्मीं गोलचणाय 'पदते' 'अवसाय' पथ्यदनाय 'मृळ' सुखो भव । मैनां द्विषीस्व माषा मीश्वर इत्यभिप्रायः ॥

“अवसायाश्चानिति” । इदं मपर सुदाहरणम् । अस्मिन् पूर्वेषु रूपेषु सरूप मेव पद मर्थकताद् विशेषादवगृह्णाति । द्वयोः पदयोः बह्वर्णा वा पदविच्छेदेनोच्चारणं स समासः । तयोरेवार्थविभागोप-दर्शनार्थं मवच्छेदेन ग्रहणं मवपदः । तदेतदवगृह्णाते पदम्,—“सतिः” धातुः “विमोषने” अर्थे वर्तते, स पुनः “उपसृष्टः” उपसर्गोणावेत्य-नेनोपसृष्टः संयुक्त इत्यर्थः । यतो धातुपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थं मेव तत् पदं मवगृह्णाते अवसायेत्येतत् । “योनिष्टे०—० प्रपिन्ने” ० । एतया चिष्टुभा कुत्स आङ्गिरस इन्द्रं तुष्टाव । “योनिस्ते” । हे 'इन्द्र !' 'योनिः' स्थानं 'ते' तव यदिदं 'निषदे' निषदनाय, मया 'अकारि' कृतम्, 'तं' योनिं तत् स्थाकम् 'आ निषीद' एत्य निषयेन वीद । कथम्पुनर्निषीद ? 'स्थानो न' खन्यमान इव 'अर्वा' अश्वः । संब्रम्ह्य-मान इवाश्वत्रन्धेनाश्वः स यथा स्त्रे स्थाने निषीदेदेवं मया त्व मपि

* “योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि त मा नि वीद स्थानो नार्वा” । प्रियुष्या नवो-
ऽवसायाश्चान् इतीषा वसुवैश्वो वसः प्रपिन्ने ॥ अ० सं० १, ७, १८, १ ।

शब्दमानस्युतिभिरेतस्मिन् मया संकृते खासीर्णे वरिषि स्थाने निषीद । कथमुनर्निषीद ? 'विमुच्य' एतान् 'वयः अश्वान्' । कुतः ? रथात् । पुनरपि च एतान् 'अवसाय' वियोज्य रश्मिभ्योऽश्वान् लब्धो-दकयवसान् कृत्वा 'दोषावस्तोर्वहीयसः' अहनि च रात्रौ च ये के चिद् वहन्ति, तेभ्योऽपि वहीयसः श्रीघ्नतमेन जवेन बोद्धृतमान् ततस्त्वं स्वस्यो भूत्वा निषीद । एतस्मिन् योनौ एतस्मिन् संकृते वरिषि 'प्रपित्ने' प्राप्ते अस्माकं तद्-यजनकाले मा नो विघ्नं कार्षी-रित्यभिप्रायः ॥ एवन्तावदिदं मन्त्रमस्मिन् मिदं मनवमस्मिन् मित्यर्थपरि-ज्ञानद्वारेण "तस्माद्" एतस्मिन्कृत्वास्त्रान् विज्ञायते ॥

यान्यपि च खल्वनवमृत्वाणि पदानि समानसंहितानि, तेषां मध्यर्थकृतं मेव विभागवैशेष्यं भवति । तद्यथा,—“दूता निर्घृत्या इदं माजगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा” अस्मिन् पदे पञ्चम्यर्थदर्शनं वेत्यर्थः, पञ्चम्यर्थोऽत्र दृश्यते ? “षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा” षष्ठ्यर्थदर्शनं वेत्यर्थः, षष्ठ्य-र्थोऽत्र दृश्यते ? अत एतत् “आःकारान्तम्” पदं निर्घृत्या इति । “देवाः कपोत०—० चतुष्पदे” * । प्रचेता नामाङ्गिरसः, तेनेयं कपोतसूक्ते दृष्टा । कपोतनिलयनश्चान्यै कपोतपदहरणएतत्सूक्तम् । त्रिष्टुबेषा । हे 'देवाः !' 'कपोतः' 'इषितः' 'प्रेषितः' निर्घृत्याः' खभूतः, तथैवामुप्रेषित इत्येवं षष्ठ्यर्थः । अथवा निर्घृत्याः सका-शादित्येवं पञ्चम्यर्थः । 'यत्' कर्तुम् 'इच्छन्' 'इदम्' अस्माद्गृहम्

* “देवाः कपोतं रषिवो यद्विष्णुं दूतो निर्घृत्या इदं मा जगाम । तस्मात् प्रेषितं कपोतं निष्कृतिं सं मा चक्षु दिपद् सं चतुष्पदे ॥” ऋ० सं० ८, ८, १२, १ ।

‘आ जगाम’ । यस्य नः पापस्य च पापकर्मणो जन्मान्तरकृतस्य
 एतत् कपोतगृहनिखयनं तत्पददर्शनं च कुख्यादिषु विपाकसिद्धम् ।
 ‘तस्मै’ कर्मणे तदर्थं युष्मानेव ‘अर्धाम’ । समर्था यूय मेतत् पाप-
 कर्म विपच्यमान मस्माक मपहर्तुं मृजु विपाकं वा कर्तुं वय मपि
 च तस्मै पापकर्मणे ‘क्षणवाम’ ‘निष्कृतिम्’ निष्कर्मणं निर्जेजन्म,
 तपसा एतद्भूतानुरूपेण । यतो ब्रूमः ;—‘मं नः’ सुखं नः ‘अस्तु’,
 ‘द्विपदे चतुष्पदे’ युष्मत्प्रसादेन च स्वेन तपसेत्यभिप्रायः ॥

“परो निर्धत्या आ चच्छेति” । एतस्मिन् पदे “चतुर्थ्यर्थप्रेचा”
 चतुर्थ्यर्थदर्शनम् । अत एतत् पदम् “ऐकारान्तम्” । “अपेहि मनस-
 स्यते०—०मनः”* । प्रचेता नाम आङ्गिरस एता मनुद्युभ मप-
 श्यत् । दुःखप्रदर्शने विनियुक्ता । मन इति विज्ञान मुच्यते, बुद्ध्यादिः
 तस्य पतिः मनसस्यतिरात्मा ; इह पुनर्धृत्युर्थाधिर्वा मनसस्यतिः ।
 सभावपि खलतकर्मोपेक्षया प्राणिनां बुद्ध्यादिविज्ञानापसंहारस्येवमाते ।
 तद्योरन्यतरः सम्बोध्यते,—हे ‘मनसस्यते !’ ‘अपेहि’ अप गच्छ ।
 अस्मान्ना गत्वा च त्व मीषदपगम्य अस्मात्तः, समीप एव मा स्था अस्मा-
 कम् । किन्तर्हि ? ‘अप काम’ दूर मपेत्य काम । अपकम्य च ‘परः’
 परतः, अन्यथास्मात्तः ‘चर’ अपुनरावर्त्तमानो ऽस्मान् प्रति । किञ्च
 ‘परः’ परागत्य, यस्याः त्वं दूतः निर्धत्याः, तस्मै ‘निर्धत्यै’ ‘आ चच्छे’ ।
 कि मिति ? ‘वङ्गधा जीवतो मनः’ । अथवा ‘परः’ प्रकृत्यम् आप्तस्त्वं
 तस्याः ‘निर्धत्याः’ दूतो मां प्राप्तः । अविज्ञातमरणकाल एवाति-

* “अपेहि मनसस्यतेऽपक्राम प्ररक्षर । पुरो निर्धत्या आ चच्छे वङ्गधा जी-
 वतो मनः ॥” अ० सं० ८, ८, ११, १ ।

सम्बोद्धतो ब्रवीमि । तस्यै 'निर्द्धृत्यै' गत्वा 'बहुधा' अनेकप्रकारम्
 'आ चक्ष' कथय । 'जीवतः' यादृशं मनः भवति, तादृशं मम 'मना'
 बुद्ध्यादिकरणज्ञानदिनकरकिरणस्पष्टचिन्तनेन तावत् स मुमुर्षुरित्ये-
 तदाचक्ष । मुमुर्षोर्हि उपक्षीणकर्मणा नातिस्यष्टा इन्द्रियवृत्तयो
 भवन्ति, न च मम तथेत्यभिप्रायः ॥ एवं समानसंहितानां मपि
 पदानां मर्थभेदकृतं विभागवैलक्षण्यम् । स चार्थ इदं मन्तरेण न
 विज्ञायते । अत इदं मुक्तम्,—'अथापीदं मन्तरेण पदविभागो न
 विद्यते' इति ॥

पदविभागप्रसक्तं मधुना संहितालक्षणं माह ;—“परः सन्निकर्षः
 संहिता (पा० १, ४, १०८)”—इति । परः प्रकृष्टो यः सन्निकर्षः
 संक्षेपः, परस्परेण खराणां खराधिखूटाणाञ्च व्यञ्जनानां सा संहिते-
 त्युच्यते । सा च पुनरियं “पदप्रकृतिः संहिता (च० प्राति० २, १)” ।
 अत्र द्विविधा वर्णयन्ति । पदानां या प्रकृतिः, सेयं पदप्रकृतिः
 संहिता । किं कारणम् ? संहितातो हि पदानि प्रक्रियन्ते ; तस्मात्
 संहितैव प्रकृतिः, विकारः पदानीत्येव मेके मन्यन्ते । अपरे पुनः,
 पदप्रकृतिः संहितेति पदानि प्रकृतिर्यस्याः सेयं पदप्रकृतिरिति । किं
 कारणम् ? पदान्येव हि संहत्यमानानि संहिता भवति ; तस्मात्
 पदान्येव प्रकृतिः, विकारः संहितेति ॥

एवञ्च कृत्वा “पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि” । सर्वेषां
 चरणानां सर्वशाखान्तराणां मित्यर्थः । किम् ? पार्षदानि, स्वचरण-
 पर्वद्येव यैः प्रतिशाखानियतं मेधं पदावयवप्रगट्यक्रमसंहिताखरलक्षणं
 मुच्यते । तानीमानि “पार्षदानि” प्रातिशाख्यानीत्यर्थः । आह ;—किं

तेषाम् ? इति । उच्यते ;—तानि पदप्रकृतौनि । पदं येषु संहितायाः प्रकृतित्वेन चिन्त्यते ; तानीमानि पदप्रकृतौनि । तेषा मपि स एव समय इत्यभिप्रायः ।

आह ;—किम्यनरच साधीयः,—पदानां प्रकृतित्वम्, संहिताया विकारत्वम् ? उत वा विकारत्वं पदानाम्, प्रकृतित्वं संहितायाः ? इति । उच्यते ;—संहितायाः प्रकृतित्वं ज्यायः । आह ;—किं कारणम् ? उच्यते ;— मन्त्रोऽङ्गाभिव्यज्यमानः पूर्वं ष्टषेर्मन्त्रदृशः संहितयैवाभिव्यज्यते, न पदैः ; अतश्च संहिता मेव पूर्वं मध्यापयन्त्यनूचाना ब्राह्मणाः, आधीयते साध्येतारः ; पदैरेव विन्ययोऽप्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेतत् सर्वं मस्ति । तस्मादेतैर्विशेषहेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्न पदानौति पश्चामः, समयमात्र मितरत् स्वशास्त्रनियत मेव । यदुक्तं पदप्रकृतौनि सर्वशरणानां पार्षदानि, तेऽप्येव हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रकृतित्वं भवति ; न सर्वत्रैव । तस्मात् संहितैव प्रकृतिरित्येतदसाधीय इति ॥

“अथापि याज्ञे दैवते न बहवः प्रदेशा भवन्ति” । अथेदं मपरमारम्भप्रयोजन मस्य शास्त्रस्येत्येवं विशेषाधिकारार्थोऽय मय-शब्दः । अपीदं वक्ष्यमाण मपि यान्युक्तानीत्येव मपि-शब्दः सम्भावने । आह ;—किम्यनस्तत् ? इति । उच्यते ;— यज्ञे कर्मणि प्रवर्त्तमाने दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति, दैवतेन सिद्धेन बहवो विधिसु देशा भवन्ति । तद्यथा ;—उपतिष्ठते व्युष्कन्त्या मैत्र्यासदः, आग्नेय्याग्नीध्रवैष्णव्या चविर्ह्वान मित्येव मादि । न्यायविदः खल्वपि याज्ञिकाः पठन्ति ;—सिद्धतो मन्त्राणां शेषभाव मधिकृत्य, सिद्धकमसमाख्यानात्काम्य-

युक्तं समानान् मित्यधिकारे,—एवञ्च मन्त्रविधेरेतदाख्येषु श्रुत्या-
दिति चैव मादि* ।

तत्रैवं सति “ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्या इति” । ते यद्यप्यत्र
ब्रूयुः, किमिति ? लिङ्गज्ञाः, लिङ्गज्ञातारो वय मत्र एतस्मिन्नाम्नाये,
लिङ्गतो वय मत्र यद्यस्मिन् देवतायां तत्र विजानीमः । विज्ञाय च
तद्देवत एव कर्मणि विनियुञ्जहे तं मन्त्रम् । एवञ्च सति न नो
निरुक्त्यास्त्रेण प्रयोजन मस्योति लिङ्ग मस्माकं ज्ञापक मिति के
षिद् वर्णयन्ति ।

एवं ब्रुवतो वक्तव्याः,—यदि यूयं लिङ्गतो मन्त्रदेवतां विजा-
नीध्वे, “इन्द्रं न त्वा ब्रुवसा देवता वायुं पृणन्ति (ष्ट० सं० ४, ५,
६, ९)” —इत्येतस्मिन् मन्त्रे का देवता ? इति ।

आह ;—केन पुनरभिप्रायेणास्मिन् मन्त्रे देवता पृच्छ्यते ? इति ।
उच्यते ;—“वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे” । अथ तावदय
माग्नेयो मन्त्रः, अथ च तावदेतस्मिन् मन्त्रे इन्द्रवायू अपि श्रूयते ;
तदेतद् दुःपरिज्ञानं लिङ्गमात्रेण, कतमदत्र प्रधानं देवताभिधानम् ?
कतमदत्र नैघण्टुकम् ? इति । ते चेद् याज्ञिका लिङ्गमात्राज्ञिरुक्त
मुपेक्ष्य मन्त्रान् कर्मसु विनियुञ्जाना गुणप्रधानभाव मजानन्तो
देवताभिधानाना मेकमन्त्रगताना मन्यदेवतमन्त्र मन्यदेवते कर्मणि
विनियुञ्जीरन्, ततश्चायथाकरणात् कर्मासम्बद्धिः स्यात् । न च केवलं

* ‘तदेवेनावेचितव्यम्—इत्यंशस्य चाख्यानं न ज्ञापि पुरुषके । कृतवाख्यानमात्रं
त्यक्त मित्यनुमीयते ।

कर्मासृष्टिरेव । किन्तु हि? अपध्वंशोऽपि स्यादेव दुरिष्टहेतुकः । तस्मान् परिज्ञेयं निरुक्तम् । तेन हि गुणप्रधानभावः ग्रह्यते विज्ञातु मेकमन्तगतानां देवताभिधानानां मिति । तदेतदेवं देवतापरिज्ञान-द्वारेण पुरुषस्य प्रति विधिष्टोपकारकारि । तस्माद् युज्यते प्रारभ्य मिति ॥

“त्वा हि मन्द्र०—० नृतमाः” * । भरद्वाजस्यार्धम् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियोगः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वा हि’ त्वा मेव ‘मन्द्र-तमं’ मृदुतमं सुखाराध्यतमम् ; त्वं हि देवेषु सर्वेषु मृदुहृदयतमो यतः, अतस्त्वा मेव ‘वष्टमहे’ संभ्रजाभहे । केन? अर्कगोकैः । एकपद-मेतत् । अर्धनैर्मन्त्रैः शोकैर्दीप्तैः यथोक्तब्रह्मचर्यजनितवीर्यैः । स ‘नः’ त्वं भज्यमानः तैः मन्त्रैः संसेव्यमानः ‘महि’ महत् स्तोत्रं तैरेव मन्त्रैर्युग्मद्गुणानुसृष्टिसन्तानगर्भैरुपपद्यितं ‘ओषि’ ष्टुणु । किञ्च, एवं त्वं महती देवता, येन ‘त्वा’ त्वा मेवैकं ‘देवताः’ अपि सर्वा ‘इन्द्रं न’ इन्द्रं मिव च ‘वायुम्’ इव च ‘श्रवसा’ बलेन बलाहतिभिः अभ्यर्चन्ति । किंपुनः स्वैः कर्मभिः ? योऽपि च के चिदन्ये चित्तोक्ते नृणां मध्ये बलधनश्रुतैः ‘नृतमाः’ तेऽपि च त्वा मेव ‘पृणन्ति’ पालयन्ति पूर्यन्ति वा । ‘राधसा’ हविर्लक्षणेन धनेन । एवं सदेवमनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवलं मस्माकं मिति ।

एव मय आग्नेयो मन्त्रः, स एव लिङ्गमाचर्द्धनेनाविज्ञातप्रधान-देवतो विनियुज्यमान एन्द्रो वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेत-

* “त्वा हि मन्द्रतमं सर्वेषु देवेषु महि नः ओषि । इन्द्रं न वा श्रवसा देवता वायुमर्चन्ति राधसा चतमाः ॥” ऋ० सं० ४, ५, १, १ ।

फलसिद्धे नालं स्यात्, कर्मवैगुण्याच्च कर्तुरपध्वंसाय स्यात् । तस्माद्
विज्ञेयं मन्त्रदेवतानिश्चयज्ञानाय निरुक्त मिति ॥

“अग्निरिव मन्यो लिखितः सहस्रेति” * । यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये
वायुलिङ्गं मिश्रलिङ्गं च, “तथा” एतस्मिन्नपि “मान्यवे मन्त्रे” ।
 (“अग्निः” अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम् । एव मनेकदेवतालिङ्गसङ्घटेषु दुर-
वधारं देवतातत्त्व मनैरुक्तेनाप्रसिद्धमन्त्र †) व्याख्यानसमयेन ॥

यदुक्तं लिङ्गज्ञातारो वयं मच्च लिङ्गत एव मन्त्रान् कर्मसु विनि-
योक्तव्यामहे, न नो निरुक्तेन प्रयोजनं मस्तीत्येतदुक्तं मिति ।
“लिखितित्यप्यस्य दौषिर्नाम भवति” अपठितं मपि दौषिर्नामसु ‡ न
केवलं यान्येव पठितानि, अन्यान्यपीति ॥

“अथापि” इदं मपरं मारक्षप्रयोजनं मस्याः । आह ;—किम् ?
इति । उच्यते ;—“ज्ञानप्रशंसा मवत्यज्ञानमिन्दा च” ज्ञानञ्च प्रशंस्यते,
अज्ञानञ्च निन्द्यते । तथैवं सति वयं मनिन्द्याः स्यामः प्रशंसाञ्चेति
ज्ञेयं निरुक्तम् । अतो हि आध्यात्माधिदैवताधियज्ञाभिधायिनां
मन्त्राणां मर्थाः परिज्ञायन्ते, ते च परिज्ञातः सन्तः पुरुषस्योत्तमाय
श्रेयसे भवन्ति । तदेव मखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थशास्त्रं मिति न्याय्यं
मारभ्युम् ॥ १ ॥

* वन्मनी-विज्ञानमैतानि पदाणि क-पुस्तके न दृश्यन्ते, लिपिकरप्रमाद रवाक
बीजं मनुमीयते ।

† अग्निरिव मन्यो लिखितः सहस्रेति वेदान्तोक्तैः सङ्गते कृतं रधि । पुलायु मन्त्र-
विभजसु वेदु षोडशो भिर्मानो विमर्षो मदस ॥ पा० सं० ८, १, १६, १ ।

‡ “लिखितं स्याद् दौषिकमेषः” दौ० का० ८, १, १० ।

स्थाणुर्यं भारद्वाजः किलाभूदधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थं इत्सुकलं भद्रं मश्नुते नाक मेति ज्ञानविधूतपाप्मा । यद्गृहीत मविज्ञातं निगदेनैव शब्दते । अर्नमाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति* कर्हिचित् । स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोऽर्त्तेररणस्यो + वा (१८१) ॥ २ ॥

क पुनश्चानं प्रशस्यते ऽज्ञानं च निन्द्यते ? इति । उच्यते;—लोके, शास्त्रे च । लोके तावद् यः कश्चिद् विद्वान् भवति, स पूज्यते पुण्यफलैर्भिर्जनैः, तदेतत् प्रत्यक्षत एव दृष्टम् । शास्त्रेऽपि “स्थाणुर्यं भारद्वाजः”—इत्यादि । स्थाणुर्दक्षः, स यथा पत्रपुष्पफलानां मातृमीयानां धारणमात्रेणैव सम्बध्यते,—न तज्जैर्गन्धरसरूपस्यर्शापभोगमुखैः । एवञ्च “किलाभादधीत्ये वेदं न विजानाति योऽर्थम्”, तस्य वेदस्याध्ययनभारमात्र मेव ह्यधी विभर्ति । “योऽर्थं इत्सुकलं भद्रं मश्नुते” य एवार्थज्ञो भवति, न ग्रन्थमात्राध्येता ; स एव सकलं मनवस्त्वष्टितं भद्रम् अश्नुते, अर्थपरिज्ञानफल मश्नुते प्राप्नोति । किम्युनस्तव ? इह लोके पूज्यता सुपेत्य शिष्टानाम्, इतो लोकाद-क्तकाले “नाक मेति” यत्रासुखं किञ्चिदपि नास्ति, आध्यात्मिक माधिदैविक माधिभौतिकं वा ॥, तत् स्थान मेति निरतिशयम् ।

* “तज्ज्वलति” कातिरिक्तेषु सर्वत्र । “तु ज्वलति” च । + “ऽर्त्तेरस्यो” च, क ।

‡ इहाहादमन्त्रः समाप्तो घ-ङ्-च-पुस्तकेषु । च-पुस्तके खराहभेदा अपि ।

§ मूलपाठविद्वद् एव पाठः ।

॥ “क मिति सुखनाम, तत् प्रतिषिद्धम् । प्रतिषिध्येत ‘न वा चमं’ लोकां जगुर्दे किञ्च नाकम् । न वा चमं’ लोकां गतवते किञ्च नासुखम् । पुण्यकृतो ह्येव तत्र मन्त्रः”—इति जैमि० का० १, ४, १ ।

कस्मात् पुनरसावीदृशं स्थान मेति ? इति । उच्यते ;—इतः । यस्माद्दसौ
“ज्ञानविधुत्पाशा” । ये हि नाकगमनप्रतिबन्धिनः पाशानः, ते
तस्य ज्ञानेन विधूताः; अतोऽसावेति नाकम् । युक्तज्ञान्वचापि;—
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्र मिह विद्यते इति ।

अथवा स्याणुर्गर्दभः । स यथा चन्दनभारं वहत्येव, तदुपभोगै-
र्नाभि सम्बध्यते; एवं किलासौ यो ग्रन्थमात्राध्येता, नार्थज्ञः । एवं
तावदस्मिन् ज्ञानं प्रशस्तम् ॥

अथैतस्मिन् अज्ञानं निन्द्यते;—“यद् गृहीत मविज्ञातम्”—
इति * । यद् गृहीतं गुरुसुखात्, अविज्ञातं चार्थतः । किञ्च
“निगदेनैव शब्दरते” निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्दरते उच्यते, न
पुनरर्थतो विचार्यते । आह;—किं तस्य ? उच्यते;—“अनग्नाविव
शुष्कैधो न तम्बलति † कर्हि चित्” । शुष्कं काष्ठ मनग्नौ प्रदेव्रे
नालं ज्वलनाय प्रकाशाय । एवं यो वेदार्थस्थानभिज्ञोऽध्येता स
वेदाध्ययनभारमात्रेणैव सम्बध्यते, न तु तदीयेन फलेन; परिज्ञा-
नन्तु श्रेयसा चाभ्युदयेन च युनक्तीति । तस्मादेतत्परिज्ञानाय अवशं
निरुक्तशास्त्र मारब्धव्य मिति ॥

स्याणु-शब्द मर्थ-शब्दं च उदाहरणप्रसक्तौ निर्वक्ति;—“स्याणुस्ति-
ष्ठतेः” । स्थितो ह्यसौ नित्यकाल मेव भवति, न कदापिदप्यासौ-
दति । “अर्थोऽर्त्तेः” गतिकर्माणः; अर्थते ह्यसावर्थिभिः । “अरणस्यो
वा” यदास्य स्वामी अरति गच्छति इतो लोकादमुं लोकं तदाच

* पातञ्जलमहाभाष्ये पञ्चमाया मपीदं वचनं दृश्यते ।

† “न तम्बलति” इत्येव मेव पा० भा० पाठः ।

मिहैव तिष्ठति, नानेनैव सद्दामुं लोकं गच्छति दीनारादि*रर्थः ;
तत्सामान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थ उच्यते ।

एवं तावत् श्रितानुगमसूतौ ज्ञानं प्रशस्यते, अज्ञानञ्च निन्द्यते ॥२॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचं मुत त्वः शृण्वन्न शृणो-
त्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्त्रे जायेव पत्य उशृती
सुवासाः । अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाच मपि च शृण्वन्न
शृणोत्येना मित्यविद्वास माहार्थ† मप्येकस्मै तन्वं
विसस इति स्व‡ मात्मानं § विदृणुते ज्ञानं प्रकाशन
मर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये
कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु (सुवासाः कल्याण-
वासाः कामयमाना ऋतुकालेषु) ॥ यथा स एनां पश्यति
स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनय
(१६ ॥) ॥ ३ ॥

न केवलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसा अज्ञाननिन्दा च । किन्तर्हि ?
वेदेऽपि ;—“उत त्वः पश्यन् (ऋ० सं८, २, २ ३, ४)”—इति । विद्या-
सूक्ते दे अप्येते ऋचौ वृहस्पतेरार्षम् । ‘उत’-शब्दोऽपि-शब्देन समा-
नार्थः । ‘त्वः’ एक इत्यर्थः । बहूना मपि समानपृष्ठोदरपाणिपादानां

* दीनारः सुवर्षमुद्राविशेषः । “दीनारेऽपि च निष्कोऽस्ती” अम०को० १,
ना०, १४ ।

† “माहार्थे” क, छ, ग । ‡ “स्य” ग, छ । § “मानं” छ ।

॥ वचनौचिज्ञानत्रेतपदानि क-छ-ग-पुस्तकेषु न सन्ति ।

॥ इदोमर्षिभक्त्यसमाप्तिर्भवेते व-छ-ग-पुस्तकेषु ।

समानमेवाध्ययनमधीयानानाम् एकः कश्चित् 'पश्यन्' अपि 'वाचं'
मनसा स्वभ्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णविद्यः सन् 'न ददर्श' न पश्यत्येव
अर्थानभिज्ञत्वात् । स हि तां सम्यक् पश्यति, यस्तस्या अर्थं विजा-
नाति । अर्थपरिज्ञानकला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः 'शृण्वन्'
अपि 'न शृणोति' 'एनां' वाचम् । य एव हि अर्थं मन्वबुद्ध्यते वाचः,
तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति, नेतरेण ; इतरो ह्यविद्वान् ध्वनिमात्र
मेवाचारयति वाचम् । एवम् "अर्धम्" अनेनार्द्धेन "अविदांस माह"
मिन्दन् मन्वदृक् । साम्प्रत सुत्तरेणार्द्धेनार्थज्ञं प्रशंसन्नाह ;—'उतो
त्वस्मै "अप्येकस्मै" कस्मै चिदर्थज्ञाय 'तन्व' शरीरं 'वि सस्त्रे' विस्त्रंसयति
विद्युणोतीत्यर्थः । अर्थो वाचः शरीरं तं विद्युणोति आत्मानं दर्शय-
त्येवास्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय "प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा" अनेन
दृतीयेन पादेनेत्यर्थः । कथन्तर्हि विद्युणुते तन्वम् ? इति, अतः ;—
"उपमोक्तमया वाचा" उक्तमेव पादेनोच्यते ;—"जायेव पत्ये उशती
सुवासाः"—इत्यनेन । यथा हि 'जाया' विद्यतसर्वाङ्गावयवा भूत्वा
'उशती' "कामयमाना" 'पत्ये' इष्टाय भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयेदात्मानम् ।
कस्मिन् काले ? यदा 'सुवासाः' भवति, निर्षिक्तवासा भवति ।
निर्षिक्तवासा नीरजस्वा "ऋतुकालेषु", तदा ह्यतितरां स्वपुरुषं
प्रार्थयते । अत एतयावस्ययोपमीयते । "यथा सः" पुरुषस्ताम्
"एनां" यथावत् "पश्यति" स्त्रियम्, नेतरां या ह्यनपटप्राहत-
सर्वगात्रा* । एवं "सः" एवैतां वाचं यथावत् "शृणोतीति" । यः

* नेतरे यो ह्यनपटप्राहतसर्वगात्रा— इति (?) च ।

पदशोऽवच्छिद्यैतां विगृह्य वार्थं मस्याः पश्यति समस्तस्य मेव मस्या
मृचौयम् “अर्थज्ञप्रशंसा” ॥

अपीय मपरा षड्क् “तस्याः” एव “उत्तरा”* अस्यैवार्थस्य प्रह-
तस्य ज्ञानप्रशंसाख्यस्य फलाभिधानद्वारेण “भृयसे” बहुराय अमुना
फलेनाभिसम्बन्धात् प्रतिविशिष्टज्ञान मित्येवं “निर्वचनाय” । निर्वि-
विच्य निर्द्धार्य वचनं कथनं निर्वचनम्, तस्मै निर्वचनाय ॥ ३ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीत माहुरैर्न हिन्वन्त्यपि वाजि-
नेषु । अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफला
मपुष्याम् । अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीत माहू रममाणं
विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं
यन्नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मा-
यया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे वाग्दोह्यान्
देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफला मपुष्या
मित्यफलास्मा अपुष्या वाग् भवतीति वा किञ्चित्पुष्य-
फलेति वार्थं वाचः पुष्यफल माहू याज्ञदैवते पुष्यफले
देवता । ध्यात्मे वाऽ ॥ ४ ॥

* एवञ्च ‘तस्योत्तरा’—इत्यत्र सन्निर्वेदाज्ञानेन वेदब्रह्मावात् ।

† “किञ्चित् किमुष्य” च ।

‡ ‘दैवता’ इति सप्तमपाठः ।

§ मेव चक्षुसमाप्तिः ष-क-च-पुष्यकेषु ।

तद्यथा;—“उत त्वं सख्ये स्थिरपीत माङ्गः (ऋ० सं० ८, २, २४, ५)”—इति । “अप्येकम्” अपि बहून् विदुषः “सख्ये” सखिभावे, कतरस्मिन् “देवसख्ये” समानख्यानतायां देवसायुष्ये इत्यर्थः । वक्ष्यति हि,—“यां यां देवतां निराह; तस्यास्तास्यास्ताङ्गाव्य मनुभवति (प० का० १३, १३)”—इति । अथवा, “देवसख्ये” रमणीये स्थाने । यस्मिन् देवानां सखिभावः, तद्देवसख्यं स्थानम्; तस्मिन् देवसख्ये रमणीये स्थाने, देवलोके इत्यर्थः । किम्? इति ‘स्थिरम्’ अविचालिनम् अप्रच्यवनधर्माणम् । क मेव माङ्गः? “विपीतार्थम्”, आपीतार्थं गृहीतार्थं मित्यर्थः । क एव माह? इय मेव “वाक्” षट्संहिता । किञ्च, “नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु” । ‘एनं’ वागर्थञ्च ‘न हिन्वन्ति’ माननगन्तुं शक्नुवन्ति । केषु? ‘वाजिनेषु’ “वाग्द्येषु” अर्थेषु “बलवत्सु “अपि” दुर्भेद्येषु दुरवघटनीयेषु; समुद्रपिहितरत्नसन्निभेषु देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्त्तव्येषु । स हि तान् व्याकर्त्तुं शक्नोति, नेतरे मन्दबुद्धयो बहवोऽपि समागताः शक्नुवन्ति तानर्थान् व्याकर्त्तुम्, यानसौ व्याकरोति । अत एतदुक्तम्;—“नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु” । अपि एवं तावदर्थञ्च प्रशस्तः ॥

अथेदानीं मन्त्रिदानुत्तरेणाद्भुर्चेन निन्द्यन्ते;—“अधेन्वा चरति” “अधेन्वा हि एष चरति”; न हि सा वाक् हिनेतीह न परत्र च, यस्या अर्थी न परिज्ञायते । तथा गृहीतयैव ता मधीयान इतश्चेतश्चरति, तत् प्रधान एव सर्वतः पर्यटनीत्यभिप्रायः । किञ्च, माथ-यैषः चरति गृहीतया । यथा हि कश्चिन्मायया सुवर्णं * विभ्रूयात्,

* ‘सुवर्णः’ च ।

एव मयं “वाचम्” एव एतां विभर्त्ति । सा तादृशी भ्रियमाणा “वाक्” । किं करोति? “नास्मै कामान् दुग्धे” । कतमान्? ये तस्या वाचो दोग्धव्याः । क? “देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु” च । “यः” । किं करोति? य एवं ‘शुश्रुवान्’ “श्रुतवान् भवति” । कथम्? “अफला मपुष्या मिति” एवं यः श्रुतवान् भवति, एभ्यः सकामात् श्रुत्वा च दृढपाद्रेण गृहीत्वावस्थितो भवति; अध्ययन-दृते नान्यदस्ति वाचि किञ्चित् मृग्य मिति । तस्मै किम्? इति “अफलैवास्मा अपुष्या” च “वाग् भवतीति” । यथैव ह्यसौ पश्यति अफलेय मपुष्या चेति तथैव भवतीत्यभिप्रायः । अथ “वा” “किञ्चित् पुष्यफलेति वा” । एतदुक्तं भवति,—अन्यफला मरुपुष्या मिति । किङ्कारणम्? अस्ति ह्यध्ययनमात्रे किञ्चिदल्पं फलम्, नासौ परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाव्यकाराभिप्रायः* । आह;—किमुनर्वाचः पुष्यफलम्? इति । उच्यते;—“अर्थं वाचः पुष्यफल माह” एत-स्मिन् मन्त्रे मन्त्रदृगाह । कः पुनरसावर्थः? इति । याज्ञदेवत मध्यात्म मित्येष वाचः समासतोऽर्थः । स पुनरेष रूपकल्पनया पुष्य-फलविभागेन द्विधा प्रविभज्यते,—“याज्ञदेवते” पुष्यफले “देव-ताध्यात्मे वा” † इति । यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम्, देवतापरिज्ञानं देव-तम्, आत्मन्यधि यद् वर्त्तते तदध्यात्मम् । स एष सर्वोऽपि मन्त्र-ब्राह्मणरात्रिरेवं त्रिधा विभक्तः । तत्रैवं सति,—यदा अभ्युदयलक्षणे

* याज्ञस्याभिप्राय इत्यर्थः ।

† सर्वमूलपुस्तकविद्वद् एष पाठः ।

धर्मोऽभिप्रेयते, तदा याज्ञपुष्यं दैवतफलम् । किं कारणम्? पूर्वं हि पुष्यं भवति फलार्थम्, याज्ञ मपि पूर्वं तन्यते देवतार्थम्; इत्येतस्मात् सामान्याद् याज्ञं पुष्यम्, दैवतं फलम् । यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणो धर्मोऽभिप्रेयते, तदोभे एव याज्ञदैवते पुष्यत्व मेव बिभृतः । दैवते हि याज्ञ मन्तर्भूत मेव तदर्थत्वात्, अतो न पृथगुच्यते । यत् पुन रधिदैवतं सर्वं मपि प्रतिविशिष्टज्ञानेनोपासकेन सुसुक्ष्णानिह्य चेतसा आत्मान मेव प्रतिसम्पाद्यते कार्यकारणाधिदेवताद्वारेण, सोऽय मेव मधिदैवत मधियज्ञं चोच्छिद्याध्यात्म मेवाभि सम्पादयति; तथा पुष्यभाव मुच्छिद्य पुष्यं फलभावायेति । एवं सोऽय मात्मयाज्ञोवाभि सम्पद्यते । तत्रैवं सति,—अध्यात्मार्थत्वाद्-धिदैवतस्य, अध्यात्मस्य च पुरुषार्थस्य निष्पन्नत्वाद्, दैवतं पुष्यम्—अध्यात्मं फल मित्युक्तम् ॥ ४ ॥

साक्षात्कृतधर्माणां ऋषयो बभूवुस्तोऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृत-धर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्तसम्प्रादु*रुपदेशाय ग्लायन्तो-ऽवरे बिल्लग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च बिल्लं भिल्लं भासन† मिति वैतावन्तः समानकर्माणो धातवो धातुर्हधातेरेतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्ये-तावता मर्याना मिद् मभिधानं नैघण्टुक मिदं देवताना

* “प्रादु” क ।

† “भासन” —इति इतिपन्थद्वयपाठः, परं सर्वमूलपन्थविपरः ।

मप्राधान्येनेद मिति तद्यदन्यदैवते* मन्त्रे निपतति
नैघण्टुकां† तत्‡ ॥ ५ ॥

आह ;—कृतः पुनरिदं मायातं निरुक्तशास्त्रं प्रधान मितराणि
चाक्रानि ? इति । उच्यते ;—“साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः” ।
साक्षात्कृतो यैर्धर्मः साक्षाद् दृष्टः प्रतिविशिष्टेन तपसा, त इमे
साक्षात्कृतधर्माणः । के पुनस्ते ? इति । उच्यते ;—ऋषयः । ऋषन्ति
असुभ्रात् कर्मण एव मर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादमुना प्रकारेणैवंज्ञचणं
फलविपरिणामो भवतीत्यृषयः । “ऋषिर्दर्शनात् (मै० २, ३, २)”—
इति वक्ष्यति । तदेतत् कर्मणः फलविपरिणामदर्शनं मौपचारिक्या-
वृत्त्योक्तम्,—साक्षात्कृतधर्माण इति । न हि धर्मस्य दर्शनं मस्ति ;
अत्यन्तापूर्वो हि धर्मः ।

आह ;—किन्तेषाम् ? इति । उच्यते ;—“तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृत-
धर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्त्वम्प्रादुः” । ते ये साक्षात्कृतधर्माणस्तेऽवरेभ्यः
अवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्षिभ्यः । तेषां हि श्रुत्वा ततः
पश्चाद्दृष्टित्वा सुपजायते, न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्मणां श्रवणं
मन्त्ररेणैव । आह ;—किं तेभ्यः ? इति । उच्यते ;—ते अवरेभ्य
उपदेशेन शिष्योपाधिकया वृत्त्या मन्त्रान् ग्रन्थतोऽर्घतश्च सम्प्रादुः
सम्प्रदत्तवन्तः, तेऽपि चोपदेशेनैव जगृहः ।

* “अन्यदैवते” क, च, ग । “अन्यदैवते” च ।

† “निघण्टुकां” क ।

‡ इत्यापि ऋषसमाप्तिर्न घ-ङ-च-पुलकेषु ।

§ आवाचोपाख्यानं इत्ययम् । ऋ० सं० ५, ५, ११, १—१८ ऋषयः ।

अथ तेऽपि “उपदेशाय म्लायन्तोऽवरे बिल्ल-^{*} ग्रहणायेमं कथं समान्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च”—इति । उपदेशाय उपदेशार्थम् । कथं नामोपदिश्यमानं मर्थं मेते शक्त्युर्गृहीतु मित्येत मधिहृत्य म्लायन्तः खिद्यमानास्तेष्वनुगृह्णन्ति, तदनुकल्पया तेषा मायुषः सङ्कोच मवेक्ष्य कालानुरूपाञ्च ग्रहणशक्तिम् । बिल्लग्रहणायेमं कथं गवादि देवपत्न्यन्तं समान्नातवन्तः । किमेत मेव ? नेत्युच्यते ;—वेदं वेदाङ्गानि च इतराणीति ।

कथम्पुनः समान्नासिषुः ? इति, आह ;—शृणु । वेदं तावदेकं सन्त मतिमहत्वाद् दुरध्येय मनेकशाखाभेदेन समान्नासिषुः, सुख-ग्रहणाय व्यासेन समान्नातवन्तः । तद्यथा,—एकविंशतिधा बाह्वर्च्यम्, एकशतधा आध्वर्यवम्, सहस्रधा सामवेदम्, नवधा आथर्वणम् । वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा,—व्याकरण मष्टधा, निरुक्तं चतुर्दशधा इत्येवमादि । एवं समान्नासिषुर्भेदेन ग्रहणार्थम् । कथं नाम ? भिन्नान्येतानि शाखान्तराणि लघूनि सुखं गृह्णीयुरेते शक्तिहीना अन्यायुषो मनुष्याः,—इत्येव मर्थं समान्नासिषुरिति ।

बिल्लग्रहणं भाष्यवाक्प्रसक्तं निर्ब्रवीति ;— यदेतद् “बिल्लम्” इत्युक्तम्, एतद् “भिल्लम्” वेदानां भेदनम् । भेदो व्यास इत्यर्थः । “भाषण मिति वा” † । अथ वा भासन मेव बिल्ल-शब्देनोच्यते ‡ ।

* अत्र सर्वत्रैव, मत्स्य्यादितेषु सर्वेष्वेव वृत्तिपुस्तकेषु बिल्लेति शेषः पाठो दृश्यते, परं सर्वमूलग्रन्थविरोधात् रोष्-सम्यादितपाठानुरोधाच्च न सुपेक्ष्य विश्वेति शेषोपध एव स्वीकृतः ।

† “भासन मिति वा”—इत्येव सर्वमूलपुस्तकपाठः ।

‡ “विश्वं शिरलाचम्” इति महीधरः । य० वा० सं० ११, १५ ।

वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थ इति । अत इदं मुक्तं विलम्बमिति । एवं भिदेर्भासतेर्वा विलम्बशब्दः । एव मिदं मृषिभ्यो निरुक्त-
शास्त्रं मागत मितराणि चाङ्गानीति परिशोधित आगमः ॥

अथेदानीं निघण्टुसमाख्यविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रयविभागेन
सुखव्याख्यानार्थं मस्य शास्त्रस्य । सेयं मुच्यते ;—“एतावन्तः समान-
कर्माणो धातवः”—“एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि” इति । स
एष पदराशिनैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । एतावन्त इति यं चैषु धातुषु
व्याख्यातपदेषु प्रतिनियता सङ्ख्या, साभिप्रेयते । तद्यथा,—“गति-
कर्माणो उत्तरे धातवो द्वाविंशत्तम् (नै० का० ३, २, ३)”, “कान्ति-
कर्माणो उत्तरे धातवोऽष्टादश (नै० का० ३, २, ३)”—इत्येव मादि ।
एतावन्त्यस्य सत्त्वस्येति या नामसु प्रतिनियता सङ्ख्या, साभिप्रेयते ।
तद्यथा,—“प्रथिवीनामधेयान्येकविंशतिः *”, “हिरण्यनामान्युत्तराणि
पञ्चदश (नै० का० २, ३, १)”—इत्येव मादि । यच्चैतावर्थो प्रायेण
चिन्त्यते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चित् । एवंलक्षणं, नैघण्टुकं नाम
प्रकरणम् । गवादि ; प्राक् “जहा (नैग० का० ४, १, १)”—शब्दात् ।

अथ पुनर्यत्र “एतावता मर्थानां मिदं मभिधानम्”—इत्यर्थः
प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा ;—“आदित्योऽप्यकूपारः ०—० समुद्रोऽप्य-
कूपारः (नैग० का० ४, ३, २)”—इत्येव मादि । अगवगतसंस्काराश्च
निगमाः जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चित् ।
अथ पुनर्यत्र “नैघण्टुकं”, “देवतानाम् अप्राधान्येन” अस्मिन् मन्त्रे

* “रतीनाम्येकविंशतिः प्रथिवीनामधेयान्यनुक्तानामि”— इत्येवं शास्त्रीयः पाठः ।
नै० का० १, २, १ ।

“इदम्”* अन्यदत्र प्राधान्येन वर्त्तत इत्ययं विभागः प्रायेण चिन्त्यते । तदेवंलक्षणम् ऐकपदिकं नाम प्रकरणम्, जहादि; प्राक् अग्नि-
शब्दात् (द्वै० का० १, ३, ६) ।

दैवतं नाम प्रकरणम्, अग्निशब्दादि देवपत्न्यन्तम् (द्वै० का० १२,
४, १०) । तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि,—नैघण्टुकम्, ऐकपदिकम्,
दैवतम् इति । अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चेनेदं भवस्वितं निरुक्त-
श्लाघा मिति ।

“तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्” । इदं मुक्तं नैघ-
ण्टुकं मिदं देवतानां मप्राधान्येनेदं मिति, तत्र न ज्ञायते किं मिदं
मुक्तं भवति; तदेतल्लक्षणत उपदिश्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । यद्
अभिधानम् अन्यदैवते, अन्या यस्मिन् प्रधानदेवताः सोऽयं मन्यदै-
वतः, तस्मिन् अन्यदैवते मन्त्रे । यं मर्थं मन्यस्वां प्रधानायां मन्त्र-
देवतायां निपतति निगमयति अभिप्रयुज्यमानं मङ्गभावं गच्छति
मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तदित्युच्यते गुणभूत मित्यर्थः । सञ्ज्ञा हि तस्यैव
मस्मिञ्कास्ते ॥ ५ ॥

अश्वन् त्वा वारवन्तम् । अश्व मिव त्वा † वासावन्तः ‡
वासा दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशतेः । मृगो न
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा

* मन्त्रेऽपि इदमिति वारद्वयं श्रूयते ।

† “त्वा” च ।

‡ “वासावन्तः” च ।

मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माङ्गीष्मोऽप्येत-
स्मादेव कुचर इति चरतिकर्म कुत्सित मथ चेद्देवताभि-
धानं क्वायं न चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः
पर्वतः समुङ्गीर्षो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृष्णातेः
प्रीणातेर्वाङ्गमासपर्व देवानस्मिन् प्रीणन्तीति तत् प्रक्ष-
तीतरत्सन्धिसामान्यान्मेघस्थायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मा-
देव तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवत
मित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि
नैगमानीद्देह* (२०+) ॥ ६ ॥

तद्यथा ;—“अश्वन्न त्वा ०—० अध्वराणाम्” † । अस्या मृचि
अश्वो नैघण्टुकः, अग्निः प्रधानम् । शुनःश्रेपस्वार्धम् । गायत्री ।
वारवन्तीयानुशंसने विनियुक्ता । साक्षस्य वारवन्तीयस्य ऽ एषा योनिः ॥ ।
‘अश्वं न त्वा’ अश्व मिव त्वां हे अग्ने ! ‘अग्निम्’ अग्ने नेतारं देवानां,
‘वारवन्तं’ वालवन्तं वृषाश्वम् । स हि अतितरां वालवान् भवति ।

* “नैगमानीद्” च-पाठः, परं नैघण्टुकः, अध्याय-समाप्तावन्निमपदादिद्विवक्ति-
श्ववधारण्य सर्वेषु वैदिकग्रन्थेषु दर्शनान् ।

† रश्मिर्विश्वस्यः समाप्तो घ-ङ-च-पुस्तकेषु । एव मेघ स्यद्देह आदरवीयो
भवेद्, अन्पदवक्ष्यमाचसमानायादिस्यप्रतीकावलिपाठसामञ्ज्यानुरोधान् ।

‡ “अश्वन्न त्वा वारवन्तं यन्मया अग्निर्मेभिः । सुषाजन्त मध्वराणाम् ॥” ऋ०
सं० १, ९, ११, १ ।

§ सा० सं० जे० ना० १, १, १० ।

॥ सा० सं० ह० आ० १, १, १, ० ।

वन्दते परिचर्यते च । न तथान्ये । त मिव त्वां 'वन्द्यै' वन्दा-
महे स्तुमः । 'नमोभिः' नमस्कारैः, 'अन्नैर्वा हविर्भिरुद्यतैः । क्व पुन-
रवस्थितम्? कथं वा वन्दामहे? इति 'समाजन्तं' दौष्यमानम्
'अध्वराणां' यज्ञानां मध्येऽवस्थित मुत्तरवेद्यादिषु धिष्णोऽगु अभि-
प्रेतार्थसिद्धये वन्दामहे ॥

वाल-शब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम्;—“वाला दंशवारणार्था
भवन्ति” । तैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । दंश-शब्दस्य प्रसक्तस्य निर्वच-
नम्;—“दंशो दशतेः” इति । दशति ह्यसौ ॥

द्वितीय सुदाहरणम्;—“मृगो न भीमः०” इति * । गयो
नामेन्द्रपुत्रः, तस्येय मार्षम् † । त्रिष्टुप् । वैमृधस्य हविषो याज्या
(आ० सू० १, १०) । इन्द्रोऽस्य प्रधानम्, मृगो नैधण्टुकः । 'मृगो
न' मृग इव; व्याघ्रो वा सिंहो वा । 'भीमः' भौषणः । 'कुचरः'
कुम्भितचरणः हिंस्रः, प्राणिवधजीवनः । 'गिरिष्ठाः' पर्वताश्रयः । स
यथा कञ्चिदन्यं प्राणिविशेषं हन्ति । तैरनभिभूयमान इह कर्मणि
हे 'इन्द्र !' एतदस्मद्वचः कुरु । 'सुकम्', यः शत्रुकार्येषु सत्तुं शक्नोति ।
'परावतः' परस्मात् अतिदूरस्थानात्, 'परस्याः' दिवः समन्वितः
'आ जगन्ध' आगच्छ । एतदर्थं मागत्य च ते 'पविं' वज्रं 'संश्राय'

* “प्र तद्विष्णुः स्रवते वीर्ये च मृगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः । यस्त्रोवपु
त्रिष्टु विष्णुसंवेष्मधिचिद्यन्ति मुक्तामि विद्या ॥” आ० सं० १, १, १४, १ ।
किञ्च, “मृगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः परावतु वा जगन्ध परस्याः । वज्रं
संश्राय पवि मिन्द्र त्रिंशं वि शत्रून् ताञ्चिष्टु वि स्रधो मुदस ॥” आ० सं० ८,
८, १८, १ ।

† रवसाहमिकैषात्, (८, १८, १) ।

तिह्णीकृत्य 'तिग्मं' हेदनायोत्साहवन्तं सुनिश्चितं कृत्वा ततो 'वि
ताब्धि' विताडय, एतानस्मच्छून् ('म्रून्') एकप्रहारवर्जितदेशान्
कुर्वन् । धानपि च न हि हिनस्मि कथञ्चित् तानपि 'मृधः' हिंस-
कान् 'वि मुदस्व' नामाप्रकारं प्रेरयस्व दूर मपुनरागमनाय ॥

“अथ चेद् देवताभिधानम्” एतत् कुचर इति, ततः “क्वायं
न चरतीति” सर्वत्र चरतीति । “गिरिष्ठा मेघस्यायी” इति च ।
अनुपक्षीणशक्तयो हि विभवो वेदशब्दा यथाप्रसन्नं पुरुषाणा मर्थाभि-
धानेषु विपरिणममानाः सर्वतोमुखा अनेकार्था न भुवन्ती ह्येतदनेन
प्रदर्शितं भवतीत्यथ चेद् देवताभिधान मिति ॥

मृगादिशब्दान् निगमप्रसक्तान् निर्ब्रतीति;—“मृगो मार्ष्टेर्गति-
कर्मणः” नित्यं ह्यसौ गच्छति । “भीमो विभ्यत्यस्माद्” सर्व एव
ह्यस्माद् विभेति । भीमशब्दं सारूप्यप्रसक्तं निराह;—“भीमोऽप्येत-
स्मादेव” इति । “कुचर इति, चरति कर्म कुत्सितम्” चरति ह्यसौ
कर्म कुत्सितम्, व्याघ्रो वा सिंहो वा । “क्वायं न चरतीति” देवता-
भिधानत्वे । “गिरिः पर्वत” । “समुद्गीर्षी भवति” समस्तो ह्यसावुद्गीर्षं
इव भूमौ भवति ॥

पर्वत-शब्दं पर्यायाख्यानप्रसक्तं निराह;—“पर्ववान् पर्वतः”
इति । शिखा-शिखर-सन्धिभिरसौ तद्वान् भवति । पर्व-शब्दं विपरि-
प्रसक्तं निराह;—“पर्व पुनः पृष्णातेः” पूरणार्थस्य । पूरयन्ति हि
ते शिखाशिखरसन्धयोऽखिलं पर्वतम् । “प्रीणातेर्वा” तर्पणार्-
थस्य । तत् पुनरेतत् “अर्द्धमास-पर्व” । किं कारणम् ? “देवान्
अस्मिन्” हविर्भिः “प्रीणन्तीति” । “तत्प्रकृतीतरत्-सन्धिसामान्यात्”

कालसन्धिश्च शिलासन्धिश्च समानं सन्धित्व मिति देवताभिधामपत्ते
“नैघस्याथो” गिरिष्ठाः । “नैघोऽपि गिरिरेतस्मादेव” असावपि
समुद्गीर्णो भवति अन्तरिचलोके ॥

“तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां, तद्देवत
मित्याचक्षते । तद् उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैग-
मानि इह इह” । तदेतदुच्यते ;—सामान्यलक्षणोपलक्षितप्रकरणत्रय-
विभागेनावस्थितो गवादिर्देवपत्न्यन्तः समाम्नायोऽथ मानुपूर्व्या व्याख्या-
स्यत इति पर्युपयुक्तः तच्छब्दः । यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीना
मग्न्यादीनाम् ; प्रधानभावेन याः स्तूयन्ते निपातभाक्तेन ता एता
प्राधान्यस्तुतयो देवताः, तासां यानि नामान्यग्न्यादीनि देवपत्न्यन्तानि,
तानि सर्वाण्यपि समुदितानि सन्ति । एतयैकया सामान्यया प्रकरण-
मञ्जया आचक्षते आचार्याः । कतमया ? उच्यते ;—दैवत मित्येतया ।
निरूढाहीय मेतस्मिन् नैघण्टुकशब्दसमुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । तत्
पुनरेतद् दैवतं प्रकरणं उपरिष्ठाद्* व्याख्यास्यामोऽस्य शास्त्रस्य ।
आह ;—किङ्कारणम् ? उच्यते ;—गुणपदेषु व्याख्यातेषु प्रधानदेवता-
पदानि सुखं व्याख्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण । देवतापरिज्ञानं तत्-
फलाभिधाननिष्ठं च कथं नामेदं शास्त्रं स्यात् ? इति ;—यानि पुनर्नै-
घण्टुकानि गवादीनि, नैगमानि च जहादीनि, तानीह प्रकरणद्वये
नैघण्टुके चैकपदिके च ; व्याख्यास्याम इत्येतदेवानुवर्त्तते । त एते गवा-
दयो देवपत्न्यन्ताः† निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकं प्रकरणमिति निघण्टु-

* उत्तरपट्टके, उत्तरार्द्धे वा ।

† १भा०, १४०—१८८४० ।

‡ १भा०, १८८४०—४५८४० ।

§ १भा० १४०—४८०४० ।

सञ्ज्ञया व्यवहारो लोके *;—‘निघण्टु मधीमहे’, ‘निघण्टु मध्यामहे’ इति । शास्त्रे † खल्वपि नैघण्टुकं प्रकरण मिति ‡ । नैगम मित्यैकपदिकम् † । नैघण्टुकानि नैगमानि पदानि चिह्न॥ प्रकरणद्वये व्याख्यास्यामः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिञ्चणार्थः परितोषार्थो वा द्विरभ्यास इति ॥ ६ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य ॥ षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तीकायां जम्भूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य

कृतौ षष्ठोऽध्यायः (प्रथमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ १ ॥

(समास्त्रायस्तचचतुष्टमतोऽन्येऽथनिपातावायुर्वात्वा-
ननूनंनूनंसातकृषान्वोऽक्षखन्तोनिष्टक्कासेहविभिर्भिर-
तीमान्यथापियोयथोहिन्वथापीदमर्थवन्तोऽथापीदंस्याणु
रयमुतत्वःपश्यन्तन्वसख्ये विंशतिः** ॥)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

* प्रथमभागस्य । एतन्मूलपत्रस्येति यावत् ।

† याच्छ्रुतेऽस्मिन् निघण्टुभाष्ये इति यावत् ।

‡ द्वितीयाध्यायादि द्वितीयाध्यायान् मध्यायद्वयम् ।

§ चतुर्थाध्यायादि षष्ठाध्यायान् मध्यायत्रयम् ।

॥ पूर्वषट्के, पूर्वार्द्धे वा ।

¶ निघण्टुनाममूलपत्रोच्यैः पञ्चभिरध्यायैः सप्त सङ्कलनयास्य भाष्यप्रथमाध्यायस्य षष्ठस्य मिति बोद्धव्यम् ।

** क-च-न-च-पुस्तकेषु नास्म्येतत् षष्ठसङ्कलनवाक्यम्, इतिपत्रविद्वज्ज; परमाद्-
रबीय मेव तथैवाध्यापकाध्ययनसवधारान्दिशाप्रभृतिष्वप्येव मेव दर्शनात् ।
एतदनुसारत एव षष्ठस्येदास्य लोकाय्याः । बोद्धव्यास ते सर्वेषु वन्मनीषिणा-
कर्मताङ्गानुसारैरुक्तत्त्वान्मनीषीपनीपाठात् ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमपादः ॥

ॐ इम् * । अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ † स्यातां तथा तानि
निर्ब्रूयाद्यानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परी-
क्षेत केन चिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षर-
वर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्न त्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कार
माद्रियेत विषयवत्यो ‡ द्वि वृत्तयो भवन्ति यथार्थं
विभक्तीः सन्नमयेत् प्रत्त भवत्त मिति धात्वादी एव
शिष्येते § ॥ १ ॥

“अथ निर्वचनम्” । मामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षण मुक्त्वा
शास्त्रारम्भ-प्रयोजनानि च वेदाङ्गव्यूहं च सप्रयोजनं निघण्टुसमाख्य-
विरचनां च प्रकरणत्रयविभागेनोक्त्वा दैवत मुक्त्वा नैघण्टुकनैगमे
प्रकरणे पुरस्कृते नैघण्टुकानि नैगमानीहेति । ते पुनरेते निर्वचन-
लक्षण मनुक्त्वा न शक्येते व्याख्यातुं यस्मात्, ‘अथ’ एतस्मात् कार-

* “ॐ” क । “ॐ १” इ । अ-ग-च-पुस्तकेषु नास्त्येव ।

† “विकारेष्वान्वितौ” क, च, ग, घ, परं इति विवरः ।

‡ “विशयवत्यो” क, च ।

§ अ-इ-च-पुस्तकेषु नैघ च अत्र समाप्तिः ।

णात् 'निर्वचनम्' लक्षणतो व्याख्यास्याम इति शेषः । अपि हि तस्या-
र्थस्य परोक्षवृत्तानतिपरोक्षवृत्तौ वा शब्दे निःकृष्य विग्रह्य वचनं
निर्वचनम् । स एष निर्वचनाभ्युपाय इत्युच्यते ॥

इह द्विधा शब्दाः,— समर्थस्वरसंस्काराश्च असमर्थस्वरसंस्काराश्च ।
“तत्” तत्रैव सति, “येषु” तावत् “पदेषु” “स्वरसंस्कारौ समर्थौ”
अवैपरीत्येन “प्रादेशिकेन” च “गुणेनान्वितौ स्याताम्” । प्रदेशाभि-
धायिना धातुरूपेणान्वितौ सम्बद्धावनुगतावभिधेयस्ये धातुरूपे
स्याताम् ॥

“तानि” तावत् “तथा” एव यथालक्षण मेव मेषु नैहको
“निर्भूयात्” । तन्मा भूदित्यत इदं मुच्यते;—“येषु पदेषु स्वर-
संस्कारौ समर्थौ स्यातां तथा तानि निर्भूयात्” इति ॥

“अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीचेत केन चिदु-
त्तिसामान्येन” । अथ पुनरनन्वितेऽर्थे न्याय्यस्वरसंस्कारयुक्तेन शब्देन
यत्र निपुण मध्यन्विध्यमाणः शब्दोऽर्थो वा कल्पयितुं * न शक्यते;
अन्यथैवार्थो व्यवतिष्ठते,—अन्यथैव शब्दः । प्रादेशिकेन विकारेण
विक्रियमाणेऽपि चासौ शब्दो विपरिणम्यमानः अप्रादेशिक एव
स्यादसमर्थ एव । तां प्रदेशाख्या मभिधेयसत्त्वस्थां क्रिया मभिधातु
माह । तत्र किं कर्त्तव्यम् ? इति । उच्यते;—तत्रैवं सति अर्थनित्यो
भूत्वा, अर्थप्रधानः । तद्यथा,—मुद्गनित्य मेवास्य भोजन मित्युक्ते
मुद्गप्रधान मिति गम्यते, एव मिहापि अर्थनित्य इत्युक्ते अर्थप्रधान

* “शब्दोऽर्थवान् कल्पयितुं” च ।

इति गम्यते ; अर्थप्राधान्येनानादृत्य स्वरसंस्कारौ परीक्षेत । ततस्तदभिधानं बुद्ध्या केन चिदर्थवृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । कतमस्य धातोरर्थसामान्यं मत्रास्तीति ? ततस्तर्कयित्वा सामान्यं तेन निर्भ्रूयात् । अर्थो हि प्रधानम्, तद्गुणभूतं शब्दः । तस्मात् अर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात् ॥

अथ पुनर्यच्चार्यसामान्यं मपि नास्ति, तच्च ? “अविद्यमाने(ऽर्थ-)
सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्भ्रूयात्, न त्वेव न निर्भ्रूयात्, न संस्कारमाद्रियेत ; विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति, यथार्थं विभक्तौः सन्नमयेत्” । स्वरवर्णं सामान्येनापि निर्भ्रूयादेव,—अमुष्मिन् धातावथं स्वरौ वर्णौ वा मया दृष्टः, स एव यस्मिन्नभिधाने लक्ष्यते इत्येव मुत्प्रेक्ष्य स धात्वर्थः सूत्रबद्ध इव तस्मिन्नभिधाने आहृत्य* स्फारीकृत्य कृत्स्नः प्रकाशयितव्यः । एव मविद्यमानेऽर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्भ्रूयादेव । न त्वेव निर्भ्रूयात्, इतरथाह्वनार्थकं मेव निरुक्तशास्त्रं स्यात् । तस्माद्भदित्यत इदं मुच्यते लक्षणपराङ्मुखेषु शब्देषु † न संस्कारमाद्रियेत ।

किन्तुर्हि अर्थसामान्यं माद्रियेत, शब्दसामान्यं वा ? तद्यथा,—
प्रवीणोदारनिस्त्रिंशशब्दा उक्तृष्टस्वार्थाभिधेयसम्बन्धाः सन्तः क्रियागुणं सामान्यं हेतुमात्रमाश्रित्यान्वेक्ष्वेवार्थान्तरेषु वर्तन्ते ।

तद्यथा,—प्रकृष्टो वीणायां प्रवीणो गान्धर्वः ; अत्र ह्यस्य मुख्या वृत्तिः । स एव स्व मर्थं मभिधेयं सुरसृज्यैव गान्धर्वं मभासपाटव-

* “आहृत्य” च ।

† “शब्देषु” नाप्येतत् च-पक्षके ।

मात्रसामान्य माश्रित्य सर्वत्रैवाभिप्रयत्तः; यो हि यस्मिन् कृतयत्र
उत्पन्नकौशलो भवति, स तत्रोच्यते प्रवीण इति। तद्यथा,—‘प्रवीणो
व्याकरणे’, ‘प्रवीणो निरुक्ते’ इति।

एव मेवोदार इति। प्रागारसन्निपातात् * आकूतेनैवां सारथेर्धो
वहत्यश्वोऽनङ्गान् वा स उद्गतारत्वादुदारः। तत्र हि समञ्जसा वृत्ति-
रस्य शब्दस्य। स एष उत्सृज्यैव स्व मर्थं माकूतानुविधायित्वमात्र मेव
सामान्य माश्रित्य प्रयत्तो यो हि कश्चित् कस्मै चिदाकूतं लक्षयित्वा
प्रागेव प्रार्थनात् ददाति, स उदार इत्युच्यते।

एव मेव निस्त्रिंशः। चिभिः प्रदेष्टेर्दाभ्यां धाराभ्या मयेण च
निश्चितः श्यतीति निस्त्रिंशः खड्गः, मुख्यग्रहणात्; तत्र ह्यस्य शब्दस्य
समञ्जसा वृत्तिः। स एष क्लेदनसमानरूपं क्रौर्यसामान्य माश्रित्य
सर्वत्रैव प्रयत्तः। यो हि लोके क्रूरो भवति, स निस्त्रिंश इत्युच्यते।
एव मेते क्रियागुणसामान्यमात्रेण वर्तन्ते।

यथैते, एव मन्येऽप्यभूहितव्याः। अभ्यूह्य च एव मर्थसामान्येन
निर्वक्तव्याः। स्वरवर्षसामान्ये तु प्रचुराण्येवोदाहरणानि। सर्व एव हि
मैगमाः शब्दा जहादयः स्वरवर्षसामान्यमात्रेणैव निरुच्यन्ते ॥

न च निरुक्ते कारक-हारक-लावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते; सुबो-
धैव हि तेषां व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणे इति। य एव दुर्वीधाः
परोक्षान्तिपरोक्षवृत्तयः बिल्लकदरोदारवैतसपर्वशब्दादयः, त एव हि

* आरशब्दः प्रान्तभाजसामान्ये वर्तते, इह चञ्चदिसञ्चनकमा-प्रान्तभाजे। तथा
च प्रहादौ कमा-प्रान्तभाजसम्भतः पूर्वं मेवेत्यर्थः।

† साकूतम् चभिप्रायः। इति हेमचन्द्रः।

व्युत्पाद्य निरुच्यन्ते । तेषु हि विशेषणार्थवत्ता निरुक्तस्य । तान्येव अर्थसामान्येन वा शब्दसामान्येन वा निब्रूयात्, न तेषु संस्कारमाद्रियेतेति ।

आह ;—किं कारणम् ? इति । उच्यते ;—“विषयवत्यो * हि वृत्तयो भवन्ति” । हिरयं हेत्वर्थे । तस्माद् विषयवत्यो बह्वसंशयवत्यः † शब्दानां मर्थेषु वृत्तयो भवन्ति, नानाभावेनार्थेषु अवस्थिता प्रवृत्तिरिति एवं स्यान्नैवं स्यादिति ‡ विचारयन्तः सन्तः प्रतिपक्षसम्प्रोद्धारोच्छेरेत इवास्मिन्निति विषयः † संशय इति ।

अत्र,—केचिदर्थसामान्येन क्वचिद् वर्त्तन्ते शब्दाः, केचित् स्वरसामान्येन, केचिद् वर्णसामान्येन ; यत एवम्, अतो विभक्तोरपि यथायं मेव सन्नमयेत् विपरिणमयेत्, पूर्वोत्तरपदप्रकरणाविरोधेन । किं कारणम् ? तासां मपि हि व्यत्ययो भवत्येव ;—सुपां स्थाने सुपो भवन्ति इति हि वैयाकरणा पठन्ति ॥ । दर्शयिष्यति चायं मपि विभक्तिविपरिणामम् । तद्यथा,—“दुत्सु शोकैः ०-० इदयानि शोकैः (द्वै० का० ८, २, १२)” —इत्येव मादि ।

अधुनैव मुक्त्वा विषयवत्यो ॥ भवन्तीति, अर्थवशेन व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति ;—“प्रत्त मवत्त मिति धात्वादी एव शिष्येते” इत्येव मादि । ‘डु दाञ् दाने (जु० उ०)’ ; तस्य

* “विषयवत्यो” क ।

† “विषयबहुसंशयवत्यः” क ।

‡ “रवं स्यादिति” ख ।

§ “विशयः” क ।

॥ “सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाङ्गायाज्जासः । पा० ०, १, २८ ।

॥ “विषयवत्यो” क ।

प्र-पूर्वस्य प्रत्त मिति । अच दकार आकारस्य धातुः, परो निष्ठाप्रत्य-
 यक्षकारः ; तत्रैवं* सति 'दो द्द् घोः (पा० ७, ४, ४ ६)'—इति
 वर्त्तमाने 'अच उपसर्गात् तः (पा० ७, ४, ४ ७)'—इति आकारस्य
 तकारो भवति, 'झरो झरि सवर्णे (पा० ८, ४, ६ ५)'—इति धात्व-
 न्तस्य तकारस्य लोपे कृते, 'खरि च (पा० ८, ४, ५ ५)'—इति
 तकारस्य चर्त्वे कृते 'परः सन्निकर्षः संहिता (पा० ९, ४, १ ६)'—इति
 धातु-तकारः प्रत्यय-तकारेण संयोगता सुपैति 'इलोऽनन्तराः
 संयोगः (पा० ९, १, ७)'—इति; ततः प्रादिसमासो कृते 'प्रत्तम्'—इति
 भवति । एव मेव 'दो अवखण्डने (दि० प०)'—इत्यस्याव-पूर्वस्य
 'अवत्तम्'—इति । अत्रापि दकार ओकारस्य धातुः, परो निष्ठा-
 तकारः । अच 'आदे च उपदेशेऽशिति (पा० ६, १, ४ ५)'—इत्योका-
 रस्याकारे कृते तभाव-लोप-चर्त्वे-परगमन-प्रादिसमासाः पूर्ववदेव ।
 एव मनथोर्द्धात्वोरादी एव शिष्येते । यथानयोरेव मन्येषा मपि
 दृष्ट्वा यथासम्भव मनुविधेयम् ॥१॥

अथाप्यस्तेर्निर्बृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति स्तः सन्ती-
 त्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गत मित्यथाप्युपधालोपो
 भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा
 दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तच्चा‡ यामीत्यथापि

* 'कृत्तवदू निष्ठा' पा० ९, १, १९ ।

† "कृत्तप्रदादयः" पा० ९, १, १८ ।

‡ "तच्चा" च, ज, घ, ङ ।

द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योति-
र्घनेो बिन्दुर्वाक्य* इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका
रज्जुः सिकतास्तर्कित्यथा†प्यन्तव्यापत्तिर्भवति ‡॥ २ ॥

“अथाप्यस्तेर्निष्ठस्तिस्थानेष्व्वादिलोपो भवति, स्तः सन्तीति” ।
‘अस् भुवि (अदा० प०)’—इत्यस्य निष्ठस्तिस्थानेषु गुणवृद्धिनिष्ठस्ति-
स्थानेषु कङ्किति वर्त्तमाने ‘असोरलोपः (पा० ६, ४, १११)’—इत्यादि-
लोपो भवति । योऽयं धात्वादावकार एवं लुप्यते, तस्मिन् लुप्ते प्रयोगः
स्तः सन्तीति । एव मन्येषा मपि दृष्टानुविधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्यन्तलोपो भवति, गत्वा गत मिति” । अत्र, गमेः (भ्रू०
प०) ङ्का-प्रत्यये, निष्ठा-प्रत्यये च परतोऽनुनासिकलोपो भवति,
अनुदानोपदेशेत्यधिकृत्य कङ्कित्तीति १ । एव मन्येष्वपि द्रष्टव्य मनु-
विधेयं च यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधालोपो भवति, जग्मतुर्जम्पुरिति” । अत्र, गमेः
(भ्रू० प०) अलोपः । ‘अलोन्ध्यात् पूर्वं उपधा (पा० १, १, ६५)’—
इत्युपधा सञ्ज्ञा, तस्य ‘गमश्नजनखनघर्सा (पा० ६, ४, ६८)’—इत्यु-
पधालोपः । एव मन्येषामपि द्रष्टव्य मनुविधेयं यथासम्भवम् ॥

* “बोड्” क, न ।

† “लघा” क ।

‡ स-ङ्-च-पुस्तकेष्विह प्रथमस्यसमाप्तिः । सत्यपाठसम्भवात् चैवा, सङ्कित-
दीप्यन्त्या मप्यस्या सेतदनुसारत एव स्याद्वा व्यवहृता भवन्ति परं हनिविहवा ।

§ “अनुदानोपदेशवन्तितमोत्यादीना अनुनासिकलोपो अस्ति कङ्किति” पा०
१, ४, १० ।

“अथाप्युपधाविकारो भवति, राजा दण्डौति” । राजन्, दण्डिन् इति स्थिते ‘नेोपधायाः (पा० ६, ४, ७)’—‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ (पा० ६, ४, ८)’—इति दीर्घत्वम्;—दण्डिन्नित्यचापि ‘इन्द्रन्पूर्वार्थगणां शौ (पा० ६, ४, १२)’—‘शौ च (पा० ६, ४, १३)’—इति दीर्घत्वम्, ‘न-लोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा० ८, २, ७)’—इत्युभयोरपि नकार-लोपे छते राजा दण्डौति । एव सुपधाविकारो भवति ॥

“अथापि वर्णलोपो भवति, तत्त्वा यामीति” । अत्र चकारलोपः । याचामीत्येव मेतद् द्रष्टव्यम् । अथञ्च छान्दस एव । अतएव च छान्दसत्वादेव मेव याच्ञाकर्मस्वयं पठितो “यामि (१भा० ३५३ पृ०)”, “मन्महे (१भा३५२ पृ०)” इति । भाषायां याचे इति भवति ॥

“तत्त्वा यामि*”—इत्यनया चिष्टुभा उपाहृतः शुनःशेषो वरुणं तुष्टाव । आख्याञ्जतिरनया साग्निकेषु क्रतुषु समिष्टयजुष उन्नरकालं ह्यते । चतुर्मासेषु च वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याञ्छेयाः † । हे ‘वरुण !’ ‘तत्’ अहं ‘त्वा’ वरुणं ‘यामि’ याचे इत्यर्थः । किम्? यत् ममाभिप्रेतम् । कथम्युनर्थाचे? ‘ब्रह्मणा’ अग्नयज्ञःसामाख्येन ‘वन्दमानः’ सुवन् । किञ्च यदेव त्वं मया याच्यसे,

* तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानुल्लदा प्राञ्चो यजमानो वृविर्भिः । अर्च्यमानो वरुणो वृविर्भिःसु मानु चापुः प्र मैषीः ॥” ऋ० सं० १, १, १५, १ । किञ्च “तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म पूर्वचित्तवे । येना यतिश्चो भवेत् धने द्विते येन प्रक्षुत्तु माविच ॥” ऋ० सं० ५, ०, ११, ४ ।

† एवञ्च प्राचमिषेया ।

‘तद्’ एव अथ अपि ‘यजमानः’ ‘हविर्भिः’ संकृतैः सान्नाय्यादिभिः
 ‘आशास्त्रे’ । तावावां भवन्त मेक मेवार्थं याचावहे, स्तुतिभिर्हवि-
 र्भिश्च । स त्वम् ‘अहेऋमानः’ अक्रुध्यन् । सर्वो हि याच्यमानः
 क्रुध्यतीत्यत एव सुच्यते ॥ हे ‘वरुण!’ ‘बोधि’ बुध्यस्व । बुद्ध्वा चैत
 मावयोरभिप्रेतार्थं कुरु । उरुशंसेत्येकं पदं सम्बोधनश्च । हे
 ‘उरुशंस’ बद्धस्तुत्य ! वरुण ! ‘मा’ ‘नः’ अस्माकं याचमानानाम्
 ‘आयुः’ ‘प्र मोषीः’ । कुरु नोऽभिप्रायसिद्ध मित्यभिप्रायः ॥

“अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति” अत्र ऋवर्णरेफयोर्लोपः * *

* * । स लुप्यते ऋवर्णेन साकम् * ॥

“अथाप्यादिविपर्ययो भवति, ज्योतिर्घनोविन्दुर्वाच्य इति” ।

‘द्युत दीप्तौ (भृ० आ०)’, तस्यादिव्यापत्त्या ज्योतिः । ‘हन हिंसागत्योः
 (अदा० प०)’, तस्य घन इति । ‘भिदिर् विदारणे (रु० उ०)’, तस्य
 विन्दुः । ‘भट भृतौ (भृ० प०)’ । तस्य वाच्यः ॥

“अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति, स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्किति” ।

‘स्युतिर् चरणे (भृ० प०)’, तस्याद्यन्तविपर्ययेण स्तोकाः । ‘सृज विसर्गे
 (दि० आ०, तु० प०)’, तस्य रज्जुः । ‘कस विकसने (भृ० प०)’,
 तस्य सिकता । ‘कृती छेदने (तु० प०)’, तस्य तर्कु ॥

“अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति—” ॥ २ ॥

* “ऋषि चेतनरपदादिलोपश्च ऋन्दि” इति का० बा० (पा० १, १, २७) ।

‘ऋन्दि किं नृचोप्तिः’ सि० कौ० वै० १७० ।

ओघो* मेघो नाधो गाधो वधू†र्मध्वित्यथापि वर्णो-
पजन आस्य द्वारो ‡ भरुजेति तद्यच्च स्वरादनन्तरान्त-
स्थान्तर्द्वातु भवति§ त द्विप्रकृतीनां ॥ स्थान मिति प्रदि-
शन्ति तच्च सिद्धाया मनुपपद्यमानाया मित॥रयोपपि-
पादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूति-
र्दुः पृथुः पृषतः कुणारु मित्यथापि भाषिकेभ्यो
धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः श्लेषसाधा
इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृत मित्यथापि
प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विद्वतय एकेषु** ॥ ३ ॥

“ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति” । ‘वह प्रापणे (भ्र०
प०)’, तस्थान्तव्यापत्या ओघः । ‘मिह सेचने (भ्र०प०)’, तस्य
मेघः । ‘एह बन्धने (दि०उ०)’, तस्य नाधः । ‘गाह्व विलोडने
(भ्र०आ०)’, तस्य गाधः । ‘वह प्रापणे (भ्र०उ०)’, तस्य वधूः ।
‘मद् दृप्तौ (चु०आ०)’, तस्य मधु ॥

“अथापि वर्णोपजनः, आस्य द्वारो भरुजेति” । ‘अस् लोपणे
(दि०प०)’, तस्य आस्यत् । ‘वृङ् सम्भक्तौ (क्या०आ०)’, तस्य
द्वारः । ‘भ्रसृज पाके (तु०उ०)’, तस्य भरुजः ॥

* “बाधो” च । † “वधो” च । ‡ “बासद् द्वारो” च ।

§ “०न्नादां तु भवति” क, ख, ग । परं इतिविषयः । “०न्नादां तु भवति” च ।

॥ “तच्च प्रकृतीनां” च । “तद् द्विप्रकृतीनां” च ।

¶ रतावदेव च-पुस्तकं चिहितम् ।

** क-च-पुस्तकयोरेव न चक्षरेण ।

एवं व्याकरणेऽपि लक्षणप्रधाने सति अर्थवशेन लोपागमौ विपरिणामश्च शब्दानां दृष्टः, किं मुत निरुक्ते यदर्थप्रधानं मेव । तस्मात् साधूनाम्,—“अथानन्वितेऽर्थेऽपादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीचेत केन चिद् दन्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यन्तरवर्णसामान्यान्निर्भूयात्—०”, “विभक्तीः” अपि “यथार्थं” “सन्नमयेत्” इति (१४७५०) ॥ एव मय मादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारेो वर्णलोपो द्विवर्णलोप आदिविपर्यय आद्यन्तविपर्ययो वर्णोपजन-
श्चन्दसि भाषायाश्च द्रष्टव्याः, दृष्ट्वा च यथासम्भव मनुविधेयम् ॥

अतः परं सम्प्रसारणचिन्ता वर्त्तय्यते, तदर्थं मिद् मारभ्यते;—
“तद्यत्र खरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति, त द्विप्रकृतीनां स्थान मिति प्रदिशन्ति” । सम्प्रसार्यप्रकृतयश्चासम्प्रसार्यप्रकृतयश्चोभय-
प्रकृतयश्च धातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु ब्राह्मविषयगतं यद् वक्तव्यं ‘तत्’ इदं मुच्यत इति पर्युपयुक्तशब्दः ।

आह;—इदं मेव तावदुच्यता सुभयप्रकृतीनां किंलक्षणम् ? इति । उच्यते;—‘यच्’ यस्मिन् धातौ ‘खरात्’ अकारादेः ‘अन्तरा’ अन्तर्हिता अन्येन व्यञ्जनेन परा वा पूर्वा वा ‘अन्तस्था’ य-र-ख-
वाना मन्यतमो वर्णः ‘अन्तर्धातु’ धातुमध्ये भवति । किं तत्र ? ‘तत्’ एतदेव लक्षणं धातुरूपं हि ‘द्विप्रकृतीनां’ द्विस्वभावानां शब्दानां ‘स्थानम्’ आश्रयः ‘इति’ एव माचार्याः ‘प्रदिशन्ति’ प्रवि-
भागेनेपदिशन्ति ।

तद्यथा;—‘यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु (भू० उ०)’—इति ।
अत्र द्वे शब्दप्रकृती भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्,—इष्टवान्, इष्टः,

दृष्ट्वा ; एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्रसारणपक्षे पुनः,—यष्ट्वा,
यष्टु, यष्टव्य मित्येताः ॥

“तत्र सिद्धाया मनुपपद्यमानाया मितरथोपपिपादयिषेत्” ।
‘तत्र’ एवं सति एकप्रकारेण ‘सिद्धायाम्’ अर्थसिद्धौ ‘अनुपपद्यमा-
नायाम्’, ‘इतरया’ ‘उपपिपादयिषेत्’ उपपिपादयितु मिक्षेत् ।
अर्थे * द्वयोः सम्प्रसारणासम्प्रसारणप्रकृत्योर्थयैवोपपद्यतेऽर्थतस्तथैवो-
पपादयेत् । अथवोभयथाप्यनुपपद्यमानेऽर्थे स्वयं मुत्पाद्य निर्द्धार्य
यथा यथोपपद्येतार्थः तथा तथोपपादयेत्, अपि तल्लक्षणशास्त्र-
विहितोन्मार्थसाधनोपायेन ; अर्थस्य प्रधानत्वात् ॥

“तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति” । ‘तत्रापि’ एतस्मिन्नपि सम्प्र-
सारणलक्षणे सति “एके” धातवः ‘अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति’ अल्पेषु
शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते । तदप्युपेक्षितव्यम् ॥

“तद्यथैतदूतिर्दुः पृथुः पृषतः कुणार मिति” । ‘तद्यथा’
एतद्दुदाहरणजातम्,—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृषतः, कुणारम् इति ।
अवतेर्गत्यर्थस्य (भू० प०) क्ति-प्रत्यये परतः “च्छोः प्रुडनुनासिके
च (६, ४, १६)”-इति वर्त्तमाने “ज्वरत्वरश्रिव्यविमवा सुपधायाश्च
(६, ४, २०)”-इत्युद्भावः क्रियते ; तत ऊतिरिति भवति† । ‘सद्
मर्दने (भू० आ०)’, तस्य मृदुः‡; रेफः सम्प्रसार्यमाण चकारो
भवति । एव मेव ‘प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)’, तस्य पृथुः॥ । ‘पुष

* “अर्थे” च ।

† “तथोपपादयेन्नचक्षमासापिचिते” च ।

‡ १ भा० ४०८ पृ० प्रहस्यम् ।

§ १ भा० १५० पृ०, १८० पृ० प्रहस्यम् ।

॥ १ भा० १९ पृ०, ४१९ पृ० प्रहस्यम् ।

दाहे (भू०प०)', तस्य पृषतः* । 'कणः शब्दार्थः (भू०प०)',
कुणारुः† ॥

एव मपि सम्प्रसार्यासम्प्रसार्यविशेषपरिक्रोपशब्दान् निर्भ्रुवता
पुंसा "अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते" ।
'अथापि' इदं मपरं सुपेक्षितव्यं मागमशब्दान् निर्भ्रुवता । आह;—
किम्? इति । उच्यते;—'भाषिकेभ्यो धातुभ्यः' भाषार्यां च प्रायेण
प्रसिद्धप्रयोगास्ते भाषिकास्तेभ्यः । 'नैगमाः' कन्दोविषयाः । 'कृतः'
कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः । 'भाष्यन्ते' विक्रियन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः ॥

तद्यथा,—“दमूनाः क्षेत्रसाधा इति” । 'दम उपगमे (दि०प०)';
तस्य, भाषार्यां दाम्यति अनङ्गान्, दमयति अनङ्गाहम्, दान्तः
अनङ्गान् इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति; कन्दसि पुनः दमूना
अग्निरुच्यते स भाषासामान्येन केन चिन्निर्वक्तव्यं दममना इत्येव-
मादिना ‡ । एवमेव साध्यतेर्भाषाप्रायोदन्तेः साधाः इति । “मित्रं न
क्षेत्रसाधसम् (ऋ०स० ६, २, ४०, ४)”—इत्येवमादयो मित्र मित्र
क्षेत्रसाधस मित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ॥

“अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः” । निगमे कन्दसि च प्रायोदत्या
प्रसिद्धाः, तेभ्यः सामान्यं गृहीत्वा 'भाषिकाः' कृतप्रत्ययान्ता भाष्यन्ते
विक्रियन्ते ।

तद्यथा,—“उष्णं घृतं मिति” । 'उष दाहे (भू०प०)'; एष

* १ भा० १५५ प० इत्यम् ।

† १ भा० ४९० प० इत्यम् ।

‡ १ भा० २६० प० इत्यम् ।

§ १ भा० २८ प० इत्यम् ।

प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः,—“प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः (य० वा० सं० १, ७)”—इत्येवमादि । भाषायां पुनरुष्ण मिति श्रूयते । स एषो नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः । एव मेव ‘घृ चरणदीप्तोः (भू० प०)’ ; तस्य, छन्दसि “आ त्वा जिघर्म् (य० वा० सं० ११, २३)”—इत्यादिषु सिद्धः प्रयोगः ; भाषायां पुनर्घृत मिति * श्रूयते । स एवं जिघर्त्तरेव छान्दसस्य सामान्ये निर्वक्तव्यः । एवं भाषा-विषयेभ्यश्छन्दोविषया निर्वक्तव्याः, छन्दोविषयेभ्यस्य भाषाविषयाः ॥

अथापीद मपर मुपेक्षितव्य मनेन शब्दान् निर्मुवता । आह ;— किम् ? इति । उच्यते ;—“अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु” । एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एव धातुशब्दानां भाष्यन्ते, विकृतय एकेषु । धातोराख्यातपदभावेन यः प्रयोगः, सा प्रकृतिः । नामी-भूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः, सा विकृतिः ॥ ३ ॥

श्वतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते † कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा कम्बलः कमनीयो भवति विकार मस्यार्येषु ‡ भाषन्ते श्व इति दातिर्लव-नार्ये§ प्राच्येषु दाच मुदीच्येष्वेव मेकपदानि निर्ब्रूयादथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वं॥ मपर

* घृ-धातोर्भाषायां चय एव प्रयोगा भवन्ति,—घृतं घृषा घर्मेति छन्दस् (पा० ७, १, २५) इत्ये भाष्यकारः ।

† “भाषते” क, न, छ । दृष्टिपुस्तकयोश्च ।

‡ “विकार मस्यार्येषु” क, च, न, छ ।

§ “दातिर्लवचार्ये” क, च, न ।

॥ “तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च पूर्वंपूर्वं” च ।

मपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयाद् दण्ड्यः पुरुषो * दण्ड मर्ह-
तीति † वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददते ‡
द्वारपतिकर्मणोऽक्रूरो ददते § मणि मित्यभिभाषन्ते
दमनादित्यौपमन्यवो दण्ड मस्या कर्षतेति ॥ गर्हा-
याम् ॥ ४ ॥

“श्रवतिर्गतिकर्मा” गत्यर्थो धातुः । “कम्बोजेखेव भाष्यते”
श्लेषेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते, आख्यातपदभावेन । श्रवति गच्छतीत्यर्थः ।
उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोज-शब्दो निरुच्यते ;—“कम्बोजाः कम्ब-
लभोजाः” ते हि प्रायेण कम्बलानुपभुजन्ते, हिमप्रायत्वात्तस्य
देवस्य । “कमनीयभोजा वा” कमनीयानि प्रार्थनीयानि चैते हि
द्रव्याणि उपभुजन्ते प्रचुरत्वा हि स देश इति । कम्बल-शब्दं विग्रह-
प्रसक्तं निर्ब्रवीति ;—“कम्बलः कमनीयो भवति” प्रार्थनीयो हि स
शीतार्त्तर्भवति । “विकार मस्यार्थेषु भाषन्ते श्रव इति” आर्थेषु जन-
पदेषु अस्यैव श्रवतेर्विकारं भाषन्ते, मृतकनामधेयभूतमेवं प्रयुञ्जते ;
कथम् ? श्रव इति । एव मेकेष्व्वाख्यातस्य एव प्रयुज्यते, नामीभूत
एकेषु ;—इत्येतत् प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतनावत्येकेषु

* “दण्ड्यः पुरुषो” क ।

† “दण्ड्यः पुरुषो दण्डपुरुषो दण्ड मर्हतीति” क, च ।

‡ “ददते” क, च, न ।

§ “ऽक्रूरो ददते” च ।

॥ “कर्षतीति” क, च, न, क ।

॥ क-च-पक्षकवर्धेवापि च-च-समाप्तिः ।

गमनक्रियायोगिनि द्रव्ये प्रयुज्यते, एकेषु पुनश्चेतनारहित एव ;—
इत्येतत् प्रकृतित्वं विकारत्वञ्च ॥

द्वितीय मुदाहरणम् ।—“दातिर्लवणार्थे प्राच्येषु” । दातिर्धातु-
राख्यातस्यो लवणार्थे प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा,—त्रौहोतु
दाति ; यवान् दाति । अथ मेव नामीभृतः “उदीच्येषु” जनपदेषु
प्रयुज्यते “दाचम्” इति । दीयते अनेनेति दाचम्, लूयत इत्यर्थः ॥

“एव मेकपदानि निर्भ्रूयात्” अनेन प्रकारेण एकपदानि निर्भ्रू-
यात् ;—भाषानिगमशब्दव्यख्या, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च ॥

आह ;—एवं तावदतद्धितयुक्तेषु पदेषु असमासयुक्तेषु च निर्व-
चनम् । अथ पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि,
तामि कथं निर्वचय्यानि ?—तानि किं तद्धितयुक्तेषु पदेषु पूर्वपदार्थो
निर्वक्तव्यः उत तद्धितार्थसमासयुक्तेष्वपि ? किं पदार्थः पूर्वम् उत
समासार्थो वा पूर्वम् ? इति । उच्यते ;—“अथ तद्धितसमासेष्वेक-
पर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वं मपर मपरं प्रविभज्य निर्भ्रूयात्” ।
अथ-शब्दो विशेषाधिकारार्थः । ‘तद्धिताः (पा० ४, १, ७६)’—
इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहिताः, ते तद्धिताः ; ‘समर्थः पदविधिः
(पा० २, १, १)’—इत्यधिकृत्य ये विहिताः, ते समासाः । तेषुभ-
वेष्वपि तद्धितसमासेषु अविशेषेण एकपर्वसु चानेकपर्वसु च एकपदेषु
चानेकपदेषु च । तद्यथा ;—दण्डाः इत्येकपदस्तद्धिताः, वार्यायण-
रित्यनेकपदः । अनेकानि ह्येष पदानि स्वात्मन्यन्तर्णैथ प्रवर्तते ।
तद्यथा,—दृषस्यापठ्यं वार्यः, वार्यस्यापठ्यं वार्यायणः, तस्यापि वार्या-
यणरिति । एवं समासेष्वेकपदेषु चानेकपदेषु कैवं निर्भ्रूयात् ।

यथा वक्ष्यामः,—एकशेषः एकपदः समासः । ‘सङ्ख्याणा मेकशेष
एकविभक्तौ (पा० १, २, ६४)’—इति । तद्यथा,—पुरुषश्च पुरुषश्च
पुरुषौ, पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः इत्येवम् ।

“द्विगुर्दन्धोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमन्त वज्रप्रोहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्यतः ॥”*

एतेऽनेकपदाः समासाः । पाणिनेः सूत्रम्,—‘सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः
(पा० २, १, ५२)’ । पञ्चमूलौ, पञ्चरथी, दशरथी इत्येव मादि ।
सूत्रम्,—‘सार्थे दन्धः (पा० २, १, २८)’ । स च पुनर्विभाषयैकवद्
भवति † । तद्यथा,—अन्यग्रोधो, अहिनकुलम्, भीमार्जुनवासुदेवाः
इत्यादि । उपसर्गनिपातपूर्वकोऽव्ययी भावः ‡ । तद्यथा,—उपमणि-
कम्, अनुसमुद्रम्, व्यभ्रम् इत्येव मादि । तुल्यविभक्तिलिङ्गयोर्द्वयोः
पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः § । तद्यथा,—कृष्णमृगः, रक्तोऽश्वः,
श्वेतपताका इत्येवमादि । एतेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च तद्धित-
समासेषु पूर्वं पूर्वं मेव निर्भूयादपर मपर मेव प्रविभज्य विगृह्येत्यर्थः ।
पूर्वं तद्धितार्थं निर्भूयात्, पश्चात् पदार्थम् । समासेष्वपि,—पूर्वं
समामार्थम्, पश्चात् पदार्थम् ॥

* “समासस्य चतुर्द्वेति प्रायोवाद्दक्षयापरः”—इत्यपि मतम् (वै० भू० सा० सं०) च य
तत्पदेषु एव द्विगुः-कर्मधारययोर्निवृत्तः स्वीकार्यः । तथापि,—‘पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्य-
यीभावः । उपसर्गपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । अन्यपदार्थप्रधानो वज्रप्रोहिः । उपसर्गपदार्थ-
प्रधानो दन्धः । * * * । तत्पदेषु विशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो िगुः ।’—इति
सि० को० सं० । नञास्त्वन्वयं च स्वीकृत्य,—“सुपा सुपा तिङा वा-ञा चातुनाच
तिङा तिङा । सुवक्त्रेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ।” वै० भू० सा० सं० ।

† “सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति” प० श्लो० १४ ।

‡ “अव्ययीभावः” पा० १, १, ६ ।

§ ‘विशेषार्थं विशेष्येव वज्रप्रोहिः’ पा० १, १, ६० ।

तदेतत् उदाहरणैरेव दर्शयति; तद्यथा,—“दण्डः पुरुषो दण्ड मर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा” । दण्ड इत्येष तद्धितः; पुरुषशब्दविशेषणम् । पूर्वं तावत् तद्धितार्थं निर्वचति;— कस्मिंश्चिदपराधे दण्ड मर्हतीति दण्डः, दण्डेन वा कार्षापणादिना चः सम्पद्यते संयुज्यते स दण्डः ।

अधुना पदार्थनिर्वचनम्;—“दण्डो ददतेऽङ्गारयतिकर्मणः” । ददतेः धारयत्यर्थे वर्त्तमानस्य; धार्यते क्षेषोऽपराधेषु राजभिः ।

आह;—दृष्टः पुनः क्वचित् ददतेः धारयत्यर्थे? इति । उच्यते;— दृष्टो वेदे लोके च । वेदे तावद्,—“विप्रैर्दृवाः पुष्करे त्वा ददन्त (च० सं० ५, ३, २४, १)” —इति । “अक्रूरो ददते मणि मित्यभि भाषन्ते” । तथा लोके;—‘अक्रूरो ददते मणिम्’ । अक्रूरो नाम राजा वृष्यन्धकाधिपतिः, स ददते मणिं स्वमन्तकनामानं शिवा * । लोकेऽप्येवं ददतिऽङ्गारणार्थे भाष्यते ।

“दमनादित्यौपमन्यवः” आचार्यो मन्यते । तेन हि अदान्तो दम्यते राजभिः, तेनादान्तान् दमयेदित्युक्तम्; लोके हि प्रसिद्धो यः कश्चिददान्तो भवति, त मधिष्ठत्य वक्तारो भवन्ति ।—“दण्ड मस्या- कर्षतेति गर्हायाम्” । दण्ड मस्याकर्षत हे सभासदः! तेन सम्पद्यता मयं ततो दान्तो भविष्यति;—इत्येव मयं गर्हायां दृष्टः । एवं दमनाद् दण्डः,—इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते ॥ ४ ॥

* ‘मणिः स्वमन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः’—इति हेमचन्द्रः । विष्णुपुराणे भागवत-दशम स्कन्धे पाश्चात् । स च मणिः दृष्टिर्वन्धन-चक्रक-पुत्रस्य शान्ति-नोभैजस्याङ्गारस्य सन्निधौ मृतधन्वना रचितः ।—अष्टापुराणे इत्यन्वम् ।

कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः कक्ष इति
 नामकरणः ख्यातेर्वाचनार्थकोऽभ्यासः कि मस्मिन् ख्याः न
 मिति कक्षतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसा-
 मान्यादश्वस्य* राज्ञः पुरुषो राज.पुरुषो राजा राजतेः
 पुरुषः पुरिपादः † पुरि शयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्य-
 न्तरपुरुष मभिप्रेत्य । यष्पात्परन्नापर मस्ति ‡ किञ्चिद्य-
 स्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् § । दृष्ट इव
 स्तब्धो दिवि वि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं मित्यपि
 निगमो भवति ॥ ५ ॥

तद्धितरूपैव द्वितीय सुदाहरणम्;—“कक्ष्या रज्जुरश्वस्य”—इति ।
 कक्ष्या इत्येष तद्धितः । आह;—कः पुनरियं कक्ष्या? इति । उच्यते;—
 या अश्वस्य सन्नाहरज्जुः, सा कक्ष्येत्युच्यते ।

एवं कक्ष्या-शब्दस्य तच्च सुक्ताधुना तद्धितार्थं ब्रवीति;—“कक्षं
 सेवते” । सा हि कक्षं सेवते, कक्षसंयुक्ता भवति । कक्षे भवा वा कक्ष्या ॥ ।

अधुना पदार्थं निर्वक्ति;—“कक्षो गाहतेः” विलोडनार्थस्य (भू०
 आ०) । कक्षयोरेव हि विलोडयति * * * द्रष्टव्यम् ॥ । अत्र पुनः,—
 “कक्ष इति नामकरणः” । सर्वं मन्यदाद्यन्तविपर्ययादि यथोपद-
 र्शितं यथासम्भवं योज्यं तत्र तत्र । “ख्यातेर्वाचनार्थकोऽभ्यासः” ककारः,

* इदमेव द्वितीयकक्षसमाप्तिः च च ।

† ‘पुरिपादः’ क. च । ‘पुरिपादः’ च । ‘परिपादः’ इ० क० ।

‡ ‘नापर’ च । § ‘किञ्चित्’ क. च ।

॥ ‘मरीरावयवाच’ पा० ४ १ ५५ ।

॥ ‘कीदंभादि इवम्’ क, ‘कीदंभादि इवम्’ च ।

कख्यः सन् कच इत्युच्यते । अर्थवानेव वा ककारः । कथम् ? “कि मस्मिन् ख्यान मिति” । एवं कि मस्मिन् ख्यापनीय मस्ति ? न किञ्चिदपि, अदर्शनैयत्वात् ; गूहनीयोऽय मित्यर्थः । स एष एवं कृत्वा किं ख्यः सन् कच इत्युच्यते ? “कषतेत्रा (भृ० प०)” नित्यकालं क्षयौ खेदशीलत्वात् कण्डू ददाति, ततो नखैः कथ्यते यतः, तस्मात् कषण-क्रियायोगात् कच इत्युच्यते । “तस्मान्मान्यान्मनुष्यकचः” । स्त्रीकचस्य सामान्यात् मनुष्यकचोऽपि कच इत्युच्यते । “बाहुमूलसामान्याद-श्वस्य” । अश्वस्यापि यो बाहुमूलप्रदेशः, स कच इत्युच्यते । तं श्वेत इति कक्ष्या ।

अन्ये तु ब्रुवते;—“पूर्वं पूर्वं मपर मपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात्” । पूर्वं पदं पूर्वं मेव प्रविभज्य निर्ब्रूयात्, अपरं पद मपर मेवेति । एतस्मिन् अर्थे कल्प्यमाने पदाना मेव पौर्वापर्ये निर्वचने तद्धित-समासयोस्त्वनियमः पूर्वं पश्चादेति । पूर्वं एव त्वर्थः साधीयान् ॥ उक्तं तद्धित-निर्वचनलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना समासोदाहरणं सुच्यते;—“राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः” । राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं गम्यते, षष्ठीसामर्थ्यात् । तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते, निर्देशसामर्थ्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते, राजा पुरुष मन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि संयुनक्ति ; पुरुषोऽपि राजान मन्येभ्यः स्वैभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना संयुनक्ति । ता उभावप्य-न्यान्यविभिन्नपदार्थकौ मिथः संसृष्टपदार्था समस्येते । अथेदानीं राजपुरुष आनीयता मित्युक्ते न राजान मानयन्ति, नापि पुरुष-

मात्रम्, नाप्युभयम्; किन्तु राजस्वामिकं पुरुष मानयन्ति* । एवं समामार्थः । कुतः पुनरेतत् राजस्वामिक मिति ? प्रधानोपसर्जने हि सहभूते विवक्षित मेक मर्थं ब्रूतः ॥

“राजा राजतेः” । राजतेर्दोषार्थस्य (भृ० उ०) । दीप्यते ह्यसौ पञ्चानां लोकपालानां वपुषा । “पुरुषः पुरिषादः” । पूः शरीरं बुद्धिर्वा; तयोरसौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीदतीति पुरिषादः, पुरुषः । “पुरिषयः” अथवा तयोरसौ श्रेते विशेषेणास्ते इति पुरिषयः सन् पुरुष इत्युच्यते । “पूरयतेर्वा” पूर्णं मनेन पुरुषेण सर्वगतत्वात् जगदिति पुरुषः । “पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुष मभिप्रेत्य” । अन्तरित्यन्तरपुरुषाभिप्रायेणैव मुच्यते प्रासङ्गिकम् ।

निगमश्च भवति;—“यस्मात् पर नापर मस्ति किञ्चिद्यस्मान्ना-
णीयो न ज्यायो ऽस्ति किञ्चित् । एव इव स्रञ्चो दिवि तिष्ठत्येकसे-
नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” । यस्मात् पर मपरं वा न किञ्चिदस्ति,
यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो नापि ज्यायो ऽन्यदस्ति, स एव सर्व
मित्यभिप्रायः । एव इव स्रञ्चो नित्यसङ्कोचविकाशधर्मादिविद्योतन-
वति स्वात्मनि सर्वविभागेन तिष्ठति यः, तेन पुरुषेणेदं पूर्णं सर्वं
जगदिति ॥ ५ ॥

विश्वकद्राकर्षो वीति चकद्र इति श्रगतौ भाष्यते
द्रातीति गतिकृत्सना कद्रातीति द्रातिकृत्सना च-
कद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति

* “समासे चक्षु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्” इत्यादि वै० भृ० सा० च० ब्रह्मचम् ।

विश्वकद्रः कल्पाणवर्णरूपः कल्पाणवर्णस्येवास्य रूपं कल्पाणं कमनीयं भवति वर्णीं वृणोते रूपं रोचतेरेवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयान्नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा(३*) ॥ ६ ॥

समासस्यैव द्वितीय मुदाहरणम्;—“विश्वकद्राकर्षः” इति । विश्वकद्र माकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः ।

आह;—कः पुनरयं विश्वकद्र इति? “वीति चकद्र इति श्व-गतौ भाष्यते” । वीति चकद्र इति शब्दद्वयं श्व-गतौ भाष्यते । श्वभिः साकं यो गच्छति मनुष्यः, तस्मिन् भाष्यते । “द्रातीति गति-कुत्सना” । अत्र पुनः द्रातीति गतिकुत्सना । ‘द्रा कुत्सायाम् (अदा० प०)’—इत्युक्तम्, इदं हि तस्य कुत्सितगतिचम्, यदस्य श्वभिः सह राति । “कद्रातीति द्रातिकुत्सना” । इदानीं कद्रातीति द्रातिकुत्सना कुत्सित-कुत्सनेत्यर्थः । इदं मपरं कुत्सिततरम्, यद् गत्वा श्वभिः सह निहन्ति; तस्मात् कद्रातीति कुत्सितकुत्सनेत्युपपद्यते । “चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः” । अथेदानीं च इत्येष कद्रातीति एव मेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः । यदेवोक्तं भवति कद्रातीति तदेव चकद्रातीति । “तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः” । तदस्मिन् द्वितय मप्यस्ति,—कुगतित्वं, कुत्सिततरगतित्वञ्च; नानाप्रकार मिति

* इह द्वितीयस्यसमासिः क, च ।

विश्वकद्रः श्व-जीवनः पुरुषः । त मपराधे कस्मिंश्चित् वर्त्तमान मन्योन्य
आकर्षति, स विश्वकद्राकर्षः ॥

अन्ये तु भ्रुवते,— श्वैव विश्वकद्रः; अश्वैव हि स्वभावत एव
हिंस्रत्वाद् गतिः कुत्सिता; स च पुनः पादविकलः, अतस्तस्य कुत्सि-
तकुत्सितत्वम् । वीत्युभयोरर्थयोर्मत्वर्थः, त माकर्षति यः पुरुषः,
स विश्वकद्राकर्षः ॥

अधुना रूपममामं दर्शयति;—“कल्याणवर्णरूपः, कल्याणवर्णस्ये-
वास्य रूपम्” । कल्याणवर्णं सुवर्णम्, तस्येव यस्य रूपं स कल्याण-
वर्णरूपः । अग्निरन्यो वा कश्चित् ।

कल्याणादिशब्दान् विग्रहप्रसक्तान् निर्भ्रूयति;—“कल्याणं कम-
नीयं भवति” । प्रार्थ्यते तत् सर्वेषु । “वर्षां दृषोतेः” । आदृषोति
हि स आश्रयम् । “रूपं रोचतेः” । तद्धि रोचते, तद्धि रोचिष्णुः
भवति ।

“एवं तद्धितसमासाच्चिर्भ्रूयात्”—इत्युपसंहारवचनम् ॥

“नैकपदानि निर्भ्रूयात्” प्रकरणोपपदविहितानि सन्ति तानि*;
केवलान्येव परेणाभिद्वेहमुद्धा पृच्छमानानि न निर्भ्रूयात्, न
निर्वक्तव्यानीति । किङ्कारणम्? तेषां प्रकरणादुपपदाद्वा अर्थः शक्य-
तेऽवधारयितुम्, सोऽसौ प्रकरणानभिद्वोऽन्यथैव निर्भ्रूयात्; ततश्च
प्रत्यवायेन योगादपहारश्च स्यात् । तद्यथा;—‘जहा (१भा० ३८६
पृ०)’—इत्येकं पदं प्रकरणोपपदरहितम्; न विज्ञायते, किं हन्तेः

* “सन्दिग्धानि” च ।

(अदा०प०) उत “ओ हाक् त्यागे (जु०प०)”—इत्यस्य धातोः स्यात्? इति । तत् पुनरेतत्—“मा न एकस्मिन् (अ०स० ६, ३, ४८, ४)”—इत्येतस्या मृचि * यदेतन्मा वधीरिति पदम्, एतस्माद् गम्यते इक्तेः स्यादिति । किङ्कारणम्? विज्ञातप्रकरणोपपदस्य हि समञ्चसं ह्यर्थ-करणं † न्याय्य मित्येव मनवगतसंस्काराणा मेकपदानां प्रकरणादर्थवधारण सुपपदाद्वा शक्यते कर्तुम् । अत इदं सुक्तम्,— “मेकपदानि निर्भूयात्”—इति ॥

नावैयाकरणायेति । उक्तं निर्वचनलक्षणम्, अधुना यस्मै निर्वक्तव्योऽयं सुक्तनिर्वचनलक्षणः समासाद्यः, तस्य लक्षणं वक्तव्यं मिति तदर्थं मिदं मारभ्यते,—“नावैयाकरणाय” । यस्मादवैयाकरणः, तस्मै न निर्वक्तव्योऽयं समासाद्यो न ह्यभावलक्षणज्ञत्वात् व्युत्पाद्यं निरुच्यमानं मेतद् बुद्धेयं, ततो व्यर्थं एव अमः स्यादिति ।

किञ्च “नानुपसन्नाय” ‡ । किं मतिमद्दहतं मनेन कृतं यद् व्याकरणं मधौतं मिति,—एतावता गौरवेण वैयाकरणायापि न निर्भूयात्; धर्मो हि सर्वथैवापरित्याज्यः, तस्माद् वैयाकरणायापि सम्यगुपसन्नाय § परां शिष्यवृत्तिं मास्त्रितायैव निर्भूयात् ।

नैव मेव; किञ्च “अनिदंविदे वा” । अवैयाकरणोऽपि जडः कश्चिदसमर्थ एव वेदितुं स्यात्; यः वेदितव्यं मचास्ति, देवतादि किञ्चित् तस्मै वैयाकरणायापि इदं वेदितुं मसमर्थाय अनिदंविदे

* “मा न एकस्मिन्नास्मिन् मा इयेतुन चिद् । वधीरं शूर भूरिद् ॥”

† “ह्यर्थे करणं” क । “ह्यकारणं” च ।

‡ “नानुपसन्नाय” क, च ।

§ ‘सम्यगुपसन्नाय’ क ।

नैव निर्भूयात् । अथ वा । इदं मित्यात्मपर्यायवाचि । इदंविदे
 आत्मविदे, योगिने । स ह्यात्मज्ञान*विधूतकल्मषोऽप्येवैव यत्नेन
 बोद्धुं सूक्ष्मार्थान् शक्त इति इदंविदे निर्भूयात् । अथ वा । यत्कि-
 ञ्चिच्छास्त्रं मिदं मिति निर्दिश्यते । येन ह्यन्यत् किञ्चिदश्रुतं
 पूर्वशास्त्रम्, तस्मै न निर्भूयादिदं निरुक्तशास्त्रं मनास्फासितइदय-
 कुञ्जलाय ॥

किङ्कारणम् ? “नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया” । यो हि न
 विजानाति नावबुध्यते, तस्याविज्ञातुर्नित्यकालं मेव विज्ञाने असूया ;
 स ह्यनवबुध्यमान आत्मीयं दोषं माचार्यं एवावसृजति;—स्वयं मेव
 तावदयं न बुध्यते किमस्मान् बोधयिष्यतीति । एतस्मात् कारणा-
 दश्रुतपूर्वान्यशास्त्राय अस्मिन्नमनसे† मेदं निर्भूयात् ॥

“उपसन्नाय तु निर्भूयाद्, यो वासं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने
 तपस्विने वा” । य एव तु मेधावी स्यात्,—अन्यजन्मान्तरानुभावि-
 तथा प्रज्ञया युक्तः, यो वा तपस्वी ; कामं ताभ्या मवैयाकरणाभ्या
 मपि निर्भूयादेव;—न हि तयोरसाध्यं किञ्चिदस्ति;—तपसा हि
 स्वयं मपि वेदार्थः प्रादुर्भवेदेव । पूर्वेषा मृषीणां मेधाव्यपि च स्वयं
 मुत्प्रेक्षितं शक्यतात्, किं मुतोऽप्यमानं मवबोद्धुम् । यो वान्यः कश्चि-
 दसं पर्याप्तो विज्ञातुं मेतच्छास्त्रं भवेद्, दृढपाही स्थिरबुद्धिः, तस्मै
 निर्भूयादेव सर्वथा । अनुपसन्नाय नैव निर्भूयात्; यद्यपि तपस्वी,
 मेधावी, दृढपाही वा ।

* “स स्वात्मज्ञान” च ।

† “अविशिन्नमनसे” क ।

उक्तं हि ;—“यस्यान्यायेन निर्ब्रूयाद्यस्यान्यायेन पृच्छति । तयो-
रन्यतरो मृत्युं विद्वेषं वाधिगच्छति”* ॥ ६ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मण मा जगाम गोपाय मा शेवधिष्टे
ऽह मस्मि । असूयकायान्जवेऽयताय न मा ब्रूया
वीर्यवती तथा स्याम् ॥ य आतृणच्यवितयेन † कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं
मातरश्च तस्मै न द्रुहोक्तुः तमच्चनाह ॥ अध्यापिता
ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान् भुनक्ति श्रुतं
तत् ॥ य मेव विद्याः शुचि मप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मच-
र्योपपन्नम् ‡ । यस्ते न द्रुहोक्तुः तमच्चनाह ॥ तस्मै मा
ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति निधिः शेवधि॥ रिति
(४**) ॥ ७ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २, १-

* “यधर्मोप य यः प्राह यथाधर्मोप पृच्छति । तयोऽन्यतरोऽप्रेति विद्वेषं वाधि-
गच्छति ॥” म० सं० १, १११ ।

† “तयेव” क ।

‡ “द्रुहोक्तुः” च ।

§ “योपपन्नम्” क, च ।

॥ यस्तेत्यादिषु स्वरचिह्नाभावः क-च-पुस्तकयोः ।

॥ “शेवधि” क ।

** कादिपुस्तकेष्वेव चतुर्थस्यसमाप्तिः ।

अथाप्येत मर्थं मधिहृत्योदाहरन्ति ;—“विद्या ह वै ब्राह्मणं मा जगाम्”—इति । विद्या किल कामरूपिणी भूत्वा विद्याधिदेवता संयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्यं ब्राह्मणं प्रति कञ्चिदा जगाम । त मेत्य प्रक्रीभृतोवाच,—किम्? इति । “गोपाय मा” रच माम् । ततः “ते” “अहं” गुप्ता सती “सेवधिः” * भविष्यामि, सुखनिधान मित्यर्थः । आह;—कुतः पुनस्त्वां रचामि ? “अख्यकायानृजवेऽयताय” । अख्यकः, परापवादशीलः । अनृजुः, यस्य मनोवाग्देहेषु अममाः प्रवृत्तयः । अयनः, विप्रकीर्णैन्द्रियः;—यत्किञ्चन कायाशुचिः । एवंक्वणाय “न मा म्रूयाः” त्वम् । किन्तथा भविष्यति? “वीर्यवती तया” अहं तव “स्यां” भवेय मित्यर्थः ॥

“य आदणत्त्यवितथेन कर्षी” । अधुना शिष्योपदेश माह;—य आ दणत्ति, आ भिनत्ति, अपिहितावित्र सन्तौ कर्षी विदृषोति । अवितथेन, सत्येन ब्रह्मणा । कथम्यनरा दणत्ति? “अदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्” । यो हि किञ्चिदा दणत्ति, स दुःखयति; अयं पुनः सुख मा दणत्ति । किञ्च अमृतत्वप्राप्तिहेतुज्ञानं सम्प्रयच्छन् । य आ दणत्ति तस्मै किम्? इति । उच्यते;—“तं मन्येत पितरं मातरञ्च” नेतरौ मातापितरा वित्यभिप्रायः । उक्तञ्च,—“उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयाम् ब्रह्मदः पिता । ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् (म० सं० २, १४ ६.)” । “तस्मै” मातापितृभूताय गुरवे “न द्रुहोत्” । “कतमच्चनाह”;—कदाचिदपि आपद्यपि कष्टाया मित्यभिप्रायः ॥

* मूलपाठस्य सेवधिरिति तास्यवादिः ।

अधुना इतरान् कुष्टत्रिव्याण अभिन्नपत्नी विद्या इदं माह ;—
 “अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते” इत्यादि । अध्यापिताः सन्तो
 ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते, नादरं कुर्वन्ति । के पुनस्ते ? इति ।
 उच्यते ;—“विप्राः” मेधाविनः सन्तो गृहीतविद्याः । कथम्युनर्ना-
 द्रियन्ते ? “वाचा मनसा कर्मणा वा” । आह ;—किं तेषाम् ?
 इति । उच्यते ;—“यथैव” “ते” तस्य “गुरोः” “न” “भोजनीयाः”
 न भोज्याः, न भोजनार्हाः, “तथैव” “तान्” “तत्” “श्रुतम्”
 अपि “न भुङ्क्ते” न पास्यन्ति ; श्रुतफलेन न संयुज्ज्नीत्यर्थः ॥

अधुना यस्मै वक्तव्या, तस्य लक्षणं ब्रवीति ;—“य मेव” “विद्याः”
 जानीयाः तम् । “शुचि मप्रमत्तम्” यमनियमेषु । “मेधाविनं”
 च “ब्रह्मचर्येणोपपन्नम्” । किञ्च ; “यः ते न द्रुष्टोत्” न द्रोह
 सुपगच्छेत् । “कतमश्नाह” कदाचिदपि सर्वास्त्राण्यापत्सु “तस्मै मा
 ब्रूयाः” “त्वम् “निधिपाय” गोप्त्रे “ब्रह्मन् !” ॥

आह ;—“निधिः” कः ? इति । उच्यते ;—“शेवधिः” इति ।
 शेव इति सुखनाम* ; सुखनिधान मित्यर्थः । ब्रह्मलोको हि निधिः
 सुखानां कृत्स्नस्य जगतो यज्ञदारेण ; अत इदं मुक्तं “निधिः शेव-
 धिरिति” ॥ ७ ॥

इति जन्ममार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य कृतौ निबन्त-
 व्याख्यायां सप्तमस्याध्यायस्य † प्रथमः पादः ॥ १ ॥

* १ भा० २१८ ५० ।

† “द्वितीयाध्यायस्य” क ।

॥ द्वितीयः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं
यद् दूरङ्गता भवति यच्चास्याम्भूतानि गच्छन्ति गाते-
र्वीकारो नामकरणोऽथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादे-
वाथाप्यस्यान्ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति गोभिः
श्रीणीत मत्सर मिति पयसो मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृ-
प्तिकर्मणो मत्सर इति लोभनामाभिमत्त एनेन धनं
भवति पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो-
नामकरण उशीरं मिति यथा । अंशुं दुहन्तो अध्या-
सते गवीत्यधिषवणचर्मणोऽशुः श मष्टमाचो भवत्यन-
नाय शम्भवतीति वा चर्म चरतेर्वीचृत्तं भवतीति
वाथापि चर्मं च श्लेष्मा च । गोभिः सन्नद्धो असि वी-
लयस्वेति* रथस्तुतावथापि स्नाव च श्लेष्मा च । गोभिः
सन्नद्धा पतति प्रसूतेतीषुस्तुतौ । ज्यापि गौरुच्यते गव्या
चेत्ताद्वित मय्य चेन्न गव्या गमयतीषुनिति ॥ १(५) ॥

“समाख्यायः समाख्यातः, स व्याख्यातव्यः”—इति प्रतिज्ञातम्
(२भा० ७४०) । सा च पुनरियं व्याख्या सामान्या वैशेषिकी च ।
तत्र सामान्या ;—सर्वेषां नाम्ना मिदं सामान्यलक्षणम्, † इदं माख्या-

* “वीचयस्वेति” क ।

† १५० १५० १५०—१५० । ७४०—१७४० ।

तानाम्*, इदं सुपसर्गाणाम्†, इदं निपातानाम्‡ इति । सोऽयं मनयैव प्रकारया व्याख्याया कृत्स्नः समान्नायो व्याख्यातः, तदनुषक्तान्येव च शास्त्रारम्भप्रयोजनान्युक्तानि०, आगमस्य परिशोधितः॥, वेदो वेदाङ्गव्यूहस्य सप्रयोजन उक्तः॥, निघण्टुसमान्नायविरचना चोपदिष्टा प्रकरणत्रयविभागेन** , निर्वचनलक्षणज्ञानेकप्रपञ्च मुक्तम्‡‡ ।

अथेदानीं विशेषव्याख्याया प्रतिपदं मयं समान्नायो व्याख्यातव्यः, तदधिकारार्थोऽयम् “अथ”-शब्दः । “अतः”-शब्दः क्रमे हेतौ वा । सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानं मेवावसरप्राप्तं मित्येवं क्रमे । अथ वा हेतौ । यस्मात् सामान्यतः समान्नायो व्याख्यातः अत इदानीं विशेषतः “अनुक्रमिव्यामः” आनुपूर्व्येण क्रमिव्यामो वर्णयिव्यामः, व्याख्येति शेषः ।

आह;—किञ्चल्लक्षणा पुनरसौ व्याख्या? इति । उच्यते;—तत्त्वपर्यायभेद-सङ्ख्या-सन्दिग्ध-सन्दिग्धोदाहरण-तन्निर्वचनविभागेन यदाख्यानं सा व्याख्या निघण्टुप्रकरणे। तद्यथा । तत्त्वम्,—“गौ रिति पृथिव्या नामधेयम्”‡‡—इत्येव मादि । पर्यायवचनम्, प्रसिद्धेनाभिधानेना-

* १७० १पा० १७०—१७० । ०४०—१०४० ।

† १७० १पा० ४७०—५७० । १०४०—४१४० ।

‡ १७० १पा० १७०—१७० १७० । ४१४०—८१४० ।

§ १७० ४७० १७०—५७० १७० । ८१४०—१०५४० ।

॥ १७० ५७० १७०—१७० । १०५४०—११८४० ।

॥ १७० १७० १७०—४७० । ११८४०—१२०४० ।

** १७० १७० ५७०—१७० । १२०४०—१४१४० ।

†† १७० १७० १७०—०७० । १४०४०—१०१४० ।

‡‡ १७० १७० १७० १०५४० १७० (८० १०० ४०) ।

प्रसिद्धस्यार्थस्य ख्यापनम् ; तद्यथा,—पृथिव्या नामधेयं गौरिति । भेदो
 व्युत्पत्तिरिति समानार्थः ; तद्यथा,—“यद् दूरं गता भवति *”—
 इत्येव मादि । सञ्ज्ञा ; तद्यथा,—“पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः †” ।
 सन्दिग्धम्,—“तत्र निर्वृतिर्निरमणादृच्छतेः छच्छापत्तिरितरा षी
 पृथिव्या सन्दिह्यते ‡”—इत्येव मादि । सन्दिग्धोदाहरणम्,—“य
 ईं चकार §”—इत्येव मादि । तन्निर्वचनम्,—“बहुप्रणाः छच्छ
 मापद्यत इति परिव्राजकाः ॥”—इत्येव मादि । एवम्प्रकारया
 व्याख्यया इदं नैघण्टुक-प्रकरणं व्याख्यास्यते ॥

“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्” । आह ;— यस्मात् कारणात्
 द्रव्ये शब्दनिवेशो नैवक्तव्यः, तदुच्यतां कारणं, केन कारणेन गोशब्दः
 पृथिव्यां सन्निविष्टः ? इति । उच्यते ;—“यत्” यस्मात् इयं “दूरम्”
 अध्वानं प्रति “गता भवति” न ह्यस्यां अन्त उपलभ्यते, “यत्”
 यस्मात् “च” “अस्यां भूतानि गच्छन्ति” आधारभूतायाम् । एवं
 कर्तृकारक मधिकरणं वा योज्यम् । “गाते री” ‘गाङ् गतौ (भू०
 आ०)’—इत्यस्य धातोः “श्रीकारो नामकरणः” प्रत्ययः ।

“अथापि” गौरित्येतत् “पशुनाम” “भवति” “इह” एव
 कारकद्वये ; “एतस्मादेव” धातुद्वयाद् गमेगोतेर्वा । “अथाप्यस्याम्”
 एव पशुगवि “ताद्धितेन” प्रयोगेनाकृत्त्रायां सत्यां “कृत्त्रवन्निगमा

* २४० २पा० १ख० १०५ प० ४ पं० (१०० प०) ।

† २४० २पा० २ख० १८५ प० १९ पं० (१८० प०) ।

‡ २४० २पा० २ख० १८५ प० १९ पं० (१८० प०) ।

§ २४० २पा० ४ख० १८८ प० १ पं० (१८९ प०) ।

॥ २४० २पा० ४ख० १८८ प० ८ पं० (१८९ प०) ।

भवन्ति” । तद्यथा,—“गोभिः श्रीणीत मत्सर मिति” गोरेकदेशस्य
“पयसः” क्लृप्तवत् प्रयोगः । तदेतच्छिष्यबुद्धिव्युत्पादनार्थं मनेक-
प्रकारं शब्दवृत्तिविषयोपप्रदर्शनं क्रियते, कथन्नामोपप्रदर्शितशब्दवृत्ति-
विषयोऽसम्बन्ध न मन्त्रार्थान् निर्भ्रूयादिति ॥

“आधावत०—० मत्सरम्”* । इमां गायत्री मयास्य आङ्गिर-
सोऽपश्यन् । यावस्तुतौ विनियुक्ता । हे अध्वर्यवः ! एभिः यावभिः !
संस्कृत एष सोमः । ते यूयं हे ‘सुहस्यः’ सुवर्णेनालङ्कृतहस्ताः :
किम् ? ‘आ धावत’ । ‘शृभूणीत’ शृङ्गीत, एतौ ‘शृङ्गा’-‘मन्विना
पहावनतिक्रान्तकालम् । किञ्च, ‘गोभिः’ गोभ्योऽभिमिष्यसेन रसेन
‘श्रीणीत’ एणम् ‘मत्सरं’ मादयितारं सोमं मैचावरूपपशाना
सुपगतम् । “शृङ्गश्रीतेन तृतीयसवने वा पूतभृत्याग्निरेण ततोऽन-
तिक्रान्तकालं जुङ्गत” एवं मन्त्रविधानादशक्यात्वाच्च गोभिः अपयस्य
गव्येन पयसेति गम्यते ॥

“मत्सरः सोमो मन्दतेसृप्तिकर्मणः” दृष्यन्ति हि अनेन देवताः ॥

शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसक्तं सुच्यते ;—“मत्सर इति लोभनामाभिमत्त
एनेन धनं भवति” । तेन ज्ञाविष्टो धनाभिसुख्येन मनो भवति ॥

पर्यायाख्यानप्रसक्तं निरुच्यते ;—“पयः पिबतेर्वा” पानार्थस्य
(शदा० प०) ; पीयते हि तत् । “प्यायतेर्वा” दृष्टार्थस्य (भू० आ०) ;
तेन हि वर्द्धन्ते प्राणिनः ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते ;—“क्षीरं क्षरतेः” क्षीतनार्थस्य (भू०

* “आ धावता सुहस्यः शृङ्गा शृभूणीत मन्विना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥”,
ज० सं० ०, १, २, ४ ।

आ०); स्योतते हि तदूधसः । “घर्षेर्वेरो नामकरणः” अर्धस्य
 आदेशः क्रियते, अतस्तेनैव सिद्धरूपेण निर्दिश्यते । धात्वन्तर मिति
 वा केचित् । ज्ञापकश्च ददाति;—“उग्रीर मिति यथा” । ‘वज्र कान्तौ
 (अदा० प०)’, तस्य कृतसम्प्रसारणस्य ईरप्रत्ययेनोग्रीर मिति भवति ।
 तद्धि सौगन्ध्याक्रान्तं भवति ॥

“अंशुं दुहन्तो अथासते गवीत्यधिषवणचर्मणः” । कृत्स्नवदभि-
 धायकः । “ते सोमादो—० वृषायते” * । एषा जगती । अर्बुदो
 नाम काद्रवेद्य ऋषिः, तस्यार्चम् । यावस्तुतौ विनियुक्ता । ‘ते’ एते
 यात्राणः ‘सोमादः’ सोमभक्षयितारः यदाभिषवकर्मणि प्रवर्तन्ते, अथ
 तदा ‘इरी इन्द्रस्य’ अश्वौ, यज्ञागमनार्थं मेतेषां ब्रह्म सुपश्रुत्य
 संकृतं सोमं मन्वानौ, रथे योग मिच्छन्तौ, आत्मना ऋजीवं
 भक्षयिष्यन्तौ, इन्द्रं च सोमं पाययिष्यन्तौ, स्वयं मेव ‘निंसते’ नीचै-
 र्नामेते युक्तौ आवाहे;—‘इन्द्र! गच्छ यज्ञायतनं संकृतः सोमः’
 इति । तदैव च ऋत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रो—स्नानकाल मभ्यर्ष-
 मन्वानाः ‘अंशुं’ सोमांशम् अभिषुत्य ‘दुहन्तः’ प्रपूरयन्तः । ‘गवि
 अधि’ गोरूपरि गोरवथवे अधिषवणचर्मणि । एतत् कर्म कुर्वाणा
 इदं प्रतीक्षमाणा ‘आसते’ । अथ स ‘इन्द्रः’ एत्य ‘तेभिः दुग्धम्’
 ऋत्विग्भिः प्रचारितं ‘पपिवान्’ पीतवान् ‘सोम्यं मधु’ सोममथं तेन
 द्रव्यः । ततोऽनन्तरं ‘वर्द्धते’ वीर्येण । अथ तेन च शरीरेण ‘प्रथते’
 विस्तीर्यते, विस्तीर्णस्य स्वेन वीर्येण मेघं विदार्य ‘वृषायते’ वर्षं

† “ते सोमादो ऋषी इन्द्रस्य निंसतेऽंशुं दुहन्तो अथासते गवि । तेभिर्दुग्धं
 पपिवान् सोम्यं मध्विन्ना वर्यते प्रथते वृषायते ॥” अ० सं० ८, ४, १०. ४ ।

प्रवर्त्तयते । तदिदं सर्वं मपि वर्षादि जगदनुष्ठापक मैत्रं कर्म * ।
अभिषवद्वारेण, सोमाभिषवो यावाधीन मित्येवं यावस्तुतिः ॥

निगमप्रसक्तं निरुच्यते ;—“अंगुः अ महमाचो भवति” । व्याप्त-
माचो हि यजमानेन तस्यैव अं भवति, सुखी भवति । इष्टसोमो
ह्यनृणोऽह मिति विगतमनोऽदुःखो भवति । “अननाय अं भवतीति
वा” । अननाय जीवनाय अं सर्वेषां भूतानां भवति, सुखी भवतीति
वा । यज्ञो हि वर्षं प्रवृत्तिहेतुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं जीवन्ति ॥

व्याख्यानप्रसक्तं निरुच्यते ;—“चर्म चरतेर्वा” चरितं हि तत्सर्व-
स्मिन् शरीरे गत मित्यर्थः । “उच्यन्तं भवतीति वा” उच्यन्तम्
सत्कर्त्तितं शरीरादिति वा ॥

“अथापि चर्म च श्लेष्मा च” गो-शब्देनोच्यत इति श्लेषः । “गोभिः
सस्रद्धो असि वीलयस्वेति † रथस्तुतौ” स हि चर्मणावनद्धो भवति,
श्लेष्मणा च तस्यारादयः संश्लेषिता भवन्ति ॥

“अथापि स्वाव च श्लेष्मा च” गो-शब्देनोच्यत इति श्लेषः ।
“गोभिः सस्रद्धा पतति प्रस्रुतेतीपुस्तुतौ ‡” सा हि स्वाव्ना वेष्टिता
भवति, श्लेष्मणा च संश्लेषिता ॥

* “अथास्य कर्म,— रसानुप्रदानं इत्यवधो या च का च तत्कृतिरिन्द्रकर्मैवतम्”
है० का० ७, ३, २ ।

† “चर्मस्यते वीर्यद्वौ हि भूया सुकारुणा पुनरुचः सुवीरः । गोभिः सस्रद्धो
असि वीलयसास्त्राता तं जयतु जेनानि ॥” ऋ० सं० ४, ७, २५, २ । य० वा० सं०
१८, ५२ । अथ० सं० १, ११५, १ ।

‡ सुपूर्वं वस्त्रे सुगो अस्या दन्तो गोभिः सस्रद्धा पतति प्रस्रुता । यत्रा जगुः सं सु
वि च प्रवृत्ति तत्रास्य मिषदुः शर्म संसम् ॥ ऋ० सं० ५, १, ११, १ । य० वा०
सं० १८, ४७ ।

“व्यापि गौरुच्यते” । सा पुनः “चेत्” यदि “गव्या ताङ्कितम्”
अभिधानम्, “अथ” पुनः “न चित् गव्या, गमयतीषूजिति” गौरव्य-
द्रव्य मपि;—॥ १ ॥

वृक्षेवृक्षे नियतामीमयज्ञैस्ततो वयः प्र पतान्
पुरुषादः । वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि वृक्षो ब्रश्चना*न्निय-
तामीमयज्ञैः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा ततो
वयः प्र पतन्ति पुरुषानदनाय विरिति शकुनिनाम वेते-
र्गतिकर्मणोऽथापीषुनामेह भवत्येतस्माद्देवादित्योऽपि
गौरुच्यते । उतादः पुरुषे गवि । पर्ववति भास्वती-
त्यूपमन्यवोऽथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते
तदेतेनापेक्षितव्य मादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषु-
म्णाः † सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति ।
सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति तदुपरिष्ठाद्
व्याख्यास्यामः सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ २ (ई) ॥

“वृक्षेवृक्षे०—० शिञ्जत्” ‡ । वसुक्रत्येन्द्रपुत्रस्येद मार्षम् । चिष्टु-
वैन्द्री । महाप्रते मरुत्वतीये शस्यते । इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात्

* “वृक्षो ब्रश्चनाद् वृक्षा चां तिष्ठतीति वा चा चीषवे निपासकर्मणो विपता”
क, च । अत्र ‘वृक्षा’—इत्यादिपाठोऽधिकः ।

† “सुषुम्न” क, “सुषुम्नः” क, च, ट०—क, च ।

‡ ‘वृक्षेवृक्षे नियतामीमयद् गोस्ततो वयः प्र पतान् पुरुषादः । अत्रेदं चिञ्ज-
मवर्णं भयान् इन्द्राय सुम्नहवये च शिञ्जत् ॥’ अ० सं० ७, ७, १८, १ ।

सङ्गामेष्वनेकवाङ्मूर्त्तानेकानि धनूंष्यादत्ते; तानि मन्त्रहृद्-दृष्ट्वैव
 भाह;—“वृत्तेवृत्ते” वृत्तावयवे “धनुषिधनुषि” यावन्तीन्द्रेण
 गृहीतानि धनूंषि, तेषु सर्वेषु; प्रत्येकं “नियता” निबद्धा, “गौः”
 गव्या, गमयित्री वा शराणाम्; इन्द्रवाङ्माहृष्टा “अमीमयद्” मीम-
 यति “ब्रह्मं करोति” । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । “ततः” ब्रह्म-
 करणामन्तर मेव ‘प्र पतान्’ “प्र पतन्ति” “वयः” । अथवा ‘ततः’
 ततो धनुषः ‘वयः’ पक्ष्यवयव-पत्र-सम्बन्धात् इषवोऽपि ‘वयः’ पक्षिणः ।
 अथवा “वेतेर्गतिकर्मणः” । साक्षादेव इषवो ‘वयः’ न गुणवृत्त्या ।
 ते ‘प्र पतान्’ प्र पतन्ति “पुरुषानदनाय” भक्षणाय; ते हि ग्रन्थूणां
 प्राणान् भक्षयन्ति । अथ अय मेव मतिप्रभाव इन्द्र इति ज्ञात्वा
 ‘विभ्यं’ सर्वं ‘भुवनं’ भूतजातं यावत् किञ्चिद्विहृतं कर्मणि ‘भयाते’
 विभेति । अथ विभ्यत् किं करोति? ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुचत्’
 अभिवचम् उच्यते काले कुर्वत् ‘स्यस्ये च’ स्यत्वजे ‘सिचत्’ दक्षिणां
 ददते । इन्द्रोऽन्मुख मादरवदास्ते । सर्वं मन्यत् परिहाय य एवम्भाव
 इन्द्रः, तं वय मभिप्रेतार्थविद्भ्ये स्तुमः ॥

निगमप्रसक्तं निराह;—“वृत्तो ब्रह्मनात्” इति । स हि वृत्त्यते
 वृत्त्यते इन्धनार्थम् ।

अत्र व्याख्याने गतार्थत्वात् न शेषो विनियते । एवं तावदेकदेभे
 क्तत्त्वावदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ॥

अपेदानी मन्येस्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिप्रसृतो बङ्गवित्येतत्
 प्रसङ्गतो दर्शयति । एतद्धैकपदिके वक्तव्य मिह तु गोशब्दप्रसक्त
 सुच्यते;—“आदित्योऽपि गौरुच्यते” एतस्मिन् मन्त्रे ।—

“उतादः०—०रथीतमः” * । भरद्वाजस्येय मार्षम् । गायत्री ।
 पौष्णी । पूषा पुनरादित्यो नैरुक्तानां दृष्ट्या, अन्यत्र इयं वै पूषेति
 भूमिरुच्यते । ‘उतादः’ उत, अपि, अथ इति छन्दसि समानार्थाः ।
 अपि त्वक्रमीरपः, अपि रसानादत्ते, अपि तर्मांस्वपइन्ति । ‘अदः’
 अमुष्मिन् आदित्यमण्डले ‘परुषि’ पर्वभिस्तदति । अथवा भास्वति,
 भासा तदतीति । अहोरात्रादि पर्वं तदतीत्यौपमन्यवः । ‘गवि’
 गमनशीले मुहूर्त्तं मय्यनवस्थाधिनि ‘सूरः’ सूर्यः अवस्थितः । पूषा
 आदित्यमण्डलान्तःपुरुषः, तदेव पर्ववत् भास्वद् वा । ‘चक्रं’ चक्रं
 क्रमणं वा गमनशीलं मण्डलं ‘हिरण्यं’ तेजोमयं चक्रं चक्राकृतिः ।
 ‘न्यैरयत्’ नियतगमनवृत्तिना मार्गेण नित्यकालं मीरयति । उदया-
 स्तमयमध्यन्दिनकालोपलक्षणार्थम् । अथवा अमुष्मिन् मण्डलेऽवस्थितः,
 पर्ववति मण्डलान्तःपुरुषः सूर्यो भगवान् । ‘चक्रं’ लव-क्षण-निमेष-
 षुटि-मुहूर्त्ताहोरात्रार्द्धमास-मासार्त्तयन-संवत्सरलक्षणं कालं चक्रं सर्व-
 भूतहारि ‘हिरण्यं’ हिरण्यं सर्वभूतविनाशस्थितिहेतुं ‘न्यैरयत्’
 नित्यं मीरयति । कीदृशः पुनः स सूर्याय ईरयति ? रथीतमः
 अन्येऽपि रथिनः सन्ति, अयन्तु मुहूर्त्तं मय्यनवस्थितरथ इत्यतो
 रथीतमः । स एवब्रह्मयुक्तः पूषा, तं वयं मभिप्रेतार्थसिद्धये
 ष्टमः ॥

“अथाप्यस्यैको रश्मिस्त्र्यम्सं प्रति दीप्यते” । एको रश्मिरादि-
 त्यस्य सुषुम्णो नाम, चन्द्रमसं प्रत्यवस्थितो दीप्यते । “तदेतेन”

* उतादः पशुवे नसि सूरः१५३३ सि१५३३यम् । न्यैरयत् रथीतमः ॥” ॥० सं० ४, ८,
 ११, २ ।

मन्त्रार्थविदा मन्त्रानुपेत्य “ईक्षितव्यम्” द्रष्टव्यम् । सेय मस्य चन्द्र-
मसौ “दीप्तिः” ज्योत्स्ना इत्ययम् “आदित्यतः” आदित्यस्य अनुग्रहा-
देव “अस्य भवतीति”* । अस्मादुपरि यच्चन्द्रमसो मण्डलं तत्तेजः-
सम्बन्धाद् दीप्तिमद् भवति, ततः सर्वा दिग्ः प्रकाशयति ।

यथा सैतदेवं तथा “सुषुम्णः † सूर्यरश्मिसुन्दरमा गन्धर्व इत्यपि
निगमो भवति” राष्ट्रभृत्यु ‡ । अथय मथ्यन्ते बहव इत्यपिब्रह्मः ।
‘सुषुम्णः’ सुष्टुसुख इत्यर्थः । सर्वाणि भूतानि नित्य मसौ ह्लादयति ।
कोऽसौ ? इति । ‘सूर्यरश्मिः’ सूर्याग्निःसृत्य चन्द्रमसं प्रति गतः
‘चन्द्रमाः’ । ‘गन्धर्वः’ सति सुषुम्णगमने गोब्रह्मद्वाच्यता । ‘तस्य’
गन्धर्वस्य सतः चन्द्रो धारयिता गन्धर्वसहितस्य प्रतिष्ठा । ‘स न
इदं’ सोऽस्माक मिदं ‘ब्रह्म चक्रं’ च ‘पातु’ रक्षतु । किञ्च ‘तस्यै’
सुषुम्णाय सूर्यरश्मये ‘स्वाहा’ सु शोभन मिद माभिमुख्येनाह,
इविराज्यलक्षण मस्तु । स चेदं ‘वाट्’ वेतु पिबत्वित्यर्थः ॥

“सोऽपि सुषुम्णो रश्मिरेक एव “गौः”—इति “उच्यते” । यथासौ
शौक्येद् सुदाहरणम्;—“अचाह गोरमन्वतेति” । “तत्” पुनरेतत्
“उपरिष्ठाद्” ऐकपदिके † “व्याख्यास्यामः” ।

“सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते” । यथैतदेवं तथेय ऋगुदाहर-
णम्;—॥ २ ॥

* एवञ्च वैदिककाले विज्ञात भवैतत्, न केवलं सम्पत्येवेति ।

† “सुषुम्णः”—इति पाठो हतिपुस्तकयोः सर्वत्र ; स-च-पुस्तकयोर्देव सेव ; संधि-
नायां तु “सुषुम्णः”—इत्येतेत्येव रवाहतः ।

‡ “सुषुम्णः सूर्यरश्मिसुन्दरमा गन्धर्वस्य नक्षत्राण्यहरसौ भेकुरेवो नाम । स न
इदं तस्यै चक्रं पातु तस्यै स्वाहा वाट् ताभ्युः स्वाहा ॥” य० वा० सं० १८, ४० ।

† नैम० का० ४, ४, १ ।

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्वै यच्च गावो भूरिशृङ्गा
 अयासः । अथा ह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदं भव
 भाति भूरि ॥ तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय
 यच्च गावो बहुशृङ्गा* भूरीति बहुनो नामधेयं प्र भव-
 तीति सतः शृङ्गं अयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणा-
 योद्गत मिति वा शिरसो निर्गत मिति वायासोऽयना-
 स्तच्च+ तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्द्धस्थ
 मव भाति भूरि पादः पद्यतेस्तन्निधानात्पदं पशुपादः
 प्रकृतिः‡ प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदा-
 न्येव मन्येषा मपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत्स-
 मानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्ना-
 नानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः
 पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि तच्च निर्घृतिर्निरमणा-
 हृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तथो-
 र्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ३(७) ॥

“ता वां वास्तूनि”—इति १ । दीर्घतमस आर्धम् । वैष्णवी ।
 त्रिष्टुप् । यूपावधाने विनियुक्ता, सोमहितरेकशक्ते च । वा मिति

* “भूरिशृङ्गा वःशृङ्गा” क, च ।

† “ऽवमापच” क, च, न ।

‡ “पशुपादः प्रकृतिः” क, च, न ।

§ ५० सं० १, १, १४, १ ।

इत्यतीत्यभिप्रेत्य दिवंचनम् । 'ता' "तानि" "वा" युवाभ्या मर्याद्य
 "वास्त्रानि" निवासस्थानानि 'उग्रसि' "कामयामहे" । 'गमथी'
 "गमनाथ" "यच" येषु स्थानेषु । किम् ? "गावः" रम्ययः । 'भूरिष्ट-
 ङ्गाः' "बहुष्टङ्गाः" बहुदौतयः 'अयासः' अयनाः सुहर्षं मध्यनवस्था-
 यिनः* । किञ्च ; 'अथा ह' तेषु स्थानेषु 'तत्' पदम् 'उद्गायस्य'
 उद्गमनस्य महागतेः भगवतो 'दृष्णः' † "विष्णोः" 'परमं पदम्'
 आदित्यमण्डलं स्थानम् । स्थाने हि पदसञ्ज्ञा, पदस्य इति लोकेऽपि
 वक्तारो भवन्ति । 'अव भाति' अवांगिदं सर्वं कृत्वा भाति दीप्यते ।
 भूरि बहुल्यर्थः । इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिबन्धम् ।— "भूरोति" एतद् "बहुनो नामधेयम्" ।
 "प्र भवति" हि तद् बहुधापि दीयमानम् । "शृङ्गं अयतेः" तद्वा-
 अतं भवति शिरसि । "शृङ्गातेर्वा" हिंसार्थस्य । तेन हि दिनसि ।
 "शिरसो निर्गत मिति वा" शृङ्गं परमेऽर्द्धे स्थितं परार्द्धस्यम् । अथवा
 परमर्द्धा युक्ते स्थाने स्थितं परार्द्धस्यम् । "पादः पश्यतेः" गत्यर्थस्य ।
 पश्यते हि तेन । "तन्निधानात् पदम्" यदुत्पद्यते, तत् सङ्घप मेव
 पांशौ अन्यथ वा तत् पद मित्युच्यते पत्रोर्मनुष्यस्य वा । "पशुपाद-
 प्रकृतिः" चतुर्भागसामान्यात् । "प्रभागपादः" दौनारादिपादः ।
 "प्रभागपादसामान्यादितराधि पदानि" अन्यपदानि चैवपदानि
 वा । विभागो हि तेष्वपि समान एव ॥ प्रसक्तानुप्रसक्त मिदं सुक्तम् ॥

* "अयासः अथवा वक्तारोऽतिविश्रुताः । यथा, यावो वक्तारः, यनादृशा ;
 अत्यन्तप्रकारयुक्ता इत्यर्थः ॥" सायणः ।

† "कामानां वषितुः" सायणः ।

अधुनोपसंहरति;—“एत्र मन्येषा मपि सत्वानां सन्देहा विश्वन्ते”
न केवलं गो-शब्दे पद-शब्दे वा । तेषु हि त्वेतदौत्सर्गिकं निर्वचनं लक्षणं
द्रष्टव्यम्,—“तानि” “सेत् समानकर्माणि” यदि सामान्यक्रियया
युक्तानि, ततः “समाननिर्वचनानि” एव कर्त्तव्यानि । अथ पुनः “नामा-
कर्माणि” ततो “नामानिर्वचनानि” । एवं “यथार्थं निर्वक्तव्यानीति” ॥

अधुनैव मुक्तोदाहरणैरेव तत्र सन्देहपदान्यनुक्रम्य मन्वेत्येव दर्शय-
न्नाह;—“इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रामानि” । “तत्र
निर्घृतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा” । लोके हीदं सर्वभूत-
जात मन्तर्भूतं यदभिधानानि यदाश्रयक्रियावचनाश्च शब्दा निघण्टव
उच्यन्ते, तेषां च पृथिवी प्रथमा; तस्मात् तत आरम्भः । एकविंशति
रिति सङ्ख्या (२९) । पृथिवीनामधेयानि, स्वार्थे धेय-प्रत्ययः *;
नामैव नामधेयम् । अनुक्रामानि, आनुपूर्व्येण पठितानीत्यर्थः ।
एकविंशतिरर्थान्यनुक्रामानि, एभ्योऽन्यान्यपि यानि कानि पित् स्युः,
तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा;—कु-इत्येतदसमाख्यातम् पृथिव्या
नामधेयम् । उक्तं हि;—‘नाग्निश्चित्ररक्तं याति न सन्पुत्रो न कुप्रदः’—
इति । तत्रैतस्मिन्नेकविंशके गणे “निर्घृतिः” इत्येतदभिधानम् ।
“निरमणात्” निविष्टानि रमन्तेऽस्यां भूतानीति निर्घृतिः पृथिवी ।
रमेर्धातोः (भू० आ०) । “कृच्छतेः (तु० प०)” “इतरा” “कृच्छा-
पत्तिः” दुःखसञ्ज्ञका, निर्घृतिः पाप्ना । “सा” पुनरियं समानना-
मधेयत्वात् समानश्रुतित्वात् “पृथिव्या सन्दिह्यते” । “तयोः” समान-
नामधेयत्वेऽपि सति एष कर्मज्ञतो “विभागः”,—एका निविष्टानां

* “भामहपनामधो धेयः” पा० ५, ४ १५, —वा० ।

भूतानां रमयित्री, एका पुनः कुच्छ मापादयित्री । एवं नाना-
कर्माण्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ॥

“तस्याः” कुच्छापतेः पृथिव्या अपि “एषा” निर्वाचिका ऋग्
“भवति”;— ॥ ३ ॥

य इ चकार न सो अस्य वेद य इ ददर्श हिरु-
गिन्नु तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा
निर्चरति मा विवेश । बहुप्रजाः कृच्छ्र मापद्यत इति
परिव्राजका वर्षकर्मेति नैरुक्ता य इ चकारेति करोति-
किरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा न सो अस्य* वेद मध्यमः
स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहित† स मातु-
र्योनौ मातान्तरिक्षं निर्मायन्तेऽस्मिन् भूतानि योनिर-
न्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनाय मपीतरो
योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति बहुप्रजा भूमि मापद्यते
वर्षकर्मणा शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता
जानामीति ‡ तस्मै देवतोभयस्त्रिङ्गा § प्रादुर्बभूव तान् ॥
जज्ञे तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति सास्मा एता मृच
मादिदेशैषा महेवति ॥ ४(८) ॥

* “वोऽस्य” च । “वोऽस्य” क ।

† “सादित्योऽपहितं” च ।

‡ “जानामीति” च, न ।

§ “देवतोभयस्त्रिङ्गा” क, च, न ।

॥ “तान्” च । “तान् चि” न ।

“य ईं चकार”—इति * । दीर्घतमस्य आर्षम् । त्रिष्टुप् । महाप्रते वैश्वदेवे ब्रह्मे ब्रह्मते । “अयं स शिक्ले” †—इतीय मपि तथैव समानार्षविनियोगा । जगती । द्वे अयेते अस्यवामीये । कश्चिद् “बहुप्रजाः” बहुपत्यो दरिद्रः पुरुषः स दुष्पोषत्वादपत्यानां व्यापन्नत्वात् “दुःखम्” आपद्यते । सा या तस्य कृच्छ्रापत्तिः, सैवैतस्या मृचि निश्चर्तिसम्भेनोप्यते “इति” एष “परिव्राजकाः” परिव्राजकानां मस्या मृचि मङ्गोयोऽर्थः ॥

स एष विस्तरेण प्रदर्शयते ।—‘यः’ ‘चकार’ करोति ‘ईम्’ गर्भं ‘न सः’ ‘अस्य’ गर्भस्य तत्त्वं ‘वेद’, केवलं त्वसौ कामार्त्तः पुत्रार्थी वा करोत्येव गर्भम् । ‘यः ईं ददर्श’ यस्मै पश्यति ‘दृष्टम्’ अन्तर्हितं मेतस्मिन् जठरे, एतस्मिन् वा शरीरे । ‘ईं नु’ जन्तुम् । ‘तस्मात्’ तस्यैव एष गर्भो यायात्पतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्मब्राह्मणदृष्ट्या, नेतरस्य गर्भकर्तुः । ‘सः’ पुनरेव गर्भो ‘मातुर्योमौ’ गर्भाग्रयस्थाने ‘अन्तः’ उदरे पृथ्यति, स मातुरग्रित-पौत-खीढ-भक्षितेन सप्त-विधाहारपरिणामे ततः ‘परिवीतः’ जरायुणा परिवेष्टितो यथाकाशं जायते । अथैवं ‘बहुप्रजाः’ बहुभ्यः प्रजायमानः स गर्भकर्त्ता गर्भतत्त्वं मजानानो ‘निश्चर्ति’ दुःखम् ‘आ विवेच्य’ आ विवृणोतीत्यर्थः । एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानात् यो गर्भं करोति स दुःखं मापद्यते, यस्तु अध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद, स गर्भकर्मणो निवर्त्तते, स निश्चर्ति मापद्यते । एव मस्या मृचि निश्चर्तिदेवतेत्येष परिव्राजकार्थः ॥

* ऋ० सं० १, २, १०, १ ।

† ऋ० सं० १, २, १८, ४ ।

अन्ये तु ब्रुवते * ;—यः करोति गर्भं स गर्भभृतो जन्मान्तरेषु बह्वेषु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवविद्धो निर्धृति माविशति । यो रेतः सिञ्चति, तद्रूपो भृत्यो जन्मान्तरेषु बह्व्यः प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवतीत्युक्तम् ।

“वर्षकर्मैति नैरुक्ताः” वर्षकर्मैतदुच्यते । निर्धृतिश्चात्र भूमिदुच्यते । एवं नैरुक्ता मन्यन्ते । यः करोति वर्षं, यो वा किरति सिपति । कः पुनरसौ ? मेघः । स हि वर्षस्य कर्त्ता विवेका वा । मेघाद्धि वर्षं प्रवर्त्तते । किं तस्य ? न सोऽस्य वर्षस्य तत्त्वं “वेद”, यो ददर्श यः पश्यति “आदित्योपहितम्” आदित्यस्य रश्म्यन्तर्गतं वर्षं मनभिव्यक्तम् । कस्यासौ अन्तर्गतः ? प्राट्टकाले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बह्व-प्रजाः बह्व्यः प्रजायमाना निर्धृतिं भूमि माविशतीति समस्यार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“करोति-किरती सन्दिग्धौ” धातु “वर्ष-कर्मणा” सम्बध्येते । उभयथा ह्युपपद्यते,—यः करोति यो वा सिपति । “मातान्तरिचम्” एतस्मिन् हि “भूतानि” “निर्मायन्ते” । एतद्भवकाशदानेन विशिष्टं सुपकारं करोति । भूतानां जायमानानां “द्योनिरन्तरिचम्”, आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चित् । स वायुसंयुतः सन् उदकयोनिभावं पुष्णाति । तदेतद् “वायुना” तस्य सङ्गवर्त्तं दृष्टोक्तम्,—“परिवीतो” भवति । इति शब्दसाहचर्यप्रसक्तं मुच्यते ;—“अथ मपीतरः” स्त्री-योनिः “एतस्मादेव” । असावपि “परियुतः” एव “भवति” स्थाव्या मांसेन च ॥

* “एव तर्भवासङ्केतपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिचारायात्मा आतस्य इत्येषाव प्रतिपाद्यते । * * * । एव मात्सविदा मभिप्रेतोऽर्थः ॥”—इति जन्मसाक्षात्कारां सायणः ।

एव मेतस्मिन् मन्त्रे, मैरुक्ताणां निर्घृतिशब्देन भूमिरुच्यते, परित्राजकानां छच्छ्रापन्निः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुत्वादुभय मयुपपद्यत एव । तद्यथा,—“दधिक्राव्णो अकारिषम् (च० स० ३, ७, १३, ६)”—इत्येष मन्त्रः, अन्युपस्थाने अग्निहोत्रे* ; अथ मेव चाग्निहोत्रे “दधिक्राव्णो अकारिष मित्याग्नीध्रे दधि भक्षयन्ति (आ० सू० ६, १२)”—इति दधिभक्षणे; तथाचाश्वमेधे “दधिक्राव्णो अकारिष मित्युत्थियां सर्वा जपन्ति”—इत्यश्वसन्निधावेनं पथ्यो जपन्ति महिष्या सुत्यितायाम्† । तत्रैवं सति प्रतिविनियोग मस्यान्येनार्थेन भवितव्यम् । त एते वक्त्रभिप्रायवशादन्यत्र मपि भजन्ते मन्त्राः; न हि एतेषु अर्थस्वेयन्नावधारण मस्ति; महार्था ह्येते दुःपरिज्ञानाश्च । यथाश्वारोहवैश्विष्यादश्वः साधुः साधुतरश्च वदति, एव मेते वक्त्रवैश्विष्यात् साधून् साधुतरांस्वार्थान् स्ववन्ति ।

तत्रैवं सति सन्तपोद्देशमात्र मेवैतस्मिच्छास्त्रे निर्वचन मेकैकस्य क्रियते । कश्चिच्च आध्यात्माधिदैवाधियज्ञोपदर्शनार्थः । तस्मादेतेषु यावन्तोऽर्था उपपद्येरन्—आधिदैवाध्यात्माधियज्ञाश्रयाः सर्व एव ते योज्याः, नात्रापराधोऽस्ति ॥

एव मेव मन्त्रेहाधिकार सुपजीवन्नाह;—“शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे,—सर्वा देवता जानामीति” । शाकानि यः पूणयति संहन्ति, स शाकपूणः; तस्यापत्यं शाकपूणिः आचार्यः । स सङ्कल्पयाञ्चक्रे, सङ्कर्षं कृतवान् । किम्? इति । सर्वा देवता जानामीति । “तस्मै” सङ्कल्प्य मेवं कृतवते

* दधिक्राव्णो अकारिष मा दधिक्राः श्वसा पञ्चकटोः” आ० सू० १, ११ ।

† “महिषी सुत्याय पृथवा दधिक्राव्च इत्याहुः” का० सू० १०, १, ११ ।

“देवतोभयसिद्धा” स्त्रीपुंसिद्धा; अथवा मध्यस्थानसिद्धा द्युस्थानसिद्धा च “प्रादुर्भव” । “तां” पुरतोऽवस्थितां सतीं “न जज्ञे” न ज्ञातवान्,— किं मियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति; अथवा किं मियं मध्यस्थाना अथवा द्युस्थानेति । “ताम्” अजानन् “पप्रच्छ” “विविदिषाणि त्वा” । वेदितुं मिच्छामि त्वाम्,—किं मसि पुरुषः अथवा स्त्री? इति; अथ वा किं मस्यन्तरिक्षस्थाना अथवा द्युस्थाना? इति । “सा” एवं पृष्टा सती “अस्मै” श्राकपुण्ये “एता मृचम्” “आ दिदेन्न” आदिष्टवती । किम्? इति । “एषा महेवतेति” अस्या मृचि अर्धं देवतेति, लक्ष्मैरुक्तः सा मेतस्या षष्ठः सकाशादर्थवगत्यावधारयेति—॥ ४ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीष्टता मिमाति मायुं ध्वंसनावधि श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रि मौहत् ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दङ्करोति मायु मिवा-दित्य मिति वा वागेषा* माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधि-श्रिता सा चित्तिभिर्निकरोति † मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिं वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतो वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ५(६) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २, २.

* “मिति वागेषा” उ, ङ, उ ।

† “चित्तिभिः कर्मभिर्नोचिर्निकरोति” उ, च ।

Yśa Kena Katha Prasna Munda Mandukya Upanishads, (Sans.) Fasc. VI	0	10
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6 0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each	..	10 0
Lalita Vistara, (Sans) Fasc. I—VI @ /10/ each	..	3 12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..	2 0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..	1 14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	..	9 6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..	2 8
Nṛsiṃha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1 14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each Fasc.	4	6
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	..	0 10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1 4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisishtaparvāna (Sans.) Fasc. I	..	0 10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	..	1 14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	8 2
Ditto (English) Fasc. I	..	1 0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1 4
Prākṛita Lākṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1 8
Parāśara Smṛiti (Sans) Fasc. I and II	..	1 4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	..	0 10
Srauta Sūtra of Apatamba, (Sans.) Fasc. I—VII @ /10/ each	..	4 6
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6 14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	6 10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;		
IV, 1—6; V, 1—8. @ /10/ each Fasc.	..	28 2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2 8
Sāhkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1 4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	..	0 10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	..	0 10
Śaṅkara Vijaya, (Sans) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1 4
Sāhkhya Pravachana Bhāshya, (English) Fasc. III	..	0 10
Sāhkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0 10
Sūtrata Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	..	2 0
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6 14
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	..	15 0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	..	20 0
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1 14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetāsvatara Kena Yśa Upanishads, (English) Fasc.		
I and II @ /10/ each	..	1 4
Tāṇḍyā Brāhmana, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11 14
Uttara Naiśadhna, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	6 14
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/		
each Fasc.	..	6 4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	1 4
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4 6
The same, bound in cloth	..	5 2

Arabic and Persian Series.

'Alamfirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8 2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27 8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12 4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27 8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11 14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,		
@ 4/12; thin paper	..	4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @		
1/4 each	..	28 4
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	17 8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @		
/12/ each	..	3 0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5 10
Ditto Kzādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2 8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	..	1 0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6 0

(Turn over.)

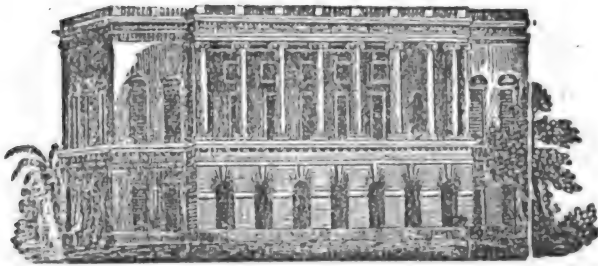
Iqbāl-námah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	14
Isábáh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each 25	8
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each 9	6
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I. 1	0
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/ 12	0
Mu'áshir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I 0	10
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each 2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each 8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each 14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each 4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each 5	10
Wis o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each 90	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) 2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) 4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) 4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) 2	0
Part II, Ohrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) 4	0
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson 3	0
5. Anis-ul-Musharrihin 3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 2	0
7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts 1	0
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2	0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1	8
10. Iqtiláhát-uz-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, svo. 1	0
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32	0
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 2	0
13. Khisánat-ul-'ilm 4	0
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 6 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 12	0
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1	0
17. Sharaya-ool-Islám 4	0
18. Tibetan Dictionary 10	0
19. Ditto Grammar 8	0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each 18	0
Nepalose Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 5	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 508.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।
THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PAÑDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.
VOL. II.
FASCICULUS III.

SCALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs.	3	2
Kávaláyana Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Aphorisms of Śaṅḍilya, (English) Fasc. I	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8	
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	1	4
Bṛihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nátaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1	4
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—7, @ /10/ each Fasc.	27	8
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Gopátha Bráhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Gopála Tápani, (Sans.) Fasc. I	0	10
Gobhilya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14

(Continued on third page of cover.)

कतमा पुनरसावृत्त? इति । उच्यते;—“अथ स शिक्ले” —इति * ।
 “अथ स शब्दायते” स एव मेघः शब्दं करोति । येन मेघेन किङ्क-
 तम् ? इति । ‘येन गौरभीष्टता’ येन माध्यमिका वागभिप्रच्छा-
 दिता सती “मिमाति मायुं” निर्मिमीते निर्वर्त्तयति मायुम्, “शब्दं
 करोति” इत्यर्थः । “मायुः, काकुत्” —इति च वाङ्नामसु पठितम् ।
 अथ वा मायुरादित्यो भवति, सर्वभूतनिर्माता । त मिवात्मानं
 निर्मिमीते । कावस्थितः ? “ध्वंसने” उदकध्वंसने उदकध्वंसने मेघे
 “अधिस्रिता” । अयं तावदर्द्धुर्ध्वो मेघान्तर्वर्त्तिन्या वाचो व्यक्ताविद्यु-
 द्रूपाया अभिधायकः; मेघरूपत्वात् पुरुषत्वाभिप्रायः । अथशय
 सुत्तरस्त्रीत्वाभिप्रायः । यैवङ्गच्छणा वा कर्मस्वरूपा, मेघशरीरा वा ।
 ‘सा चित्तिभिः’ चटचटाशब्दकर्मभिः ‘नि हि चकार’ गीचैः करोति
 ‘मर्त्यं’ मनुष्यम् । सर्वो हि विभ्यक्तस्या आसीदति अवनमति च ।
 कदा पुनर्निकरोति मर्त्यम् ? इति, उच्यते;—“विद्युद् भवन्ती” इति,
 विद्युदात्मना ख्याख्येनाभिनिर्वर्त्तमाना; तदा हि दारुणस्रटचटा-
 शब्दो भवतीति विशेषेण भयङ्करम्; न तथा विद्युद्द्रहितः । सैव
 मात्मानं माविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वासु दिक्षात्मानं वर्षेण
 प्रच्छाद्य पृथिवीम् । ततो वर्षष्युपरमे “प्रति” ‘अौहत’ “जहते”
 “वत्रिम्” प्रत्युपसंहरति रूप मात्मीयं मद्दृश्यं करोतीत्यर्थः । “वत्रिरिति
 रूपनाम” † तज्ज्ञातृत्वं स्व माश्रयं वर्त्तते । यस्मिंस्तु पक्षे मध्यस्थान-

* अ० सं० १, १, १८, ४ ।

† १भा० ०२ पृ० १० पं० ।

‡ १ भा० २१८ पृ० (१) ।

लिङ्गा युस्थानलिङ्गा वेति तस्मिन् पक्षे मेघरूपत्व मविवक्षितम्, मेघवाचो विद्युद्रूपत्वञ्च । किन्तु एतावद् विवक्षितम्,—मेघाश्रया ऋद्वती भूत्वा माध्यमिका वाक् विद्युदात्मना स्थित्वा वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षं सुदकरूपभूतं जलाशयेभ्यश्चादित्यात्मना स्थित्वा पुनरादत्ते; विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षति, आदित्यात्मना युस्थाने स्थित्वा पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि,— “वेधाभावाद्य पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि (द्वि० १२, २, ८)”—इति ॥

येषु मेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रूपा, मध्यस्थाना वाऽऽदित्यरूपा; इत्यथ मेवंक्षणे देवतातत्त्वसन्देह उपेक्षितव्यो मन्त्रदर्शनाच्च निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्रसङ्केपार्थः ॥

सा पृथिव्या सन्दिह्यत इत्यनेन सन्देहसामान्येनोदाहृतमिदं मत्रं मन्त्रं शाकपूणेरित्येव मादि ॥

अनुक्रमणं लघुलक्षितम् । तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः प्रकारो-पदर्शनार्थम्; इतराण्यभ्युद्धा निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—‘ग्मा’ * गमनात्, अस्यां गच्छन्ति भूतानि; ‘आ’ † जमनात्, जमन्ति गच्छन्ति अस्यां भूतानि;—इत्येव मादि ॥

नैद्यपुर्कास्तु याञ्छब्दान् प्रत्यर्थगणसंस्थितान् ।

छन्दोभ्योऽन्विष्य तत्त्वार्थान् निर्भ्रूयाद् योगतस्तु तान् ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

* १ भा० ७ पृ० ।

† १ भा० ८ पृ० ।

द्वितीयः पादः ।

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश हिरण्यं कस्माद्धि-
यत आयम्यमान मिति वा ह्रियते जनाञ्जन मिति वा
हितरमणं भवतीति वा* हर्यतेर्वा स्यात् प्रेषाकर्म्मणोऽ
न्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशान्तरिक्षं † कस्मादन्तरा
क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरिक्षय मिति वा
तच्च समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते समुद्रः
कस्मात्समुद्रद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येन मापः स-
म्पोदन्तेऽस्मिन् भूतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा ‡
तयोर्विभागस्तत्रेतिहास माचक्षते देवापिश्चाष्टिषेणः
शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीया-
नभिषेचयाश्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः शन्तनो
राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षत त मूषुर्ब्राह्मणा
अधर्म्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातर मन्तरित्याभिषेचितं
तस्मात्ते देवो न वर्षतीति स शन्तनुर्देवापिं शिशिश्च
राज्येन त मुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याज-
यानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं तस्यैषा भवति ॥
॥ १ (१०) ॥

* इतोऽनन्तरं "हृदयस्मर्षं भवतीति वा"—इत्यधिकम् उ-च-पु-साकच. १ ।

† "षोडशान्तरिक्षं" क, "षोडशान्तरिक्षं" उ ।

‡ "समुनन्तीति वा" ग ।

“हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” * । हिरण्यस्य नामान्युत्तराणि । कुतः ? प्रकृतेभ्यः पृथिवीनामभ्यः, पृथिव्या मेव हिरण्यं सुत्पद्यत इत्यतः पृथिव्यभिधानानन्तरं हिरण्यनामानि समाधातानि । कियन्ति पुनस्तानि ? पञ्चदश, पञ्च च दश च पञ्चदश । यानि समाधातानि । असमाधातान्यपि सन्ति,—हाटक-सुवर्ण-चामीकरण-ज्ञातकुम्भादीनि । कतमानि पुनस्तानि समाधातानि ? इति । उच्यते;—“हेम, चन्द्रं, रुक्मम्”—इत्येव मादौजि † । हितं ममेद मिति सर्वं एवैतन्न्यते, तस्माद्धेम । चन्द्रम्, चदतेः कान्तिकर्मणः ; सर्वं एव ह्येतत् कामयते । रुक्मम्, रोचतेर्ज्वलनार्थस्य; तद्धि रोचिष्णुर्भवतीति । एव मूहितव्यं सर्वं च निर्वचनम् ॥

आह;—“हिरण्यं कस्मात्” ? उच्यते;—“द्वियते आयम्यमान मिति वा” । आयम्यमानं द्वियत एव शिष्यिभिः ; कटक-इचक-स्त्रस्तिकादिभावेन विस्तीर्यमाणम् । “द्वियते जनाञ्जन मिति वा” । तेन हि व्यवहारः क्रियते । ततस्तत्रैकचावतिष्ठते, द्वियत एव सर्वदा । “हितरमणं भवतीति वा” । यस्य हि तद् भवति, तस्य हितञ्च दुर्भिक्षादिषु, तद् भवति रमणञ्चेति । तेन गृहीतेन मूषिकोऽपि रमते, किं सुत मनुष्यः । “हर्यतेर्वा स्यात् प्रेषाकर्मणः”; तद्धि सर्वैरेव प्रार्थ्यते श्लोकानुक्रमेणैव ‡ ॥

“अन्तरिक्षनामा युत्तराणि षोडश” § । षट् च दश च षोडश ।

* १ भा० १८ प्र०—१ च० ।

† १ भा० १८—१४ प्र० ।

‡ १ भा० १८ प्र० (५) इत्यम् ।

§ १ भा० १४ प्र० १ च० ।

कतमानि पुनस्तानि? “अम्बरं, वियद्, व्योम”—इत्येव मादौ-
नि* । अम्बर मम्बुम् भवति । नानाभावेन सर्वतो वियत मिति
त्रियत् । नानाप्रकार मेतद्वति भूतानीति व्योम । एव माद्यभूहि-
तव्यम् ॥

आह;—“अन्तरिक्षम्” एव तावत् “कस्मात्”? उच्यते;—
“अन्तरा” हीदं द्यावापृथिव्योरवस्थितम्; “शान्तं” च “भवति”,
पृथिव्यन्त मित्यर्थः । अथ “वा”, “अन्तरा” “इमे” द्यावापृथिव्यौ
क्षियति निवसति “इति” अन्तरिक्षम् । अथ “वा”, “त्ररीरेषु”
एतदेव “अन्तर” मध्येऽवस्थितम् “अक्षयम्” । इतराणि पृथिव्या-
दीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मादक्षयत्वादन्तरिक्षम् † ॥

“तच्च” तस्मिन् षोडशके अन्तरिक्षनामसमुदाये “समुद्रः इत्ये-
तत्” अभिधानं सुभयाभिधानम् । उभयाभिधायित्वात् “पार्थिवेन
समुद्रेण” एतेन जलान्नयेन “सन्दिह्यते” एतद्वच सन्देहपदम् ।

आह;—“समुद्रः कस्मात्”? इति । उच्यते;—“समुद्रद्रवण्य-
स्मादापः” वीक्षितरङ्गश्रीकगादिभावेन । “समभिद्रवण्येन मापः”
सर्वा एव ज्ञापो निजानुसारित्वात् समुद्र मेवाभिसुख्येन द्रवन्ति;
स हि निष्ठा भवति । “सम्बोदन्तेऽस्मिन् भूतानि” संद्व्यन्ति जल-
चराणि सत्त्वानि, सङ्गदकत्वात् । “समुद्रको भवति” । उद् इत्युदक-
नाम ‡, तदस्मिन् संसृत मिति समुद्रः । “समुनन्तीति वा” सङ्-

* १भा० १४—२१४० ।

† १भा० १०४० (१) प्रह्वयम् ।

‡ “उद्विष मुदकवन्तम्” इ० का० १०, १, १२ ।

क्रेदयतीत्यर्थः । अतो हि प्रसूतैरभोभिः सर्वं मिदं सङ्कलित्यते * ।
“तथोर्विभागः” ॥

यस्मिन्नुदाहरणो लक्ष्यते, “तत्र” “इतिहास माचक्षते” आचक्ष-
त्याः † । निदानभूतः ‘इति हैव मासीत्’—इति च उच्यते स इति-
हासः । कतमः पुनरसौ ? इति । उच्यते ;—“देवापिस्वार्ष्टिषेणः”
इत्येव मादीनि । देवापिस्वार्ष्टिषेणः, “ब्रह्मनुस्य” आर्ष्टिषेण एव
“कौरव्यौ” कुहवंशप्रभवौ “भ्रातरौ बभूवतुः” । तयोरेको यः “कनी-
थान्” “ब्रह्मनुः” नाम, “सः” आत्मानम् “अभिषेचयाञ्चके” अभि-
षेचितवानित्यर्थः । सोऽभिषिक्तः सन् राजा बभूव ; इतरः पुनर्ज्येष्ठो
“देवापिस्तपः प्रतिपेदे” । स किञ्च तौत्रेण तपसा ब्राह्मण्य मापेदे,
विश्वामित्रवत् । “ततः” तेनापचारेण ज्येष्ठातिक्रमणेन “ब्रह्मनोः”
“राज्ये” राज्ञे “द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षति” । अवर्षति देवे “तं”
ब्रह्मनुम् “ऊचुः” उक्तवन्तो “ब्राह्मणाः”,—“अधर्मास्त्वया चरितः”,—
“ज्येष्ठं भ्रातरम्” “अन्तरित्य” अतिक्रम्य “अभिषेचितम्” अभिषेक
आत्मनः कारितो यतस्त्वया, “तस्मात्” तेन मर्यादातिक्रमेष
“ते” तव राज्ये “देवो न वर्षति” प्राप्तकाष्ठं प्रतिपद्यस्व—
“इति” । “सः” एव सुक्तः “ब्रह्मनुः”, “देवापि” “शिशिच” पुनः
पुनः ब्रह्मस्य अभिगमितवानित्यर्थः । कथम् ? “राज्येन” अभ्युद्यतेन ।
अर्थमानो “देवापिस्त्वात्” काम मद्दं “पुरोहितस्ते” “असानि”
भवानि “द्याजयानि च” “त्वा” त्वां वार्षिकेन कर्मणा । न च राजा
भविष्यामि, भवानेवास्तु राज्येत्यभिप्रायः ॥

* १भा० १०४० (१५) ऋष्यम् ।

† अत० प्रा० १२, २, १, १ ।

“तस्य” देवापे: “एतद् वर्षकामसूक्तम्” आविरभूत् * । तच्च,
 “तस्य” समुद्राभिधानसन्दिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय “एषा”
 निर्वाचिका ऋग् “भवति”,—॥ १ ॥

आर्ष्टिषेणो होच मृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं
 चिकित्वात् । स उत्तरस्माद्धरं समुद्रमपो दिव्या
 असृजदर्थी अभि । आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषि-
 तसेनस्येति वा सेना सेश्वरा समानगतिवी पुत्रः
 पुरु चायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा
 होच मृषिर्निषीदन्मृषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौप-
 मन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भभ्यानर्ष-
 त्तदृषीणा । मृषित्व मिति विज्ञायते देवापिर्देवाना
 माया स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां
 कल्पाणीं मतिं चिकित्वाश्चेतनावान् † । स उत्तरस्मा-
 द्धरं समुद्रमुत्तर उद्धततरो भवत्यधरोऽधोरोऽधो न §
 धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा तस्योत्तरा भूयसे निर्वच-
 नाय ॥ २ (११) ॥

* ‘तथाचानुक्रान्तम्— इदस्यते होदशाष्टिषेणो देवापि ईष्टिकामो देवाकुहाव’—
 इति दशममण्डलीयाष्टमवतितससूक्तस्याष्टोपक्रमे सायणः ।

† “स्वयम्भभ्यानर्षेण ऋषयो भवन्ति तदृषीणा” क । “स्वयम्भभ्यानर्षेण ऋषयो
 ऽभवंस्तदृषीणा” च ।

‡ “चेतनवान्” च ।

§ भवत्यधरोऽधो न” क ।

“आष्टिषेणः ष्टिषेणस्य पुत्रः, इषितसेनस्येति वा” । अन्यक-
 ष्यान्तरीणोऽन्यकनपान्तरीणस्यैव श्रान्तनोर्वर्षार्थीये कर्मणि होहत्त्वे
 वृत्तो ‘होचं’ कर्म प्रति ‘निषीदन्’ उपविष्टवान् । ततोऽपि “देवापिः”
 नाम नाम्ना “देवसुमति” देवानां कल्याणीं मति सुदकसम्प्रदाना-
 भिसुखीं कर्तुं “चिकित्वा” जानानः । स हि तथाऽस्त्रौत, यथा
 देवाना सुदकसम्प्रदानाभिसुखौ मतिरभूत् । ततः परितुष्टेषु देवेषु
 ‘सः’ देवापिः ‘उत्तरस्मात्’ अन्तरिक्षात् समुद्राद् ‘अधरं’ समुद्रं
 पार्थिवं प्रति । एष विभागः समुद्रयोः । ‘अपो दिव्याः’ प्रशस्ताः सस्य-
 सम्यत्करीः ‘असृजत्’ अचारयत् । किंलक्षणाः ? ‘वर्धाः’ वर्षभूताः,
 ‘अभि’ सर्वभूताना मुपरि । स देवाप्यधिकारे * वर्त्तमान एतदक-
 रोत् । अन्यस्मिन् कल्पेऽपि देवापिर्ममाप्येतदेवास्त्रित्येवं वर्त्तमाने-
 नाभिसम्बध्यत इति समस्तार्थः † ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।— ष्टिराद्युधविशेषः, तद्दङ्गला सेना यस्य,
 सोऽयं ष्टिषेणः । इषितसेनो वा नित्यमेव प्रेषितसेनः शत्रून् प्रति ।
 “सेना, सेनरा” । इनेतीश्वरनाम ‡, तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता
 भवन्ति । “समानगतिर्वा” समान मेक मर्थं सुहिंस्र जयाख्य मेतीति
 सेना । “पुत्रः, पुरु चायते” सङ्गपि यत् पित्रा पापं कृतं भवति,
 ततोऽयं चायति पुत्रः । “निपरणादा” निपृणाति निददाति ह्यथौ
 पिण्डान् पित्रभ्यः इति पुत्रः । अथ वा “पुम्” इति “नरकं”
 नरकस्थानं मुच्यते, “ततस्त्रायत इति वा” पुत्रः § । “ष्टिर्दशनात्”

* “देवाप्यधिकारे” क ।

† अ० सं० ८, ५, १९, ५ ।

‡ १भा० १८९ ४० (४) ।

§ म० सं० ८, १२८ ।

पश्यति ह्यसौ सूक्ष्मानर्थान् । “सोमान् दर्शेत्यौपमन्यवः” । मन्त्राः
 सोमाः, तानसौ तारकेण ज्ञानेन पश्यतीति “औपमन्यवः”
 आचार्या मन्यते । ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नर्थं दर्शयति;—“तद्यदेना-
 स्तपस्यमानान् ब्रह्म०”-इत्यादि । ‘तत्’ एतत् । उच्यते;—यत्-
 कृत मृषीणा मृषित्वम् । ‘यत्’ यस्मात् ‘एनान्’ तपस्यमानान्
 तप्यमानान् ‘ब्रह्म’ ऋग्यजुःसामाख्यं ‘स्वयम्भु’ अकृतकम् अभ्यागच्छत्;
 अनधीत मेव तत्त्वतो ददृशुः तपोविशेषेण । ‘तद्मृषीणा मृषित्वम्’
 —इत्येवं ब्राह्मणोऽपि “वि” विचार्यमाणं “ज्ञायते” । “देवापिः,
 देवाना माप्या” स हि स्तुतिभिर्देवानाप्नोति, हविःसम्पदानेन च ।
 “उत्तरः, उद्धततरः उद्धततरो भवति” उपरिष्ठादवस्थानात् । “अ-
 धरः, अधोरः” । किं मुक्तं भवति ? अध एवासौ चरति । “अधः”
 पुनः “न धावति” । तस्य ह्यधोगतित्वादेव “ऊर्द्धगतिः प्रतिषिद्धा” ॥

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । किं मुक्तं भवति ? ‘तस्य’
 एवार्थस्य प्रकृतस्य यथोत्तरस्मात् समुद्राद् वृष्टि मयात्त देवेभ्यो
 देवापिः, यथा च पौरोहित्य मकरोत् ; यथा वा अयाजयच्छन्तुः
 वर्षार्थी, येन कर्मणा । ‘भूयसे’ बज्जतराय ‘निर्वचनाय’ ‘उत्तरा’
 एषा—॥ २ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होचार्य वृतः कृपय-
 न्नादीधेत् । देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो वृहस्पतिर्वाचं
 मस्मा अयच्छत् ॥ शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा श मस्मै-
 तन्वा अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं दधति होचाय

वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति
 वृष्टियाचिनं* रराणो रातिरभ्यस्तो वृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्
 सोऽस्मै वाच मयच्छद् वृहदुपव्याख्यातम् ॥ ३ (१२) ॥

इति द्वितीयाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ २, ३.

थद्देवापिरिति † । ‘यत्’ यस्मात् ‘देवापिः’, ‘शन्तनवे’ राशे
 “पुरोहितः” पुरोहितो ह्येवाग्निकर्मणि व्याप्रियते ; स पुरोहितः सन्
 देवापिः “होत्राय” होत्रकर्मणे वर्षार्थीये कर्मणि “वृतः” सन् ‘कृपयन्’
 “कृपायमाणः” राज्ञः ‘अदीधत्’ “अन्वध्यायत्” वृष्टिर्भवेदिति । तं
 “देवश्रुतं” देवापि मेनं ‘वृष्टिवनिं’ “वृष्टियाचिनं” “रराणः” अददत् ।
 “वृहस्पतिः” तस्मिन्नेव कर्मणि “ब्रह्मा आसीत्” ब्रह्मन्नेऽवस्थितः । “सः”
 “अस्मै” वर्षसाधिकां “वाचम्” “अयच्छत्” अदददित्यर्थः । तथा वाचा
 तदनुगृहीतया देवान् स्तुत्वा तेभ्यो वर्षं मल्लभतेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिबन्धम् ।—“शन्तनुः” कस्मात्? इति । उच्यते ;—
 स हि कश्चिद्रोगार्त्तं दृष्ट्वा ब्रवीति हि “तनोः शं” तव “अस्तु
 इति” ; ततोऽसावगदो भवति । अथ “वा” “अ मस्मै तन्वा
 अस्त्विति” एव मसावाशास्ते । श मिति सुखनाम ‡ । तनुः शरीरं
 तदसौ नित्यं शरीरायाशास्ते । “पुरोहितः” शान्तिकर्षाष्टिकाभि-
 चारिकेषु कर्मसु “पुर एनं दधति” राजानः पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।

* ‘वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं’ उ, च ।

† अ० सं० ८, ५, १२, १ ।

‡ १भा० १२८ ४० (१८) ।

“देवश्रुतं”, “देवाः” हि “एमं” स्तुतीरुच्चारयन्तं “शृण्वन्ति” इति
 देवश्रुतं, तं देवश्रुतम् । “रराणः” इति “रातिः” दानार्थः *
 “अभ्यस्तः” ॥

“हृद्दुपव्याख्यातम्” । “हृद्दिति महतो नामधेयम्,† परि-
 वृढं भवति”‡ इति । मन्त्रनिदानद्वारेण धर्मोऽथ मय दर्मितः ।
 ज्येष्ठे तिष्ठति कनौद्ययो राज्यप्राप्तिर्धर्मोऽतिक्रमः । धर्मातिक्रमे च
 देवो न वर्धतीति । निरुक्तपक्षे,— अष्टिषेणो मध्यमः, तदपत्य मय
 मग्निः पार्थिव आष्टिषेणो देवापिः, स मन्त्रनवे सर्वस्यै यजमानायेति
 योज्यम् । हृद्दस्यतिर्वाचस्यतिरिति मध्यमः । स्तनपितृस्त्वक्षणां वाचं
 नित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

* १भा० २५५ प्र० (४) ।

† १भा० २०० प्र० (४) ।

‡ १भा० ११४० ११ पं० ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

—*—

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च यानि
त्वस्य प्राधान्येनीपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः
कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषा मादीप्तो
भासेति वादितेः पुत्र इति वाल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्या-
न्नाये सूक्तभाक् सूर्य मादितेय मन्यासा* मपि देव-
ताना मादित्यप्रवादा स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य
वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरु-
णयोः । आदित्या दानुं न स्पती दानुपती । अथापि मित्र-
स्यैकस्य । प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य
शिक्षति व्रतेनेत्यपि निगमो भवत्यथापि † वरुणस्यैकस्य ।
अथा वय मादित्य व्रते तव । व्रत मिति कर्मनाम
वृणोतीति सत इद मपोदरद् व्रत मेतस्मादेव निवृत्ति-
कर्म वारयतीति सतो ‡ ऽन्न मपि व्रत मुच्यते यदा-
वृणोति शरीरम् ॥ १ (१३) ॥

* 'मादितेय मदितेः पुत्र मेव मन्यासा' क, च ।

† "भवति । अथापि" क, च ।

‡ "व्रत मिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सत इद मपोदरद् व्रत मेत-
स्मादेव वृणोतीति सतो" क, च, ग, च । "निवृत्तिः कर्म" क, च ।

लोकाभिधानाधिकारेणैव मुच्यते;—“साधारणान्युत्तराणि षट्,
दिवश्चादित्यस्य च” इति । समानं भ्रियन्ते इति ‘साधारणानि’
नामानौत्यधिकारो वर्त्तते । अतएव ‘उत्तराणि’ प्रकृतं मपेक्ष्य ।
किञ्चात्र प्रकृतम्? अन्तरिक्षनामानि (१भा० २४४०) । तेभ्य
इमान्युत्तराणि (१भा० २२४०) । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्’(६) ।
कयोः पुनः साधारणानि ? ‘दिवश्चादित्यस्य च’ । कतमानि पुन-
स्तानि ? “स्वः, ष्ट्रिः, नाकः”—इत्येव मादीनि* । “यानि त्वस्य”
आदित्यस्य “प्राधान्येन” वर्त्तन्ते प्रधानस्तुतिभाञ्जि नामानि,—“सविता,
भगः, सूर्यः, पूषा”—इत्येव मादीनि (१भा० ४६०४०), “तानि
उपपरिष्ठाद् (द्वै०का० ६,२,१—३; ६) व्याख्यास्यामः” सप्तदशे-
ऽध्याये । इमानि तु नैघण्टुकानि संसृष्टरूपाणि च द्युनामभिः साक
मित्यत इह नैघण्टुक-प्रकरणे निरुच्यन्ते ॥

आह;—“आदित्यः” एव तावत् “कस्मात्?” इति । उच्यते;—
शृणु । “आदत्ते” ह्यसौ “रसान्” रश्मिभिरित्यादित्यः । “आदत्ते
भासं ज्योतिषाम्” तदुदये हि सन्नादीनां प्रभानाशो भवत्येव ;
यहापेक्ष मेतत् । “आदीप्ता भासेति वा” सर्वतो ह्येष भासा
आदीप्त आहृतो भवति । “अदितेः पुत्र इति वा” अदितिर्देवमा-
ता, † तस्याः पुत्रः, सोऽयं मादितेयः सन्नादित्य इत्युच्यते ।

“अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्यान्नाये सूक्तभाक् सूर्यं मादितेयम्”

* १भा० २२४० ४ख० ।

† निघण्टुनामसूक्तपन्थीयैः पञ्चभिरध्यायैः सप्त सङ्कलनयाऽस्य भाष्यस्य द्वादश
रवाध्यायः सप्तदश उच्यन्ते ।

‡ ‘अदितिरदीना देवमाता’ निघ० जैन० का० ४, ४, १ ।

इति । 'अल्पप्रयोगम्' अल्पविषयम् । 'तु' ब्रह्मो विशेषणार्थः ; एत-
 देवाल्पप्रयोगविषयम्, इतराणि सविह-भग-पूषादीनि बह्वप्रयोग-
 विषयाणि 'अस्य' आदित्यस्य । कान्यप्रयोगविषयम्? 'आर्चाभ्याम्नाये'
 ष्वचो यस्मिन्नभ्युपर्युपर्याम्नाताः, सोऽथ मार्चाभ्याम्नायो दाशतयः *,
 तस्मिन्नल्पप्रयोगविषयम् । एतददितेः पुत्रत्वाभिप्राय मभिधानम् ।
 आदितेय इति 'सूक्तभाक्' एव चैतदभिधानम्, न हविर्भाक्; न
 ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना हविराध्वर्यवे षोदितपूर्वं मस्ति † ।
 यथा त्वेतत् सूक्त मेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते, तथेदं मुदाहरणम्,—
 'सूर्यं मादितेयम्' इति "यदेदेन मर्धुर्ध्विष्यासः (ऋ० सं० ८, ४,
 १२, १)"—इत्यस्या मृचि ‡ । अन्ये तु मन्यन्ते,—आदित्य इत्ये-
 तदेवाल्पप्रयोग मिति । तच्च त्वेतद् विरुद्ध्यते,—सूक्तभागिति ।
 हविरपि ह्यनेनाभिधानेन षोद्यते,—“आदित्यं बह्वरूपं मालभत”
 —इति । “तस्य च पशोरेतत् षस्त्वं मादित्यो देव उदगात् पुर-
 स्नात्”—इति । अथ चैव मन्यथा वाक्यद्वयविभागेन स्यात्;—
 अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये आदित्य इति हविर्भाक्, न
 सूक्तभाक् †; अल्पं हविः, सूक्तभागविषय मित्यर्थः । इदन्वयत्;—
 सूक्त मेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते, कदाचिदपि हविः । तद्यथा—“सूर्यं
 मादितेयम् (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)"—इति ॥

आदित्यशब्दप्रसक्त माह;—एवम् “अन्यासा मपि देवतानाम्”

* इन्द्रमण्डलात्तस्य ष्वचसंविनापन्यः ।

† दे० का० ०, १, १ इत्यत्रम् ।

‡ दे० का० ०, १, १ इत्यत्रम् ।

§ “हविर्भाक् सूक्तभाक्” च ।

इति । देवता यज्ञ मपेक्ष्येद मुच्यते ;—“आदित्याभिधानप्रवादाः
स्तुतयो भवन्ति” । “तद्यथा एतद्” उदाहरणजातम् ;—“मित्रस्य
वरुणस्वार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्य इति” । “इमा गिरि आदि-
त्येभ्यो घृतशूः”—इत्यस्या मृचि सर्व एवादित्यप्रवादाः स्तुत्या
स्त्रयन्ते * ॥

“अथापि मित्रावरुणयोः” आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति ।
तद्यथा ;—“आदित्या दानुनस्यती † । दानपती” । “ता सप्तजा० —
वङ्गरम्” ‡ । गायत्रीयं गृह्यमदेन दृष्टा । अभिप्लवस्य षडहस्य
द्वितीयेऽहनि प्रउगं नाम शस्तम्, तत्र “अयं वां मित्रावरुणा स्तुतः
सोमः (च० सं० १, ८, ७, ४)”—इत्येष त्वचः † शस्यते, तस्योत्तमा ॥
एषा । ‘ता सप्तजा’ तौ सन्दीप्तौ “घृतासुती” तौ हि घृत मुदक
मासुवाते, वर्षकर्मणा जनयतः । ‘आदित्या’ अदितेः पुत्रौ ‘दानुन-
स्यती’ दानाना मीशान्ते तौ यजमानैः सम्यक् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च
संसेवितौ सन्तौ ‘सचेते’ प्रतिसंसेवेते यजमान मभिमतैर्दानैः ।
‘अनवङ्गरम्’ अनवरुध्यमानावित्यर्थः । यजमानविशेषणं वा युक्तम् ।
न हतघ्नौ, शक्रौ च दातु मित्येवं मित्रावरुणावत्र स्त्रयेते ॥

* ‘इमा गिरि आदित्येभ्यो घृतशूः’ सुनाश्राजभ्यो जुह्वा जुषोमि । श्रुचोऽनु मिषो
च सुमा भेरो नक्षत्रिजातो वरुणो दक्षो वंशः ॥ च० सं० १, ७, १, १ ।

† च० सं० १, १, ११, १. कित्त १, ८, ८, १ ।

‡ “ता सप्तजा घृतासुती आदित्या दानुनस्यती । सचेते अनवङ्गरम्”
च० सं० १, ८, ८, १ ।

§ च० सं० १म० ४१ख० ४, ५, १ च० ।

॥ चन्त्या, हतौयेति यावत् । च० सं० १म० ४१ ख० १ चम् ।

“अथापि मित्रस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति । तद्यथा,—
 “प्र स मित्र० —० दूरात्” * । अयं मय्यन्ये बहवो निगमा इत्यपि-
 शब्दः । प्र स मित्रेति विश्वामित्रेण दृष्टा, चिष्टुप् । मैत्रस्य चरोः पुरो-
 ऽनुवाक्या । ‘प्र अस्तु’ प्रकर्षणास्तु भवतु । हे ‘मित्र !’ ‘आदित्य’
 अदितेः पुत्र । ‘स मर्त्तः’ स मनुष्यः ‘प्रयस्वान्’ अन्नवान् । यः किं
 करोति ? ‘यः’ ‘ते’ तुभ्यं ‘शिक्षति’ ददाति ‘व्रतेन’ कर्मणा, निर्वपण-
 प्रोक्षणादिना संकृत्येदं हविस्वरुलक्षणम् । किञ्च, एव मतिप्रभावस्त्वं
 येन स मर्त्तो यस्तव यथा ‘त्वोतः’ त्वत्परिग्रहे वर्त्तमानः, त्वया
 रक्षितः ‘न’ केनचित् प्रत्यनीकभृतेनातिबलेनापि शत्रुणा ‘हन्यते’
 हिंस्यते । ‘न’ चाहतोऽपि स च ‘जीयते’ वशीक्रियते केनचित् ।
 न च केवलं शत्रुणा मनाष्टव्यः ? ‘न’ ‘एनं’ त्वेतां सन्तम् ‘अंहः’ अपि
 पापं मपि ‘अप्नोति’ व्याप्नोति यद् ‘अन्तितः’ अन्तिकात् समीपात्,
 यत् स्व-शरीरादेव वाङ्मनस्येष्टानिमित्तं मुत्पद्यते पापम्, तदुत्पत्ति-
 समकालं मेव त्वदनुग्रहादपध्वस्यते, ततस्त्वेनं न व्याप्नोति । न च
 केवलं यदन्तिके उत्पद्यते, तदेवैतं न व्याप्नोति ; किन्तर्हि ? यदपि
 ‘दूरात्’ पुत्रभ्रातृजायादिद्वारेणैव मास्कन्दति, तदपि ‘न’ एनम्
 अभिव्याप्तुं शक्नोति त्वेतां सन्तम् । एवं महानुभावस्त्वम्, ततस्त्वां
 स्तुमः इत्यभिप्रायः ॥

“अथापि वरुणस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति । तद्यथा,—
 “अथा वय मादित्य व्रते तव” इति । “उदुत्तमं वरुण ० — ० तथे

* प्र स मित्रं मर्त्तो^१ अस्तु प्रयस्वान् यस्तु आदित्यं शिक्षति व्रतेन^२ । न हन्यतु न
 जीयते त्वेतां नेन मर्त्तो^३ अन्तिकेनापि न दूरात् ॥ अ० सं० १, ४, ५, १ ।

स्थाम”* । अनया चिद्युभोपाहृतः इन्द्रःत्रेपो वरुणं स्तुतवान् ।
 आत्मानं मोक्षयिष्यन् † । वरुणप्रसासेष्ववभृथेष्टौ वारुणा मिष्यां
 इविषः पुरोऽनुवाक्येयम् । हे ‘वरुण !’ चिषु स्थानेषु—अधो मध्ये
 उपरिष्ठात्, ‘वयम्’ आवङ्गाः खैः पार्श्वेभ्योऽतोऽन्तः क्रूमः ।—स्तुत्या
 इविषा चोपसृप्तस्त मस्माभिरतस्तावत् ‘उत्तमं’ ‘पात्रम्’ उपरिष्ठा-
 दवस्थितम् ‘अस्मत्’ अस्मत्तः ‘उत् अथाय’ ऊर्द्धं अथय । उच्छृत्य
 च विमुञ्चास्मानपीडयन् । योऽपि चायं ‘अधमः’ ते पात्रः अस्मात्
 वर्त्तते, एनम् अर्वाक्षम् ‘अव’ अथय अवमुञ्च । तथाच योऽप्ययं
 ‘मध्यमः’ ते पात्रोऽस्मान्मध्ये वर्त्तते, एन मपि तथैवावस्थितस्त मन-
 भिसर्जयन् ऊर्द्धं मधो वा अदुःखयन्नस्मान् ‘वि’ अथय विमुञ्च ।
 अथैवं त्वया ‘वयं’ सर्वविमुक्तपात्राः सन्तो हे ‘आदित्य’ अदितेः
 पुत्र ! वरुण ! ‘अनागसः’ अपापाः संशुद्धसर्वकिञ्चिदाः । एतदेव
 हि यौगन्दीर्घं पात्रमथ मागः, तेनावमुक्ताः सन्तः ‘तव’ एव ‘व्रते’
 तवैव परिचरणकर्मणि ‘अदितये’ चात्मनोऽदीनत्वाद्य अनुपक्षयाच
 आदरवन्तः स्थिताः ‘स्थाम’ इत्याश्रीः ॥

निगमप्रसक्त मुच्यते ।—“व्रत मिति कर्मनाम (१ भा० १६५
 पृ०), “वृषोतीति” । एवं कर्त्तारि कारके “सतः” वृषोतेः ; तद्धि
 कर्म इन्द्रमस्य व्रतं सदावृषोति कर्त्तारम् । “इदं मपीतरद् व्रतं मेत-

* “उत्तमं वरुणं पार्श्वे मस्मादवोभृथं वि मध्यमं अथाय । अधो वृष मीदित्य व्रते
 तवार्वाक्षसु, अदितये स्थाम ॥” ऋ० सं० १. १, १५५ ।

† “नं सचिन्तोवाच वरुणाच वै रामे नियुक्तोऽसीति, त मेवोपचावेति, स वरुणं
 राजानं मुपससारात् उत्तराभिरैकचिन्मता (ऋ० सं० १, १, १४, १—१८, ५ ऋ०)”
 रे० प्रा० ७, २, ४ ।

स्मादेव”, “निरुक्तिकर्म” यमनियमाख्यं वषिर्वेदिकं मान्मर्वेदिकं वा ;
 यदग्निषन्निधावुपेयते, तत्पुनः “वारयतीति” एवं “सतः” ; तद्विष-
 येषु प्रवर्त्तमानं* पुरुषं ख्यादिषु वारयति, तदनुसृत्य स पुरुषो निव-
 र्त्ततेऽवकीर्षी†, भविष्यामीत्येतस्माद् भयात् । “अन्नं मपि व्रतं सुच्यते ;
 यदावपोति व्ररीरम्” । रस-शोणित-मांस-मेदो-मज्जास्थिभावेन
 विपरिणममानम् ॥ आदित्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तं मिदं सुक्तम् ॥ १ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतेो र-
 सान्त्खृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वैतेन द्यौर्ब्या-
 ख्याता‡ । पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्णं इति
 नैरुक्ताः संस्पृष्टा§ रसान्त्संस्पृष्टा॥ भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो
 भासेति वाय द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च¶ । नाक
 आदित्यो भवति** नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ
 द्यौः क मिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत् । न वा
 अमुं खोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् । न वा अमुं कोकं
 जग्मुषे†† किञ्च नासुखं पुण्यकृतो ह्येव तच्च गच्छन्ति‡‡

* “वर्त्तमानं” रोष्-मु० ।

† “ऽवकीर्षी” रोष्-मु० ।

‡ क-च-न-पुलकेषु रश्चैव द्वितीयव्यञ्जसमाप्तिः ।

§, ॥ “संस्पृष्टा” च, न, क ।

¶ क-च न-पुलकेषु रश्चैव द्वितीयव्यञ्जसमाप्तिः ।

** इतोऽनन्तरं “नेता रसानां” — इत्यधिकः पाठः क, च ।

†† “खोकं मतवते” क, च ।

‡‡ क-च-न-पुलकेषु रश्चैव चतुर्थव्यञ्जसमाप्तिः ।

गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ
 द्यौर्यत् पृथिव्या अधि दूरङ्गता भवति यच्चास्यां ज्योतीं-
 षि गच्छन्ति * । विष्टवादित्यो भवत्याविष्टो रसाना-
 विष्टो भासं ज्योतिषा माविष्टो भासेति वाथ द्यौरा-
 विष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यद्विष्टश्च † । नभ आदित्यो भवति ‡
 नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि § वा भन एव स्याद्वि-
 परीतो न न भातीति वृत्तेन द्यौर्याख्याता ॥ २ (१४) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २,४.

अधुना प्रकृतमेवोच्यते ;—“स्वरादित्यो भवति” ¶ । “सु अरणः”
 सुगमन इत्यर्थः । अथ वा सुष्टु तर्मांषि ईरयतीत्यर्थः । अथ वा
 विशेषणविशेष्यभावेन एते वाक्ये स्याताम् । किं मुक्तं भवति—
 सु अरणः ? इति । उच्यते ; “सु ईरणः” इत्येव । “खृतो रसान्”
 सुष्टु रसानादातु मृतो भौमान् आन्तरिक्षांश्च । “खृतो भासं ज्योति-
 षाम्” सुष्टु ग्रहनक्षत्रादीनां ज्योतिषां भास मादातु मृतो गतः ।
 “खृतो भासेति वा” सुष्टु परिगतो भासेति वा ; सर्वतो ह्येष
 परिगतो दीप्ता भवति ॥

* क-ख-ग-पुस्तकेषु इदमेव पञ्चमच्छलसमाप्तिः ।

† क-ख-ग-पुस्तकेषु इदमेव षष्ठच्छलसमाप्तिः ।

‡ इतोऽनन्तरं “नेता रसानां” इत्यधिकः पाठः क, ख ।

§ “ज्योतिषां प्रभवोऽपि” क, ग, ख ।

॥ क-ख-ग-पुस्तकेषु इदमेव सप्तमच्छलसमाप्तिः ।

¶ १भा० २०० प्र० (१) ।

“एतेन द्यौर्वाख्याता” । उक्तं हि ‘तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि (१८५५०१०५०)’—इति । सापि हि सु अरणा ओभनगमना भवति, ओभनं वा अस्या मर्यत इत्येव मादि यथा-सम्भवं योज्यम् ॥

“पृथिरादित्यो भवति” * । आह ;—कस्मात् ? उच्यते ;—“प्राश्रुत एनं वर्ष इति नैरुक्ताः” । ‘प्राश्रुते’ प्रकर्षेण व्याप्नोति ‘एनम्’ आदित्यं ‘वर्षः’ प्रोज्वलः ‘इति’ ‘नैरुक्ताः’ मन्यन्ते । “संस्पृष्टा † रसान्” च हि नित्यकाल मेव रसानां संस्पृष्टा भवति । तस्य तदेव कर्म ; वक्ष्यति,—“अथास्य कर्म रसादानम् (इ० का० ७, १, ४)” —इति । “संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम्” । आदित्य-संस्पृष्टादेव गहनक्षयचन्द्रमसां भासो जगन्ति । “संस्पृष्टो भासेति वा” दीप्त्या ह्येव सर्वतः संस्पृष्टो भवति ॥

आह ;—“द्यौः” कस्मात् पृथिः ? उच्यते ;—सापि हि “संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुष्पकङ्कित” ॥

“वाक आदित्यो भवति” † । आह ;—कस्मात् ? उच्यते ;—“नेता भासां” सर्वासु दिक्षु । “ज्योतिषां” च “प्रणयः” ; अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालप्रान्तोपसङ्गं ज्योतिषकं बभ्रमौति ॥

“अथ द्यौः” कस्मान्नाकः ? इति । उच्यते ;—“क मिति सुख-नाम (१भा० २९८५०)” । आह ; ततः किम् ? इति । गृह्युः—

* १भा० २०० ५० (१) ।

† “संस्पृष्टा” इ०-क, ७ ।

‡ १भा २०० ५० (१) ।

“तत्प्रतिषिद्धं” सत् पुनरपि “प्रतिषिध्येत” । किम्? इति । उच्यते;—
तत्प्रतिषिद्धमानम् ‘अकम्’ भवति, असुख मित्यर्थः ; पुनरपि च
प्रतिषिद्धमानं ‘नाकम्’ भवति । ततो द्विः प्रतिषेधः प्रकृत मापा-
दयति ; नाक मित्युक्ते सुख मिति प्रतीयते । ब्राह्मण मपि चैत-
स्मिन्नर्थे भवति ;—“न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम्”—
इति । आह ;—किमुक्तं भवति ? “अमुम्” एव “लोकं” सुलोकं
“जग्मुषे” गतवते “न” “किञ्च” किञ्चित् नाकं “नासुखम्”
इत्यर्थः । किङ्कारणम्? य एव हि “पुण्यकृतो” भवन्ति, ते “एव
हि” “तत्र गच्छन्ति” न च पुण्यकृतां दुःखेन भवितुं न्याय्यम् ॥

“गौरादित्यो भवति” * । आह ;—कस्मात्? उच्यते ;—“गम-
यति” ह्यसौ “रसान्” आत्मानं प्रति, उपचयं वा गमयति । किञ्च,
“गच्छत्यन्तरिक्षे” स एवात्मना ॥

“अथ द्यौः” कस्माद् गौः? इति । उच्यते ;—“यत्” यस्मादिद्यं
गौः “पृथिव्याः” “अधि” उपरि “दूरम्” अध्वानं “गता भवति” ।
किञ्च, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां” “ज्योतीषि” यद्गन्तव्यतारका-
दीनि “गच्छन्ति” तस्माद् गौः ॥

“विष्टयादित्यो भवति” † । आह ;—कस्मात्? उच्यते ;—आ-
भिसुख्येन हि एष “रसान्” भौमानान्तरिक्षाञ्च “आविष्टः” प्रविष्टो
रश्मिभिरादातुम् । किञ्च, आभिसुख्येन “आविष्टो भासं” “ज्योतिषां”

* १भा० २०८ पृ० (४) ।

† १भा० २०९ पृ० (५) ।

गहादीनाम् । अथ वा अथ मेवाभिमुख्येन “आविष्टा भाषेति वा”
सर्वतो ह्येष सन्दौप्तो भवति ॥

“अथ द्यौः” कस्माद् विष्ट्? इति । उच्यते;—इय मपि हि
“आविष्टा” “ज्योतिर्भिः” ग्रहनक्षत्रादिभिः, ये चान्ये पुण्यस्तस्मैश्च
तस्माद् विष्टिषिति ॥

“नभ आदित्यो भवति” * । आह;—कस्मात्? उच्यते;—
“नेता” ह्येष “भाषा” सर्वासु दिक्षु, “ज्योतिषां” च “प्रणयः”
व्याख्यात मेतत् । “अपि वा भन एव स्यादिपरीतः” भनः भासनः
सन् नभ इत्युक्ते विपर्ययेण । “न न भातीति वा” न न भाति,
भात्येवेति नभः ॥

“एतेन द्यौर्याख्याता” सापि ह्यादित्यवन्नेचौ भाषा मित्यादि
योष्यम् ॥ २ ॥

॥ इति निबन्तौ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २,४.

* १भा० २०८ पं (९) ।

॥ पञ्चमः पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्यममात्तेषा
मादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिर्द्विक्रामान्युत्तरा-
ण्यष्टौ दिशः कस्माद्दिशतेरासदनादपि वाभ्यगनात्*
तच्च काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति † काष्ठा
दिशो भवन्ति क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो
भवन्तीतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठो-
च्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि ‡ काष्ठोच्यते
क्रान्त्वा स्थितो भवत्यापोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा
स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १ (१५) ॥

आदित्यसम्बन्धेनैव “रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश” १। “रश्मि-
र्यमनात्” उदकस्य अश्वानां वा । “तेषां” “पञ्च” यानि “आदितः”
तानि “साधारणानि” “अश्वरश्मिभिः” । कतमानि पुनस्तानि ?
“खेदयः, किरणाः”—इत्येव मादीनि ॥ । खे दयन्ते खे गच्छन्ति
इति खेदयः ; किरणा विचिन्ना भवन्ति ॥

* “वाभ्यगनात्” च ।

† “सत्त्वस्य नाम भवति” क, च ।

‡ “भवत्याज्यन्तोऽपि” क ।

§ १भा० २१४० ५ख० ।

॥ १भा० २१—२८ ४० ।

“दिङ्नामान्युत्तराष्टौ” * । आदित्योपसङ्घा एते हि दिङ् इत्यादित्यनामभ्यः उत्तराणि दिङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? अष्टौ । कानि पुनस्तानि ? “आताः, आत्राः, उपराः”—इत्येव मादीनि † । आताः, आगता ह्येतास्तं त मर्थं प्रति भवन्ति । आत्राः, अभ्यश्रुवते ह्येताः सर्वं मेव यदस्ति किञ्चित् । उपराः, सर्वं मेव ह्येता उपरस्य रता भवन्तीत्युपराः ॥

आह ;—“दिङ् कस्माद्” ? “दिङ्गतेः” अतिसर्जनार्थस्य (तु० ७०); अतिसृज्यन्ते ह्यासु ह्यविरादीनि देवतानाम् । अथ वा “आसदनात्” तं त मर्थं प्रत्येता आसन्ना भवन्ति । “अपि वाभ्यश्रुनात्” अभ्यश्रुवते ह्येतास्तं त मर्थम् ॥

“तच्च काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति” । तद्यथा;— “काष्ठा दिशो भवन्ति” ‡ । आह ;—किङ्कारणम् ? इति । उच्यते ; “क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति” क्रान्त्वा ह्येतास्तं त मर्थं प्रति गत्वा स्थिता भवन्ति ; न हि तदस्ति, यचेमा न सन्ति । “काष्ठा उपदिशो भवन्ति” । “इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति” ता अपि हीतरेतरं क्रान्त्वा दिग्भिः साकं स्थिता भवन्ति । “आदित्योऽपि काष्ठोच्यते” । “क्रान्त्वा स्थितो भवति” असावपि स्वस्थानं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति । “आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते ; क्रान्त्वा स्थितो भवति” । आज्यन्तोऽपि श्रपथान्तः काष्ठोच्यते ; असावपि स्वप्रदेशं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति । “आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते” । ता पुनर्द्वयः,—

* १भा० २८४० (१८०) ।

† १भा० २८—४१४० ।

‡ १भा० ४१४० (५) ।

स्यावराञ्चास्यावराञ्च । तत्र, “क्रान्वा” गत्वा जलाशय मेताः “स्थिता भवन्तीति स्यावराणाम्” काष्ठात्वम् । अस्यावराणां पुनः क्रामन्ते चैताः, न क्वचित् तिष्ठन्तीति काष्ठा मेघा आपः ॥ १ ॥

मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नेवार्थे भवति;—

अतिष्ठन्तीना मनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये-
निहितं शरीरम् । वृचस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं
तम् आ शयदिन्द्रश्चुः ॥ अतिष्ठन्तीना मनिविशमा-
नाना मित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः शरीरं शृणातेः* शम्नातेर्वा वृचस्य निण्यं निर्णामं†
विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनो-
नेराशयदा शते ‡ रिन्द्रश्चु रिन्द्रोऽस्य § शमयिता वा
शातयिता वा तस्मादिन्द्रश्चुस्तत्को वृचो मेघ इति
नैरुक्तास्वाङ्गोऽसुर इत्यैतिहासिका ॥ अपाञ्च ज्योति-
षश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन
युञ्जवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च
विवृध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार तस्मिन् हने
प्रशस्यन्दिर आपुस्तदभिवादिन्येषुर्गुं भवति ॥२॥ (१६) ॥

* “मेघः शरीरं शरीरं शृणातेः” क, ख, ग । “मेघशरीरं शृणातेः” क ।

† “वृचस्य निर्णामं” क, ख, ग ।

‡ “शयदा शयते” क, ख, ग ।

§ “रिन्द्रो अस्य” क, ख ।

॥ “स्वाङ्गोऽसुर इत्यैतिहासिका” क-ख-ग-पुस्तकेषु नेतद् दृश्यते ।

अतिष्ठन्तीना मिति * । हिरण्यरूपस्येय मार्घम्, दासपत्नी-
रिति † च । चिष्टुभावेते । अग्निष्टोमे निष्क्रेवस्यं नाम अस्तम्, तत्र
निविद्वानीय मेतत् सूक्तम्, तत्र द्वे अपि अस्थेते । न तिष्ठन्तीत्यति-
ष्ठन्त्यः, तासाम् “अतिष्ठन्तीनाम्” मेघोदरान्तर्गताना मपाम्; ता
हि मेघे गच्छति गच्छन्त्येव तदाधारत्वात् । ‘अनिवेशनानाम्’ “अनि-
विशमानानाम्” न हि ताः कश्चिन्निविशन्ते, यावज्जलाशयं नाप्नुवन्ति ।
तासा मेवंविधानां “काष्ठानां मध्ये” अवस्थितानां वाह्यतो मेघाख्यं
“निहितम्” अवस्थापितं धात्रा “शरीरम्” आवृत्य अपः, तासा मेव
गुप्तये । ताः पुनः ‘आपः’ तस्य “वृक्षस्य” मेघस्य “निष्पत्तिं निर्धामं”
धेनासौ नीचैर्नमति तं प्रदेशं “विजानन्ति” इव । यतस्तेन प्रदेशेन
“विचरन्ति” प्रचरन्ति निम्नानुसारिण्यो हि ताः । असावपि वृक्ष-
स्तासु प्रचरन्तीषु तत्प्रचरणनिरोधं चिकीर्षुः स्वशरीरविट्छाया ‘दीर्घं
तमः’; स हि तमः स्वत एव, धूमादिप्रभवत्वात् । यावन्तं प्रदेशं
निम्न मनुसरन्त्यो मेघस्य ताः स्तुता भवन्ति, निपित्यन्त्यस्ततो बद्ध-
तर मसौ वर्द्धते । तदवस्तुत्सया एवं दीर्घं तम आवृत्य ‘आ अयत्’
आ श्रोत इत्यर्थः । कः पुनरेव माशयत्? ‘इन्द्रश्चतुः’ इति समसार्थः ॥
अथैकपदनिबन्धम् ।—“शरीरं गृह्णातेः (१भा० २८४४०)”
हिंसार्थस्य, हिंस्यते हि तत् । “अन्नातेर्वा (१भा० २८४४०)” हिंसा-
र्थस्य । “दीर्घं द्राघतेः (भृ० आ०)” वृद्धार्थस्य; वृद्धं तद् भवति ।
“तमः तनोतेः (तना० उ०)”; तेन हि सर्वं मेव ततं भवति ।

* ऋ० सं० १, २, २०, ५ ।

† इत उतरस्मिन् ऋषे ।

“आ शयत्” “आङ्”-पूर्वस्य “शेतेः” । “इन्द्रश्चक्रुः, इन्द्रोऽस्य श्रमयिता वा” इत्येत्यर्थः “श्रातयिता वा” इन्ता वा ; धात्वन्त्यत्वं मर्थैकत्वम् ॥

इह मन्त्रे वृत्र इत्येनच्छ्रुतं तदेतत् नैगमानुप्रसक्तं विचार्यते इत्यु-
पयुक्तस्यच्छब्दः । आह ;—“को वृत्रः ?” उच्यते ;—“मेघ इति
मैरुक्ताः* ; त्वाद्देशेऽसुर इत्येतिहासिकाः” । निरुक्त मधीयते मैरुक्ताः ।
आह ;—यदि मेघो वृत्रो य एष मन्त्रेषु यत्र सङ्ग्रामे श्रूयते † तत्र
कः समाधिः ? इति । उच्यते ;—“अपां च ज्योतिषस्य मिश्रीभावकर्मणो
वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्षा भवन्ति” । ‘अपां च’ मेघो-
द्दान्तर्गतानां ‘ज्योतिषस्य’ वैद्युतस्य उद्भूतवृत्तेः ‘मिश्रीभावकर्मणो
वर्षकर्म जायते’ तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा वाय्वा वेष्टितेन इन्द्राख्ये-
नोपताद्यमाना आपः प्रखन्दते—वर्षभावाय कल्पन्ते । ‘तत्र’ एवं
सत्युदकतेजसोरितरेतरप्रतिद्वन्द्वभूतयोः ‘उपमार्थेन’ रूपकल्पनया
‘युद्धवर्षा भवन्ति’—इति युद्धे रूपकानीत्यर्थः ; । न ह्यत्र यथाभूतं
युद्धं मस्ति ; न हीन्द्रस्य शत्रवः के चन सन्ति । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नर्थे
अस्ति नेन्द्रस्य शत्रवः ;—“यदचरस्तन्वा वावृधानो०—० विवित्से” ‡ ।
वामदेवपुत्रस्य वृहद्रुक्थस्यार्षम् । चिष्टुप् । व्यूढस्याष्टमेऽहनि निष्केवल्के
शस्यते । ‘यद्’ ‘अचरः’ त्वं नानाप्रकारं ‘तन्वा वावृधानः’ शरीरेण
विग्रहवान् भूत्वा वावृधानः पुनः पुनः वर्द्धमानः । कथं पुनरचरः ?

* १भा० ०१४० (१८) ।

† “इन्द्रो वे वृत्रं चमिष्यमसर्वा देवता चक्रवोत् (रे० ब्रा० १, १, ९)”—
इत्यादि ।

‡ “यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रवृत्राचो जनपु । मायेत्या नु यानि
यवान्याज्जनाय शत्रु । न नु पूरा विवित्से ॥” ऋ० सं० ८, १, १५, १ ।

“बलानीन्द्र प्रभुवाणो जनेषु” । ‘बलानि’ आत्मीयानि वीर्याणि,
 चे ‘इन्द्र!’ ‘प्रभुवाणः’ इव । क्व ? ‘जनेषु’ । किं त्वं तथैव ? न ।
 “मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुः” । ‘यानि युद्धान्याहुः’ ऐतिहासिकाः,
 जानारूपाण्युपप्रदंशयन्तः, ‘सा’ अपि च ‘ते’ तव ‘माया इत्’ मायैव * ।
 किं कारणम् ? ‘नाद्य’ श्चुः तवास्ति प्रत्यनीकभृतः, ‘न नु पुरा’ नापि
 पुरा कश्चिदासीत्; यावद् वीर्यं किञ्चित् क्वचिदस्ति सर्वं तत् त्व मेव ।
 “वीर्यं वै प्रावीर्यं मिन्द्र इति ह विज्ञायते” । क्व ते श्चुः ? येन
 साकं युयोधिय । एतत् त्व मपि ‘विविक्ते’ वेत्येव †; न केवल मह
 मेवेत्यभिप्रायः । एव मेतन्मन्त्रे मायात्वं मेव युद्ध मिति श्रूयते ।
 विज्ञायते च “तदाङ्गैर्नतदस्ति यद्देवासुर मिति” । तस्मात् साधूकम्,—
 “अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन
 युद्धवर्षा भवन्ति” ॥

आह;—किं वृत्रवदेव रूपाणि भवन्ति ? नेत्युच्यते;—“अश्वित्तु
 खलु ‡ मन्त्रवर्षा ब्राह्मणवादाश्च” । चः समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । वृत्रवचा-
 श्वित्चेति मन्त्रवर्षा भवन्ति, ब्राह्मणवादाश्च शाखान्ते भवन्ति; तदप्युपे-
 क्षितव्यम् * । “तस्मिन् हते” वृत्राख्ये मेघे हते “प्रसस्यन्दिर आपः” ॥

“तदभिवादिनी एषा” ***— ॥ २ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव
 गावः । अपाम्बुस्त्व मपिहितं यदासीद्दृचं जघन्वा अप-

* ‘सुवेत्यर्थे.’ सायणः ।

† “श्चुः चकारं न विविके न लभसे” सायणः ।

‡ अहिर्मेघः १भा० १८ ष० (११) ।

तद्ववार ॥ दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदास-
यति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरय-
नादेत्यन्तरिक्षेऽय मपोतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हंसितो-
पसर्गं आ हन्तीति । निरुद्धा आपः पृष्णिनेव गावः ।
पृष्णिवृष्णिग् भवति पृष्णिः पृष्णनाद्वृष्णिक् पृष्णं † नेनेक्ति ।
अपां ‡ विलं मपिहितं यदासीत् । विलं भरं भवति
विभर्त्तेर्दृचञ्जघ्नवानपववार तद् दृचो दृषोतेर्वा वर्त्तते-
र्वा वर्द्धतेर्वा यददृषोत्तद् दृचस्य दृचत्व मिति विज्ञायते
यदवर्त्तत तद् दृचस्य दृचत्व मिति विज्ञायते यदवर्द्धत
तद् दृचस्य दृचत्व मिति विज्ञायते ॥ ३ (१७) ॥

॥ इति द्वितीयाध्यास्य पञ्चमः पादः ॥ २, ५.

दासपत्नीति ? । 'अपां' 'यद्' 'विलं' निर्गमदारम् 'अपिहितम्'
'आसीत्' तेन मेघेन ; 'तद्' यदा इन्द्रः तं 'दृचं' मेघं 'जघन्वान्'
निजघ्नवान् अहत ॥, हत्वा च 'अप ववार' अपावृतवान् । अथ
तदा तस्मिन् निहते अपावृते च द्वारे ताः आपः प्रस्यन्दिरे वर्ष-
भावेनेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“दासपत्नीः दासाधिपत्न्यः” दासः कर्म-

* उपमस्य ईक्षितयं बोद्धव्य मिति यावत् ।

† 'वृष्णिक् वृष्णं' क ।

‡ "नेनेक्त्यपां" क ।

§ अ० सं० १, १, २८, १ । आष्यादिकं पूर्वेषु द्रष्टव्यम् (११८ पृ० ४ पं०) ।

॥ 'प्र नू मपिहितम्'—इत्यस्मा अचो व्याख्यानावसरेऽपि वक्ष्यतेऽथ मेवाचार्यः,—
“इवचन मेघहनम्”—इति । इ० का० ०, ५, २ ।

करः, तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रचन्ति । स हि कर्मणा आन्तः,
तासु पीतासु विश्रान्त आष्यादितो भवति । विग्रहप्रसक्तं निरुच्यते ;—
“दासो दस्यतेः (दि०प०)” स हि “उप दासयति” उपस्यति
कृथादीनि “कर्माणि” । “अहिगोपाः” “अहिना गुप्ताः” । “अहिः”
कस्मात् ? उच्यते ;—“अयनात्” ; “एति” हि असौ “अन्तरिक्षे” ।
शब्दसामान्यान्निरुच्यते ;—“अय मपीतरोऽहिः” सर्पः “एतस्मादेव”
असावपि हि एति । अथ वा “निर्द्दसितोपसर्गः” स्यात् । कथम् ?
“आ हन्ति” असौ भोगेनेत्यादिः । आङ्-पूर्वस्य हन्तेः (अदा०प०),
स पुनरय सुपसर्गं निङ्गस्य ङ्खं कृत्वा अहिरुच्यते । “पणिवर्णिग्
भवति”—इति पर्यायेण तत्त्ववचनम् । “पणिः पणनात्” पणिति
ह्यसौ व्यवहारं करोति । पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते ;—“वणिक् पण्ण”
वणिजो यत् द्रव्यं तत् पण्यम्, तदसौ “नेनेक्ति” नित्यकालं षड्ची-
करोति मूखाद्यै स्यादिति । “बिलं भरं भवति”, “बिभर्त्तेः (जु०प०)”
धातोः ; भर्त्तं हि तदुदकादिभिः । “वृचो वृषोतेर्वा (खा०उ०)
वर्त्ततेर्वा (भ्र०आ०) वर्द्धतेर्वा (भ्र०आ०)”—इत्येषां धात्वना
मन्यतमस्य । ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नर्थे भवति ;—“यदवृषोत्”
अन्तरिक्षं सुदकं वा, महत्त्वात् “तद् वृचस्य वृचत्वम्”—“इति”
एवं ब्राह्मणोऽपि “विज्ञायते” विचार्यमाणो ज्ञायते । अथ वा “यद-
वर्त्तत” इन्द्रेण हतो वृचो मेघः अपां बिले अपावृते अपः वृष्टिभावेन
अवर्त्तयत् प्रावर्त्तयत्, “तद् वृचस्य वृचत्वम्” । अथ वा “यद् अवर्द्धत”
असावतिमात्रपमाणम्, “तद् वृचस्य वृचत्वम्” स्यादिति * ॥ ३ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ९, ५.

* १भा० ०९४० (९८) इत्यस्यम् ।

॥ षष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मात्
प्ररमयति भृतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि भ्रुवी
करोति रातेर्वा स्याद्दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्या मव-
श्याया उषो नामान्युत्तराणि षोडशोषाः* कस्मा-
दुच्छतीति सत्या रात्रे रपरः कालस्तस्या एषा
भवति ॥ १ (१८) ॥

“काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति (२१ पृ० ५५० पं०)”—
इत्यत आरभ्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्त मुक्तम्; प्रकृत मिदानी मुच्यते;—
“रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः” † । रात्रेर्नामानि ‘रात्रिना-
मानि’ । ‘उत्तराणि’ इति प्रकृतेभ्यो दिङ्नामभ्यः; तमः-सतन्त्रा
हि रात्रिः, तस्य च तमसो दिङ्खेवात्मलाभो भवति, अतो दिङ्ना-
मभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘त्रयोविंशतिः’
त्रौणि च विंशतिश्च त्रयोविंशतिः (२३) । कतमानि पुनस्तानि ?
“श्यावी, क्षपा, शर्वरो”—इत्येव मादीनि ‡ । श्याववर्णा हि रात्रि-
रिति श्यावी । स्वैः स्वैः कर्मभिः अहनि क्षीणान् प्राणिनः इयं
स्वापेन पातीति क्षपा; अस्यां हि सुप्ताः पुनर्नवा इव प्राणिनः प्रात-

* “षोडशोषाः” क, च ।

† १भा० ४१ पृ० ७५० ।

‡ १भा० ४१—४८ पृ० ।

रुत्तिष्ठन्ति । शरणं मस्यां स्थापयति इति शर्वरी । इत्येव मादि सर्वत्र योज्यम् ॥

आह;—“रात्रिः कस्मात् ?” इति । उच्यते;—इयं ह्यागच्छन्ती प्रकर्षेण रमयति । कानि ? “भूतानि नक्तञ्चारीणि” * पिशाचादीनि ; तानि हि विगते; इति रात्र्या सुपस्थितायां प्राप्तेऽयं विहार-समयः इति प्रकर्षेण रमन्ते । “उपरमयतीतराणि भुवीकरोति” इतराण्यपि दिवाचारीणि वैशेषपरमयति ; तस्यां ह्युपस्थितायां दिवाचाराणि भूतानि मनुष्यादीनि इतिकर्त्तव्यताभ्यः उपरमन्ति, उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निवासाय । “रातेर्वा स्थात् दानकर्मणः” दानार्थस्य † । आह;—किं मस्यां प्रदीयते ? उच्यते;—“प्रदीयन्ते-ऽस्या मवश्यायाः” अवश्यं मायन्तीत्यवश्यायाः, तुषारा इत्यर्थः; ते हि रात्रौ निपतन्ति ॥

“उषोनामान्युत्तराणि षोडश” ‡ उषशो नामानि । रात्रेरेव ह्यपरः कालः उष आख्यो भवतीति रात्रिनामभ्य ‘उत्तराणि उषोनामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षोडश’ (१६) । षट् च दश च षोडश । कतमानि पुनस्तानि ? “विभावरौ, सूनरौ”—इत्येव मादीनि १ । विविधां भियं भासं कृणोतीति विभावरौ । शोभनं नराणां मस्या सुत्यानं भवतीति सूनरौ । इत्येव मादि निर्वचनं योज्यम् ॥

* “नक्तञ्चारीणि” इ० क, च ।

† १भा० १५५४० (४) ।

‡ १भा० ४८४० ८ च० ।

§ १भा० ४८—५४४० ।

आह;—“उषाः कस्मात्?” इति । उच्यते;—“उद्धतीति सत्याः” । ‘उद्धी विवासे (भू० प०)’; विवासयति हीयं तमांसि तस्मादुद्धतीत्येव मस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्याः कर्त्तरि कारके भास उषा इत्येतदभिधानं भवति । आह;— का पुनरिष सुषाः ? इति । उच्यते;—“रात्रेरपरः कालः” स उषा इत्युच्यते । आह; —कथं मेतदुच्यते रात्रेरपरः कालः उषाः ? इति । उच्यते;— “तस्याः” उषसः रात्र्यपरकालत्वम् । “एषा” निर्वाचिका षग् “भवति”— ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमश्चिचः प्रक्रेतो अज-
निष्ट विम्बा । यथा प्रसूता सवितुः सवायं एषा रात्र्युषसे
योनि मारैक् ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमश्चिचं
प्रक्रेतनं प्रजाततम मजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता
सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनि मरि-
चत्* स्थानं स्त्रीयोनिरभियुत† एनां गर्भस्तस्या
एषापरं भवति ॥ २ (१६) ॥

इदं श्रेष्ठं मिति‡ । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येय मार्षम्, उत्तरा च ।
उभे अपि त्रिष्टुभावेते, प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्येते । “इदम्”
उषोःक्षणं “ज्योतिः”, “श्रेष्ठम्” आदित्यादीनां “ज्योतिषाम्” इति

* “मरिचित्” क ।

† “रभियुत” क ।

‡ ऋ० सं० १, ८, १, १ ।

निर्द्धारणे षष्ठी । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः, चन्द्रमा अथ निष्पीतः प्रकाशकश्च, इदं पुनर्नात्युष्णं नातिष्पीतं प्रकाशकश्च । इत्येव मादित्यादीनां मिदं मेव श्रेष्ठम् । ‘आगात्’ “आगमत्” आगच्छतीत्यर्थः । “चिचं” * चायनीयं पूजनीयं वा † श्रेष्ठत्वादेव, ‘प्रकेतः’ “प्रकेतनं प्रज्ञाततमम्” ‡ “अजन्निष्ट” जातमित्यर्थः । जातं सदागच्छति सर्वासु दिक्षु । ‘विभ्वा’ “विभूततमम्” § इदं मतिमहत्त्वाद् विभूततमं ¶ विस्तीर्णतमम् ; इतराणि परिच्छिन्नतराणि ज्योतींषि अपेक्ष्य । किञ्च ; “यथा प्रसूता” प्रकर्षेण सूता प्रसवमनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । “राशिः” “सवितुः” “आदित्यस्य” ‘सवाय’ ॥ “प्रसवाय”, आदित्योत्सृष्टे देशे जायते । “एवम्” ‘एव’ “राशि” ॥ राशिः उषसो जन्मार्थं “योनिं” “स्थानम्” अवकाशम् “उषसे” आत्मसाभाय ‘आरैक्’ “अरिचत्” आरिचयति, ददातीत्यर्थः** । यथोषा आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदन्तरजन्मत्वात्, एवं राशिद्वयस्यो जन्मनो हेतुः ; इत्येव मस्या मृषि राशेरेव वापरः कालः उषः-सञ्चित इति गम्यते । स्थानं योनिशब्देनोच्यते†† । अङ्कि

* “चिचः”—इत्येव मन्त्रपाठः सायणव्याख्यातश्च ।

† १भा० ५०४ (५) ।

‡ १भा० २२५ (१) ।

§ “विभूतम” क ।

॥ ‘अस्य जन्मस्यो बलत्वा विनि निपातनादच् । चिच्चादन्तोदात्तम् । अथोऽप्रत्ययस्थानुनासिक इति संक्षिप्ताया मकारः सानुनासिकः’—इति सायणः ।

॥ ‘राशेऽजस्यविति ङीप् । यस्येति चेतोकारलोपः’—इति सायणः ।

** “आरिचत् प्रादात्” नैष० का०, १, ६ ।

†† १भा० २, १० (१४) ।

यस्मिन् विधीयते, तत् तेन साकं युतं भवति मिश्रीभूत मित्यर्थः ।
 इय मपीतरा—“स्त्रीयोनिः” एतस्मादेव । किङ्कारणम्? “अभि-
 युतः” हि “गर्भः” “एनाम्” भवति, आमिश्रीभूत इत्यर्थः ।
 पूर्वत्र *,—“अय मपीतरो योनिः, एतस्मादेव । (किम्?) परि-
 युतो भवति” इति परियवन-क्रियामामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः ;
 इह पुनः ‘अभियुत एनां गर्भः’ इति मिश्रीभाव-सामान्येन उभय-
 लिङ्गत्वं चास्योपदर्शितम्,— इह स्त्रीलिङ्गम्, तत्र पुल्लिङ्गम् इति ।
 “तस्याः” उच्यते: “एषा” “अपरा” ऋग् “भवति”—(अस्त्रीवार्थस्य
 वृद्धतायै रात्रेरपरः काल उषा उच्यते इति) ॥ २ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
 समानबन्धु अमृते अनुची द्यावा वर्षा चरत आमिनाने ।
 रुशद्वत्सा † सूर्यवत्सा ‡ रुशदिति वर्षानाम रोचतेर्ज्वलति-
 कर्मणः सूर्य मस्या वत्स † माह साहचर्याद्रसहरणाद्वा ।
 रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेतते ररिचत् कृष्णा सदना-
 न्यस्याः कृष्णवर्षा राचिः कृष्णं कृष्यतेर्निर्कृष्टो वर्णोऽ-
 थैने संस्तौति समानबन्धु समानबन्धने अमृते अमरण-
 धर्माणावनूची इतीतरेतर § मभिप्रेत्य द्यावा वर्षा
 चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया

* १८८ पृ० १२ पं० ।

† “रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा” च ।

‡ “वत्स” च ।

§ “वनूची चनूचावितौतरेतर” च, च ।

चरत इति * स्यादामिनाने † अन्योन्यस्याध्यात्मं कु
र्वाण्ये अहर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादुपाहर-
न्त्यस्मिन् कर्माणि तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीया-
या मृचि ‡ ॥ ३ (२०) ॥

द्वन्द्वत्वेति १। “द्वन्द्वत्वा” रोचिष्णुवत्सा ; सूर्यो हि रोचिष्णुः, तं
“सूर्यम् अस्या वत्स माह” मन्त्रदृक् । “साहचर्यात्” । मादृसह-
चरो हि वत्सो भवति, अयं मपि चानयोषसा सह चरतीत्येतस्मात्
सामान्याद् वत्स उच्यते । “रसहरणादा” । यथा हि मातुरुधसः
क्षीराख्यस्य रसस्याहर्ता ॥ भवति वत्सः, एव मेघोऽप्यौषधिकाना
मवस्थायाख्यानां रसाना माहर्ता भवति रग्निभिः,—इत्येतस्मात्
सामान्याद् वत्सत्वम् । “द्वन्द्वी” रोचनश्रीला आत्मनापि । “श्वेत्या”
“श्वेततेः” धातोः (भृ० आ०) । श्वेतो वर्ण एत्यस्याम्, श्वेतवर्षे-
त्यर्थः । या चैवंलक्षणा उषाः, सा “आगात्” आगच्छति ।
आगतायाश्च तस्याः ‘आरेक्’ “अरिचत्” आरेचयति । “कृष्णा”
“कृष्णवर्षा रात्रिः” । किं मारेचयति ? “सदनानि” स्थानानि ।
“अस्याः” उषसः । येस्वियं मुषा स्थानेषु आगता सती आसीदति,
तान्यारेचयति रात्रिः । एवं ताव दय मर्द्वर्षेण रात्र्युषसोर्विभक्त-
स्तुतिः ; “अथ” अनेनोत्तरार्द्धर्षेण “एने” रात्र्युषसी “संक्षीति” ।

* “कथा सह चरत इति” क, च ।

† “दामिनाने चामिनाने” क, च ।

‡ “मृचिः” च ।

§ आ० सं० १, ८, ९, १। ऋष्यादिकं पूर्वं मुक्तम् (११९ पृ० १९५०) ।

॥ “रससा चर्ता” रोच-मु० ।

—“समानबन्धू” एते रात्र्युषसौ, “समानबन्धने” समान मनयोर्बन्धनम् । आदित्यस्त्रेयं ह्यसामयं प्रति रात्रिर्बद्धा संस्रिष्टा, उदयं प्रत्युषाः ; एवं समानबन्धू । “अमृते, अमरणधर्माणौ” ; न हि रात्र्युषसी क्षियेते । “अनूषी इतीतरेतर मभिप्रेत्य” इतरेतरं संस्रिष्टे क्षीते । “द्यावा वर्षं चरतः” । “ते एव” रात्र्युषसी । “द्यावौ द्योतनात्” उषा हि स्त्रेण प्रकाशेन द्योतते, रात्रिरपि स्त्रेण तमोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा स्व मधिकारं प्रति द्योतते । एवं हि द्यावेति द्विवचनम् “अपि वा” द्वितीयान्त मेकवचन मेतत् स्यात्,—द्यौः, तथा “द्यावा” ‘सहयुक्ते (पा० २, ३, १८)’ । “तया” सह स्यर्द्धमाने “चरतः” गच्छतः । कथम्युनश्चरतः ? “आमिनाने” । आङ् अर्धर्थे * । उषा अपि रात्रेरधि आत्मानं निर्मिमीते, रात्रिरप्युषसः ; इतरेतरसंस्रिष्टे हीमे रात्र्युषसी । तस्मादेव मुच्यते ;—“अन्योऽन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे” इति ॥

उषः-शब्दतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रौ उपवर्षितौ ; प्रकृत मिदानौ मुच्यते ;—“अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश” † । अज्ञो नामानि, ‘अहर्नामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्य उषोनामभ्यः ; उषस एवानन्तर महर्भवति, तस्मादुषोनामभ्य उत्तराणि अहर्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘द्वादश’ । द्वे च दश च द्वादश (१२) । कानि पुनस्तानि ? “वस्तोः, धु, भानुः”—इत्येव मादौनि ‡ । वस्ते

* ‘प्रोदस्त्रेयं मरुष वा मुच्यते । तुदस्त्रेयं मरुषोऽधि मच्यते’—इति जैमि. का. ५, १, ५ ।

† १भा० ५०४० (८) ।

‡ १भा० ५४—५८ ४० ।

ज्योतिरेतदिति वक्षोरित्युच्यते । यथैव हि श्रुतं मन्त्रे तथैवेह समाख्यातम् । द्युः, द्योतते द्योतत् ज्योतिषा । भानुः, भासते द्योतत् ज्योतिषेत्येव मादि योज्यम् ॥

आह ;—“अहः कस्मात्”? उच्यते ;—“उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि” न हि तथा राचावनुतिष्ठन्ति कर्माणि कर्मकराः, यथाहनि ॥

“तस्य” अङ्गः “एष निपातो भवति” * । मैघण्टुकवृत्त्या । “वैश्वानरीयायाम्” वैश्वानरदेवतायाम् “अचि”— ॥ ३ ॥

अहश्च कृष्ण महर्जुं नश्च वि वर्त्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरुज्ज्योतिषाम्नि-
स्तमांसि ॥ अहश्च कृष्णं राधिः शुक्लश्चाहरर्जुनं विव-
र्त्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः † वैश्वानरो
जायमान इवो ‡ चन्द्रादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजा-
वाहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि मेघनामान्युत्तराणि चिं-
शम्मेघः कस्मान् मेहतीति § सत आ उपर उपल
इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिरुपर उपलो
मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा
तेषां मेघा भवति ॥ ४ (२१) ॥

* “निपाता भवन्ति” ट०-क ।

† “प्रवृत्तिभिः” क ।

‡ “जायमाने इवो” क ।

§ “मेहतीति” क, च, न । “महतीति” च ।

अहः-शब्दो हि रात्रि महस्योभय मभिधत्ते, अतः सन्देहपदम्, तस्यैष विभागोऽस्या मृचि उपपदविशेषात् प्रदर्शन्ते;—अहस्य कृष्णमिति * । भरद्वाजस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । पृष्ठस्य षष्ठेऽह्न्याग्निमाहते शस्त्रे शस्यते । “अहस्य कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनम्” । अर्जुनशब्दो हि शुक्लपर्यायः । “विवर्त्तते” विपर्ययेण वर्त्तते । रात्रिरतीता, अह आयातम्; अहरतीतं, रात्रिरायाता; इत्येवम् । “रजसी” रञ्जने । ज्योतिषा हि भूतान्यहे रञ्जयति, तमसा रात्रिः । “वेद्याभिः” “वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः”; न हि तासां प्रवृत्तीना मन्तोऽस्ति; अहनि च रात्रौ च प्राणिना मन्तस्ता वेदितव्या एव भवन्ति, बज्रत्वात्; न हि विदिताना मन्ताः कदाचित् । किञ्च, “वैश्वानरः” अग्निः ‘अवातिरत्’ “अवाहन्” अपहन्ति, स्वैर्न “ज्योतिषा तमांसि” । कथम्युनरपहन्ति? ‘जायमानो न राजा’ “जायमान इव”, “उद्यन्” “सर्वेषां” सर्वभूतानां “राजा” “आदित्यः” । यथा द्युद्यन्नादित्यस्तमांसि अपहन्ति दिवा, एवम् “अग्निः” अपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरदित्येन तम उपघातं प्रत्युपमीयते ॥

“मेघनामान्युत्तराणि चिंशत्”† । मेघानां नामानि तानि उत्तराणि, प्रकृतेभ्योऽहर्नामभ्यः, मेघा ह्यहनि रात्रौ चाग्नेषु भवन्त्येता रात्र्यहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि । कतमानि पुनस्तानि? “अद्रिः, यावा, गोचः”—इत्येव मादीनि‡ । अद्रिः, आदरचितव्यो

* अ० सं० ४, ५, ११, १ ।

† १भा० ५८ पृ० १०४० ।

‡ १भा० ५८—७४ पृ० ।

भवति ह्यसावुदकार्थं मित्यद्भिः । यावा, गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा ;
गृणात्यसौ शब्दं करोति, गृहीतञ्चोदक मनेनेति । गोत्रः, गोर्वा-
गत्र । इत्येवमाद्यभ्युहितव्यम्; पर्वतनामन्वेऽपि यथासम्भवं योज्यम् ॥

आह;—“मेघः कस्मात्” ? उच्यते;—“मेहतीति” सिञ्च-
त्यसौ । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” अस्यैतदभिधानं भवति । तेषां
मेघनाम्नाम् “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” प्राक् उपर उपल इत्ये-
ताभ्यां यानि नामानि, तानि “साधारणानि पर्वतनामभिः” तदेषां
प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषोऽवधार्यः । ‘आ उपर इत्येतस्मात्’—इति
वक्तव्ये “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” युक्तम्; उभावपि स्त्रोतौ
समाननिर्वचनौ शब्दावेकस्मिन् निरुक्ते निरुक्तौ भविष्यत इति,
रलोऽस्माविशेषव्यापनार्थम् । “उपर उपलो मेघो भवति” उपर
इति च उपल इति च मेघ उक्तो भवति । उपरशब्दादारभ्य
मेघनामान्येव, न पर्वतनामानि* ॥

आह;—उपरः कस्मात् ? उच्यते;—“उप” गम्य “रमन्ते”
“अस्मिन् अभ्राणि” । अथ “वा” । “उप” गम्य “रताः “आपः”
भवन्ति “इति” । उपलोऽप्येतस्मादेव रलोरविशेषेण ॥

आह;—कथं पुनर्गम्यते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते, न पर्वतः ?
इति । उच्यते;—“तेषां” मेघानाम् उपरशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्ग-
वाचिका “एषा” च्छक् “भवति”— ॥ ४ ॥

* १भा० १८४० (१८), (१९) ।

† ‘पर्वतनामान्येवचोयः’—इत्युक्तं पुरखात् । १भा० १९४० ८४० ।

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तवादेशा मुपरा
 उदायन् । अयस्तपन्ति पृथिवी मनुष्या द्वा बृहूकं वहतः
 पुरीषम् ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका*
 देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो † भवति ‡ विकर्त्त-
 नेन मेघाना मुदकं जायते अयस्तपन्ति पृथिवी मनुष्याः ।
 पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्त्य-
 नूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणाय मपीतरो-
 ऽनूप एतस्माद्देवानूप्यत उदकेनापि वान्वाविति स्याद्य-
 था प्रागिति । तस्यानूप इति स्याद्यथा प्राचीन मिति ।
 द्वा बृहूकं वहतः पुरीषम् । वाय्वादित्या उदकं बृहूक
 मित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो § भ्रंशतेर्वा पुरीषः
 पृणतेः पूरयतेर्वा ॥ ५ (२२) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ २, ई-

देवानां मान इति ॥ । वसुक्रत्येन्द्रपुत्रत्येव मार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते । 'देवानां' दानादिगुणयुक्तानां 'माने'
 विमाने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना; तदैत एव माध्य-
 मिका देवगणाः 'प्रथमाः अतिष्ठन्' एतेऽपि हि दानादियोगाद्
 देवा उच्यन्ते । प्रथमाः प्रकृततमाः मुख्या इत्यर्थः । मेघाभावे हि

* "माध्यमिका" क, च, ग ।

† "प्रथमो" क, च, ग ।

‡ एत उच्यते "ह्यन्तश्च मन्तरिचं विकर्त्तनं मेघानां"-इत्येतदधिकं क-च-पञ्चकयोः ।

§ "ब्रवीतेः शब्दकर्मणो" क, च, ग ।

॥ ऋ० सं० ०, ०, १८, २ ।

सर्वं मेवेदं जगद् वर्षाभावाच्च स्यात् । तस्मादेत एव प्रकृततमाः
 अतिष्ठन् स्थितवन्तः । सृष्टौ हि सर्वदेवानां मेत एवाग्रे सृष्टा इत्य-
 भिप्रायः । किञ्च ; 'कृत्तन्नात्' उक्तन्नात् प्रदेव्यात् 'एषां' मेघानां
 मिन्त्रेण 'उपराः' आपः 'उदायन्' आगतवत्यः, आगच्छन्ति च ।
 किङ्कारणम्? त्रिकर्त्तनेनैव हि मेघानां सुदकं जायते । उपरशब्दे-
 नात्रोदकं मुक्तम्, तात्पर्यास्तच्छब्दो मक्षाः क्रोगन्त इति वत् ; उपरेषु
 मेघेषु* या आपः, ता उपचारादुपरा इत्युच्यन्ते । किञ्च ; यदा
 'ताभिः' उपराभिरङ्गिरोषधयः प्रोहिता भवन्त्यथ तदा 'चयः
 तपन्ति' चयः पर्जन्यादयः † तपन्ति । 'पृथिवीं' पृथ्वीलोकम् ।
 'अनूपाः' ते ह्यनुवपन्ति लोकान् खेन खेन कर्मणा यथाकालं
 मनुगृह्णन्ति । एतदनुवपनं लोकानां यद् वर्षादिभिः पर्जन्यादयो
 यथार्थं मोषधीः पाषयन्ति । किञ्च ; 'द्वा हृबूक्' वहतः पुरीषम्
 द्वौ वाय्वादित्यौ वहतः आक्षिपत इतः पृथिवीलोकात् हृबूक्
 सुदकम् । किञ्चक्षणम्? पुरीषम् ; प्रीणयित्वा पूरयित्वा वा ‡ सतः ॥

“अथ मपीतरोऽनूपः” नद्यनूपः समुद्रानूपो वा । “एतस्मादेव”
 वपतेर्धातोः असावपि हि “अनूप्यते” अनुप्रकीर्यते नित्यकासम्
 “उदकेन” । “अपि वा” एव मन्यथा स्यात्,—आप्प्रोतेः ; अन्वा-
 प्यतेऽसावुदकेनेति “अन्वाप्” । पुरस्तादस्यतीति “प्राक्”, “तस्य”
 अन्वाधित्येतस्य सतः “अनूप इति” एष शब्दः “स्यात्”, “यथा प्राचीन
 मिति” ; प्रागित्येवं सतः प्राचीनम् । “हृबूक् मिति उदकनाम”

* १भा० १८४० (१८) ।

† “वर्षाद्यो वायुरादित्यः” १११ ६० १४० ।

‡ “पुरीषं प्रधातः पूरयतेवा” १११ ४० ११५० ।

इति* । पर्यायवचनेन तत्त्वाभिधानम् । “अवीतेर्वा” शब्दार्थस्य (अदा०३०) शब्दकारि हि तद् भवति । “अंशतेर्वा” भ्रम्यति (दि०प०) हि तन्मेवादिति ॥ ५ ॥

निरुक्तव्याख्यायां सप्तमाध्यायस्य † षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमः पादः ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशद् वाक् कस्माद्-
चेस्तत्र ‡ सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा
भवन्ति तद्यद् दैवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽर्थै-
तन्नदीवत् ॥ १ (२३) ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् § । मेघनामप्रसक्तौ “देवानां
माने”—इत्येष मन्त्रो व्याख्यातः ॥ । प्रकृत मिदानी मुच्यते,—
वाङ्नामानौति । वाचो नामानि ‘वाङ्नामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो
मेघनामभ्यः । मेघेष्वेव हि भ्रूयसी वाग् भवति इति ततो वाङ्ना-
मानि भवन्ति । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘सप्तपञ्चाशत्’ सप्त च पञ्चाशच्च
सप्तपञ्चाशत् (५०) । कतमानि पुनस्तानि ? “स्लोकः, धारा, इच्छा”—
इत्येव मादौनि ¶ । श्रूयते इति स्लोकः । भ्रियते तं त मर्थं मव-
धारयितु मिति धारा । तं त मर्थं प्रति ईद्रे गच्छतीति इच्छा ।
इत्येव माद्यभूहितव्यम् ॥

* १भा० १०४ (१६) ।

† ‘द्वितीयाध्यायस्य’ क ।

‡ “वचतेरुच” ड, च ।

§ १भा० ०४ प्र० ११ख० ।

॥ इतः पूर्वस्मिन्नेव अधे (१११ प्र०) ।

¶ १भा० ०४—६५ प्र० ।

आह ;—“वाक् कस्मात्” ? उच्यते ;—“वचेः” धातोः (अदा० प०) । उच्यतेऽनयेति वाक्* । “तच्च, सरस्वतीत्येतस्य” तच्च तस्मिन्, सप्तपञ्चाशत्के वाङ्नामगणे सरस्वतीत्येतस्य नाम “नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति” नक्षर्ययुक्तास्य देवतार्थयुक्तास्येत्यर्थः† । “तत्” तत्रैवं सति, “यद्” अभिधानं “देवतावत्”, “तद्” अधि-
कृत्य “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः” षोडशोऽध्याये “प्रावृका नः सर-
स्वती (ख० सं० १, १, ३, ३)”—इत्येतस्मिन् मन्त्रे‡ । “अथ” पुनः
यत् “एतद्” “नदीवत्”, तद् व्याख्यायते—॥ १ ॥

इयं शुक्लैर्बिर्बिसखा इवारुज्जत्सानुं गिरीणान्तविषेभि-
रुर्मिभिः । पारावतघ्नी मवसे सुवृत्तिभिः सरस्वती-
माविवासेम धीतिभिः ॥ इयं शुक्लैः § शोषणैः शुष्म
मिति बलनाम शोषयतीति सतो विसं विस्यतेर्भेदन-
कर्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्न॥
मिति वा महद्भिर्रुर्मिभिः पारावतघ्नीं पारावार-
घातिनीं पारं परं भवत्यवार मवर मवनाय सुप्रवृत्ताभिः
स्तुतिभिः** सरस्वतीं†† कर्मभिः परिचरेमोदकनामा-

* १भा० ७५ प्र० इत्यम् ।

† १भा० ८२ प्र० (११) ।

‡ दे० का० ११, २, ४-५-७ ।

§ “शुक्लैः” क, च ।

॥ “समुन्नुन्न” क ।

¶ “सुप्रवृत्ताभिः” क, च, न ।

** “स्तुतिभिः शोभनाभिः” क । “शोभनाभिः कृतिभिः” च ।

†† “सरस्वतीं नदीं” क, च ।

न्युत्तराण्येकशतमुदकं कस्मादुनन्तीति सतो नदीना-
मान्युत्तराणि सप्तचिंशन्नद्यः कस्मान्नदना भवन्ति*
शब्दवत्यो बहुलमासान्नैघण्टकं वृत्तमाश्चर्यमिव
प्राधान्येन तच्चेतिहासमाचक्षते विश्वामित्रः ऋषिः
सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्व-
मित्रः सर्वसंस्तृतं सुदासः कल्याणदानः पैजवनः पिजव-
नस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पृष्टनीयजवो वामिश्री-
भावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्योः सम्भेद-
माययावनुययुरितरे † स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव-
गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत् तद्यद् द्विवदुपरिष्ठात्तद्
व्याख्यास्यामो ऽथैतद् बहुवत् ॥ २ (२४) ॥

इयं शुभेभिरिति । भरद्वाजस्यार्षम्, जगती † । 'इयं' सरस्वती
नदी ‡ 'शुभेभिः' बलैः । किङ्करोति ? "विसखा इवारुजत्" यथा
विस-खानको विस मनादरेणैव मृदुत्वात् खनति, एव मिय मनाद-
रेणैव यदपि 'सानु' भवति समुच्छ्रितं वज्रसङ्घातकल्पं 'गिरीणां'
'सानु' शिखरं तदपि 'तविषेभिः' विसखानक इवानादरेणैव 'रुजति'
भनक्तीत्यर्थः । येय मेवङ्गुणविशिष्टा ता मेतां वयं 'पारावतज्ञीं'
पारावारघातिनीं, सा हि 'जर्मिभिः' पारं चावारं च उभे अपि

* "नदना इमा भवन्ति" ऋ, च ।

† "माययौ । अनुययुरितरे" क ।

‡ ऋ० सं० ४, ८, २०, २१,

§ १भा १४१ प्र० (२०) ।

हन्ति । 'अवधे' अवनय रक्षणाय । आत्मनः कथञ्चाम रक्षेद्भाव-
स्मानित्येव मयं पुरस्कृत्य 'सुदृक्त्रिभिः' सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः स्वर-
सौष्टवादियुक्ताभिः । किम्? 'सरस्वतीम् आविवासेम धीतिभिः'
सरस्वती माभिसुख्येनावस्थिताः परिचरेम, 'धीतिभिः' "कर्मभिः" *
स्तुतिभिस्तानेकप्रकाराभिस्त्यर्थः । एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“शुभ मिति बलनाम” तद्धि “बोध-
तीति सतः” सत इति कारकावधारणम् । विपर्ययेणापि ह्यभिधा-
नाना मर्थो भवत्येवं मन्यमानो भाध्यकारो बलनामसु पठितमपि
सदेतदभिधान मेव माह शुभ मिति बलनामेति । “बिम्बं, बिम्बते-
र्भेदनकर्मणः † तद्धि भिद्यते “दृष्टिकर्मणो वा” वद्धंते हि तत् ।
“मानु” समस्तं हि तत् “उच्छ्रितं भवति, समुन्मुन्न मिति वा”
अथ वा अद्धं नुन्नं प्रेरितं भवति । “पारं परं भवति” अवरस्मात्
कूलात्, “अवारम् अवरम्” भवति परस्मात् कूलात् ॥

अस्या मृचि तविषेभिः, ऊर्मिभिः, पारावतघ्नीम्—इत्येतद्
विशेष्यलिङ्गं नदीसत्त्वं पश्यता भाष्यकारेण “अथैतन्नदीवत्”—इत्यु-
क्ताः इय मृगुपात्ता । सरस्वतीशब्दस्य नद्यभिधायकत्वे इयं पुन-
र्भेचायणीयके ॥ “उत्स्यानः सरस्वती” —इत्यस्य षडर्षस्योक्तमात्रं ।
एतच्च पुनः षडर्षानुक्रमेण च “सारस्वतीं धेनुष्टरीं मालभेत यः

* अङ्गुलिनामसु च दृश्यते १भा० १८२ (७) ।

† १भा० ११८ पृ० (११) ।

‡ १भा० १७९ पृ० (१९) ।

§ ११५ पृ०, ८ पं० ।

॥ यजुर्वेदीयशाखाविषये ।

¶ अक्षरचित्तायाम् “इयमद्दाद्”—इति रुक्तस्य द्वितीया (१, ५, ११, १) ।

चेत्ते पशुषु वा विवदेत"—इत्येतस्य पशोः सम्पद्यते । सेथ मनेन प्रकारेण सारस्वतस्य पशुहविषो याज्या भवति * । एवञ्च सति इथ-
मपि देवतावदित्येव समुपपद्यते ; न त्वदेवता इज्यते । तदेवं कृत्वा
भाष्यकारेण यदुक्तं "तद्यद्देवतावदुपरिष्ठात् तद्भाष्यास्यासामोऽथैतन्न-
दीवत्"—इति, तद्विरुध्यते ? तत्रोक्तः समाधिः,—विभवो ह्यनुपचीण-
श्रक्तयो मन्त्रश्रद्धाः । प्रदर्शनमात्र मेतत् क्रियते । सर्वथैतन्मन्त्र-
श्रद्धानां योऽर्थ उपपद्यते स योज्यो यथासम्भव मिति । देवतापक्षे
विनियोगानुविधानाभिप्रायेण सरस्वती माध्यमिका वाक्, सा-
गिरीणां मेघानां सानूनि भञ्जयत्यूर्मिभिः पारावारे द्यावापृथिव्यौ
इतीति योज्यम् । तविषेभिर्हूर्मिभिः महद्भिरित्येवमादि च योज्यम् ।
"सुप्रवृत्ताभिः सुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरेम" गतार्थम् ॥

"उदकनामान्युत्तराणि एकव्रतम्"† । उदकस्य नामानि 'उदक-
नामानि', 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्यो वाङ्नामभ्यः । मेघाश्रया हि-
वाक्, मेघोत्थं चोदकम्,—स्तनधिनुश्रद्धपूर्वकञ्चेति वाङ्नामभ्य
उत्तराण्युदकनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'एकव्रतम्' एकञ्च व्रतञ्च
एकव्रतम् (१०१) । कतमानि पुनस्तानि ? "अर्णः, चोदः, चद्र"—
इत्येवमादीनि ३ । अरणशील मर्णः । चिप्र मुनकीति चोदः । चौरिण
मन्त्रं करोतीति चद्र । इत्येव माद्यभ्युहितञ्चम् ॥

* "इय मित्येतदाद्यक्तं सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः इत्थिर्भूत्वा वाय्वी
भवति बुद्धिमान्" ऋग्विधा १, ११ । "इयमदाप्रभस जपञ्च्यत मिति प्रउग्रम्"—
इति आच० ८, १ ।

† १२५ प्र० ८ पं० ।

‡ १भा० ६१, ६० प्र० ११ च० ।

§ १भा० ६१—१३० प्र० ।

आह;—“उदकं कस्मात्” ? उच्यते;—“उनन्तीति सतः” तद्धि यत्र गच्छति तत्र उनन्ति क्लेदयति । ‘उन्दी क्लेदने (स्वा० प०) । सत इति कारकावधारणं पूर्ववत् (२ ३ २ ४० ५५०) ॥

“नदीनामान्युत्तराणि सप्तचिंघत्” * । नदीनां नामानि ‘नदी-नामानि’, ‘उत्तराणि’ इति प्रकृतेभ्य उदकनामभ्य उत्तराणि; नदी-नामानि । कियन्ति पुनस्तानि? ‘सप्तचिंघत्’ (३ ७) । कानि पुनस्तानि? “श्रवनयः, यद्वाः, खाः, शीराः”—इत्येव मादीनि † । श्रवनतेन निखेन प्रदेशेन यान्तीत्यवनयः । ऋयन्त्यो यान्तीति‡ यद्वाः । ख्यातव्या भवन्तीति खाः । सरन्तीति शीराः । एव मादि योज्यम् ॥

आह;—“नद्यः कस्मात्” ? उच्यते;—“नदनाः” ह्येताः “भवन्ति”, “ब्रह्मवत्यः” ब्रह्मसंयुक्ताः । किञ्च; “बहुलम्” “आषां” नदीनाम्, अन्यदेवतेषु मन्त्रेषु “नैघण्टुकं वृत्तम्” अप्रधानम् । “आश्चर्यं मिव प्राधान्येन” क्वचिदेव नदीदेवतो मन्त्रः स्यात् । “तचेतिहास माच-क्षते” । यस्मिन् सूक्ते प्रधाना नद्य एव, तचेमं निदानभूत मिति-हास माचक्षत इति आचार्याः ॥

“विश्वामिचः” नाम “ऋषिः” । “सुदासः पैजवनस्य” राज्ञः “पुरोहितो बभूव” । “विश्वामिचः सर्वं मिचः” सर्वस्यैव हि स मिचं, सर्वं मेव वा तस्य मिच मिति विश्वामिचः १ । “सर्वम्”—इति किं मुक्तं भवति ? उच्यते;—तद्धि “संसृतं” भवति,—सङ्गतं भवत्येकस्मिन् ।

* १भा० १३० ४० १३ ४० ।

† १भा० १३०—१४३ ४० ।

‡ ‘यावयन्त्यो यान्तीति’ क, ‘यावयन्त्योपरन्तीति’ च ।

§ ‘विश्वस्य च वै मिचं विश्वामिच आस’—इत्यादि रे० प्रा० १, ४, ४ ।

“सुदाः कल्याणदानः” तस्य हि नित्यं मेव प्रशस्तं दानं भवति ।
 “पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः” । “पिजवनः पुनः स्यर्द्धनीयजवः” तस्य
 हि स्यर्द्धार्हो जवो वेगः । अथ “वा” “अमित्रीभावगतिर्वा” न तस्य
 मित्रीभूतपूर्वा गतिरन्यैर्वेगवद्भिः, अतिशैघ्रान् । तस्य पैजवनस्य
 विश्वामित्रः पुरोहितो बभूव । “सः” पुरोहितोपार्जितं “विश्वं” धनं
 “ग्रहोत्वा” “विपाट्कुतुञ्चोः” नद्योः* “सभेदं” सङ्गमम् “आ ययौ”
 आगतवान्, यत्र विपाट्कुतुञ्चौ इतराभिः सिन्ध्वादिभिर्नदीभिः
 सन्निभे एकीभूते इत्यर्थः । “अनु ययुः” “इतरे” तदनुयायिन-
 स्तस्करा वा । “स विश्वामित्रः” तास्त्रितीर्षुः “नदीः तुष्टाव”—
 “गाधाः” स्वल्पोदकाः यूयं “भवतेति” । एत मर्थं पुरस्तात् कथं
 पुनस्तुष्टाव? “अपि द्विवत्” द्विवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः, “अपि बज्जवत्”
 बज्जवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः । “तत्” तत्र, एवं सति “यद् द्विवत्” द्विव-
 चनवत्, “तत्” “उपरिष्ठात्” चतुर्द्वाध्याये † “प्र पर्वतानाम्
 (४० सं० ३, २, १२, १)”—इत्येतस्या मृचि “व्याख्यास्यामः” ।
 “अथ” पुनः “एतद् बज्जवत्” व्याख्यायते—॥ २ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्त्तमेवैः ।
 प्र सिन्धु मच्छा वृद्धती मनीषावस्युरङ्गे कुशिकस्य सूनुः ॥
 उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन ऋता-
 वरीर्ऋतवत्य ऋत मित्युदकनाम प्रत्यूतं भवति मुहूर्त्तं
 मेवैरयनैरवनैर्वा मुहूर्त्तो मुहूर्त्ततुर्ऋतुरर्त्तेर्गतिकर्मणो

* १ भा० ४० ४० (३१) ।

† दे० का० ८, ४, ५ ।

सुहुर्मूलह इव* काञ्चो यावदभीक्ष्णञ्चेत्यभीक्ष्ण मभिक्ष्णं
भवति क्षणः क्षणोतेः प्रक्ष्णुतः कालः कालः कालयते-
र्गतिकर्मणः प्राभिक्ष्णयामि सिन्धुं वृद्धत्या महत्या
मनोषया मनस ईषया स्तुत्या प्रक्ष्णया वावनाय
कुशिकस्य स्रनुः कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः शब्द-
कर्मणः क्रंशतेर्वा स्यात् प्रकाशयतिकर्मणः साधुवि-
क्रोशयितार्थाना मिति वा नद्यः प्रत्यूचुः ॥ ३ (२५) ॥

रमध्वं मे वचस इति† । त्रिष्टुभ एताः‡ । “उप रमध्वं मे”
उपेत्य सुपसर्गा मन्त्रस्य मध्यादाह्वय भाष्यकारेण रमध्व मित्यनेन
क्रियापदेन योजितः § । उप रमध्वं मम “वचसे” “सोम्याय
सोमसम्यादिने” ; सोमा हि अनेनास्मदचषा देवताना मन्त्रभृता
बहवः सम्पादिताः, ता यूय मस्यै प्रतिविशिष्टाय वचसे सत्यतार्थम्,—
कथन्नाम सत्य मिदं स्यादित्येव मर्थं सुपरमध्वम्, मन्द्वेगा गाधास्य
भवतेत्यभिप्रायः । हे “स्यतावरीः” उदकवत्यः । कियन्तं पुनः
काल सुपरमध्वम् ? “सुहृत्तम्” ; न च नित्य मेव मन्द्वेगतां
गाधोदकतां वा प्रार्थये ; किन्तर्हि ? यावदुत्तरेय महं तावदेवेत्य-
भिप्रायः । “एवैः” एभिरुदकैरतिप्रवृद्धैरुपरमध्वम् । “अत्रनेवां”

* “मूलह इव” च ।

† ऋ० सं० ३, १, ११, ५ ।

‡ एतदादिष्वप्यथासा मासाश्विनश्च इति यावत् । तथा हि—“रमध्वं
(१४१ प्र०)”—इत्येका, “रम्भो (१४४ प्र०),”—इति द्वितीया, “सा मे
(१४१ प्र०)”—इति तृतीया ।

§ “वचसि परेऽपि । अचिन्ताय ।”—इति सूत्राभ्याम् । पा० १ ४, ८१—८२ ।

कामैरेतैरस्मत्प्रार्थनाविशेषैः—उत्तरेम, गृहान् गच्छेम, विभं प्राप-
येम, इत्येवमादिभिर्निमित्तैः प्रार्थ्यमाना अस्माभिरुपरमध्वम् । अथ
वा “अयनैः” चित्रैर्गमनैर्वैगवङ्गिर्यैर्युथ मभि प्रवृत्तास्तैरुपरमध्वम्
मुहूर्त्तम् । यदैव मविशेषेणोच्यमाना न शुश्रुवुः, तदैका मुद्दिश्य
प्रवृत्ते वक्तुम्,—‘सिन्धु मच्छ’ । अच्छ अभेः स्थाने ० । ‘अच्छे’—
इत्येतत् पद माह्वय्य “प्र अभि ङयामि” इत्येवं योजितं भाष्यका-
रेण । किं प्राभिङ्गयामि ? “सिन्धुम्” । कया ? ‘बृहती मनीषा’
“बृहत्या मनीषया”, “मनस ईषया” मनः-पूर्विकया “स्तुत्या”
इत्यर्थः । अथ “वा” “प्रज्ञया” । क मर्थं मिच्छन् अभिङ्गयामि ?
‘अवस्युः’ अवन मिच्छन्, गमन मित्यर्थः । “कुशिकस्य स्रगुः” अह
मिति । पितुरपि गौरवान्मम गौवर मेताः कुर्युः ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—“अत मित्युदकनाम” † । तद्धि देशं देशं
“प्रत्युतं भवति” गत मित्यर्थः । “मुहूर्त्तौ मुहूर्त्ततुः” एवं विगृह्य
अतुशब्दं तावन्निर्ब्रवीति ;—“अतुरर्त्तैः”, “गतिकर्षणः” गत्यर्थे
वर्त्तमानस्य ‡ । स हि गच्छत्येव । अधुना मुहुः-शब्दं निर्ब्रवीति ;—
“मुहुर्मूल्ह इव कालः” अल्पत्वात् । मूह इव यः काल अतुः, स
मुहूर्त्त इत्युच्यते । किञ्च “यावद्” एव “स अभीष्टणं” ताव-
न्मुहूर्त्तैः, यावांश्च मुहूर्त्तैस्तावदभीष्टण मित्यर्थः । साहचर्यप्रसक्तं
निरुच्यते ;—“अभीष्टण मभि क्षणं भवति” तद्धि क्षण माभिसुख्येन
स्थितं भवति । “क्षणं क्षणोतेः” हिंमार्थस्य (तना० उ०) । स हि

* “अस्माभिराप्त मिति शाकपूषिः” नेत्र० का० ५, ५, ४ ।

† १भा० १११ ४० (१८) ।

‡ १भा० १५१ ४० (७८) ।

“प्रक्षुण्णः” प्रकर्षेण हिंसितः “कालः” अल्पत्वात् । “कालः काल-
द्यतेर्गतिकर्मणः” * । स हि सर्वाण्येव भूतानि कालयति क्षयं नय-
तीत्यर्थः । “कुशिको राजा”—इति तत्त्ववचनम् । “क्रोगतेः” वा
शब्दार्थस्य (भृ० प०) † ; स हि साध्वेव क्रियता मिति नित्यकाल
मेव क्रोगति । “क्रोगतेर्वा स्यात्” प्रकाशयत्यर्थस्य ‡ ; स हि प्रका-
शयिता साधूनां धर्माणां मात्मनैव प्रकाशकः । अथ “वा” “साधु-
विक्रोगयितार्थानां मिति” साधुषु ब्राह्मणेषु विक्रोगयिता अर्थानां
दातेत्यर्थः ॥

एव मुक्तवन्तं “नद्यः प्रत्यूचुः”—॥ ३ ॥

इन्द्रो अस्मां अरदद्वज्जबाहुरपाहन् वृचं परिधिं
नदीनाम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे
याम उर्वीः ॥ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्जबाह्व रदतिः खनति
कर्मापाहन्वृचं परिधिन्नदीनां मिति व्याख्यातम् । देवो
नयत्सविता सुपाणिः । कल्पाणपाणिः पाणिः पणायतेः
पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य
वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्यं ऊर्णोतेर्हणोतेरित्यौर्ष-
वाभः प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ ४ (२६) ॥

इन्द्रो अस्मां अरददिति ? । “अरदत्” अखनदित्यर्थः । “रदतिः

* १भा० १४१ घ० (१८) ।

† १भा० ७२ घ० (१०) क्रोगः” ।

‡ “किञ्च क्रोगतेः प्रकाशयतिकर्मणः”—इति दै० का० ११, १, ८ ।

§ ऋ० सं० १, १, १२ व०, १ ऋ० = १, १, ४ व०, ५ ऋ० ।

खनतिकर्मा” । कथम्युनरखनत् ? “अपाहन् वचम्” अपावधीत्
मेघम् । “परिधिं नदीनाम्” नदनाना मपाम्* । स हि नियतं
तीरयोर्निरुणद्धि, त मिन्द्रो वज्रेण हन्ति ; तस्मिन् हते पृथिवीं
प्राप्यापो यथानिम्नानुसारिण्यः खातानि कुर्वन्त्यो वहन्ति ; तैः खातै-
र्वयं गच्छामः । एवं कृत्वा ‘अस्मान् इन्द्रः अरदत्’ । एवञ्च कृत्वा
स एव इन्द्रो ‘देवः’, ‘सविता’ सर्वार्थप्रसविता वर्षद्वारेणास्मान्
‘अनयत्’ समुद्रम् । ‘सुपाणिः’ प्रशस्तपाणिरित्यर्थः । यत एव
सोऽस्माकं खनिता नेता च, अतः ‘तस्य’ इन्द्रस्य ‘प्रसवे’ अनुज्ञाया
मादेशे वर्त्तमाना वयं ‘यामः’ गच्छामः ‘उर्वीः’ ऊर्ध्ववत्यः सम्भज-
माना वा । तानि तानि देशान्तराणि अभोभिः । सोऽस्माक मीश्वरः ।
स एवास्मानाज्ञापयितु मर्षति, न ल मित्यमिप्रायः ॥

“पाणिः पणायतेः” पूजार्थस्य † । “प्रगृह्यपाणौ” संयतौ कृत्वा
ततो “देवान् पूजयन्ति” इति ॥

“प्रत्याख्याय” एवं त मृषिं तत्सूक्तस्य ‡ “अन्ततः” अन्ते अन-
यर्था? “आ इन्द्रुवुः” ता नद्यः सुतवत्य इत्यर्थः— ॥ ४ ॥

* १३० पृ० १ पं, तद्व्याख्यातश्च १४० पृ० १० पं इत्यव्यम् ।

† १भा० २३१ पृ० (२१) । ‘अग्निपद्यायो बङ्गायलुको च (७० सू० ४, १३४)-
इति पद्यायतेरिष् चायलुक च ।

‡ प्रपर्वताना मित्यस्येत्यर्थः सूक्तस्यैतन् ऋ० सं० १, २१ । वस्तुतोऽपि ‘तद्गर्गस्य’—
इत्येव वक्तव्यम् । तथा चात्र ऋषे प्रदर्शिता “इन्द्रो अस्मां”—इत्येवा यद्वर्गस्था-
दिमा, तस्यैवेय मन्या “आ ते कारो”—इति सम्यगुपपद्येतान्त इति ; अन्यथा
“आ ते कारो”—इत्यस्यान्त्यत्वं नेापपद्येत, प्र पर्वताना मिति हि सूक्तं चयोदगर्गस्य,
तत्र दशमी “आ ते कारो”—इति, नान्येति स्फुटम् ।

§ अमुपदं वक्ष्यमाणया “आ ते कारो”—इत्यनयेत्यर्थः ।

आ ते कारो ष्टणवामा वचांसि यथाय दूरादनसा-
 रथेन* । नि ते नंसै पीष्यानेव योषा मर्यायेव कन्या
 शश्वचै ते ॥ आऽष्टणवाम ते कारो वचनानि याहि
 दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव
 योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति
 वाश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिस्तेषा मष्टा उत्तराणि
 बहुवदश्वः कस्मादश्रुतेऽध्वानं महाशनेो भवतीति वा
 तच्च दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत्
 क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा तस्याश्ववद्
 देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद्देवतावदुपरिष्ठात्तद्वा-
 ख्यास्यामोऽथैतदश्रुवत् ॥ ५ (२७) ॥

आ ते कारो † इति । तदा श्रुतं भवति, यदा तद् वचः क्रियते;
 श्रूयमाण मपि हि तन्नैव श्रुतं भवति, यन्न क्रियते । ‘आ ते कारो
 ष्टणवाम’ आभिमुख्येनावस्थिताः सत्यः ष्टणवाम हे ‘कारो’ स्तोमानां
 कर्तः ! किं मा ष्टणवाम ? ‘वचांसि’ । अतो ब्रूमः,—“यथाय” याहि
 त्वम् । ‘अनसा’ शकटेन सह ‘रथेन’ च । कस्मात् पुनरेव मादरवत्यो
 ब्रूमः याहीति ? इतः ;—यस्माद् ‘दूरात्’ आयातस्त्वं परिश्रान्तः,
 तस्मात् कारुण्यं नस्त्वयि । तेन वय मेता ‘नि ते नंसै’ “निनमाम ते” ।
 नीचैर्नमाम गाधोदका भवामेत्यर्थः । कथम्यनर्निनमाम ? ‘पीष्यानेव

* “रथेन” च ।

† ऋ० सं० १, १, ११ व०, ६ ऋ०=१, १, ४ छ०, १० ऋ० ।

योषा “पाययमानेव योषा पुत्रं” यथा निगमेदेवं वयं तव निगमाम ।
 एव सुक्ता पुत्रोपमया कदाचिदयं क्रोध मिथादिति मन्वानाः सत्यः
 पतिकन्यासम्बद्धा मन्या सुपमा सुपाददिरे ;—“मर्यायेव कन्या
 शश्वचे ते” । ‘मर्याय’ मनुष्याय ‘कन्या’ नवोद्गा ‘शश्वचे ते’ “परि-
 ख्वजनाय” ; कथं नाम परिव्रजेत मा मय मित्यभिप्रायेण यथा
 सा निगयेदेवं वयं तव निगमाम । “निगमा इति वा” यदि वा
 निगमा इत्येवं परिणामः निगमे इति एतस्य पदस्य अथ वा
 निगमै इति ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः * । अश्वस्य नामानि ‘अश्वना-
 मानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो नदीनामभ्यः ; अज्ञा एव सश्याः ।
 एवं ह्युक्तम् ;—“अप्सु जाता अश्याः स्वादेवैतान् योनेर्जनयन्ति” इति † ।
 तस्मान्नदीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षड्विं-
 शतिः’ षडधिक्रा विंशतिः (२६) । कतमानि पुनस्तानि ? “अत्यः,
 ह्यः, अर्वा”—इत्येव मादीनि ‡ । अतति गच्छतीत्यत्यः । ह्यति
 गच्छतीति, हन्ति वाध्वान मिति ह्यः । ईरणवानर्वा, १ गमनवानि-
 त्यर्थः । एव मादि ॥

“तेषाम्” अश्वनाम्नाम् “अष्टौ” यानि “उत्तराणि” अन्वयय
 इत्येव मादीनि ॥, तानि “बहुवत्” बहुवचनसंयुक्तानीत्यर्थः ॥

* १भा० १४२ प्र० १४ ख० ।

† “यदश्वस्यः”—इति नयोदशर्षं सप्तं दृष्टव्यम् । अ० सं० १, ११, ७ ।

‡ १भा० १४४—१५१ प्र० ।

§ “अर्वे रथवान्” इ० का० १०, २, ७ ।

॥ १भा० १५० प्र० (१८)—१५१ प्र० (१९) ।

आह ;—“अश्वः कस्मात्” ? उच्यते ;—“अश्रुतेऽध्वानं” व्याप्नो-
तीत्यर्थः । “महाश्रुते वा भवति इति” स हि वज्रं भुङ्क्ते । “तच्च”
तस्मिन् षड्विंशके अश्वभिधानगणे “दधिक्रा इत्येतत्” पदं * सन्दि-
ग्धम् । तत् पुनरेतत्—“दधन् क्रामतीति” धारयन्नय मश्वारोहं
क्रामतीति दधिकाः ? अथ “वा” “दधन्” धारयन्नय मश्वारोहं
“क्रन्दति” शब्दं करोति “इति” दधिकाः ? अथ “वा” “दधन्”
धारयन् अथ मश्वारोहम् “आकारी” आकारवान् “भवतीति”
दधिकाः ?—स हि अधिक्रुतेऽश्वारोहे आकुञ्चितपीवो विपुष्पित-
सर्वगात्र आहतिमान् भवति ॥

“तस्य” दधिका-शब्दस्य “अश्ववत्” अश्वसंयुक्ताः, “देवतावत्”
देवतासंयुक्ताः “च” “निगमा भवन्ति” । “तत्” एतदुच्यते ;—“यद्
देवतावत्” अस्य दधिका-शब्दस्य, “तत्” “उपरिष्ठात्” पञ्चदशे-
ऽध्याये † “आ दधिःक्राः श्वेसा (च्छ० सं० १०, ६, १६, १)”—इत्य-
स्या मृचि “व्याख्यास्यामः” । “अथ” पुनर्यद् “अश्ववत्” अस्य, तद्
“एतत्” व्याख्यायते—॥ ५ ॥

‡ उत स्य वाजी क्षिपिणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो
अपि कक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत्
पथा मङ्गास्यन्वापनीफणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान्

* १भा० १४१ प्र० (७) ।

† याज्ञीयेऽस्मिन् दशमे इति यावत् । तथा च १०, ६, १ ।

‡ ऊ पुस्तके इतः पूर्वं “चंसः श्विषद्” —इत्यादिः “निर्वचनार्थ” —इत्यनः
कथौके वर्तते ; क्षिपिकरप्रमाद एव तत्र मूलं प्रतिभाति, अध्यायानोक्तस्यसमाप्ति-
वाक्यविरोधात् । चंसः श्विषदित्यादिष्वल्लु चयोदमे वक्ष्यते (प० का० १६, ४, १) ।

क्षेपण मनु तूर्क्ष मञ्जुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा
गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापि कक्ष आसनीति
व्यास्थातम् । क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनु-
सन्तवीत्वत् । तनेतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथा
मङ्गसि पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थते-
र्वाङ्कोऽञ्चतेरापनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं दशो-
त्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय
ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश तावन्त्येवोत्तराणि
ज्वलतो नामधेमानि नामधेयानि* ॥ ६ (२८) ॥

उत स्य वाजीति । गोतमपुत्रस्य वामदेवस्त्रेथ मार्धम् । जगती ।
वाजपेथे वाजियुक्तं रथ मधिरुह्य यजमानोऽनुवाकं जपति † ;
तत्रैषाटे । “उत स्यः” “अपि सः” इत्यर्थः । “वाजी वेजनवान्” ।
‘ओ विजी भयचलनयोः (६० प०)’ । भयवान् परेभ्यो भयदाता ;
परेषां हि तं दृष्ट्वा भय मुत्पद्यते । चलनवान् वा ; स हि नित्यं
चलनशीलः । ‘क्षिपणिं’ “क्षेपणम् अनु” कशाघात मनु “तूर्क्ष मञ्जुते-
ऽध्वानम्” व्याप्नोतीत्यर्थः । अपि कशाप्रहार मनु ‘तुरण्यति’ अथ-
नास्त ण्वेत्यपिशब्दः । किञ्च “ग्रीवायाम्” उरसि वध्रेण “बद्धः” ॥

* “नामधेयानि”—इति सप्तदेव च-पुस्तके ।

† ऋ० सं० २. ७, १४, ४ । य० वा० सं० ९, १४ ।

‡ तथाहि कात्यायनः—‘देवस्याच मिति यज्युक्तं मारोइति यजमानः’ १४,
२, १८ । देवस्याच मित्याद्यनुवाकस्तु मन्त्रचयात्मकः ।

§ अग्निमा, ऋतीवेति यावत् ।

॥ ‘ग्रीवाया मुरोवध्रेण बद्धः’—इति महीधरः । य० वा० सं० ९ १४ ।

“अपि कचे” कक्ष्यया * । अथ “आसनि”† मुखे खलीनेन बद्धः‡ । एव मनेकेषु स्थानेषु बद्धः । तथापि तुरण्यत्येव । अन्यो हि एकस्मिन्नपि प्रदेशे बद्धः चक्षितु मपि न शक्नोति, किं सुत त्वरितुम् । किञ्च ; “क्रतुम्” आत्मीयं गमनं “कर्म वा प्रज्ञां वा” अशारोहस्य सन्तनोति काम मभिप्रेतार्थेन शीघ्रगामित्वाद् “दधिक्राः” अशः अनुसन्तनोतीत्यर्थः । किञ्च ; यान्यपि च कानि चित् “पथां” मार्गाणाम् “अङ्गंषि” अस्त्रितानि कुटिलानि सन्ति, तान्यपि अनुलोमानौव कुर्वन् आशुगामित्वात् । आभिसुखेन पुनः पुनर्ध्वं वा फणति गच्छतीत्यर्थः ॥ एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“घौवा, गिरतेर्वा” गिलनार्थस्य (तु० प०); तथा हि गिलत्यञ्जम् । “गृणातेर्वा” शब्दार्थस्य (क्र्या० प०); तथा हि शब्दो गीर्यते । “गृह्णातेर्वा” (क्य० उ०) तथा ह्युदकादि गृह्णाते, यः गृह्णन् लीक्रियते । “अनुसन्तवीत्यत्” इति, “तनेतेः” धातोः (त० प०) “पूर्वथा प्रकृत्या निगमः” । षड्विधो हि धातुः । “प्रकृत्यन्तः, सनन्तस्य ३, यङन्तो, यङ्लुगेव च । ष्यन्तो, ष्यन्तसगन्तस्य, षड्विधो धातुरुच्यते ॥” आसां षष्ठां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा प्रकृतिस्तथैष निगमः, न सन्प्रकृतौत्यादीना मन्यतमया । “पन्थाः, पततेर्वा पथ्यतेर्वा पन्थतेर्वा” चयोऽपि ह्येते गत्यर्थाः, ॥ एषा मन्यत-

* ‘कचं पयोचदेशः । तच्च सन्नाहरणा बद्धः’—इति मञ्जीषरः । य० वा० सं० ९, १४ ।

† ०१४० ५ पं०, तद्वृत्तिसि ०१४० १८पं० ।

‡ ‘द्विविधया बद्धः’—इति मञ्जीषरः । य० वा० सं० ९, १४ ।

§ “सन्तस्य” क । “सनन्तस्य” च ।

॥ पतति भू० प० । पथने हि० आ० । पन्थयति वा पन्थति च० प० ।

मस्य । “अद्भः अद्भतेः” गत्यर्थस्य * । “आपनीफणदिति” “फणतेः”
गत्यर्थस्य † चर्करीताम्रत्वेन वृत्तम् ॥

“दश्” यानि “उत्तराणि” नामानि, तान्यश्वनामसम्बन्धेनैवो-
च्यन्ते तान्यपि द्वाश्वाना मेवेति । तानि पुनः “आदिष्टोपयोज-
नानि”—“इति” एवम् “आचक्षते” आचार्याः । इदं मिश्रस्या
श्वानां नाम, इदं मग्नेः, इदं मादित्यस्य,—इत्येव मादिष्टोपयोज-
नानि । कतमानि पुनस्तानि ? “हरी इन्द्रस्य”—इत्येव मादीनि ‡ ।
हरी हरितवर्षा इन्द्रस्याश्वौ । “रोहितोऽग्नेः” रोहितवर्षा । इत्येव
मादि ॥

“ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश” ॥ । य एव द्वाश्ववन्तो
भवन्ति, त एव ज्वलन्तीव तेजसा ; ततोऽश्वनामभ्य उत्तरे ज्वलत्यर्था
धातवः । कतमे पुनस्ते ? इति । “भाजते, भागते, भाष्यति”—इत्येव
मादयः ¶ ॥

“तावन्धेवोत्तराणि” “जमत्, कल्पलीकिजम्, जञ्जणाभवन्”—
इत्येव मादीनि “ज्वलतो नामधेयानि” ** । जमति गच्छतीति

* १भा० १११ घ० ११पं० ।

† १भा० १५० घ० (७१) ।

‡ १भा० १५१ घ० १५ ख० ।

§ १भा० १५२—१५५ घ० ।

॥ १भा० १५६ घ० १६ ख० ।

¶ १भा० १५६—१५८ घ० ।

** १भा० १५८ घ० १७ ख० ।

“जमत्” । क मच्चं मलिनं शोधयामीति “कल्पलीकिनम्” । जनं भावयतीति “जञ्जणाभवन्” । इत्येवमादि * ॥

अध्यायपरिसमाप्त्यर्थो द्विरभ्यासः ॥ ६ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य † सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

॥ इति जन्ममार्गनिवासिनः आचार्यभगवद्गुरुस्य छतौ षड्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः (द्वितीयोऽध्यायः) समाप्तः ॥ २ ॥

(अथनिर्वचनमोघोराज्ञोविद्याहवाअथातोऽनुक्रमि-
 ष्यामोद्वेष्टेष्टेतावांवास्तू नियद्वचकारायंसशिक्षेद्विरण्य
 नामान्याष्टिषेखोयद्देवापिःसाधारणानिस्वरादित्योरश्मि
 नामान्यतिष्ठन्तीनांदासपत्नीराषिनामानीदंश्रेष्ठंरुशद-
 त्साहश्चक्षणं देवानामानेवाङ्नामानीयंशुशोभीरमध्वं-
 मइन्द्रोअस्मानातेकारोउतस्योऽष्टाविंशतिः ‡ ॥)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* १भा० १५८—१६२ पृ० ।

† १४६ पृ० “ग” इत्यम् ।

‡ १४६ पृ० “***” इत्यम् ।

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

तत्र,

। प्रथमपादः ।

ॐ इम् । कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः कर्म
कस्मात् क्रियत इति सतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पञ्च-
दशापत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति* वा
तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः †
॥ १ ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः” ‡ । कर्मणो नामानि ‘कर्म-
नामानि’, ‘उत्तराणि’—इति प्रकृतेभ्यः । ज्वलत्येवासौ कर्माणि क्रियन्त
इति ज्वलन्नामभ्यः उत्तराणि कर्मनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
‘षड्विंशतिः’ षडधिका विंशतिः (२६) । कतमानि पुनस्तानि ?
“अपः, अप्नः, दंसः”—इत्येव मादीनि § । आयते पुरुषेणैतत्,
आप्नोति वा पुरुष मेतदिति “अपः” । “अप्नः”—इत्येतदप्याप्नोतेरेव ।
एव मादि योज्यम् ॥

आह ;—“कर्म कस्मात्” ? उच्यते ;—“क्रियत इति सतः” ।
सत इति कारकावधारणार्थं मिति ॥

* “पतन्तीति”—इति दृप्तिसम्मतः पाठः ।

† “ऋचाबुदाहरिष्यामः”—इति दृप्तिसम्मतः पाठः ।

‡ १भा० ११२ पृ० १८० ।

§ १भा० ११२—१०१ पृ० ।

“अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” * । अपत्यस्य नामानि ‘अपत्य-
नामानि’, ‘उत्तराणि’—इति प्रकृतेभ्यः कर्मनामभ्यः । सर्वकर्मणां
ह्यपत्योत्पादनकर्मैव प्रधानं मृणापाकरणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराणि
अपत्यनामानि । किञ्चिन्ति पुनस्तानि? ‘पञ्चदश’ । कतमानि पुनस्तानि ?
“तुक्, तोकम्, तनयम्”—इत्येव मादीनि † । “तुक्” तक्तेर्द्धातो-
स्तुज्यतेर्वा । “तोकं” तुद्यतेः । “तनयं” तनेतेरितिवक्ष्यति ‡ ॥

आह;—“अपत्यं कस्मात्”? उच्यते;—“अपततं भवति” पितुः
सकाशादेत्य ष्यगिञ्च ततं भवति । अथ “वा” “अनेन” जातेन
सता पितरो मरके “न पतन्तीति”—इत्यपत्यम् ॥

अथ पुनर्विवदन्ते;—द्वयोः सन्निपाते किं क्षेपिणोऽपत्यं सुत
बीजिनः? इति । “तद्” एतदुच्यते;—“यथा जनयितुः” एव
“प्रजा” भवति, “एव मर्षीये च्चाबुदाहरिव्यामः;—॥ १ ॥

परिषद्यं च्छरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः
स्याम । न शेषो अग्रे अन्यजात मस्यचेतानस्य मा
पृथो वि दुक्षः ॥ परिहर्त्तव्यं हि नोपसर्त्तव्य मरणस्य
रेक्णोऽरणोऽपाखी भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते §
प्रयतो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ॥ । पिव्यस्येव धनस्य

* १भा० १०१ घ० १७० ।

† १भा० १०१—१०१ घ० ।

‡ दे० का० १०, १, ७ ।

§ “रिच्यतेः” क ।

॥ “पतयस्याम” क, च ।

न श्रेषो अग्ने अन्यजात मस्मि । श्रेष इत्यपत्यनाम
शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्रमत्तस्य भवति मा नः
पथो विदूदुष इति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनय ॥ २ ॥

“परिषद्यं हि”, “न हि पुत्राय”—इति च (२, ३ ख०) । एते
त्रिष्टुभौ । वसिष्ठाग्निर्वादे वसिष्ठेन हतपुत्रेण अग्निरभ्यर्थितः,—पुत्रं
मे देहीति । तेन किलासौ प्रत्युक्तः,—क्रीतक-कृचिम-दत्तकादीनां
पुत्राणा मन्यतमं कुरुष्व पुत्र मिति । स एव सुक्तः, एताभ्या ऋग्भ्या
मन्यजान् पुत्रान् निन्दन्नौरसं पुत्रं यथाचे । “परिषद्यं०—० वि
दुक्तः” * । ‘परिषद्यं’ ‘परिहर्षद्यं’ परिहरणीयं परित्याज्य मित्यर्थः ।
किन्पुनस्तत्? “अरणस्य रेक्षणः” “अरणस्य” अपगतार्थस्य अपगतोदक-
सम्बन्धस्य परकुलजातस्य ‘रेक्षणः’ यदपत्याख्यं धनं, तत् परिहर्षद्यम्;
न पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य मित्यर्थः ; न हि तत् पुत्रत्वेन कल्प्य-
मान मपि पुत्रकार्येष्ववतिष्ठति, परकीयत्वात् । यत एव मतो
ब्रूमः ;—“नित्यस्य रायः पतयः स्याम”, “पित्र्यस्यैव धनस्य” । यथा
हि यदेव पित्र्यं धनं पुत्रत्वे भवति, तस्यैव ह्युपरि अगौणं स्वामित्वं
भवति । एवं यदेव स्वयञ्जात मपत्यं भवति, तदेव मुख्यं भवति ;
नेतरत्—चेत्रजं वा क्रीतकं वा । यत एव मतो ब्रूमः ;—यदेव नित्य
मात्मीय मगौणं स्वय सुत्पादितं पुत्राख्यं राः धनम्, तस्यैव वयं पतयः
पालयितारः स्याम ; मा परकीयस्येत्यभिप्रायः । कस्मात् पुनरेवं
ब्रूमहे ? इतः,—यस्मात् “न श्रेषो अग्ने अन्यजात मस्मि” । ‘न

* ख० घं० ५, १, १, १ ।

अस्ति शेषः' नाख्यपत्य मन्वेन जातं हे 'अग्ने!', य एव जनयति तस्यैव हि तद् भवति, नेतरस्येत्यभिप्रायः । 'अचेतानस्य' य एव हि अचेतयमानो भवति, अविद्वान्, प्रमादो, तस्यैव "अचेतयमानस्य", "प्रमत्तस्य" अश्रुतवतो धर्मात् परितोषमात्रं "भवति",—ममेद मपत्य मिति, न अपत्यकार्येऽवतिष्ठते । यत एव मतो ब्रूमः;—'मा पृथो विदुः' मास्मानेतत् पितृपितामहप्रपितामहानुसन्नतात् 'पथः' मार्गात्, येन केन चित् प्रत्याख्यानद्वारेण "विदूदुषः" । त्वं देहि नः पुत्र मौरस मित्यभिप्रायः ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—“अरणोऽपार्थः” * अपगतोदकसम्बन्ध इत्यर्थः । “रेक्य इति धननाम” †; तद्धि “रिच्यते” अतिरिच्यते इतो लोकादसुं लोकं “प्रयतः” द्वियमाणस्येत्यर्थः । “शेष इत्यपत्यनाम” ‡; तद्धि “श्रियते” इहैव लोकेऽवतिष्ठते पितुरसुं लोकं ‘प्रयतः’ गच्छत इत्यर्थः ॥

एव मस्या मृचि 'न शेषो अग्ने अन्यजात मस्ति'—इत्यनेन विशेषलिङ्गेन उपपन्न मेतद् भवति;—जनयितुरेव प्रजा भवति न ज्ञेचिणो नापि क्रेतुरन्यस्य वा कस्यचिदिति । एवञ्चैव शब्दार्थ उपपद्यते,—यस्मादेवापेत्य ततं भवति, तस्यैवापत्य मिति ॥

अनेनैव चापत्यशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेनैव मन्त्रो व्याख्यातः, उत्तरश्च सावशेष मपत्यशब्दे प्रसक्तानुप्रसक्त मेवाच्यते;—“तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय”—॥ ९ ॥

* अरणे 'निर्ममने' दै० का० ११, ४, ११ ।

† १भा० १११ ४० (१) ।

‡ १भा० १०१ ४० (१) ।

न हि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्त्वा
 उ । अधा चिदेकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाञ्जितु*
 नव्यः ॥ न हि ग्रहीतव्यो अरणः † सुसुखतमोऽप्यन्यो-
 दर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममाय मित्यथ ‡ स ओकः
 पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति निवास-
 नामोच्यत एतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सप-
 त्त्वान्नवजातः स एव पुत्र इत्यथैतां दुहितृदायाद्य उदा-
 हरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

न हि ग्रभायेति ? । “न हि ग्रहीतव्यः” नाङ्गीकर्त्तव्यः, पुत्रो
 ममाय मित्यनेनाभिप्रायेण । कः पुनरसौ नात्मिणीकर्त्तव्यः ? “अरणः”
 अपार्षः, अपगतोदकसम्बन्धः, अन्यकुलजः । यद्यपि “सुशेवः” एव
 स्यात् “सुखतमः” ॥ परिचरितो हितैषी, तथा “अपि” “अन्योदर्यः”
 अन्येनादीरिताद्रेतशे जातः, अन्यजायोदरसम्भूतो वा ; यो हि
 स्वस्यां जायायां सम्भवति, स स्व एवोदरे सम्भूतो भवति । “अङ्गी-
 ह वा एष आत्मनो यज्जायेति विज्ञायते” । तस्माद् योऽन्यजायोदर-
 सम्भूतः, सः “मनसापि न मन्तव्यो ममाय मिति”, किम्युनः पुत्रत्वेन
 परिकल्पयितव्य इति । किङ्कारणं मनसापि न मन्तव्य इति ? “अधा

* “वाञ्जितु” — क, ख, ग, घ. इतो च ।

† “ग्रहीतव्योऽरणः” क, ख ।

‡ ‘ममायं पुत्र इत्यथ’ क, ख ।

§ अ० सं० ५. १, १, २ ।

॥ “शेवम्” १भा० ११८ ४० (१०) ।

शिदोक्तः पुनरित्य एति” । अधशब्दोऽथशब्दस्यार्थे वर्तते, स च हेत्वर्थः ।
 यस्मात् “ओक्तः” खं निवासस्थानं खं वंशं ब्रह्मणापि कालेन स
 एति—तदंश एव भवति, तस्मादपुत्र एवासौ । यत एव मतो
 ब्रवीमि;—‘आ नो वाज्यभीषाले तु नव्यः’ । “एतु” आगच्छतु,
 “नः वाजी वेजनवान्”, परेभ्यो भयदाता ‘अभीषाट्’ “अभिषह-
 माणः” अभिभवन् “सपत्नान्”, ‘नव्यः’ “नवजातः” शिशुरित्यर्थः ।
 “स एव पुत्रः” आगच्छतु, न परकीयैः पुत्रैः सङ्घत्पितैरित्यभिप्रायः ॥

“अथैतां दुहित्व-दायाद्य उदाहरन्ति” । इदं मुक्तम्,—अपेत्य
 यस्मात् पितुः सकाशात् तत् भवति, तस्मादपत्य मिति तदिदं मुभ-
 थोरपत्यं प्राप्नोति दुहितुः पुत्रस्य च; दुहितापि ह्यपेत्येव तता
 भवति पितुः सकाशात् । तत्रैवं सति उभयोर्दुहित्वपुत्रयोरपत्यका-
 चांषि दायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुवन्ति, तदिदं विचार्यते ।
 तदधिकारार्थोऽथ मथशब्दः । एता मृचं शासदङ्गिरित्यादि या वक्ष्य-
 माणा (४ ख०) ताम्, दुहितुर्दायाद्ये अर्थे उदाहरन्ति धर्मविदः ।
 अस्या मृचि वक्ष्यमाणायां (४ ख०) दुहितुरपि दायाद्यत्व मस्तीति
 दृश्यते ॥

“पुत्रदायाद्य इत्येके” एके पुनर्द्वैतविदो मन्यन्ते यत् पैतृकं
 वित्तं तत् पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितु रिति ॥

यथा दुहितापि दायाद्यं महति, तथेयं मृग् निरुच्यते;—॥३॥

शासदङ्गिर्दुहितुर्नस्यङ्गाद्विद्धां चतस्य दीधितिं स
 पर्यन् । पिता यच्च दुहितुः सेकं मृञ्जन्संशुग्म्येन मनसा

दधन्वे ॥ प्रशास्ति वोल्हा* सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्र-
 भावं दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा नप्तार
 मुपागमद् दौहित्रं पौत्र मिति विद्वान् प्रजननयज्ञस्य
 रेतसे वा अङ्गादङ्गात् † सम्भूतस्य हृदयादधि जातस्य
 मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन्नविशेषेण मिथुनाः
 पुत्रा दायदा इति तदेतद्वक्-श्लोकाभ्या मभ्युक्तम्
 (४ †) । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे ।
 आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शत मित्यविशे-
 षेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां
 विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ न दुहितर
 इत्येके तस्मात् पुमान् दायदोऽदायादा स्त्रीति विज्ञा-
 यते तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांस मिति
 च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः पुंसे-
 ऽपीत्येके शौनःश्रेपे दर्शनात् । अभ्रातृमतीवाद इत्य-
 परम् । (अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवास-
 सः । §) अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हृतवर्त्मनः ।
 अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदा-

* "वोल्हा" च, इति सन्तानम् ।

† "वाङ्गादङ्गात्" च, च ।

‡ क-च-न-पुत्रकेषु इव पतुयेष्वसमाप्रिदंयते परं चत्सङ्ग-इवाक्यविरोध-
 दुषेण्योयम् ।

§ नैतच्छ्लोकार्थं क-च-पुत्रकाभ्या मभ्युक्तम् ।

नाय इतवर्तमान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह श्रौपमिक
स्तस्योत्तरा भूयसे निर्वाचनाय ॥ ४ * ॥

ब्राह्मदक्षिणितिः । एषा चिष्टुप । ऐन्द्रे सूक्ते वश्यामित्री । माथ-
न्दिने सवने उक्थपर्याये अष्वावाकस्य यच्छस्त्र मभिजिद्विभ्रजिदा-
दिव्यहीनकेव्यहःसु अहीनसूक्तं नाम †, तत्रेयं ब्रह्मते । “न जामये
ताम् (५ सू०)” — इतीय मपि अनयैव समानार्धविनियोगदैवतच्छ-
न्दस्का । ‘ब्राह्मदु वःकः’ “प्रश्नास्ति” प्रश्नापयति प्रश्नापयतीत्यर्थः ।
कः पुनरसौ प्रश्नास्ति? किं वा प्रश्नास्ति? इति । “वोढा” च
उढोढा स्त्रिया भवति षः; तस्यां या जायते दुहिता, तस्याः पुत्र-
भावं प्रश्नास्ति;—“सन्तानकर्मणे” अर्थाय । “दुहिता, दुर्हिता”;
या हि यत्रैव दीयते, तत्रैव दुर्हिता भवति, “दूरे” सती सा
पितुः “हिता” पथ्या भवतीति दुहितेत्युच्यते । “दोग्धेवा” सा
हि नित्य मेव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् । आह;—
कथं पुनर्गम्यते प्रश्नास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् ?
इति । उच्यते;—इतः । यस्मात् ‘गृह्यङ्गात्’ “नप्तर सुपागमत्”
उपागच्छति चेतसा । “दौहित्रम्” दुहितु-पुत्रम् । “पौत्र मिति”
पुत्रो ममाय मिति एव सुपागच्छति । न चापुत्रस्य पौत्रः स्यात्,
उपागच्छति च दुहितुः पिता ममाय मिति दौहित्रम् । तस्माद्
दुहितापि पुत्र एव, यस्याः पुत्रः पौत्रो मयाय मित्येवं चेतसा उप-

* क-ख न-पुत्रकेव्यह पञ्चमच्छसमाप्तिः, एव सुतरचापि बोद्धव्यम् ।

† सू० सं० २, ५, १ ।

‡ ‘यस्या इदु प्रतवसे-ब्राह्मदक्षिणितोत्तरा वहीनसूक्ते’—इति भा० ०, ४ ।

गम्यते । 'विद्वांश्चतस्रः दीधितिं सपर्यन्' । 'विद्वान्', कस्य ? 'चतस्रः', "प्रजननयज्ञस्य" । चत इत्येतदपठितं यज्ञनाम । 'दीधि-
तिं' विधान मित्यर्थः । प्रजननयज्ञविधान मविशेषेण 'सपर्यन्'
पूजयन्नित्यर्थः । यथैव हि पुत्रजनने प्रजननयज्ञस्तन्यते तथैव हि
दुहितृजननेऽपि,—यैरेव मन्त्रैर्येनैव च विधानेन पुत्र-गर्भं आधीयते,
तैरेव मन्त्रैस्तेनैव च विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । अथ "वा" चत-
शब्देन रेत उच्यते * । तत् "अङ्गादङ्गाद्" यत् सम्भूतं तत् सर्व-
गात्रेभ्यः हृदयानुस्मरणनिमित्तेन गर्भजनने "मातरि" प्रत्युत्तं प्रवृत्तं
भवति रेतः, तस्य "रेतसः" "विधानं न विशेषेण पूजयन्" स
बोधा दौहित्रं पौत्रो ममाय मित्येव सुपगच्छति सेतसा । येनैव हि
विधानेन पुत्रजनने रेत उत्सृज्यते, तेनैव हि दुहितृजननेऽपि ;
तत्रैवं सति रेत उत्सृज्यते विध्यविशेषात् प्रजननयज्ञाविशेषाद्वा अवि-
शेषेण मिथुनाः पुरुषाः स्त्रियश्च उभयेऽपि दायादा इत्येव मेके
धर्मविदो मन्यन्ते । तदेतद् "सक-स्रोकाभ्याम्" "अभि" आभि-
मुख्येन "उक्तम्",—"मिथुनाः पुत्रा दायादा इति", "अङ्गाद-
ङ्गात्सम्भवमि (गो० गृ० सू० २, ८, २१)" -"अविशेषेण पुत्राणाम्
(?)"—इत्येताभ्याम् ॥

'आसृद्धङ्गिः'—इत्येतस्या चतस्रः प्रथमोऽर्द्धं व्याख्यातः, "पिता
यत्र दुहितुः"—इत्ययं द्वितीय उपरिष्ठादस्य पादस्य † व्याख्यास्यते ।

* 'चतस्रम्' १भा० १२० पृ० (१८)—'रेतः' १भा० १०४ पृ० (१९) ।

† 'उपरिष्ठादस्य चतस्रः'—इत्येव वक्तुं मुचितम्, अस्मिन्नेव पादे इत उभारस्मिन्नेव
चतस्रे तद्वाच्यं न दर्शयाम् । परस्मान् २०२ पृ० १९ प० ब्रह्मम् ॥

अनयोरद्धर्षयोरन्तरा तदेतदृक्-सोकाभ्या मभ्युक्त मित्यत (२५८४०
६पं०) आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं दायाद्यधर्माश्रित मेव पूर्वोत्तरपक्ष-
सम्बन्धादाचारगतं वज्र व्याख्यायते मन्त्रविषयख्यापनाय, ईदृशोऽपि
मन्त्राणां विषयो भवतीति धर्मसंविज्ञानाय च । सर्व एवाय मेवं
प्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्बभावित्येतदेतेन ख्यापितं भवति ॥

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि”—इत्येता मृत्तं प्रवासादेत्य पुत्रस्य मूर्द्धनि
जपन् जिघ्रति * । अनुष्टुबेषा । स पुत्र उच्यते;—हे ‘पुत्र !’
‘अङ्गाद् अङ्गात् सम्भवसि’ त्वं ‘हृदयात्’ च ‘अधिजायसे’ यत्तदुक्तम्—
“अङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृदयादधिजातस्य (२५८४० ४पं०)”—इति ।
तदनेनापि स्पष्टार्थतरेण मन्त्रेणोच्यत इति पूर्वस्थास्पष्टार्थतायां स्पष्टा-
र्थीकरणार्थं मन्त्रः । तच्च हि ‘ऋतस्य दीधिति सपर्यन्’—इत्यत्र
‘ऋतस्य’ “प्रजननयज्ञस्य रेतसो वा” “विधानं” “विशेषेण पूजयन्”—
इत्युक्तम् (२५८४० ५पं०), तत्पुनरेतदस्यष्टम्; इह पुनरङ्गादङ्गात्
सम्भवसि हृदयादधिजायसे इत्येव मुच्यते । तच्चैवं सति यथैव पुमान्
अङ्गादङ्गात् सम्भवति हृदयाद्याधिजायते, तथैव दुहितापीत्यविशेष
उपपद्यते । तस्मात् साधूक्तम्—“अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा
इति (२५८४० ५पं०) । ‘आत्मा वै पुत्र नामासि’ यस्मादङ्गादङ्गात्
सम्भूतस्त्वं हृदयादधिजातस्तस्मादात्मैव त्वं ममैवावयवभूत इत्यभि-
प्रायः । केवलं तु पुत्र नामा त्वम्, अहं पिष्टनामा, एतावानावयो-
र्विशेषो नाममात्रं भिन्न मित्यभिप्रायः । ‘सः’ त्वं ‘जीव शरदः

* “विप्रोक्तं श्लेषस्य पुत्रस्योभाभ्यां पात्रिभ्यां मूर्द्धानं परि मृत्तं जपेद् यदा वा
पिताम इति निदादुपेतस्य वाङ्गादङ्गात् संभवतीति” नो० गृ० १ प्र० ८८० ११८० ।

शतम्—इत्याग्नीः । सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शरदे ब्रह्मजीवाः प्रचुररोगा भवन्ति, तस्माच्छरदः, तस्माच्छरदेवोपलक्ष्य संवत्सरशत मेतदायुराशास्यते ॥

‘अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानाम्’ । क एव माह ? ‘मनुः’ ‘स्वायम्भुवः’ स्वयम्भुवोऽपत्यं स्वायम्भुवः * । कस्मिन् काले स एव माह ? ‘विसर्गादौ’ सृष्ट्यादावित्यर्थः । पूर्वं मर्द्धं श्लोकस्य च्छब्देव । एव मेताभ्या मृक्-श्लोकाभ्या मुक्त मविशेषेण पुत्रस्य दुहितुश्च दाय्यादत्तम् ॥

“न दुहितर इत्येके” न दुहितरो दाय्याद्य मर्द्धन्तीत्येव मेके धर्मविदो मन्यन्ते । ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,—“तस्मात् पुमान् दाय्यादः, स्त्री अदायादा;—इति” “विज्ञायते” एतस्मिन् ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते; न दुहितरो दाय्याद्य मर्द्धन्ति, पुमानेवार्द्धतीति । “तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति, न पुमांस मिति च” । एतदपरं दर्शनं दुहितरदायादत्तं लिङ्गतो दर्शयति;— “अथ यत् स्त्रीणां परास्यन्ति हवनकर्मणो न तथा जुह्वति, न दाहमयं परास्यन्ति हवनकर्मणः दाहमयेनैव जुह्वति; तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति; न पुमांसम्”† । तस्मात् पुमानेव पैतृकस्य वित्तस्रोत्रे, न दुहिता । किञ्च स्त्रीणां दानविक्रयातिर्गो विद्यन्ते, न पुंसः । प्रदीयते हि परस्मै स्त्री, विक्रीयते

* तथाहि—“यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रे च दुहिता समा ।”—इति म० ९, ११० । किञ्च १२१, १२८ श्लोको च इदमर्थः ।

† रोष-मुद्रित-पुत्रके तु नैव पाठः ।

च वैवाहिकेन शुष्केन । “विक्रयस्त्राय मपत्यस्य मतिमान् को न मंस्यते । स्वर्णो वाच बज्रवापि विक्रयस्तावदेव सः ॥” इति भगवता वासुदेवेनोक्तं सुभद्राद्वरणे । तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति,— “सातुर्मास्येऽथ नृत वा एषा करोति, या पत्युः क्रीता सती अन्यथा-न्यैस्वरति” इति ; तस्माच्छुष्केन प्रदानं विक्रयः कन्याया इत्युप-पद्यते* । अतिसर्गः परित्यागः, परित्यज्यते हि कन्या स्वयन्मुभिः, स्वयम्बरे धोऽवस्त्रिप्तः स गृह्णातु, धो वा तुभ्यं रोचते तं दृणीष्वेति । स एष क्षत्रियाणां मेव स्वयम्बरधर्मो नेतरेषां वर्णानां मिति ; स पुनरथ मितरेषां मपि वर्णानां मदायाद्यार्षत्वे कन्याया स्त्रिप्तं भवति । तस्मान्न दायाद्य मर्हति कन्येति ॥

“पुंसोऽपीत्येके, श्रौतःश्रेये दर्शनात्” । यदुक्तं दानविक्रयाति-सर्गैर्हेतुभिरदायादत्वं स्त्रिया इति, अनेकान्त एषः ; पुंसोऽपि दान-विक्रयातिसर्गा विद्यन्त एव । पुरुषोऽपि हि परस्मै दीयते । एवं द्युक्तम्—“दत्तक्रीतककृत्त्रिमत्तेजजौरसाः पुत्राः” इति † । तथा च श्रौतःश्रेये दर्शनात्” श्रौतःश्रेये आख्याने बह्वृचानाम्‡ ; भारते च शुनःश्रेयस्य विक्रयो दृष्टः,—‘विक्रीतं मध्यगं मन्ये’ इत्येव मादि । तथा च परित्यागोऽपि दृष्टः,—यथा विश्वामित्रेण मधुच्छन्द आदी-

* “शुष्कसज्जनेन मूढेन वन्नं दुहितःविक्रयम्”—इति मनुः ८ अ० १०० श्लो० ।

† मनुः ८ अ० १५८, १५९, १६० श्लो० ।

‡ “सोऽजीर्णं” सोयनसि स्यपि मन्त्रनया परीत मरणा उपेयाय । तस्य च पयः पुत्रा आसुः, शुनःपुच्छः, शुनःश्रेयः, शुनोऽसाङ्गुल इति । तं होवाच,—अनेऽर्षं ते व्रतं ददाम्यस्य मेधा मेकेनात्मानं निष्क्रीषा इति । स व्येष्टं पुत्रं निगृह्णात उवा-च,—गन्धिम मिति मेा, कनिष्ठं माता, तौ च मध्यमे सत्यादयाश्चक्रुः शुनःश्रेये ; तस्य च व्रतं दत्त्वा स त मादाय सो ऽरणाद् प्राप्त मेवाय ।”—इति रे० त्रा० ७, १, १ ।

नाम् । तस्मादनैकान्तिकत्वादेवैषां हेतुना सुभयोरपि दायाद्यत्वमित्येके मन्यन्ते ॥

“अभ्राह्मतीवाद इत्यपरम्” आचार्यमत मिति वाक्यशेषः । यैवाभ्राह्मका भवति कन्या, सैव पित्र्यं धन मर्हति, नेतरा अभ्राह्मका; पुरुषेषु हि पितुः पिण्डदातृषु तिष्ठत्सु न स्त्री धन मर्हति; सा हि परकीयं वंशं वर्द्धयति, न स्वम्, तस्मादसौ नार्थभागिनी । अभ्राह्मकायां पुनरयं विशेषः,—अभ्राह्मकायाः पितुरन्यः पुत्रो नास्तीति दौहित्रः पिण्डदानादिषु कार्येष्ववतिष्ठते इति भवत्यर्थभागिनी अभ्राह्मका दुहिता । तदुक्तम्,—‘पितोत्सृजेत् पुत्रिका मनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्टाऽस्मदर्थं मपत्य मिति संवाद्याभिसन्धानमात्रं पुत्रिका’ इत्येकेषा मिति ॥

निगम मयेतस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति,—“अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हृतवर्त्मनः”—इति । निगमस्य समासतोऽर्थं माह,—“अभ्राह्मका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हृतवर्त्मान इति” । अस्या मृचि “अभ्राह्मकायाः” कन्यायाः “अनिर्वाहः” अनिर्वहणं विवाह-निषेध इत्यर्थः । “शैपमिकः” उपमया दर्शितः, अभ्रातर इवेति । “अमूर्धा यन्ति जामयुः सर्वा लोहितवाससः । अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हृतवर्त्मनः (अ० स० १, १७, १†) ॥” इय मयर्वर्णा प्रसव-

* “तस्य च विद्याभिरुच्यैकमतं पुत्रा आसुः,—पञ्चाशदेव व्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चाशत् कन्ययांसः; तद् ये व्यायांसो न ते क्रमणं मेनिरे, ताननुष्वाजपारान्मान् वः प्रजा भञ्जीहेति । न रतेऽग्ना पुष्टाः श्वराः पुष्टिन्दा मृतिवा इत्युदमया वरुषो भवन्ति वैश्वामिषा इक्षूनां भूयिष्ठाः ।”—इति रे० ब्रा० ७, १, १ ।

† इह शाखाभेदेन पाठभेदेऽप्यस्ति ।

मार्गवहनरोगिणी या स्त्री भवति, तस्या तत्प्रतिकारकर्माणि विनियुच्यते । ‘अमूर्थाः’ ‘यन्ति’ खवन्ति नाद्यो रक्त मज्जस्र मविरताः स्त्रिय इवातिलोहितवस्त्राः ‘सर्वाः’ एताः तिष्ठन्तु उपरमन्तु इतलोहितवहनमार्गाः, अस्य मन्त्रस्य वीर्येण । कथम्युनस्तिष्ठन्तु ? ‘अभ्रातर इव योषाः’ यथा कास्त्रिदभ्रादका योषा इतभर्तवंग्रमार्गास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणि पिण्डदानाय, एव मेता नाद्यः तिष्ठन्ति । एव मस्या मृचि अभ्रादकाया अनिर्वाह उपमया लिङ्गतो दर्शितः ॥

“तस्य” अनिर्वाहस्य “उत्तरा” ऋक् “भूयसे” बद्धतराय “निः” निर्विचिन्ध “वचनाय”—॥४॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धना-
नाम् । जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्त्रेव निरिणीते
अस्यः ॥ अभ्रादकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानक-
र्मणे पिण्डदानाय नयति* गर्त्तारोहिणीव धनसाभाय
दाक्षिणाञ्जी † गर्त्तः सभास्थायुर्गृणातेः सत्यसङ्गरो
भवति तं तच्च यापुचा यापतिका सारोहितितां तच्चाक्षै-
राघ्नन्ति ‡ सा रिक्थं लभते श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त्त उच्यते
गुरते § रपगूर्त्ती भवति श्मशानं श्मशयनं श्म शरीरं
शरीरं शृणातेः श्मन्नातेर्वा श्मश्रु लोम श्मनि श्रितं भवति ॥

* “न पति” क, ख, च ।

† “दाक्षिणाञ्जी” क, न । एतो—“दाक्षिणाञ्जा जी” ।

‡ “तच्चाक्षैराघ्नन्ति” क, ख, न ।

§ “गुरते” च रोष्-दृष्टेषु दृष्टिपथेषु च ।

॥ “श्रितं भवति” क, ख, न ।

लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा नोपरस्याविष्कुर्याद् यदु-
परस्याविष्कुर्याद्गर्त्तैष्ठाः * स्यात् प्रमायुको यजमान
इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि गर्त्त उच्यते यथाते
स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । आ रोहयो वरुण मित्र
गर्त्त मित्यपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामय-
माना सुवासा ऋतुकाशेषूषा हसनेव दन्तान् विवृणुते
रूपाणीति चतस्र उपमा नाभ्राची मुपयच्छेत † तोकं
ह्यस्य तद्भवतीत्यभ्राट्काया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः
पितुश्च पुत्रभावः पिता यच्च दुहितुरप्रत्ताया रेतः-
सेकं प्रार्ज्जयति सन्दधात्यात्मानं सङ्गमेन मनसेत्यथैतां
जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति ज्येष्ठं पुत्रिकाया
इत्येके ॥ ५ ॥

अभ्रातेव पुंस इति † । दीर्घतमःपुत्रस्य कचीवत आर्षम् ।
त्रिष्टुप् । औषसौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शंस्यते । ‘अभ्रातेव पुंसः’
यथा अभ्राट्का कन्या दत्तापि सती पित्रा, स्त्रीकृतापि भर्त्ता,
पुनः ‘प्रतीची’ “पिट्वन्” एव पितृवंश मेव “अभिमुखी एति”
“सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय नयति” पतिवंश मित्यर्थः । सा हि
पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्द्धयति, न भर्त्तृवंश मिति ; तस्मादभ्राट्का

* “नर्त्तैष्ठा” क, ख, ग ।

† “नाभ्राट्का मुपयच्छेत” ख० दृष्टिसमानम् ।

‡ ख० सं० १, १, ८, १ ।

पैतृकं दायाद्य मर्हतीत्युपपद्यते । “गर्त्तारोहिणिव सनये धनानाम्” । “गर्त्तारोहिणी इव” काचिद् “दाक्षिणात्या स्त्री”, या यथा “गर्त्तः सभास्त्राणुः” त मारोहति ‘सनये’ सन्धये ‘धनानाम्’ । एवम् ‘उषाः’ अपरकाले रात्र्यां नभ आरोहति * । किञ्च ‘जायेव पत्य उग्रती सुवर्षाः’ । यथा जाया पत्ये भर्त्रे सुवर्षा भूत्वा षट्काले आत्मानं दर्शयति, एव सुषा आत्मानं दर्शयति जनानाम् । किञ्च ‘उषा हृस्वेव निरिणीते अस्मः’ । यथा हसना हसनस्वभावा दन्तान् आत्मनो दर्शयति, एव सुषा अपि आत्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विदुषते ; शर्वरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि प्रकाशो-
दकेन धौतानीव करोति ॥

“चतस्रः” एताः “उपमाः” अस्या मृचि ।—अभ्रातेव पुंस इत्येका । गर्त्तारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । हृस्वेवेति चतुर्थी । अत्र प्रथमोपया अभ्रातेव पुंस इत्यनया अभादकाया अनिर्वाहो चिह्नते ; यथा अभादका पितृनेव प्रत्येति न पतिम्, एव सुषा आदित्य मेव प्रत्येति । एव मभ्रादका कन्या यस्मिन्नेव वंशे उत्पन्ना भवति, त मेव प्रकाशयति वर्द्धयति, न भर्तृवंशम् । इत्येव सुपमया नासौ वोढ्यैतदुपदर्शितं भवति ; पुचार्थत्वाद् विवाहस्य । तस्मादवर्द्धयित्वाद् भर्तृवंशस्य, वर्द्धयित्वाच्च पितृवंशस्य, अभादका पितृदायाद्य मर्हतीत्युपपद्यते ॥

* “गर्त्तं इति मृचमाम । ऊदरो गर्त्तं इति तन्नामस्य पाठान् । अचोचित्येन राजपुत्रैर्न्यायनिर्णयनिश्चयिष्यति स्त्रियं स्त्रियं सुचये ।”—इति, “गर्त्तं नाकारं हृस्वेनि-
वाचस्त्रियम्”—इति च सायणः (ज० सं० १, १, ८, १) ।

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वं माचष्टे ;—“गर्भः सभास्याणुः” इति, अक्ष-
निर्वपणपीठ मित्यर्थः । “गृणातेः (क्र्या० प०)” स हि “सत्यसङ्गरो
भवति” सङ्गीर्यते हि तत्र सत्य मिद मत्र पतित मिद मत्र न पतित
मित्येवं प्रायेण कितवा स्तत्रानृतं ब्रुवते । “तम्” एतद्वचनं गर्भं
मारोहति या स्त्री, सा गर्भाहृत्युच्यते । तदेतद्गर्भस्य सभास्याणो-
रारोहणं रिक्त्यलाभहेतुर्दाक्षिणात्येषु अपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः
प्रसिद्धम् * । तथैव प्रसिद्धा निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि
काश्चिन्नस्त्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । “तत्र या अपुत्रा
अपतिका सा आरोहति” तं सभास्याणुम्, तत्र कितवमध्ये अवस्थितं
या अपुत्रा स्त्री, या अपतिका, सा आरोहति तस्मिन्नुपविशती-
त्यर्थः । ततः “सा” भर्तृवन्धुभ्यः सकाशात् “रिक्त्यं लभते” यस्तस्या
भर्तृसक्तो धर्माग्रस्तम् । एव मसौ मनये लभ्ये धर्मानां गर्भं
मारोहति ॥

गर्भप्रसक्तं मुच्यते ;—“श्रमशानसञ्चयोऽपि गर्भं उच्यते” । “गुरतेः
(तु० आ०)” उच्यमनार्थस्य । स हि लोकविनाशायाभ्युद्यत इव
भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्याश्रितानि भवन्ति ।
तानि जनमरणं माशासते ; स्रियमाणेषु जनेषु तानि प्रमुदितानि
भवन्ति । “श्रमशानं, श्रम-शयनम्” इत्याख्यानप्रसक्तं मुच्यते । तत्र हि
श्रमं श्रते ऽत्रेति श्रम-शयनं सत् तत् श्रमशानं मित्युच्यते । श्रम-शब्दार्थं

* “यथा लोके काचिद् गतभर्तृका योषिद् धर्मानां लक्ष्मीपरिक्लानां मनये
लाभाय गर्भं मारोहति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्त्यं लभते चेदसौः समाश्रय
नदीयं धर्मं वितरन्ति ।”—इति सायणः (श्र० सं० १, १, ८, १) ।

माह;—“अशरीरम्” इति । तद्धि तच्च श्रेते; तच्च हि तन्निश्चिप्यते
 मृतस्य सतः * । “शस्त्रातेर्वा” ह्यतव्याख्यान मपि† पुनराह मुख्य-
 स्वादस्य । तच्च‡ त्रौपमिकं वृचसम्बन्धात्; न हि वृचस्य मुख्यं
 शरीरम् § । अश-शब्दप्रसक्तं निराह;—“अश्रु लोम” इति, तद्धि
 “अनि” शरीरे “श्रितं भवति” । पर्यायप्रसक्तं निराह;—“लोम
 लुनातेः (क्र्या० उ०)” तद्धि लूयते । “लौयतेर्वा (दि० आ०)”
 तद्धि शरीरे लौयते ॥

तच्च निगम मपि षोदाहरन्ति;—अज्ञानसञ्चयोऽपि गर्त्तं इति
 “नोपरस्थाविष्कुर्याद् यदुपरस्थाविष्कुर्याद् गर्त्तेष्ठाः स्यात् प्रमायुको
 यजमानः” इति । उपर इति यूपस्यातष्टप्रदेशे उच्यते; “पञ्चमभागो-
 ऽपरा यूपाः”—इति ह्युक्तम् । तदतष्टं यूपस्य नाविष्कुर्यादित्यर्थः ।
 पांशुभिस्तदवच्छादनीयं वर्हिषा च । यदि पुनरुपरस्य कश्चिदप्यवयव
 माविष्कुर्याद् ‘गर्त्तेष्ठाः’ गर्त्तप्रतिष्ठः अज्ञानप्रतिष्ठः, ‘प्रमायुकोः’
 प्रमरणधर्मायुरेव यथाविहितादायुषो यजमानः स्यात् । “इत्यपि
 निगमो भवति” अथय मयन्ये बहव इत्यपिशब्दः ॥

“रथोऽपि गर्त्तं उच्यते” । “गृष्णातेः” स्तुत्यर्थस्य । तद्धि “स्तुत-
 तमं धानम्” अन्नादिभ्यो धानेभ्यः सुखतरं हि तेन गम्यते । रथो-
 ऽपि गर्त्तं इत्यस्मिन्नर्थे “आराहथो वरुण मित्रं गर्त्तं मित्यपि निगमो

* “अज्ञाने वा निष्कुर्यात्”—इति अथ० सं० ५, ११, ८ ।

† ११० ष० ८ पं० । तद्दीक्षा च ११८ ष० १ पं० ।

‡ अ० सं० १, १, २०, ५ अक्षि ।

§ ११० ष० १ अ० इहवम् ।

भवति” । “द्विरणरूपं ०—० दितिञ्च” * । श्रुतविदात्रेय एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तीत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम क्रतुः, स तत्र यजमानस्य रथं मारुत्ततः गृहीतेषु धनुष्कौ बाहू अनया अभिमन्त्र्येते † । तावेवात्र मित्रावरुणावधिदेवताभिप्रायेण । एवं ह्याह,— मित्रोऽसीतीय मभिमन्त्रयति मित्रस्य ह्येतद्रूपम्, वरुणोऽसीतीमं वरुणस्यैतद्रूप मिति, तावुच्येते ‡ । हे ‘मित्र ! वरुण !’ ‘द्विरणवरुणम्’ ‘उषसो व्युष्टौ’ उषसो व्युष्केदनकाले ‘उदिता’ च उदयकाले ‘सूर्यस्य’ यौ युवा मेतस्मिन् काले एवरूपम् ‘अयःस्थूणम्’ अयोमयं गर्त्तं स्थूणं स्वं ‘गर्त्तं’ रथम् ‘आरोहयः’, तौ युवां ब्रवीमि ममाप्येवं रथं गर्त्तं मेतस्मिन् विधावङ्गभूतं तत्स्वरूपं मेव साम्प्रत मारोहतम्, ‘अतः’ एन मारुह्य ‘वचाद्ये’ कुरुत मित्यर्थः । ‘अदितिं दितिञ्च’ अदीन मनपत्नीण मात्मपत्नं दीनञ्चोपत्नीण मभिन्नपत्न मित्यर्थः ॥

“गर्त्तः सभास्याणः ?”—इत्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं मुक्तम् ॥

“जायेव पत्य उग्रती सुवासा उषा हृस्वेव निरिष्णीते अप्सः”— इति । अयं मय्यर्द्धर्षः पूर्वं मेव ॥ व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्यानुक्रमं भित्वा अस्माभिः, तथा ह्युवाक्यस्याप्यैकवाक्यता न विच्छिन्ना भवेदिति ॥

* “द्विरणरूपं सुषुप्तौ व्युष्टौ व्युष्केदनात् सूर्यस्य । आरोहयो वचस मित्रं गर्त्तं मतवचाद्ये अदितिं दितिं च ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, २१, २ ।

† “बाहू उदृष्ट्वाति द्विरणरूपा इति”—इति का० सू० १५, ५, १८ ।

‡ रे० ब्रा० १, १, ४ एवमादि । इत्यदेवतयोः रूप मिति यात्रिकानां पारिभाषिकी सम्मता ।

§ १११ प्र० १४ पं० ।

॥ ११८ प्र० ४ पं० ।

“चतस्र उपमाः”—इति यदुक्तं भाष्यकारेण, तदपि परिषद्भाष्ये
ताः उपपादिताः अस्माभिः* । एवम् “अभ्रातेव पुष एति प्रतीची”—
इत्यनेन पादेनास्या मृचि अनिर्वाहे दर्शितः ॥

अन्यत्रापि चोक्तम्,—“नाभ्राटका † सुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्
भवति—इति” । अयं मस्मिन् वाक्ये ‘नाभ्राटका सुपयच्छेत’—इति
प्रत्यञ्च एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थे पाणिग्रहणप्रतिषेध इत्यर्थः ।
पूर्वयोर्हि मन्त्रयोरुपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः, एतस्मिंस्तु
वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेधः आहत्य विधानेनैव नाभ्राटका सुपयच्छेतेति ।
अत इदं मुक्तम्,—“उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यञ्चः”—इति ‡ ॥

आह;—किं सुपयमनप्रतिषेध एव ? नेत्युच्यते;—“पितृस्य पुत्र-
भावः” प्रत्यञ्चः श्रूयते । कथम् ? “तोकं ह्यस्य तद् भवति”—इति ।
तोकं मित्यपत्यनाम § । यदपत्य मभ्राटकायाः पितुर्भवति, नेतरस्य
बोद्धुः; इत्येव मितरस्य विवाहप्रतिषेध एव नेत्युच्यते पुत्रभावादितरस्य
च पुत्रिकापितुरपत्यप्राप्तिरिति । तस्मादुपपन्नं भवति,—यैवाभ्राट-
मती, सैव पैटकं धनं मर्हति नेतरेति ॥

अधुना योऽसौ शासदङ्गि रित्यस्या ऋचः ॥ उत्तरोऽर्द्धं उत्सृष्टः,
स एवाभ्राटकावादपक्षेणैव निरुच्यते । पूर्वोऽपि च शासदङ्गि रित्ययं
मभ्राटमतीवादपक्षेणैव योजयितव्यः । एष एव हि स्थितः पक्षः ।

* ११८ व० ११ पं० ।

† “नाभाची”—इत्येव मङ्गलपुस्तकपाठः ।

‡ “यस्यास्तु न भवेद् धाता न विभ्रायेत वा पिता । नोपयच्छेत तौ प्राङ्गः पुत्रि-
काधर्मैरङ्गया ॥” म० १७० ११ ।

§ १भा० १७१ व० (१) ।

॥ उक्तं पुराणाद् व्याख्यासत इति १११ व० १८ पं० ।

तस्या एव ह्यभ्राट्मत्या यः पुत्रो भवति, त मेव पुत्रिकाविधानेन कृताभिसन्धित्वात् पौत्रो ममाय मिति अपुत्रः सन् मातामह उपगच्छति, नेतरान् भ्राट्मतीपुत्रान् ; अन्यथा सर्व एव हि वोढारो अपुत्राः स्युः, ततो विवाहपरिभ्रमो व्यर्थ एव स्यात् । अथवा सर्व एव स्त्रोको द्यामुष्यायण * एव स्यात् । किञ्च पुत्रिकापितुरपि या भार्या सान्यस्य दुहितेति तस्या मपि या जायते सा मातामहस्यैव, नेतरस्य पुत्रिकापितुः स्यात् । अनिष्टं चैतत्सर्वम् । तस्माद् धैवाभिसन्धिपूर्वकं धर्मेण पुत्रिका क्रियते, तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति, न सर्वस्या इति ; सैव च दायाद्यार्हा, नेतरा भ्राट्मती । अत इदमुच्यते;—“पिता यत्र दुहितुः” इति । ‘पिता’ ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘दुहितुः’ “अप्रदत्तायाः” प्राक् प्रदानादित्यर्थः । “रेतः-सेकं” रेतसः सेकारं यो दुहितरि रेतः सिञ्चति तं जामातरं “प्राजयति” प्रसाधयति, प्रकल्पयति, उपवर्त्तयतीत्यर्थः । तदा तस्मै तां दुहितरं ददत् किं करोति ? “संशग्म्येन मनसा दधुषे” “सन्दधाति” अभिसन्दधाति “आत्मानम्” यदत्रापत्य सुत्पत्यते तन्नमेति । कथम्यनरभिसन्दधात्यात्मान मिति ‘संशग्म्येन’ “मनसा सङ्गमेन” मनसा विगतापुत्रत्वसन्तापेन चेतसा,—नाह मपुत्रः, इय मेव पुत्रिका मम पुत्रः, यो ह्यस्या सुत्पद्यते, स पौत्रो मम भविष्यति इत्येवं सुखेन मनसा सन्दधात्यात्मानं तस्यां पुत्रिकायाम् । तत्रैवं सति यस्तस्या मेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्या सुत्पद्यते दौहित्रः, त मेव नप्ता ममाय मित्येव उपगच्छति मातामहः, न सर्वानेव दौहित्रान् ;

* समुष्यापत्य मामुष्यायणः, इयोः (जनयितुर्दुहितुश्च) चामुष्यायणो ह्यामुष्यायणः ।

भ्रातृमत्या अपि स तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति, न सर्वस्याः; इति सैव च दायाद्यार्हा, नेतरा । स एव च मुख्यया वृत्त्या मातामहस्यैव पौत्रो भवति, नेतरे भ्रातृमतीपुत्राः * । ते हि गौण्या वृत्त्या जनयितुः पितुः पुत्राः सन्तो मातामहस्य पौत्रा इत्युच्यन्ते कदाचिन्नोके ब्राह्मे वा ॥

तथैवं सति “अङ्गादङ्गात् सम्भवसि”, “आत्मा वै पुत्र-
नामासि”—इत्येव मादिषु गौणं दुहितुः पुत्रत्वमुच्यते । किञ्च ;
यदि दुहिता पुत्रेण अविशिष्टा एव स्यात्, ततो दुहितेति विशेष-
समाख्या नैव स्यात् ; अस्ति चेयम् । तस्माद् विशिष्टतरः पुत्रो दुहितुः
सकाङ्गादित्युपपद्यते ॥

यदपि चोक्तम्,—“अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति”—इति,
तदप्यभ्रातृमतीपुत्रे द्रष्टव्यम् । अथवा वेदस्मृत्योर्विरोधे वेददृष्ट एव
धर्मो ज्यायान्, न स्मृतिदृष्टः † ।

तस्मिंश्च वेदे “अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति” धर्म-
विदः,—येय मृगं वक्ष्यमाणा (६ ख०) “न जामये ताम्बः”—इति ।
अथ-शब्दो विशेषाधिकारार्थः । “ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके”—इति ।
यदा उत्पृष्टायां पुत्रिकायां पुत्रिकापितृरन्ये पुत्रा जायेरन्, तदा
विभागकाले ज्येष्ठं भागं पुत्रिकायै च दद्याद्, यथाभागं मितरान्

* तथाच मनः—“दोषिण एव च चरेद्दुःखस्याश्लिषं धनम्”—इति ८, १२१ ।

† अथेदमपि विचार्यं सखि—अविशेषेणेत्यस्य अकस्त्रोक्तत्वं स्वीकृतं भाष्यकृता
यास्तेन, न तु स्मृतिज्ञम् (१५८ पं० १ पं०), तत् कथं सुपपद्येतैतद् वचनं देवराज-
स्येति ? बहुतोऽयं मयवा-पुत्रो निरर्थक एव, अपुत्रस्यैव पितृधनचरणे स्मृतीनां
सम्पत्तिः । म० ८, १२१ इत्यादयो ब्रह्म्याः ।

पुत्रान् विभजेत्, * अभागा एव त्वितरा दुहितर इति । तदेतदन्यथा
निरुच्यते यथा दुहितृणां भागो नास्तीति—॥ ५ ॥

न जामये तान्धौ रिक्थं मारैक् चकार् गर्भं सनि-
तुर्निधानम् । यदी मातरो जनयन्त वह्निं मन्यः कर्त्ता
सुहृत्तोरन्य ऋन्धन् ॥ न जामये भगिन्यै जामिरन्ये-
ऽस्यां जनयन्ति जा मपत्यं † जमतेर्वा स्यात्कर्मणो
निर्गमनप्राया भवति तान्ध आत्मजः पुत्रो रिक्थं
प्रारिचत् प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्रा-
हस्य । यदी मातरो ‡ ऽजनयन्त वह्निम् । पुत्र मवह्निं
च स्त्रिय मन्यतरः सन्तानकर्त्ता भवति पुमान् दायादो-
ऽन्यतरोऽर्द्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३, १.

न जामये इति ? । “न ‘जामये’ भगिन्यै” “तान्धः आत्मजः”
आत्मनो धियो जातः । स आत्मजः किं करोति ? इति, ‘रिक्थम्
मारैक्’ । ‘रिक्थं’ पैष्टकं धनं ‘न’ “प्रादात्” न प्रददौ । किन्तुर्हं
तस्याः करोति ? इति । उच्यते,—‘चकार् गर्भं सनितुर्निधानम्’ ।
“सनितुः हस्तग्राहस्य” भगिनीभर्तुः प्रसवसमयीं करोति, पुष्पा-

* तथाच—“पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रो न जायते । समस्तच विभाजः
स्यात् श्वेष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥”—इति म० ६, १२४ ।

† “जनयन्धौ न मपत्यं”—क, च ।

‡ “यदि च मातरो” क, च ।

§ क० सं० ३, १, ५. १ ।

तौत्यर्थः । किञ्च ; 'यदी * मातरः' यत् पुत्रद्वयं मातरो जनयन्ति,
 "वर्जिं" च वोढारं "पुत्रम्" "अवर्जिं च" अवोद्गीं स्त्रियम्,
 तयोर्द्वयोरपि वोद्भवोद्भयोः पुत्रयोः † "अन्यतरः" एकतरः 'कर्त्ता'
 "सन्तानकर्त्ता भवति" । कतमः ? यः "पुमान्" स एव "दायादः"
 दायाद्यार्हः, नेतरः कन्याख्यः । किञ्च ; तयोर्द्वयोरपि 'सुहृतोः'
 सुहृतयोः सुतरा मेकेनापि प्रयत्नेन हतयोर्दत्तादितयोः 'अन्य
 च्छब्धम् "अन्यतरोऽर्द्धयित्वा" सुहृतोऽपि सन् "जामिः" जाम्याख्यो
 भगिन्याख्यः "प्रदीयते परस्मै" न कस्याञ्चिदप्यवस्थाया मसावात्म्यीयो
 भवतीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्या मृचि 'न जामये तान्वा रिक्थ
 मारैक्' इति न दुहितरो रिक्थभागिन्यो भवन्ति, नैताः सन्तान-
 कर्मणि पितुरुपतिष्ठन्ते, वर्द्धयित्वा ह्येताः परस्मै दीयन्ते, तस्माद्-
 भागा एता इति ॥

यत् पुनरुक्तं पुंशोऽपि दानातिसर्गविक्रया विद्यन्त इति †, तत्
 कदाचित् केनचिन्निमित्तेन भवति, स्त्री तु निसर्गेणैव दीयते विक्रीयते
 विस्मृज्यते वा ; सा हि परार्थं मेवोत्पद्यते, तस्माद्भागा इति ॥६॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ३, १.

* "निपातस्य च (पा० १, ३, १२१)"—इति दीर्घः ।

† "वर्जिं" 'पुमान् स्त्रिया (पा० १, २, १०)'—इति वक्त्रोः शेषः ।—इति
 सायणः ।

‡ १५६ पं० १३ पं० । ङीकाया मपि १६४ पं० ११ पं० ।

॥ द्वितीयः पादः ॥

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्मनुष्याः कस्मान्मत्त्वाकर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा तच्च पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ १ (७) ॥

प्रमत्तानुप्रमत्त मुक्तम्, तद्यथा—‘जनयितुः प्रजा’—इत्येव मादि * ; प्रकृत मिदानौ मुच्यते ;—

“मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” † । मनुष्याणां नामानि ‘मनुष्यनामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः ; अपत्यान्येव हि विवृद्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘पञ्चविंशतिः’ पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः (२५) । कतमानि पुनस्तानि ? “मनुष्याः, नराः”—इत्येव मादीनि ‡ ॥

आह ;—“मनुष्याः कस्मात्” ? उच्यते ;—“मत्त्वा” ज्ञात्वा, तत एते “कर्माणि” “सीव्यन्ति” तन्नन्तीत्यर्थः । अथ वा “मनस्यमानेन” प्रजापतिना “सृष्टाः” । “मनस्यतिः पुनः” अयं धातुः “मनस्वीभावे” । मनस्वीभावो नाम प्रकृष्टेन प्रकृष्यता प्रजापतिनैते सृष्टाः १ । अथ वा “मनोरपत्यं” मनुष्याः ॥ “मनुषो वा” ॥

* १५१ घ० ८ पं० । दृगो तु १५४ घ० ११ पं० ।

† १भा० १७१ घ० २ख० ।

‡ १भा० १७१—१८० घ० ।

१ मनः १ख० २१—५१ ख० ।

॥ “मनेजातावस्तौ पुक्च” — इति पा० ४, १, १११ ख० ।

“तच्च पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति” सन्दिग्धाः, तत्रेय
मृगदाहरणम् । तद्यथा ;—॥ १ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरां अभिदेवा
असाम । जज्ञीद उत यज्ञियासुः पञ्चजना मम ह्रीचं
जुषध्वम् ॥ तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभ-
वेम देवा असुरा असुरता स्थानेषस्ता स्थानेभ्य इति
वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन
तदन्तः सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्व मसोरसुरा-
नसृजत तदसुराणा मसुरत्व मिति विज्ञायते । जज्ञीद
उत यज्ञियासुः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्नना-
मोर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्ण मिति वा । पञ्च-
जना मम ह्रीचं जुषध्वं गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा
रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्य-
वो निषादः कस्मान्निषण् ः मस्मिन् पापक मिति नैरु-
क्ताः । यत् पाञ्चजन्यया विशा । पञ्चजनीनया विशा
पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुन्नपुंसकेष्विष्टिष्टा बाहुनामा-
न्युत्तराणि द्वादश बाह्व कस्मात् प्रबाधत आभ्यां कर्मा-
ण्यङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिरङ्गुलयः कस्माद्-
ग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वा-

* ‘निषादः कस्मान्निषद्वो भवति निषण्’ ऊ, च ।

प्रकारिण्यो भवन्तीति * वाङ्मना भवन्तीति वाञ्चना †
भवन्तीति वापि वाभ्यञ्चनादेव ‡ स्युस्तासा मेषा
भवति ॥ २ (८) ॥

तदद्य वाचः०—० जुषध्वम्? । सौचीकस्याग्नोरार्धम् । तस्य विश्वै-
र्देवैः सह संवादः । तत्रेयं होत्रजपे विनियुक्ता । “तद्” वीर्यं
“वाचः” “परमम्” उक्तवृत्तम् अहम् “अद्य” “मंसीय” मन्ये जाने
इत्यर्थः । तेन वीर्येण किम्? इति । “येन असुरान् अभिभवेम”
वयम् । ‘ऊर्जादः’ अन्नभक्षितारः । अपि च हे ‘यज्ञियासः’ यज्ञ-
सम्पादिनः ‘देवाः’ यूयम् । अपि च हे ‘पञ्चजनाः’ मनुष्याः !
निषादपञ्चमा वर्षाः! ‘मम’ इदं ‘होत्रं’ ‘जुषध्वम्’ अमुष्टहीध्वम् ॥
इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिर्द्धारम् ।—“असुराः अ-सुरता स्थानेषु” ते हि न
सुदु रताः स्थानेषु, चपला इत्यर्थः । अथ “वा” “अस्ताः स्थानेभ्यः
इति” प्रथ्याविता देवैरित्यर्थः । “अपि वा असुरिति प्राणनाम” ।
स हि “अस्तः” क्षिप्र इव “शरीरे भवति” तस्य हि तत्र नित्य
मवस्थान मित्यभिप्रायः । “तेन” हि “तदन्तः” भवन्ति । रो
मत्वर्थे ॥ । अथ वा इदं मन्यद् ब्राह्मणोक्तं निर्वचनं स्यात् “सोर्दे-
वानसृजत” सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्तादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिः

* इत उत्तरं “वापसारिण्यो भवन्तीति”—इत्यधिकम् क, च ।

† “वाङ्मना” क, च, न ।

‡ “वाभ्यञ्चनादेव स्युः” क, च, न ।

§ ऋ० सं० ८, १, १२, ४ ।

॥ १ भा० ०२ ४० (१८) ऋष्यम् ।

सुरानसृजत्, ऊर्जाभ्यः प्राणेभ्यः । तदुक्तम्,—‘उर्ध्वे सुदहणपूर्वपक्षः
पञ्चदशः, तेन “सोर्देवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वम्”—इति वि-
ज्ञायते । एव मेव प्रातिलोम्येन “असोरसुरानसृजत” । असुरिति
प्रसस्तप्रतिषेधः । अप्रसस्तादात्मनः प्रदेशात् प्रजापतिरसुरानसृजत ।
तदुक्तम्,—‘अर्वाङ् वा तिरदपरपक्षः, तेन असुरानसृजत”—इति ।
“ऊर्जाद् उत यज्ञियासः, अन्नादाश्च यज्ञियाश्च” । “ऊर्गित्यन्नाम”;
तद्धि “ऊर्जयति” बलिष्ठं करोतीत्यर्थः । अथ “वा” “पक्षम्”
एतत् “सुप्रवक्ष्यम्” भवति “इति”; ककाररेफसामान्यात् पचेर्भ्र-
श्चतेर्वा स्यात् । इयोरपि वा तद्धि पक्षं सन्मृदत्वात् सुच्छेद्यं
भवति ॥

“पञ्चजना मम ह्येवं जुषध्वम्” । एतदत्र सन्देहपद मेक सुदृढ्य
प्रदर्शितम् । “गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षाषीत्येके” मन्यन्ते * ।
“चत्वारो वर्षाः, निषादः पञ्चमः;—इत्यौपमन्यवः” । निषद्य हन्तीति
निषादः प्राणिवधजीवनः † । अथ वा “निषद्य मस्मिन् पापक
मिति” निषादः सौधन्वनाः ‡ इत्येके मन्यन्ते । स च रथकारः § ।

* “पाञ्चजन्यं वा एतदुक्तं यद् वैश्वदेवं, सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनाना मुक्तं
देवमनुष्याणां गन्धर्वाश्चरणां सर्पाणां च पिहृणां शैतेषां वा एतत्पञ्चजनाना
मुक्तं सर्वे एनं पञ्चजना विदुः”—इति रे० त्रा० १, १० ।

† मनु० १० अ० ४८ श्लो० ।

‡ सौधन्वनाः सुधन्वनाः पुत्राः—इति सायणः (अ० सं० म० १, सू० ११०, अ०
४) । “अभूर्विन्वा वाज इति सुधन्वना आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः”—इति निघ०
दे० का० ११, १, १ ।

§ “रथं ये चक्रुः सुहता सुचेतसोऽविह्वरन्तु मजसुस्यदि धिया । तां ऊ न्वरुष्य
सचनस्य पीतयुषा वा वाजा ऋभवो वेदयामसि ।”—इति अ० सं० १, ०, १, १ ।

तस्य भिन्नकाल माधानं श्रूयते ;—“वर्षासु रथकारः” । “अभृष्टा
त्वा इति रथकारस्य” इति च मन्त्रभेदः ;—“सौध्वना च्छुभ्वः
(च० सं० १, ७, ३०, ४)” —इति च मन्त्रसिद्धात् ॥

यथा तु पञ्चजन-शब्देन मनुष्या एव निषादपञ्चमा वर्षा उच्यन्ते,
तथैव निराह ;—“यत्पाञ्चजन्यया विश्वा०—० स क्षयः” * । प्रगा-
थेन दृष्टा । इय मनुष्टुप् । ऐन्द्री । षष्ठस्य पञ्चमेऽहनि महत्तृतीय-
शस्त्रस्य प्रतिपदेषा । ‘यत्’ यदा “पञ्चजनीनया विश्वा” पञ्चजनसमु-
दायलक्षणया सहितैः स्रोतभिः च्छलिग्भिः अवर्षति ‘इन्द्रे’ वर्षार्थिभिः
‘घोषाः’ स्तुतीः ‘असृष्टत’ असृज्यन्त । निषादपञ्चमा वर्षा आर्त्ताः
सन्तो वर्षाभावे असुवन्तैव इन्द्रम्—‘वर्ष भगवन् !’—इत्येव मर्थयन्तः ।
अत इदं मुक्तम्,—यदा पाञ्चजन्यया विश्वा सह घोषा च्छलिग्भिः
असृज्यन्तेति । तदा किम् ? इति । तदा उपश्रुत्य स इन्द्रः ताभिः
प्रह्लादितचेताः ‘असृणाद्’ अहम् वर्षार्थं मेघान् । ‘वर्षणा’ परितृष्टेन
वक्षेण, परितृष्टानि वा मेघजासानि ‘विपः’ विपाट्, पिता मेघानां
मेधावी वा ‘अर्थः’ ईश्वरः क्षत्रस्य जगतः । कस्मात् पुनरसृणात् ?
यस्मात् ‘मानस्य स क्षयः’ मानस्य दर्पस्य बलस्य वीर्यस्य स क्षयः निवासः,
तस्मात् असृणात् । अवीर्यो हि स्त्रयमानः किं कुर्यात् परितुष्टो-
ऽपि ? अथवा मानस्य सत्कारस्य पूजायाः स इन्द्रः क्षयो निवासे
भाजन मिति मन्वानैः स्रोतभिः वर्षार्थिभिः सक्ततः, तान् वर्ष-
प्रदानेन प्रतिसत्कारयिष्यन् असृणात् मेघान् । अपि वा अस्य

* “यत्पाञ्चजन्यया विश्वेभ्यो घोषा च्छुभ्वत । असृणाद् पुषंवा विप्रीं र्बो
मानस्य स क्षयः ॥” — इति च० सं० १, ४, ४२, १ ।

जगन्निर्माणस्य देवादेः स्थावरान्तस्य च इन्द्रः क्षयो निवास आश्रयो
यस्मात् ततो मेघानक्षृणात् । अनाद्यष्टिदारेणास्य जगतः विनाशो
माभूत् कथन्नामेत्यभिप्रायः ॥

“पञ्च पृक्ता सङ्ख्या” । सा हि “स्त्रीपुत्रपुंसकेष्वविशिष्टा” एव
भवति । तद्यथा,— पञ्च स्त्रियः, पञ्च पुरुषाः, पञ्च कुलानि इति ।
एवं पञ्चमन्त्रे स्त्रीपुत्रपुंसकेषु विशेषो नास्ति * ॥

“बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश” † । बाहुर्नामानि ‘बाहुना-
मानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणां मेव हि
भवन्तीति मनुष्यनामभ्य उत्तराणि ‘बाहुनामानि’ । कियन्ति
पुनस्तानि ? ‘द्वादश’ द्वे च दश च द्वादश । कतमानि पुनस्तानि ?
“आयती, अयाना, अभीष्टु” —इत्येव मादीनि ‡ । आमित्रीभवतः
कर्मभिरेताविति आयती । आयवितारौ कर्मणां अयाना । अभीष्टु
अभ्यनुवाते कर्माणि । इत्येवमादि योज्यम् ॥

“आद्यः—“बाह्व कस्मात्” ? उच्यते;—“प्रबाधत आभ्यां कर्मा-
णि” प्रकर्षेण बाधते प्रक्षिपयत्याभ्यां कर्माणि ॥

“अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः” § । अङ्गुलीर्ना नामानि
‘अङ्गुलिनामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यो बाहुनामभ्यः; बाहुनेरेव
ह्यङ्गुलयो भवन्तीति बाहुनामभ्य उत्तराणि अङ्गुलिनामानि ।
कियन्ति पुनस्तानि ? ‘द्वाविंशतिः’ द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः ।

* १भा० १८५—१८० पृ० (११) ।

† १भा० १८८ पृ० ४४० ।

‡ १भा० १८८—१८९ पृ० ।

§ १भा० १८९ पृ० १४० ।

कतमानि पुनस्तानि ? “अय्युवः, अण्वरः, क्षिपः”—इत्येव मादीनि * ।
वाङ्मये अवस्थिता अवन्थेताः कर्माणीति अय्युवः । अण्वरः परि-
माणात् एताः । क्षिप्यते आभिः क्षेप्यं द्रव्य मिति क्षिपः । इत्येव
मादि ॥

आह ;—“अङ्गुलयः कस्मात्” ? उच्यते ;—“अयगामिन्यो भवन्ति”
अये क्षेताः कर्मसु गच्छन्ति । अथ “वा” “अयगामिन्यो भवन्ति”
अये क्षेता गच्छन्ति उदकानि । “अयकारिण्यो वा भवन्ति” अये
क्षेताः कर्माणि कुर्वन्ति । “अङ्गना भवन्ति वा” तथाहि,—यी
क्षेताभिरभिहन्यन्तेऽसावङ्गित इव भवन्ति । “अपि वा अभ्यङ्गनादेव
स्युः” एता हि तं त मर्थ माभिसुख्येनाञ्चन्ति गच्छन्ति । ये तु
“अभ्यङ्गनाः”—इत्यभिधीयन्ते, तेषा मभ्यङ्ग्यत आभिरिति † ॥

“तासाम्” अङ्गुलीनाम् “एषा” निर्वाचिका षड् “भवन्ति”,
—॥ २ ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोज-
नेभ्यः । दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश
युक्ता वहङ्गः ॥ अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि
कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति
व्याख्यात मभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्माणि । दश धुरो
दश युक्ता वहङ्गः । धूर्धूर्वतेर्वधकर्माण इय मपीतरा धूरे-

* १भा० १८९—१८८ ३० ।

† एवञ्च ‘अङ्गना भवन्ति’, ‘अङ्गना भवन्ति’—इति द्विविधोऽपि पाठः सप्ततो
द्वितीकारस्य ।

तस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा कान्तिकर्माण उत्तरे
धातवोऽष्टादशान्नामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्वं कस्मा
दानतभूतेभ्योऽत्तेर्वात्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ।
बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलं कस्मादलं भरं भवति
विभर्त्तेर्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्मा-
द्विमोतीति सतो गोनामान्युत्तराणि नव क्रुध्यति-
कर्माण उत्तरे धातवो दशक्रोधनामान्युत्तराण्येकादश
गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं क्षिप्रनामा-
न्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात् सङ्क्षितो वि-
कर्षोऽन्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं
भवति सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् सङ्-
ग्रामः कस्मात् सङ्गमनाद्वा सङ्गरणाद्वा सङ्गतौ ग्रामा-
विति वा तच्च खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ३ (६) ॥

दशावनिभ्य इति * । अवनय इत्येव मादौनि गद्यादिनामभिः
सन्दिह्यते, तदर्थं मिदमुदाह्रियते । त्रिष्टुबेषा । अर्बुदस्य काद्रवेयस्य
सर्पेष्टार्धम् † । यावस्तुतौ विनियुक्ता । दशभिरवनिभिः ये उपचर्यन्त
यावाणः, सोमाभिषवकर्मणि प्रष्टन्ते, ते दश अवनयः ; ‡ तेभ्यो 'दशा-
वनिभ्यो' हे ऋत्विजः ! शूय मपि 'अर्षय' स्तुतौः प्रोक्षारयतेत्यर्थः ।

* ऋ० सं० ८ ४, १०, १ ।

† "तान् सोमावावाः काद्रवेयः सर्पेष्टार्धम्" — इति रे० प्रा० १, १, १ ।

‡ भा० १२५ ४० (११) ।

एव मेव दग्गभिः कक्ष्याभिर्ये उपचर्यन्ते, ते दग्गकक्ष्याः; * तेभ्यो 'दग्गकक्ष्येभ्यः' अर्षत । दग्गभिर्योक्त्रैः ये उपचर्यन्ते, ते दग्गयोक्त्राः †; तेभ्यो 'दग्गयोक्त्रेभ्यः' अर्षत । दग्गभिर्योजनैः ये उपचर्यन्ते, ते दग्ग-
योजनाः ‡; तेभ्यो 'दग्गयोजनेभ्यः' अर्षत । दग्गभिरभौशुभिर्ये उप-
चर्यन्ते, ते दग्गाभौशवः §; तेभ्यो 'दग्गाभौशुभ्यः' अर्षत । 'अज-
रेभ्यः' अजरणधर्मभ्यः 'दग्ग धुरः' ॥ य एते यावाणः तेभ्यः अर्षत ।
दग्गभिर्दग्गभिरङ्गुलीभिर्य एते युक्ता वहन्ति यावाणः, तेभ्य एभ्यो
'दग्ग युक्ता वहङ्गुः' अर्षत ॥ इति समसार्थः ॥

अर्थकपदगिरुक्तम् ।—“अवनयोऽङ्गुलयो भवन्ति” ता हि
“अवन्ति कर्माणि” रक्षन्ति भक्षयन्ति वा क्षिपयन्तीत्यर्थः । “कक्ष्याः”
अङ्गुलय एव; ता हि “प्रकाशयन्ति कर्माणि” प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
“योक्त्राणि”—इत्येतत् पदं “योजनानि इति” अनेन पदेन व्याख्या-
तम् । योजनानीत्येतत् निगदसिद्धमेव । “अभौशवः” अपि अङ्गुलय
एव; ता हि “अभ्यभ्रुवते कर्माणि” व्याभ्रुवन्तीत्यर्थः । अनेकै-
र्नामभिरङ्गुलय एवोक्ताः अनेकक्रियागन्तुपप्रदर्शनाय । एते यावाण
एव मनेकक्रियायोगिनीभिरङ्गुलीभिर्यहीतासादर्थं मर्षतेति । “धुः
धूर्वतेः वधकर्मणः” ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितम् ॥ “इय

* १भा० १२४ प्र० (१०) ।

† १भा० १२० प्र० (१६) ।

‡ १भा० १२० प्र० (१७) ।

§ १भा० १२८ प्र० (१०) ।

॥ १भा० १२० प्र० (१८) ।

¶ १भा० १८१ प्र० (४) ।

मपीतरा धूः” अनडुहादिसम्बन्धिनौ । “एतस्मादेव” धातोः वध-
कर्मणः । सापि “विहन्ति वहम्” अनडुहोऽश्वस्य वा । “धारयतेर्वा”
सा हि धारयत्यश्व मनश्चाहञ्च ॥

“कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश” * । खल्वयं पुरुषो व्या-
ख्यातः सवाङ्गः साङ्गुलः, तं खलु काम एव प्रथम मा विवेकेति
उत्तरे कान्त्यर्था इत्यर्थः । यदपि अकान्तं भवति, तदप्यङ्गुलीभि-
रेव कान्तं क्रियत इत्यतोऽङ्गुलिनामभ्यः ‘उत्तरे कान्तिकर्माणः’
समाध्याताः । कियन्तः पुनस्ताः ? इति । ‘अष्टादश’ अष्टौ च दश च
‘अष्टादश (१८) । कतमे पुनसो ? इति । “वष्मि, उष्मसि, अववेति”
—इत्येव साहच्यः † ॥

“अन्ननामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः” ‡ । अन्नस्य नामानि ‘अन्न-
नामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्यः कान्तिकर्मभ्यः ; अन्न मेव हि कान्तं
सर्वभावेभ्यो भवतीति कान्तिकर्मभ्यः उत्तराणि अन्ननामानि । कियन्ति
पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिः’ अष्टौ च विंशतिसु अष्टाविंशतिः (२८) ।
कतमानि पुनस्तानि ? “अन्धः, वाजः, पाजः, प्रयः, पृचः”—इत्येव
मादीनि § । अन्ध इत्ययं निर्वच्यति ॥ वाजयितव्यं पूजयितव्यम्
एतद् भोजनायोपस्थितं भवतीति वाजः । पीयत इति पाजः ।
प्रयः पानादेव ॥

* १भा० १८८ प्र० ६ अ० ।

† १भा० १८८—१०२ प्र० ।

‡ १भा० १०२ प्र० ० अ० ।

§ १भा० १०४—१११ प्र० ।

॥ नैम० का० ५, १, १ ।

आह;—“अन्नं कस्मात्” ? उच्यते;—“आ” आभिसुख्येन ह्येतत्
“नतं” प्रङ्गीभूतं भवति भोजनाय भूतानाम् । “अन्नेर्वा” अद्यते
अन्ति च भूतानि, तस्मादन्नं तदुच्यत इत्युक्तम् ॥

“अन्निकर्माण उत्तरे धातवो दश” * । अन्नमेव ह्यद्यतइत्यन्न-
नामभ्य ‘उत्तरेऽन्निकर्माणः’ समाह्वताः । कियन्तस्ते ? इति ‘दशः’
(१०) । कतमे पुनस्ते ? “आवयति, भवति, बभस्ति”—इत्येव
मादयः † ॥

“बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः” ‡ । बलस्य नामानि ‘बलना-
मानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽन्निकर्मभ्यः ; य एव ह्यदन्ति त एव
बलवन्तो भवन्तीत्यन्निकर्मभ्य उत्तराणि बलनामानि समाह्वतानि ।
कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिः’ अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः
(२८) । कतमानि पुनस्तानि ? “ओजः, पाजः, ब्रवः”—इत्येव
मादीनि § । ओजः ओजतेर्वाङ्गते वा । इत्येव मादि ।

आह;—“बलं कस्मात्” ? उच्यते;—तद्धि “भरं भवति” भ्रियते
(भृ० उ०) हि सः, योऽवल्लिप्तो भवति । “विभर्त्तेः” वा (जु० उ०)
स एति ॥

“धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव” ॥ । य एव बलवन्तो भवन्ति
त एव धनं प्राप्नुवन्ति इति बलनामभ्यः ‘उत्तराणि धननामानि’ ।

* १भा० १११ प्र० ८ ख० ।

† १भा० ११२—११४ प्र० ।

‡ १भा० ११५ प्र० ८ ख० ।

§ १भा० ११६—११९ प्र० ।

॥ १भा० ११९ प्र० १० ख० ।

कियन्ति पुनस्तानि ? 'अष्टाविंशतिरेव' (२८) । वक्ष्यमानान्युत्तराण्य-
ष्टाविंशतिः इमान्यष्टाविंशतिरेवेत्येव शब्दः । कतमानि पुनस्तानि ?
"मघम्, रेक्णः, रिक्थम्, वेदः"—इत्येवम्प्रथतीनि * । रिच्यत
इति रेक्णः । अतिरिच्यमान सेतदिहैव तिष्ठति क्षियमाणश्चेति
रिक्थम् । विद्यते लभ्यते एव इति वेदः । इत्येव मादीनि ॥

आह ;—"धनं कस्मात्" ? उच्यते ;—"धिनेतीति सतः" सत
इति कारकावधारणम्, धिनेतिस्तर्पणार्थः † ॥

"गोनामान्युत्तराणि नव" ‡ । गवां नामानि 'गोनामानि',
प्रकृतेभ्यो धननामभ्यः ; गाव एव हि प्रकृतं धन मिति धननामभ्यः
'उत्तराणि' गोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'नव' (९) । कत-
मानि पुनस्तानि ? "अह्या, उक्षा, उस्त्रिया"—इत्येव मादीनि § ।
अह्या अहन्तव्या भवति । इत्येव मादि निर्वचनम् । उक्त्तनिर्वचने हि
गो-शब्दः ॥, अतो गौः कस्मात् इति न प्रवीति ॥

"क्रुध्यतिकर्माणः उत्तरे धातवो दश्" ¶ । धनार्थं मेव हि
गवार्थं च क्रोधो भवतीति गोनामभ्यः 'उत्तरे' क्रुध्यर्थाः समावाताः ।
कतमे पुनस्ते ? इति । "रेळते, चेळते"—इत्येव मादयः ** ॥

क्रुध्यर्थसम्बन्धेनैव "क्रोधनामान्युत्तराणि" । कियन्ति पुनस्तानि ?

* १भा० १२१-१२९ पृ० ।

† 'क्षिचि द्विचि धिचि चिचि प्रीचिनाचौ' ध्रु० प० । पा० २, १, ८० ।

‡ १भा० १२९ पृ० १२ अ० ।

§ १भा० १२९-१२९ पृ० ।

॥ १०५ पृ० १ अ० ।

¶ १भा० १२९ पृ० १२ अ० ।

** १भा० १२९-१२९ पृ० ।

Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each	..	10	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..	1	14
Mīmāṃsā Darṣana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	..	9	6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..	2	8
Nṛsiṃha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—III @ /10/ each Fasc.	..	5	10
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	..	0	10
Nyāya Darṣana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	..	1	14
Parisishtaparvan (Sans.) Fasc. I	..	0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Prākṛith Lakshapam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II	..	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	..	0	10
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	5	0
Ditto Śvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5	10
Sāma Veda Saṅghitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;	..		
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	..	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Sākhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	..	0	10
Sarva Darṣana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	10
Sākhara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Sākhya Pravachana Bhāshya, (English) Fasc. III	..	0	10
Sākhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	10
Suśruta Saṅghita, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	..	2	0
Taittirya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	..	15	0
Ditto Saṅghitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	..	20	0
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	14
Ditto and Aitaroya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	1	4
Ditto Aitaroya Śvetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc.	..		
I and II @ /10/ each	..	1	4
Tāpdyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	6	14
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/	..		
each Fasc.	..	6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

*Klamgrāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	27	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,	..		
@ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @	..		
1/4 each	..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @	..		
/12/ each	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waḡdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I	..	1	
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	5	

(Turn over.)

Iqbálnámah-i-Jahángíri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	14
Isabáh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each 25	8
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each..	.. 9	6
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I. 1	0
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/ 12	0
Mu'ápir-i-'Alamgíri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
Nukhbat-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I 0	10
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each 2	0
Suyúti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each 8	12
Tabaqát-i-Násíri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each 14	0
Tárikh-i-Fírúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each 4	6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each 6	10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

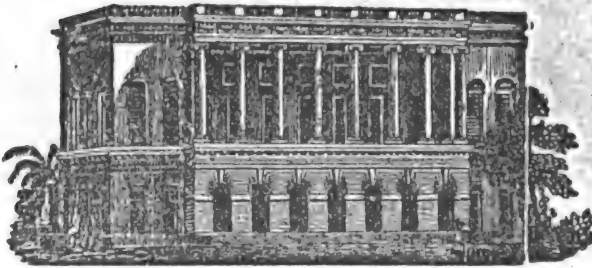
1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No. ; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) 2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) 4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) 4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) 2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) 4	0
4. Anis-ul-Musharrihin 3	0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata 2	0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts 1	0
7. Examination and Analysis of the Mackensie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2	0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1	8
9. Istitáht-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, bvo. 1	0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32	0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 3	0
12. Khizánat-ul-'ilm 4	0
13. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40	0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 12	0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1	0
16. Sharaya-ool-Islám 4	0
17. Tibetan Dictionary 10	0
18. Ditto Grammar 3	0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each 18	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 6	0

113331

BIBLIOTHECA INDICA ;

A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 517.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAN̄DIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. II.

FASCICULUS IV.

✓CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāya Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Ra. 3	2
Kāvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Aitareya Kranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—7, @ /10/ each Fasc.	.. 27	8
Ohāndogyā Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0	10
Dāśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Gopātha Brāhmana, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I	.. 0	10
Gobhilya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14

(Continued on third page of cover.)

“एकादश” (११) * । कतमानि पुनस्तानि ? “हेळः, हरः, हृषिः, †
त्यजः” इत्येव मादीनि ‡ । हे अरे इत्यनेनाविष्टो भवतीति हेङ् ।
गीचैरनेन नरकं प्रति ह्रियते इति हरः । गीचैरनेन ह्रियते
नरकं प्रतीति हृषिः । त्यजत्यनेनाविष्टो धर्मं जहातीति त्यजः ।
इत्येव मादि ॥

“गतिकर्माण उत्तरे धातवो दाविंशतम्” (१२२) § । क्रुद्धा
एव सन्तः सुतरां गच्छन्तीति क्रोधनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘गतिकर्माणः’
समाप्ताः ॥ ॥

“क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः” ¶ । गतिसम्बन्धादेव ‘क्षिप्र-
नामानि उत्तराणि’ समाप्तातानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षड्विंशतिः’
षट् ष विंशतिश्च षड्विंशतिः (२६) । कतमानि पुनस्तानि ? “नु,
मनु, द्रवत्”—इत्येव मादीनि ** । नुन्न इव क्षिप्रं गच्छतीति नु ।
मां क्षिणोति मां क्षिणोतीति सर्व एव हि क्षिप्रगामिनं मन्यन्ते
इति मनु । द्रवत् द्रवतेः । इत्येव मादि ॥

आह ;—“क्षिप्रं कस्मात्” ? उच्यते ;—“विकर्षः” विकृष्टो विक्षि-
प्तोऽर्थः “षड्विंशतिः” क्षिप्रं मुच्यते ॥

“अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश” †† । य एव हि क्षिप्रं गच्छति,

* १भा० १२२ पृ० १२ ख० ।

† १भा० १२४ पृ० (२) इत्यम् ।

‡ १भा० १२४—१२६ पृ० ।

§ १भा० १२६—१२८ पृ० १४ ख० ।

|| १भा० १२८—१५० पृ० ।

¶ १भा० १५० पृ० १५ ख० ।

** १भा० १५८—१६४ पृ० ।

†† १भा० १६४ पृ० १६ ख० ।

स एवाभिप्रेतार्थस्य अन्तिके समीपे भवन्तीति चिप्रनामभ्यः 'उत्तराणि'
'अन्तिकनामानि' । कियन्ति? 'एकादश' (११) । कतमानि पुन-
स्तानि? "तऋत्, आसात्"—इत्येव मादीनि * । ताद्यतेऽस्मिन्
प्रदेशेऽवस्थित इति तडित् इत्युच्यते । अन्तिकप्रदेशोपासन्नः स
आसात् । इत्येव मादि योज्यम् ।

आह;—"अन्तिकं कस्मात्"? उच्यते;— तद्धि "आनीतं
भवति" सन्निहृष्टत्वात् ॥

"सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत्" † । सङ्ग्रामस्य नामानि
'सङ्ग्रामनामानि', 'उत्तराणि' प्रकृतेभ्योऽन्तिकनामभ्यः; अन्तिकौ-
भूताना मेव हि सङ्ग्रामो भवतीत्यन्तिकनामभ्य उत्तराणि सङ्ग्राम-
नामानि । कियन्ति पुनस्तानि? 'षट्चत्वारिंशत्' (४६) । कतमानि
पुनस्तानि? "रणः, विवाक्, नदनुः"—इत्येव मादीनि ‡ । रणक्य-
स्मिन् शूरा इति रणः । विविधा शूराणा मच वाग् भवतीति
विवाक् । नदक्यस्मिन् शूरा इति नदनुः । इत्येव मादि योज्यम् ॥

आह;—"सङ्ग्रामः कस्मात्"? उच्यते;—"सङ्ग्रामनादा"; सङ्ग-
च्छन्ति हि परस्परं तत्र योधाः । "सङ्ग्रामाद् वा" सङ्गृणन्ति
संशब्दायन्ते शूरा यत्र परस्परं । "सङ्गतौ यामाविति वा" । याम
इति सङ्गत इत्युच्यते । परस्परं जीगीषया समागतौ तत्र भवतः ॥

"तत्र" षट्चत्वारिंशत्को सङ्ग्रामनामगणे "खले" §—"इत्येतस्य"

* १भा० ११४—१११ पृ० ।

† १भा० १११—११० पृ० १० ख० ।

‡ १भा० ११०—१०८ पृ० । तत्र "विवाद्" इति तृतीयं पदम् (११८ पृ०) ।

§ १भा० १०१ पृ० (१८) ।

नामः “निगमाः” सन्दिग्धाः “भवन्ति”, इतरोऽपि धान्य-खल इत्युच्यते सङ्ग्रामोऽपि । तत्रैवं सति अस्या मृषि वक्ष्यमाणायां • ‘खल न पर्षान्’—इति व्यपदेशाद् विभागो लक्ष्यते सखखल-सङ्ग्राम-खलयोः—॥ ३ ॥

अभीष्टं मेकं मेकौ अस्मि निष्पाठः+भी द्वा किमु चयः करन्ति । खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥ अभिभवामीद मेक मेको ऽस्मि † निष्पहमाणः § सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा चयः कुर्वन्त्येक इता सङ्घा द्वौ द्रुततरा सङ्घा चयस्तीर्णतमा सङ्घा चत्वारश्चलिततमा सङ्घाष्टावश्रो-तेर्नव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्वदयुतं नियुतं प्रयुतं ॥ तत्तदभ्यस्त मर्बुदो ॥ मेघो भवत्यरण मम्बु तदोऽम्बुदोऽम्बुमद्भातीति** वाम्बुमद्भवतीति वा स यथा महान् बहुर्भवति वर्षस्त †† दिवावर्बुदम् । खले न

* इत उत्तरलिङ्गे च खले (१ पं०) ।

† “निःपाठ” क । “निष्पाठ” ग, छ, घ ।

‡ “मेको अस्मि” क, छ, ग ।

§ ‘निःपहमाणः’ क, घ ।

॥ “प्रयुतं नियुतं” क, छ, ग ।

॥ “मम्बुदो” क, घ ।

** “तदोऽम्बुमद्भातीति” क, छ, ग ।

†† “वर्षस्त” घ ।

पर्धान् प्रति हन्मि भूरि । खल इव पर्धान् प्रतिहन्मि
भूरि खल इति सङ्ग्रामनाम खलतेर्वा खलतेर्वाय
मपीतरः खल एतस्मादेव समास्कन्दो भवति । किं मां
निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विदुः*रिन्द्रो
ह्यह मस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा व्याप्तिकर्माण उत्तरे
धातवो दश तत्र द्वे नामनी † आक्षाय आश्रुवान
आपान आप्रुवानो वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्
तत्र वियात् इत्येतद् वियातयत् इति वा ‡ वियातयेति
वा । आखण्डत् प्र ह्यसे । आखण्डयितः § । तच्छि॥
दित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ¶ ताडयतीति** सूतः ॥
॥ ४ (१०) ॥

“अभीर्द मेक० - ०ऽनिन्द्राः”†† । वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्येव मार्धम् ।
जगती । दशराजस्य नवमेऽहनि निष्कैवल्ये जस्यते । आध्यात्मिको
मन्त्रः । “इदं” तावत् जगत् ‘एकः’ एव अहम् ‘अभि अस्मि’ “अभि
भवामि”, अभि भूय च भवामि । अस्य सर्वस्याह मेकोऽधिपतिरि-
त्यभिप्रायः । कथम्पुनरभिभवाम्यह मेतत्? “एकम् एकः” ‘निष्-

* “न विदुः” क, च ।

† “नाली” क, च, न ।

‡ नैतद् ‘वा’-पदं दृश्यते क-च-पुस्तकयोः ।

§ “आखण्डयितः खण्डं खण्डयतेः” क, च ।

॥ ‘तच्छि’ क, च । ‘तच्छि’ क, च ।

¶ “संसृष्टं कर्म” क ।

** “ताडयतीति” क, च, न ।

†† सू० सं० ८, १, १, १ ।

षाट् “निष्पहमाणः” “सपत्नान्” शत्रून् निस्त्रयेनाधिकं वाभिभवा-
मीत्यर्थः । सहतिरभिभवार्थश्छन्दसि । कथम्युनरभिभवन् सपत्नानह
मस्य जगत आधिपत्ये वर्त्ते ? यावदेकं तावदागतं सन्त मेक एवा-
भिभवामि सपत्नम्, ‘अभी द्वा’ “दौ” अथागतौ एक एव “अभि
भवामि” । “किम्” ‘उ’ “त्रयः” ‘करन्ति’ त्रयोऽपि युगपदागताः
सन्तः एकाकिनोऽपि मम किं “कुर्वन्ति” ? न किञ्चिदपीत्यभिप्रायः ।
किञ्च ‘खले न पर्षान्’ गाह्यमाने हन्यमाने गम्यमानेऽन्ने । एकः
खलशब्दः उपमानम्, उपमासम्बन्धात्; यथा ‘खले’ खलस्थाने
कर्षकेण ‘पर्षान्’ बह्वनपि सञ्चितान् अप्रतिबन्धेन क्षुधेरन्, एव मह मपि
भुरीनपि शत्रूनागतान् क्षणादेव तैरप्रतिबध्यमानः ‘हन्ति’ । त मेव-
म्प्रभावं सन्तं मां “किं निन्दन्ति शत्रवः ?” नाहं निन्दार्हः, सव्योऽह
मित्यभिप्रायः । अपि च “अनिन्द्राः”, ‘ये’ माम् “इन्द्रं न विद्मः”
याथात्म्यतः, ते कथं मविज्ञायैव मां निन्दन्ति ? नैतद्व्याय्य मित्यभिप्रायः ।
“अनिन्द्रा इतर इति वा” अथवा अनिन्द्राः सन्तः आत्मना कथं मिन्द्रं
सन्तं मां निन्दन्ति ? न तु नामेन्द्रत्वेनैवाह मतिरिक्तस्तेभ्यः, अथ कथं
मितरे अनिन्द्राः सन्तो न लज्जन्तीत्यभिप्रायः ॥ इति समसार्थः ॥

अथैकपदनिर्दिष्टम् ।—“एक इता सञ्ज्ञा” गता सञ्ज्ञा, अलं
प्राप्तेत्यर्थः * । द्वादिक्ं वापीयं गन्ता । “दौ द्रुततरा सञ्ज्ञा” एकस्याः
सकाशात् † । “त्रयस्तीर्षतमा सञ्ज्ञा” द्वयोः सकाशात् ‡ । प्रसक्तानु-

* “एकपदी” दे० का० ११, ४, १ ।

† “द्विपदी” दे० का० ११, ४, १ ।

‡ “त्रिपदी” जैन० का० ४, ४, १ ।

प्रसक्तं मुच्यते;—“चत्वारस्रखिततमा सञ्ज्ञा” चिभ्यः सकाशात् * ।
 “अष्टावन्नोतेः” ते हि सप्त सञ्ज्ञा व्याप्य वर्त्तन्ते † । “नव” इति
 या सञ्ज्ञा, सा “न वननीया” न सम्भजनीया भवति ; नव-सञ्ज्ञा-
 युक्तायां हि तिथौ न कश्चिदप्यारम्भः क्रियते ‡ । “दश” इति या
 सञ्ज्ञा, सा “दस्ता” ; दशान्तैव हि १ सञ्ज्ञा भवति । “दृष्टार्था वा”
 दृष्टार्थैव हि॥ दशाना सुपरि पुनः पुनः दृश्यते सञ्ज्ञा । तद्यथा;—
 एकादशेत्येव मादि । तस्माद् दृष्टार्थदर्शनाद् दशेत्युच्यते । “विंशति-
 र्द्विंशतः” द्विः दश विंशतिरित्युच्यते । “शतं दशदशतः” दशकृत्वो-
 ऽभ्यस्ता या दश, ताः समुदिताः शत मित्युच्यते॥ । “सहस्रं सह-
 स्रत्”** । सह इति वसनामा††, तेन तद्वत्; दुर्बलाणां मपि
 सहस्रं समुदितं वसवदेव भवति सङ्गतवल्लीयस्मात् । “अयुतं नियुतं
 प्रयुतं तत्तदभ्यस्तम्” सहस्रं दशकृत्वोऽभ्यस्तं मयुतं मामित्रीभूतं
 मयुतं मित्युच्यते‡‡, अयुतं मपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं नियुतं मित्युच्यते११,
 नियुतं मपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं प्रयुतं मित्युच्यते॥॥ । अथाबुंदशब्द-

* “चतुष्पदी” दे० का० ११, ४, १ ।

† “अष्टावन्नोते” दे० का० ११, ४, १ ।

‡ “नवपदो” दे० का० ११, ४, १ ।

§ “दशतेः चयार्थात्” दे० का० ०, १, ४ । पुरस्ताच्च ०१ प्र० १ पं० क्रि०
 ०१ प्र० ११ पं० ।

॥ तथा च दशेति दशेः रूपमिति भावः । “दश” ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

॥ “शतसाः” दे० का० १०, ४, १ ।

** “सहस्रसाः” दे० का० १०, ४, १ ।

†† १भा० ११६ प्र० (१०) ।

‡‡ “अयुतं” दे० का० ११, १, १ । य० वा० सं० १०, १ ।

§§ “नियुतं” य० वा० सं० १०, १ ।

॥ “प्रयुतं” य० वा० सं० १०, १ ।

विवक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति ;—अरणशीलम् “अम्बु”, तस्य दाता मेधः,
सः “अम्बुदः”, तस्य ; “स यथा” उदकभाव मापद्यमानो “महान्
बहुर्भवति वर्षन् तद्विवाबुदम्” तद्विव वर्षन् यद् बहु द्रव्यजातं
भवति, तदबुदं मित्युच्यते † । “खल इति सङ्ग्रामनाम” ‡ । “खलतेर्वा”
भ्रंशत्यर्थस्य, भ्रंशन्ति हि योधाः । “खलतेर्वा” हिंसार्थस्य, हिंस्यन्ते
हि तत्र परस्परेण । “अथ मपौतरः” “खलः” धान्यखलः “एतस्मादेव”,
तत्रापि हि भ्रंशन्ति चूर्ष्यमानानि धान्यानि हिंस्यन्ते वा, चूर्ष्यन्त
इत्यर्थः । अथवा “समास्कन्नः” असौ “भवति” विप्रकीर्णः धान्यैः ॥

“व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दञ्ज” (१०) § । सङ्ग्रामे हीनरेतरं
व्याप्नुवन्ति योधा इति सङ्ग्रामनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘व्याप्तिकर्माणः’ । कतमे
पुनस्ते? इति । “इन्वति, मनचे”—इत्येव मादयः ॥ । “तच” दशके
व्याप्तिकर्मधातुगणे एते “द्वे” “नामनी” भवतः—‘आक्षाणः’ (१) इति,
‘आपानः’ (१) इति च ¶ । तत्र, “आक्षाण आम्बुवानः” यो हि अप्रोति
व्याप्नोति स आक्षाण इत्युच्यते, तथा च य अप्रोति स “आम्बुवानः”
सन् “आपानः” इत्युच्यते ॥

“वधकर्मण उत्तरे धातवस्तयस्त्रिंशत्” ** । सङ्ग्रामे हीनरेतरं
व्याप्य ततो प्लन्तीति व्याप्तिकर्मभ्यः ‘उत्तरे’ ‘वधकर्मणः’ समास्रताः ।

* १भा० १९० पृ० (८१) ।

† “अबुदं” य० वा० सं० १०, १ ।

‡ १भा० १०९ पृ० (१८) ।

§ १भा० १०८ पृ० १८ ख० ।

॥ १भा० १०८—१०९ पृ० ।

¶ १भा० १०८ पृ० (१), (१) ।

** १भा० १०८ पृ० १८ ख० ।

कियन्तः? 'त्रयस्त्रिंशत्'(३३) । कतमे पुनस्ते? इति । "दभ्नोति,
अथति, ध्वरति, धूर्वति"—इत्येव मादयः* । "तच" वधकर्मधातुमध्ये
"वियात इत्येतद्" नाम † । तत्पुनरेवं निर्वक्तव्यम्;—"वियातयते"
गाना प्रकारं यातयते यः श्रूण, स वियातः । अथ "वा" एव
मन्यथा स्यात्—"वियातय" एव मुच्यते यः स्तोत्रभिः, स वियातः ।
'आखण्डलः'—इत्येतदपि नामैव ‡ । निगम मपि चाच दर्शयति;—
"आखण्डल प्र ह्यसे" § । आभिसुख्येनावस्थितो यः खण्डयति
मेघान्, स आखण्डयिता ; तस्य सम्बोधनम् । हे "आखण्डयितः!" ॥
इरिन्मिठिर्नाम कण्ठो मन्त्रदृक् । तस्येव मार्घम् । गायत्री ।
इन्द्रो । रात्रिपर्यायेषु मध्यमरात्रिपर्याये होतुरियं शस्त्रे विनियुक्ता ।
'शाचिगो०—० ह्यसे" ॥ । शाचिगो इति शैकं पदम् । शचीति
कर्मनाम ॥ । तस्य शच्याख्यस्य कर्मणो येय मिष्टि-पशु-शोमादि-
सत्त्वपा सन्ततिः, सा शाचिः । अथ वा स्वार्थिक एव तद्धितः स्यात् ।
अथैव शाचिः । तं प्रत्याह्वयमानो यो गच्छति, स शाचिगुरिन्द्रः,
तस्य सम्बोधनं हे 'शाचिगो!' इति । तथैव शार्चा य आगतः सन्
पूज्यते स शाचि-पूजनः, तस्य सम्बोधनं हे 'शाचिपूजन!' । हे
'आखण्डल' आखण्डयितः! श्रूणां मेघानां वा । इय मस्माभिः

* १भा० १८१ १८६ ३० ।

† १भा० १८२ ३० (१८) ।

‡ १भा० १८४ ३० (१९) ।

§ ऋ० सं० १, १, १४, १ ।

॥ "शाचिगो शाचिपूजनायं रचाय ते सुतः ।

या खण्डल प्र ह्यसे ॥" ऋ० सं० १, १, १४, १ ।

¶ १भा० १०० ३० (१९) ।

प्रसुता शची र्यां प्रति ते नित्य मिष्ट मागतं यथा च पूज्यसे त्व
मागतः सन्, किञ्च एतस्याञ्च श्रिया मस्मिन् कर्मणि 'अयं' 'रपाय'
रमणाय 'ते' तत्र 'सुतः' अभिषुतः सोमो यतोऽस्माभिः त्वं 'प्रह्वयसे'
प्रकर्षेणादरवङ्गिर्ह्वयसे आह्वयसे । स एव मेतज्ज्ञात्वाः अस्मदनुग्रहाय
अनतौतकाल मागन्तु मर्षवीत्यभिप्रायः ॥

आखण्डलशब्देऽल्पतरं वक्तव्यं बहुतरं तडिच्छब्दे इति क्रमभेदतो *
निरुच्यते ;—“तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म” । तडिदित्येतच्छ-
ब्दरूप मन्तिकाभिधायि वधाभिधायि च † इत्येकं मेव ह्येतदुभावा
मर्धाभ्यां सम्प्रयुज्यते । विद्युदपि च तडिदित्युच्यते ‡ । सा पुनः
कर्त्तरि कारके “ताडयतीति सतः” ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्माणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या
ददीमहि । या नो दूरे तडितो § या अरातयोऽभि सन्ति
जम्भया ता अनप्रसः । त्वया वयं सुवर्द्धयिचा ब्रह्माण-
स्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुषेभ्य आ ददीमहि याश्च
नो दूरे तडितो ॥ याश्चान्तिके ऽरातयोः ¶ ऽदानकर्माणो
वादानप्रश्ना वा जम्भय ता अनप्रसोऽम् इति रूपनामा-

* 'तडित् (२१), आखण्डल (२१)' १भा० १८२ प० १६ ख० ।

† १भा० ११४ प० (१), १८४ प० (११) ।

‡ अत्रपद मेव वक्ष्यत्याचार्यः १८८ प० १ प० ।

§ “तडितो” क, ख, ग ।

॥ “तडितो” क, ख, ग ।

¶ “याश्चान्तिके अरातयो” क । “याश्चान्तिकेरातयो” ख ।

मोतीति सतो विद्युत्तडिद्भवतीति* शाकपूणिः सा ह्यव-
ताडयति† दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विदं मन्तिकनामैवाभि-
प्रेतं स्यात् । दूरे चित् सन्त्किट्टिवाति‡ रोचसे । दूरे
ऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस इति वज्रनामान्युराण्य-
ष्टादश वज्रः कस्माद् वर्जयतीति‡ सतस्तच्च कुत्स
इत्येतत् छन्ततेर्घृषिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमाना
मित्यौपमन्यवो ऽचाप्यस्य§ वधकमैव भवति तत्सख
इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यैश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः॥
ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रेन इत्येतत् सनित
ऐश्वर्येणेति वा सनित मनेनैश्वर्यं मिति वा ॥ ५ (११)॥

यथा त्वनिकनामेदं तथेय मृगुदाहरणम्;—“त्वया वयं०—०
अनप्रमः”—इति॥ गृत्समदस्यार्षम् । जगती । प्रवर्गे विनियुक्ता । हे
“ब्रह्मणस्यते !” “त्वया” “वयं” “सुवधाः” “सुवर्द्धयिचा” सुष्ठु वर्द्धिताः
अनुगृहीताः सन्तः ‘वसु’ ‘वसूनि’ यानि यानि ‘स्यार्धा’ स्यार्धाणि
‘स्यृक्षणीयानि’, तानि तानि ‘मनुष्या’ “मनुष्येभ्यः” तानभीभ्य
“आ ददौमहि” । किञ्च, “यास्य नो दूरे तडितः” ‘या नो दूरे’
अध्वन्यवस्थिताः “अरातयः”, “यास्वान्तिके” । तडिच्छब्दस्यान्तिकाभि-

* “तडिद्भवतीति” क, ख, ग ।

† “ह्यवताडयति” क, ख, ग ।

‡ “सन्त्किट्टिवाति” क, ख, ग ।

§ “वर्जयतीति” क, ख, ग ।

॥ “ऽचाप्यस्य” क, ख, ग ।

॥ ख० सं० १, १, २०, ४ ।

धायित्वम् । दूरे च अन्तिके च या अरातयः । अरातिः सेना ।
 “अदानकर्माणः” । रातिर्दानार्थः * । अस्माक मभिमतामर्थान् इदतो
 ये निवारयन्ति ते । ‘अरातयः’ “अदानप्रज्ञाः” न दातव्य मस्मा-
 भिरेभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञा ते अदानप्रज्ञाः । द्विविधा हि अन्तः,—
 दुःखसन्नाश्याः, सुखसन्नाश्याश्च; तत्र ये दुःखसन्नाश्याः ते अदानप्रज्ञाः,
 ये अदानकर्माः ते सुखसन्नाश्याः । ते चोभयेऽपि दूरे चान्तिके
 चावस्थिता भवन्ति । “ताः” दूरान्तिकावस्थितानुभयानपि “जम्भय”
 निसेष्टान् कुह त्वं ब्रह्मणस्पते ! किञ्च, “अनप्रसः” अरूपासैतान्
 कुह । “अप्र इति रूपनाम” † । तद्धि “आप्नोति” आश्रयम् ॥

“विद्युत्” । “सा ह्यवताडयति” अश्विनरूपेण । “दूरात्”
 एव “च” “दृश्यते” । तस्माद् तस्या अन्तिकनामाभिसम्बन्धोऽस्ति ।
 “अपि त्विदम्” अपरेणोदाहरणेन “अन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात्”—“दूरे
 चित् सन् त्विद्विवाति रोचसे” ‡ । “दूरेऽपि सन्नन्तिक इव” अवस्थितो
 “दृश्यसे इति” अत्र दूरेऽपि सन्नन्तिक इवेति स्फुटतर मन्तिकाभि-
 धानत्वम्, न तथा पूर्वस्मिन् मन्त्रे—“या नो दूरे त्विद्विवाति” इति ॥

एव मन्तिकनामत्वेन वा विद्युन्नामत्वेन वा वधनामत्वेन वा प्रक-
 रणोपपदे अवेक्ष्य यथासम्भवं निर्वक्तव्यम् ॥

“यो विद्युत्तः—वद्यं तव” § । एषा जगती । आग्नेयी ।

* १भा० २५१ प्र० (४) ।

† १भा० २९० प्र० (८) ।

‡ अ० सं० १, ९, २१, २ ।

§ “यो विद्युत्तः सुप्रतीकः सुदृक्त्वमिदं दूरे चित् सन् त्विद्विवाति रोचसे ।
 रात्र्यापिद्युत्तो अति देव पश्यत्यग्रं सुखे मा रिचामा वधं तव ॥” अ० सं० १,
 ९, २१, २ ।

कृष्णेन दृष्टा । महाप्रते आग्निमारुते ब्रह्मे अभिप्रवक्ष्य च षष्ठेऽहनि
 आग्निमारुते एव च ब्रह्मते । 'यः' खं हे 'अग्ने !' 'विश्वतः' सर्वतः
 'सुप्रतीकः' सुदर्शनः शोभनदर्शनः, अपि च 'सदृक्' यतो यतो
 दृश्यसे ततस्ततः समानदर्शनः तुल्य एव लक्ष्यसे । अपि च "दूरे"
 अपि "सन्" अतिभ्राजिष्णुत्वात् 'तद्विद्वि' अन्तिक इव अवस्थितः
 'अति रोचसे' अतिरोचिष्णुर्दृश्यसे । अपि च यदेतत् 'रात्र्यासित्'
 रात्र्या अपि सन् तम् 'अन्धः' अध्यानलक्षणं तमः, यत् न ध्यातु
 मपि ब्रह्मते किमुत द्रष्टुम् । एतदपि 'अति' अतीत्य हे 'देवः'
 सर्वभूतदोषघ्नितः ! 'पश्यसि' एव त्वम् ; न तेऽस्माक मित्र तेनाम्ने-
 नापि तमसा प्रतिब्रह्मते दर्शनम् । तस्य तवैवङ्गुणयुक्तस्य हे 'अग्ने !'
 'वयं' 'सखे' सखिभावे परिचरणकर्मणि आ उत्तमादुच्छ्वासाकृता-
 ध्वससायाः सन्तः 'मा' केन सिद् विधिना* ब्रह्मणा वा 'रिसाम'
 मास्मान् किञ्चिद्विंशौत् त्वदनुष्ठानादेवेत्यभिप्रायः ॥

"वज्रनामान्युत्तराष्ट्रादत्र" † । यो हि हन्यते स वज्रोणैवेति
 बधकर्मभ्यः 'उत्तराणि' 'वज्रनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि ? अष्टा-
 दत्र ; अष्टौ च दत्र च । कतमानि पुनस्तानि ? "दिद्युत्, नेमिः,
 हेतिः"—इत्येव मादौनिर्ग, दिद्युत्, अतेर्वा द्योततेर्वा ; पुनः पुन-
 रतिग्रयेन वा द्यति अवखण्डयति, द्योतते दीप्यते वा सा दिद्युत् ।
 अवनामयति खण्डयति प्रहारेणेति नेमिः । हेतिर्हन्तेः । इत्येव
 मादि ॥

* "वाधिना" च ।

† १भा४ १८१ ४० १० च० ।

‡ १भा० १८१—१८१ ४० ।

आह ;—“वञ्जः कस्मात्” ? उच्यते,—“वर्जयति” विधीयति प्राणैः प्राणिनः । “तत्र, कुत्स इत्येतत्” सन्देहपदम् * । अक्षरपि कुत्स इत्युच्यते । तत् पुनरेतत् यदा वञ्जनात्, तदा “कृन्ततेः” कृत्यतेऽनेनेति “कुत्सः” । यदा पुनरेतदृष्यभिधानं, तदा “कर्त्ता स्तो-मानाम् इति” “अपमन्यवः” आचार्यो मन्यते † । “अत्राप्यस्य वधकर्मैव” अभिप्रेतं स्यात् । अत्रापि एतदृषौ वर्त्तमान मभिधान मस्य अषेर्वधकर्मैव वधार्थसंयुक्त मेव स्यात् । किङ्कारणम् ? “तस्यस्य इन्द्रः शुष्णं जघान इति” ‡ । तेन स्तूयमानो विद्वद्बलः शुष्णं शोषयितारं रसाना मसुरं मेघं वा जघान । मेघो हि शुष्णः‡ ; तद्दुदये हि धान्यानि उदकपाहनिमित्तेन शुष्यन्ति ॥

“ऐश्वर्यकर्माण उन्तरे धातवश्चत्वारः” ॥ । प्रता मेव हि वञ्जोणा-युधेनैवैश्वर्यं भवतीति वञ्जनामभ्य ‘उन्तरे’ ऐश्वर्यकर्माणः । कतमे पुनसो ? “इरज्यति, पत्यते, क्षियति, राजति ?”—इति ॥

“ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि” ** । ऐश्वर्यसम्बन्धेनैवोच्यते । कत-

* १भा० १८८ प्र० (११) ।

† कुत्स आह्वारसः ऋ० सं० १, ८४-८८; १, १०१-११५; ८, ८०, ४५-५८ ।

‡ “एतच्च यास्केनोक्तम्,—‘इन्द्रः शुष्णं जघान’ इति । शुष्णं पिपु मित्यादि मन्त्रे साय मर्थो विव्यहः”—इति ऋ० सं० १, १, ११, ७ ऋग्व्याख्यायां सायणः । शुष्णं पिपु मिति तु ऋ० सं० १, ७, १०, ३ । तत्सन्देहपदवोधाय ऋ० सं० ३, ५, १८, १-३ ऋचोऽपि ऋष्याः ।

§ “मेघक्षेत्रादृष्यं जेतिं चत्वारं शुष्णं मसुरम्”—इति सायणः । ऋ० सं० १, ८, २५, १० ।

॥ १भा० १८१ प्र० ११ ऋ० ।

¶ १भा० १८१, १८१ प्र० ।

** १भा० १८१ प्र० ११ ऋ० ।

मानि पुनस्तानि ? “राष्ट्री, अर्थः, नियुत्वान्, इनः”* । “तच्च इम
इत्येतत्” अभिधान मेवं व्युत्पाद्यम्;—“सनितः” सम्भक्तः “ऐश्वर्येणेति
वा”; अथ “वा” “सनितं” सम्भक्तम् “अनेनैश्वर्यं मिति” ॥ ५ ॥

यच्चा सुपर्णा अमृतस्य भागं मनिमेघं विदुषाभिस्वर-
रन्ति । इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाक
मचाविवेश ॥ यच्च सुपर्णाः सुपतना † आदित्यरश्मयो
ऽमृतस्य भागं मुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति
वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः
स मा धीरः पाक मचाविवेशेति धीरो धीमान् पाकः
पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्वर्षो
भवतीत्यधिदैवत मथाध्यात्मं यच्च सुपर्णाः सुपतना †-
नीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो ‡ वेदने-
नाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां मिन्द्रि-
याणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाक मचाविवेशेति
धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मे-
त्यात्मगतिं माच्छे ॥ ६ (१२) ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३, २.

* १भा० १८१—१८२ उ० ।

†, ‡ “यच्च सुपतना” क, च, ग ।

§ “निमिषन्ति” क, च, ग ।

अधुना मन्त्र मपि व्याचष्टे यस्मिन्नेतदीश्वरनामेन इति ;—“यत्रा
सुपर्णा०” —इति* । त्रिष्टुबेषा । वैश्वदेवीये सूक्ते दीर्घतमसा दृष्टा ।
महाप्रते हतीयसवने वैश्वदेवे ब्रह्मे शस्यते । वैश्वदेवेषु हि सूक्तेष्वेक-
देवता ब्रह्मदेवताश्च मन्त्रा भवन्ति, तदप्युपेक्षितव्यम् । “यत्र” यस्मिन्
मण्डलेऽवस्थिताः “सुपर्णाः सुपतनाः आदित्यरश्मयः” ते हि शोभन
मर्थं मुद्दिश्य तमोत्रिघातलक्षणं पतन्ति । अथवा शोभमानाः पत-
न्तीति सुपर्णाः । ते किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—“अमृतस्य भागम्”
“उदकस्य” अमरणधर्मणो ‘भागं’ भजनीय मंश्र मादाय पृथिवी-
लोकात् तेगन्विताः सन्तः सर्वभूतानि “अभि स्वरन्ति” । ‘स्व’ शब्दोप-
तापयोः (भू०प०) अभितपन्तीत्यर्थः । अथवा अभिस्वरन्त्यादित्य-
मण्डलम्, अभिमुख्येन रसान् गृह्णीत्वा प्रयान्ति । “अनिमिषन्तः”
अनिमिषमाणा इव आदरवन्त इत्यर्थः । ‘विदथा’ “वेदनेन”† स्वक-
र्माधिकारयुक्तेनान्विताः सन्तः इद मेवास्माभिः कर्त्तव्य मादानादिलक्षणं
कर्मेति अभिस्वरन्ति । यत्रैतदेवैल्लक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यरश्मयः, तत्र
किम् ? इति उच्यते ;—“इ॒नो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः” । ‘इ॒नः’
“ईश्वरः” ; इ॒नो ह्यसावादित्यः, ऐश्वर्येण भवति ‘विश्वस्य’ ‘भुवनस्य’
भूतस्य “सर्वेषां भूतानां” ‘गोपाः’ “गोपायिता” भवति “आदित्यः”
मण्डलान्तरपुरुषो यः तत्र मण्डलेऽवस्थितः । “स मा धीरः”
“धीमान्” प्रति विशिष्टया बुद्धान्वितः ; बुद्धिरेव हि तस्य प्ररी-

* ऋ० सं० १, २, १८, १ ।

† १भा० ४२४ ४० (१२) ।

रम् । “पाकः पक्वः”*, पक्वप्रज्ञो “विपक्वप्रज्ञः”; सम्यग्दर्शनो-
ऽनुयायतया “आ विवेक” आविष्कृतु ॥

“इति” शब्दः प्रकरणप्रदर्शनार्थः;—एव मयम् “उपनिषदर्शो
भवतीति” । यदा ; ज्ञान सुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो निश्च-
येन वीदन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्भावेन
वर्ण्यते इति उपनिषदर्थः । “अधिदैवतम्” उक्तम् ॥

“अथाध्यात्मम्” उच्यते;—अधिदैवत मध्यात्म मित्येतौ शब्दौ
व्याख्यातौ † । “यच्च” यस्मिन् शरीरे “सुपतनानि इन्द्रियाणि”
अवस्थितानि खेषु खेषु आयतनेषु कृष्णसारादिषु । किं कुर्वन्ति ?
उच्यते,—“अमृतस्य” अमरणधर्मणः “ज्ञानस्य” “भागं” भजनीयं
खं खं रूपादिलक्षणं रस मादाय । “विदथा” “वेदनेन” विज्ञानेन
युक्तम् “अभि स्वरन्ति” । न हि इन्द्रियाणां चैतन्य मस्तीति तानि
अचेतनानि; चेतनस्य पुरुषस्य कर्तुर्विज्ञानमयस्य करणानि, तदधि-
ष्ठानास्तु देवताचेतनाः । तदभिप्रायेणोच्यते,—“विदथा” “वेदनेन”
विज्ञानेनेति । किं कुर्वन्ति ? “अभि स्वरन्ति” “अभि प्रथन्ति” विषय-
ज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तुर्दुःखं कुर्वन्ति । अथ वा ‘अभि स्वरन्ति’ बुद्धि
माभिसुखेन विषयविज्ञान मादाय वाङ्मप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति
गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र किम् ? इत्युच्यते,—तत्र योऽवस्थितः “ईश्वरः”
इतः, “सर्वेषा मिन्द्रियाणां गोपायिता” यः “आत्मा”, “स मा
धीरः” “धीमान्”, “पाकः पक्वः” पक्वप्रज्ञः “विपक्वप्रज्ञः”

* १भा० ३१४ पृ० (८) ।

† परस्मात् १२४—१२० पृ० ४ अ० ।

सम्यग्दृशः सर्वज्ञः । सः “अत्र” एव हि देहेऽवस्थितः बुद्ध्याधिदेवत-
भावेन तैजसाख्यो माम् “आ विवेश” त्वनुयाह्वतया स मा मन्त्रै-
वावस्थितोऽनुगृह्णात्वित्यर्थः; तदनुग्रहाद्बुद्धस्य सम्यग् दर्शनं प्रकाशते
तदाशास्यत इति । “आत्मगति माचष्टे” एव मपास्य विज्ञान माचष्टे
मन्त्रैः * ॥

यदुक्तं “पुष्पफले देवताध्यात्मे वा” † इति, तदेव सुपपाद्यम्,—
तत्र एक एव ह्यसावादित्यमण्डले चाधिदेवते चाध्यात्मे च ।
बुद्ध्याधिदेवताभूतः स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः । तस्मादमुष्पादादित्य-
मण्डलाद् ये रश्मयः प्रसर्यन्ति ते विश्वेदेवा इति; “रश्मयो वै
विश्वेदेवाः” इति श्रुतम् ‡ । अध्यात्मेऽपि ह्यसाकाशाद् यानौत्रियाणि
प्रसर्यन्ति, त एव रश्मयः । अधिदेवते त एव विश्वेदेवा इत्युक्तम् ।
एवं तत्र तत्र योज्यम्; प्रकारमात्रं सेवेद सुपदर्शितं भाष्य-
कारेणेति ॥ ६ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

* “मन्त्रैः”—इति रोच्-सम्पादितः पाठः ।

† १२४ घ० १५ पं० किञ्च १२९ घ० १९ पं० व्याख्यानम् ।

‡ “आदित्याः”—इत्यादिपदानां व्याख्यातानि द्रष्टव्यानि (१ भा० ४८५—४८७
घ०) । परस्ताच्च दै० का० १९ अ० ४ पादो द्रष्टव्यः ।

॥ तृतीयः पादः ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु* कस्मात् प्रभव-
तीति सतो ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश ह्रस्वो ह्रसते-
र्महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्महान् कस्मान् माने-
नान्याञ्जहातीति शाकपूणिर्महनीयो भवतीति वा
तच्च ववक्षिथ विवक्षस इत्येते वक्तोर्वा वहतेर्वा साभ्या-
साद् गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद्
गृह्णन्तीति सतां परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश
सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः सुखं कस्मात् सुहितं
खेभ्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश †
रूपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञानामा-
न्युत्तराण्येकादश सत्यनामान्युत्तराणि षट् सत्यं कस्मात्
सत्सु तायते सत्प्रभवं भवन्तीति वा ‡ अष्टा उत्तराणि
पदानि पश्यतिकर्माण उत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च
नामान्यामिश्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमा-
म्नानायाथात उपमा यदतत्तत्सदृश मिति गार्ग्यस्तदा-
सां कर्म ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं

* “बहुः” क, च ।

† “षोडश” क ।

‡ क च-म-पुसकेष्विह प्रथमस्यः समाप्तः ।

वा प्रख्यातं वोपमिमीते ऽथापि कनीयसा ज्यायां-
सम् ॥ १ (१३) ॥

“वज्रनामान्युत्तराणि द्वादश” * । ईश्वराणां मेव वज्रत्वं भवती-
त्यतः † ईश्वरनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘वज्रनामानि’ । कियन्ति ? द्वे च
दश च ‘द्वादश’ (१२) । कतमानि पुनस्तानि ? “उरु, तुवि, पुरु”—
इत्येव मादीनि ‡ । उरु विस्तारे ; यद्धि वज्रं भवति, तद् विसृष्टीर्षं
भवति । तुवि वृद्धौ ; यद्धि वज्रं भवति, तद् वृद्धं भवतीति । पूरित
मिव हि वज्रना सर्वं भवतीति पुरु । इत्येव मादि युक्तं योज्यम् ॥
आह ;—“वज्रं कस्मात्” ? उच्यते—“प्रभवति” हि एतत् वज्रभ्यो
दीयमानम् ॥

वज्रनामसम्बन्धेनैव “वृक्षनामानि उत्तराणि” § । कियन्ति ?
“एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “कुवित् ॥, रिद्धम् ¶,
वृक्षः”—इत्येव मादीनि ** । कुवित् मिव हि तद् विज्ञायते

* १ भा० १८४ प्र० २ ख० १ ख० ।

† ‘ईश्वरस्य हि वज्रपालकत्व मस्योत्यतः’—इति वक्तुं युक्तम् ।

‡ १ भा० १८४—१८९ प्र० ।

§ १ भा० १८९ प्र० २ ख० १ ख० ।

॥ कुविदिति पद मिव दृष्टिहता भ्रमाद् गृहीतम्, तस्य वज्रनामस्य दृष्टत्वात्
१ भा० १८९ प्र० (११) । किञ्च “इति वा इति”—इति-सूक्तोप-वचोदश-मन्त्रे-
ष्वेव “कुविन् सोमस्यापु मिति” (ऋ० सं० ८, १, ११-१० व०)”—इति पादस्य
व्याख्यानावसरे ‘कुविद्’ इत्यस्य ‘वज्रवारम्’—इत्येवार्थः कृतः सायणेन ; एव
मन्यचापि ।

¶ इहाप्यसि पाठभेदः १ भा० १८९ प्र० १० पं० द्रष्टव्यः ।

** १ भा० १८९—१८८ प्र० ।

अल्पत्वादिति कुवित् । लीढ मेव हि तदल्पत्वाद् भवतीति रिहम् ।
 “द्वखः” कस्मात्? उच्यते,—“द्वषतेः” ; द्वषितो हि भवति षः,
 मदतः सकाशात् ॥

द्वखसम्बन्धेनैव “महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” * । द्वखा-
 पेक्ष्येव हि महत्त्वं भवति । कियन्ति पुनस्तानि ? “पञ्चविंशतिः”
 (२५) । कतमानि पुनस्तानि ? “महत्, ब्रध्, ष्वः”—इत्येव
 मादीनि † । आह ;—“महान् कस्मात्”? उच्यते,—“मानेन”
 “अन्यान्” द्वखान् “जहाति” “इति” “शाकपूषिः” आचार्यो
 मन्यते । अथ “वा” “मंहनीयः” पूजनीयो “भवतीति” महान् ।
 वृहत्वात् वृहणत्वा दा ब्रध् । ष्वः रेषणवान् । इत्यादि योज्यम् ॥
 “तच” तस्मिन् महन्नामके गणे “ववच्चिथ^(१७), विवक्षे^(१५)”—
 इत्येते आख्याते । ते पुनरुभे वक्षेर्वा वक्षतेर्वा धातोः “साभ्यासात्” ‡ ॥

य एव महान्तस्त एव गृह्णिषो भवन्तीति महन्नामभ्यः “उत्त-
 राणि गृह्णामानि” § । कियन्ति पुनस्तानि ? “द्वाविंशतिः” (२२) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? “गयः, छदरः, इर्म्यम्”—इत्येव मादीनि ॥ ।
 गम्यत इति गयः । छत-दरः छदरः । इर्म्यं हरणम् । इत्येव मादीनि ॥
 आह ;—“गृहाः कस्मात्”? उच्यते,—ते हि यावदेव किञ्चिद्वा
 द्वियते, तत् सर्वमेव “गृह्णन्ति” दुःपूरत्वात् ॥

* १ भा० २९९ प्र० २ ष० २ ष० ।

† १ भा० २९९—२०९ प्र० ।

‡ १ भा० २०२ प्र० (१४), (१५) ।

§ १ भा० २०९ प्र० २ ष० ४ ष० ।

॥ १ भा० २००—२१२ प्र० ।

गृहेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरतैवेति गृहनामभ्यः “उत्तरे परिचरणकर्माणः धातवः” समाधाताः * । कियन्तः पुनस्तो? “दृश” (१०) । कतमे पुनस्तो? “दृश्यति, विधेम, सपर्यति”—इत्येव मादयः † ॥

परिचर्यमाणानां मेव हि सुखं भवतीति परिचरणकर्मभ्यः “उत्तराणि सुखनामानि” ‡ । कियन्ति पुनस्तानि? “विंशतिः” (१०) । कतमानि पुनस्तानि? “शिव्वाता, शतरा, शातपन्ता”—इत्येव मादीनि § । शिव्वाता, सुखानुसम्बन्धाद्धि हृदमग्नानां मिव शरीरं शीतीभवति । शतरा, शीतस्तत्र मिव हि जलादपि सुखम् । शात-पन्ता, शान्ताप मेव हि सुखम् । एव मादि । आह;—“सुखं कस्मात्”? उच्यते,—“सुहितम्” सुष्ठु हित मेतत् “खेभ्यः” इन्द्रि-येभ्यः । “खं पुनः” इन्द्रियम्, “खनतेः” धातोः ॥ । अत्रदीर्घं मेव हि तस्य कर्णायतनं भवति ॥

“रूपनामान्युत्तराणि षोडश” ¶ । य एव हि सुखिनस्त एव हि प्रायो रूपवन्तो भवन्तीति सुखनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘रूपनामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि? ‘षोडश’ (१६) । कतमानि पुनस्तानि? “निर्षिक्, वत्रिः”—इत्येव मादीनि ** । निर्षिक्त मिव हि तद् भवति

* १ भा० २१९ प्र० ३ अ० ५ ख० ।

† १ भा० २१९—२१४ प्र० ।

‡ १ भा० २१४ प्र० ३ अ० ६ ख० ।

§ १ भा० २१४—२१८ प्र० ।

॥ १ भा० १९९ प्र० (२) ।

¶ १ भा० २१८ प्र० ३ अ० ७ ख० ।

** १ भा० २१६—२१९ प्र० ।

तैजसत्वात् । विष्टणोत्याश्रय मिति वभिः । इत्येव मादि । “रूपं रोचतेः”
दीप्यमान मिव हि तत् प्रकाशं भवति* ॥

“प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश” । य एव हि रूपवन्तस्त एव
प्रशस्या भवन्तीति रूपनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘प्रशस्यनामानि’ । कियन्ति
पुनस्तानि ? ‘दश’ (१०) । कतमानि पुनस्तानि ? “अस्तेमाः, अनेद्यः,
अनिन्द्यः †” — इत्येव मादीनि † । अस्तेमाः, ‘स्त्रिवु गतिशोषणयोः
(दि० प०)’ ; न स्त्रिव्यति गच्छत्यकीर्त्ति मित्यस्तेमाः, अपाप इत्यर्थः ;
चमारहितो वा । अनेद्यः, अनिन्दार्थः ॥ । इत्येव मादि योज्यम् ॥

“प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश” † । य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव
हि प्रशस्या भवन्ति, य एव हि प्रशस्यास्त एव हि प्रज्ञावन्तो
भवन्तीति प्रशस्यनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘प्रज्ञानामानि’ । कियन्ति
पुनस्तानि ? ‘एकादश’ । एकञ्च दश च एकादश (११) । कतमानि
पुनस्तानि ? “केतः, केतुः, चेतः” — इत्येव मादीनि** । ‘कित ज्ञाने
(भू० प०)’, तस्य केतः †† । केतुरपि तस्यैव ॥

“सत्यनामान्युत्तराणि षट्” †† । य एव हि प्रज्ञावन्तः, त एव

* ११० पृ० ११ पं० किञ्च ११८ पृ० १२ पं० ।

† १ भा० २२२ पृ० २ ख० ८ ख० ।

‡ नैतद्भाष्यात् पूर्वच, व्याख्यातश्च ‘अनेमाः’ — इति । एवञ्च निषण्डु-व्याख्याकालं
कादि पुलकपाठोऽवसन्मिता, एव तु मादि-पुलकपाठ इति ।

§ १ भा० २२२—२२४ पृ० ।

॥ इच्छादि लोचकप्रमादः ?

¶ १ भा० २२४ पृ० २ ख० ८ ख० ।

** १ भा० २२५—२२६ पृ० ।

†† पूर्वच तु अन्यथैव व्याख्यातम् २२४ पृ० (१) इष्टव्यम् ।

‡‡ १ भा० २२६ पृ० २ ख० १० ख० ।

हि सत्यवादिनो भवन्तीति प्रश्नानामभ्यः 'उत्तराणि' 'सत्यनामानि' ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? 'षट्' (६) । कतमानि पुनस्तानि ? "बट्,
 अत्, सत्वा"—इत्येव मादीनि * । बद्ध मिव सम्बद्धं भूतेनार्थेन
 भवतीति बट् । अवरणार्थं मेतद् भवतीति अत् । एव मादि ।
 आह ;—"सत्यं कस्मात्" ? उच्यते,—“सत्सु तायते” सत्त्वेव हि
 तत्तायते विस्वीर्यते ; न हि सतां समीपे शक्य मनृतं वक्तुम् । अथ
 “वा” “सत्प्रभवं भवति” य एव हि सन्तस्त एव हि सत्यं वदन्ति ॥

“अष्टौ” यानि “उत्तराणि पदानि” चिक्यदित्येव मादीनि, ते
 “पश्यतिकर्माणः” पश्यत्यर्थाः “धातवः”† । “चायति-प्रभृतीनि च”‡
 तान्येव “नामानि” भवन्ति । तानि पुनरेतानि “आमिश्राणि”
 संसृष्टानीत्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषावधारणं भवति । तच्च,—
 किञ्चिन्नाम, किञ्चिदाख्यातम्,—इत्येके मन्यन्ते । अन्ये पुनः किम् ?
 “चिक्यत्(१)”, “विचर्षणिः(१)”, “विश्वचर्षणिः(२)”—इत्येतानि ना-
 मानि, यान्यन्यानि परिशिष्टानि ते धातवः ; तानि पुनरेतानि
 पूर्वाचार्यप्रामाण्यात् आमिश्राणि पश्यन्ते इत्येवं मन्यन्ते ॥

“नव” यानि “उत्तराणि पदानि” “हिकं, सुकं, नुकम्”—इत्येव
 मादीनि, आहृत मित्येव मन्तानि, “सर्वपदसमाह्वानाय”॥ । कथं
 नाम सर्वं चतुर्विधं पदप्रकारं मेतस्मिन् समाह्वये समाह्वानं

* १ भा० ३१६—३१७ पृ० ।

† १ भा० ३१७ पृ० ३ ख० ११ ख० ।

‡ “चिक्यदित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि”—इति स्कन्दसामी ।

§ मादिपुस्तकसम्पत्तौऽयं पाठः ।

॥ १ भा० ३१६ पृ० ३ ख० ११ ख० ।

स्थादित्येव मर्थ मेध्वेव हि नवसु समाप्तातेषु उभये निपातोपसर्गाः,
दर्शिता भवन्ति ॥

“अथात उपमाः” । ‘अथ’ इदानीम्, ‘अतः’ अनन्तरम्, ‘उपमाः’
भवन्ति । तद्यथा,—“इदं मिव, इदं यथा, अग्निर्नये, चतुरस्रिद्
ददमानात्, ब्राह्मणा व्रतचारिणः, वृक्षस्य नु ते पुरहृतवयाः,
जार आ भगम्, मेघो भूतोऽभि यन्नयः, तद्रूपः, तद्वर्णः, तद्वत्,
तथा”—एताः उपमाः* ॥

सामान्यलक्षणं मासां ब्रवीति,—“यदतत्तत्सदृशं मिति गार्ग्यः” ।
‘यत्’ किञ्चित् अर्थजातम् ‘अतत्’ भवति, ‘तत्’ सरूपश्च ; यथा—
अग्निः खद्योतः, अग्नि-सरूपश्च सोऽग्निनोपमीयते—अग्निरिव खद्योत
इति, एवम् अतत्सरूपेण गुणेन गुणसामान्यात् उपमीयते ;—
इत्येवं ‘गार्ग्यः’ आचार्यो मन्यते । “तदासां कर्म” स आसा सुपमानाना
मर्थः, यदप्रसिद्धतरगुणस्य कस्य चित् प्रसिद्धतरगुणेनान्येन गुण-
प्रकाशनम् । कश्चित् पुनरात्मनाप्युपमानं भवत्येव ।—“वायुरात्मोपमे
गतिः”, “तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद् धनञ्जयः” इति ।
“ज्यायसा वा गुणेन, प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं
वोपमिमीते” । ‘ज्यायसा’ उक्तष्टेन ‘गुणेन’ यो यस्मिन् द्रव्ये
उक्तष्टो गुणः तेन, ‘कनीयांसम्’ अनुक्तष्टं गुणम् ‘उपमीयते’ ।
तद्यथा,— सिंहो माणवकः । सिंहे ग्रौर्यं सुक्तष्टम्, माणवक मेतेनो-
पमिमीते; सिंह इव माणवको विक्रान्त इति । ‘प्रख्याततमेन वा’

* १भा० ११० पृ० १२७ ११ ख० । किञ्च १भा० १२०—१२१ पृ० ।

‘अप्रख्यातम्’ ‘उपमीयते’ । प्रख्यातं चन्द्रमा, अप्रख्यातो माणवकः, तं तेनोपमिमीते,— चन्द्र इव कान्तो माणवक इति । “अथापि” क्वचित् “कनीयसा” गुणेन “ज्यायांसम्” अपि सन्तम् उपमिमीते । तदेतच्छब्दस्येव द्रष्टव्यम्* ॥ १ ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधी-
ताम् । तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निसन्धनौ
बाह्व तस्कराभ्या मुपमिमीते तस्करस्तत्करेति† यत्
पापक मिति नैरक्तास्तनोतेर्वा स्यात् सन्ततकर्मा भव-
त्यहोरात्रकर्मा वा रशनाभिर्दशभिरभ्यधीता मभ्यधा-
ताः‡ ज्यायांसस्तच्च गुणोऽभिप्रेतः ॥ २ (१४) ॥

आह;—किमुदाहरणम्? उच्यते;—“तनूत्यजेव०—०० रक्तेः”‡।
चित्तस्येव मार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘तनूत्यजा’
“तनूत्यक्ता”, चौर्याभिप्रायेण हर्त्तव्यं वा सत्तव्यं वेति कृताध्यवसायौ
तस्करौ “वनर्गू वनगामिनौ” मार्गमोषकौ प्रसृतौ, ताभ्या मुपमी-
यते । तौ यथा उपमार्थत्वेन सुपुष्टौ भवतः, न तथा यामतस्करौ ।
तौ यथा कं चिदध्वगं बध्नीयातां रज्ज्वा । एवम् एतौ अस्मदाह्व

* उभयविधमेवेति भावः । तत्र प्रथममुदाहरणं तनूत्यजेति (२१३ इ० ५ पं०),
द्वितीयं कुचमिदोवेति (२१५ इ० १ पं०) ।

† “तस्करस्तत्करो भवति” ऊ, च ।

‡ “रभ्यधीता मभ्यधीता मित्यभ्यधाताम्” ऊ, च ।

§ “धीताम् । इयं ते चम्रे जयसी मनीषा युष्मा रथं न शृण्वन्निररुः”
अ० सं० ०, ५, २१, १ ।

‘रघनाभिः’ अङ्गुलीभिः ‘द्वयभिः’ द्वावङ्गायोगिनीभिः ‘अभ्यधीता’
प्रतिनिबध्नीताम् । अभिनिबध्य च अग्निमन्थनयोक्तेषु अधरारण्युत्त-
रारणीभूतं त्वां तस्कराविव कश्चिदध्वगं गाढं बध्वा सुसूत्रं माकर्षतः ।
किमर्थं पुनरेव मर्थ्यतेऽस्माभिः ? हे ‘अग्ने !’ ‘द्वयं’ यस्मात् ‘गव्यसी’
गवतरा, अन्धैः स्तोत्रभिः अदृष्टपूर्वा, युग्मद्रुषैः संकृत्य विवक्षिता, ‘ते’
तव ‘मनीषा’ स्तुतिः प्रधानसंयुक्ता । स त्व मेतज्ज्ञात्वा एव मर्थ्य-
मानोऽस्माभिः ‘युष्म’ योजय आत्मान मरणी प्रति । अरुषिर्भा
‘शुषयङ्गिः’ दीप्यमानैः स्त्रैः ‘अङ्गैः’ ज्वालास्त्रैः । कथम्युनर्योजय ?
‘रथं न’ यथा कश्चित् कुतश्चित् आजिगमिषुः शीघ्रं रथं योजयेत्,
एव मेवावतरणाय त्व माभ्या मरणीभ्यां योजयमानो यस्मै विद्मं मा
कार्षीरित्यभिप्रायः । “तनूत्यक् तनूत्यक्तौ” इत्यर्थः । “वगूर् वल-
गामिनौ”, तत्र हि तयोस्त्रैर्यं सिद्ध्यति* । एव मस्था ष्टुषि “अग्नि-
मन्थनौ” “बाङ्ग” प्रघ्नस्तौ “तस्कराभ्याम्” अप्रघ्नस्ताभ्याम् “उपमिमीते”
मन्त्रदृक् ॥

“तस्करः” “तत्” एव “करोति”, “यत्” एव “पापकम्”
भवति “इति नैरुक्ता मन्यन्ते” । वैयाकरणानां पुनरन्यथापि स्यात् ।
स हि “सन्ततकर्मा भवति” ; रात्रौ ग्रामे सुष्णाति, दिवा अरुषे,
एवम् “अहोरात्रकर्मा वा” एतदेतत् सन्ततकर्मात्मम् । “रघनाभि-
र्द्वयभिरभ्यधीताम्” इत्येव “तत्र” बाङ्गोः “ज्याद्यान्” “गुणोऽभि-
प्रेतः”, तयोः प्रघ्नस्तात् ; अप्रघ्नस्तात् तस्करयोः कनीयान् ॥ २ ॥

* १भा० २१२ ३० (२) इदञ्चम् ।

† “तद्वृत्तौ करपत्योखलोपच” वा० प्राति० २, ५२ ।

कुहं स्वित्तोषा कुहं वस्तोरश्विना कूहाभिपित्वं
 करतः कुहोषतुः । को वां शयुचा विधवेव देवरं मर्यं
 न योषा छणुते सधस्थ आ । क स्वित्द्राचौ भवथः
 क दिवा काभिप्राप्तिं* कुरुथः क वसथः को वां शयने
 विधवेव देवरं (देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते)
 विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनादेति
 चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगा-
 द्विधवा देवरो दीव्यतिकर्मा मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा
 योषा यौतेराकुरुते सहस्थाने † ऽथ निपाताः पुरस्तादेव
 व्याख्याता यथेति कर्मोपमा । यथा वातो यथा वनं
 यथा समुद्र एजति । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । आत्मा
 यज्ञस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा । आत्माततेर्वा-
 नेर्वापि ‡ वास इव स्याद् यावद्वाप्तिभूत इति । अग्नि-
 र्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः । अग्निरिव ये (मरुतो
 भ्राजमाना रोचिष्णूरक्ता ॥) भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥
 ३ ॥ (१५) ॥

* “काभिप्राप्तिं” क, च, न ।

† वन्धनीधिष्णान्तान्तानीमानि पदानि न सन्ति क च न-पुस्तकेषु ।

‡ “सधस्थाने” क, च, न ।

§ “आत्मेर्वापि” क, च, न ।

॥ वन्धनीधिष्णान्तान्तानीमान्यपि पदानि न सन्ति क-च-न-पुस्तकेषु ।

द्वितीय सुदाहरण मेतस्मिन्नेवार्थे “अथापि कनीयसा ज्यायां-
सम् (३०७४०१५०)” इति ;—“कुह खिद् दोषा”^१ इति ।
कचीवतो दुहिता घोषा नाम, तस्या इय मार्षम् । आश्विनी ।
जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः ब्रह्मते । हे आश्विनौ ! ‘कुह खिद्
दोषा’ “क” नु युवां “राचौ” “भवथः” ? ‘कुह वसोः’ “क” वा
“दिवा” भवथः युवाम् ? येन नापि राचौ अस्माकं दर्शनं सुपगच्छथः,
नापि दिवा । सिद्धिं परिदेवनायाम्, ईर्ष्यायां वा । ‘कुह’ “क”
च ‘अभिपित्तम्’ “अभिप्राप्तिं” स्नानभोजनाद्यर्थे “कुह्यः” ? ‘कुह’
“क” वा ‘उषतुः’ “वसथः” ? सर्वथा न विज्ञायते वा मागमन-
प्रवृत्तिः । किञ्च ; ‘को वां ब्रयुचा’ कतमो युवां यजमानः ब्रयुचा
“ब्रयने” ? किं ‘विधवा इव देवरम्’ यथा विधवा मृतभर्तृका का पितृ-
स्त्री ब्रयने रहस्यतितरां यजवती देवरं सुपचरति ; स हि पर-
कीयत्वात् नार्थां दुराराध्यतरो भवति, यत्नेनोपचर्यते ; न तथा
जिज्ञो भर्ता । तस्मात् तेनोपमिमीते आश्विनौ । तथा ‘मयं’ मनुष्यं
देवरम् । सैव मृतभर्तृका ‘योषाः’ ‘आ’ ‘हणुते’ आभिसुख्येन
कुहते । को वाम् एवम् आभिसुख्येन ‘सधस्ये’ “सहस्राने” समाने
सहयोगिना चात्मना कृत्वा परिचचार ? येनेह नोपगतवन्तौ स्तो-
ऽस्मद्दर्शनं मिति । एव मस्या मृषि देवरेण कनीयसा ज्यायांसाव-
श्विनावुपमीयेते, विधवया च यजमानः ॥

अथैकपदनिबन्धम् ।—“विधवा विधाहका भवति” । धाता स

* ऋ० सं० ७, ८, १८, १ ।

† मनुः ८ च० १८, २० श्लो० ।

तस्या विगत इति । “विधवनादा” सा हि भर्तृमरणेन विधुता कम्पितेव भवति । “विधावनादा” सा हि भर्तृरभावाद्गुद्व्यमाना तच्च तच्च विधावेत्येव । “इति चर्मशिराः” आचार्यो मन्यते । “अपि वा धव इति मनुष्यनाम”, तद्वियोगाद् विधवा । “देवरः”—इत्येष शब्दो “दीव्यतिकर्मा” दीव्यत्यर्थः ; स हि भर्तृभ्रीता, जित्य मेव तथा भ्रातृभार्यया देवनाथं त्रियत इति देवर इत्युच्यते । “मर्थः मनुष्यः” स हि “मरणधर्मा” । “योषा यौतेः” मिश्रणार्थस्य ; सा हि मिश्रयत्यात्मानं पुरुषेण साकम् । “आ कुर्वते सहस्राने” आभिसुख्येन आत्मना कुर्वते परिचरणाय ॥

“अथ निपाताः” समाह्वताः । यथा—“अग्निर्गन्धे” इत्येव मादयः, ते चत्वारोऽवसरप्राप्ताः । ते च पुनः “पुरस्तादेव व्याख्याताः” सामान्यतः, विज्ञेषत इदानीं सुदाहरणतो व्याख्यायन्ते । तच्च “यथा इति” एषा “कर्म्मोपमा” । किं सुदाहरणम् ? “यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति”—इति† । सप्तवहिरात्रेयोऽपश्यत् । एषा अनुष्टुप् । गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता । यथा वात-वन-समुद्राः एजन्ते कम्पन्ते, एवं ‘त्वं’ हे ‘दशमास्य’ दशमामसम्भूत ! गर्भ ! एतस्मात् मातुरुदरात् अदुःखयन् एनाम् एजन् चक्षन् ‘अवेहि’ अर्वाङ् एहि, ‘सह’ ‘जरायुषा’ उल्लेण प्रजायस्व ; मा स्याः त्व मेतस्मिन्नुदरे इत्यभिप्रायः ॥

* १भा० १७८४ (३) ।

† यथा निपाता इत्यादिभिश्च उपेक्षितव्या इत्यनेरहभिः चक्षैः (पु० ४४—८३४०) ।

‡ “एजति । इवा त्वं दशमास्य सुचार्वेहि जरायुषा ॥” ऋ० सं० ४, ४, १०, ४ ।

अपर मुदाहरणम्;—“अदृश मस्य केतवः”-इति* । प्रस्वस्व-
 स्यात्सर्वम् । गायत्री । सौरौ सा । अनयातिद्याद्यो गृह्यते षष्ठस्य षष्ठेऽहनि ।
 ‘अदृशम्’, ‘अस्य’ ‘केतवः’ रश्मयः; ‘वि’ विविधाः दृश्यन्तेऽस्य भगवतः
 सूर्यस्य प्रज्ञानसतत्त्वाः; ; ते हि तमोऽपहत्य सर्वप्राणिनां प्रज्ञान
 मभिव्यञ्जयन्तीति त एव केतव इत्युच्यन्ते लक्षणया । अथवा प्रका-
 शसतत्वात् इति साक्षादेव केतुशब्दस्योपेया स्यात् । केतुरिति विज्ञान-
 मुच्यते, विज्ञानञ्च पुनः प्रकाशसतत्त्वाच्चेति इति केतव इत्युच्यन्ते ।
 अथवा केतव इव सर्वतो दिश सुच्छ्रिता आदित्यमच्छले ; ध्वजो हि
 केतुइत्यते । के पुनस्ते ? इति, ‘रश्मयः’ । किं कुर्वन्ति च एव
 सुच्छ्रिताः ? इति, उच्यते;—‘जनान् अनु’ तिष्ठन्ति गच्छन्ति तमा-
 स्यपहन्तु मन्वांसोपकाराम् कर्तुं मोषधिपाकादीन् । कथं पुनरनु-
 तिष्ठन्ति ? ‘भाजन्तः’ दीप्यमानाः । कथम् ? ‘अग्नयो यथा’ येन
 प्रकारेण अग्नयो भाजन्ते, तथा भाजन्तोऽनुतिष्ठन्ति ॥

अपर मुदाहरणम्;—“यदिमा वाजयन्तश्च”-इति† । आथर्वणो
 भिषक्, तेनेय मोषधिसूक्ते दृष्टा । अनुष्टुप् । एतेन पुनरुपतप्तो
 दीक्षितो एकविंशतिभिर्दभं पिञ्चुलीमिआभिरङ्गिरभिषिच्यते । उप-
 तापत्रान्तर्यं मनेनैव सूक्तेनाग्निचयनाथं चेषं याम्यारण्याभिरोषधि-
 भिरुच्यते । ‘यद्’ यदा, अहम् ‘इमाः’ ‘ओषधीः’ ‘इस्ते’ ‘आदधे’
 आधाय च सन्निकर्षे ऽपि तिष्ठामि रोगिणः एताः ओषधीः ‘वाज-

* “अदृश मस्य केतवो वि रश्मयो जनां चनु । भाजन्तो अग्नयो यथा ॥” अ०
 सं० १, ४, ७, २ ।

† १भा० २१२ प्र० ८ अ० (१) ।

‡ “यदिमा वाजयन्तश्च मोषधीर्दक्ष आदधे । आत्मा—” अ० सं० ८, ५, १०, १ ।

यन् पूजयन् स्तवन्नित्यर्थः । अथ तदेव तदनन्तरं मेव 'पुरा' एव तासां मोक्षधीनां प्रयोगात् अस्मात् सुनीतम् ओषधिवीर्यम्, असह्यं मन्वामः 'आत्मा' 'यच्छस्य' यच्छणो 'नश्नति' रोगस्यापुनरागमनाय । कथं पुनर्नश्नति? 'जीवगृभः यथा' यथा जीवशाहस्य; पुरैव ह्यननात्; अहतस्यैव जीवो नश्येत् विपदो देवात्, एव मात्मा रोगस्यापि पुरैवौषधिप्रयोगात् नश्नतात्यभिप्रायः ॥

निगमप्रसक्तं मुच्यते ;—“आत्मा अततेर्वा” सर्वं मेव हि तेनातितं भवति सर्वगत्वात् । “आप्तेर्वा” सर्वं मेव हि तेन व्याप्तं भवति सर्वगतत्वादेव । “अपि वाप्त इव” सङ्घाते ह्यसौ कार्यकारणस्यो “यावद् व्याप्तिभूत इति” अपि चैव मन्यथा “स्यात्” आप्तो व्याप्त इव स्यात् । किञ्च सर्वगतत्वेऽपि सति यावन्मात्रं मेव तस्य कार्यकारणसङ्घातेन व्याप्यते, तावन्मात्रं भूत एवासौ लक्ष्यते, तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिरभिव्यज्यते; तन्नायसि दर्भमुष्टिप्रक्षेपात् अन्यभिव्यक्तिवदिति । सूक्ष्मेण हि सूक्ष्मं व्याप्यते, न सूक्ष्मेण सूक्ष्मम्; सूक्ष्मञ्च कार्यकारणम्, सूक्ष्म आत्मा; तस्मादिवब्रह्मः ॥

“इदं यथा^(१)”, “अग्निर्न ये^(२)”, “चतुरसिद् ददमानात्^(३)”
—इत्येषः समाप्तायानुक्रमः* । अग्निर्नये इत्यस्य निघण्टुतन्त्रस्य “दुर्मदाषो न सुरायाम्”—इत्यनेनैवा गतार्थतेति मन्यमानाः के चिदथ निगमं नाधीयते, अपरे पुनः समाप्तायानुक्रमोऽय मिति मन्य-

* १भा० २२० पृ० २५० १२ ख० ।

† पुरसात् ४४ पृ० ७५० किञ्च ४६ पृ० १५० ।

माना एव मेवं निगम मधीयते । “अग्निर्नये भ्राजसा दृक्कावचसः”* ।
 भार्गवस्य चसदस्योरिथ मार्षम् । मारुती । जगती । अग्निरिव ये
 भ्राजिष्णुतया रोचनाः ; यथा केन चित् प्रकर्षेण ‘दृक्कावचसः’ रोचि-
 ष्णुरस्काः ; मरुतः । किञ्च ; ‘वातासो न स्वयुजः सद्य ऊतयः’ वाता
 इव स्वयुजः । खेन खेनानुपहेणानुयाद्याणां खोदृषां योजयितारो
 ये ते ‘स्वयुजः’ । किं तेषाम् ? ‘सद्य ऊतयः’ ग्रीष्मगतस इत्यर्थः ।
 किञ्च ; ‘प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः’ यथा के चित् प्रकर्षेण
 ज्ञातारः ‘सुनीतयः’ स्युः, प्रज्ञाया नीत्यान्विताः ; एव मेतेऽपि मरुतः ।
 बलप्रधाना हि ते इत्यतः प्रज्ञावद्भिदपनीयन्ते । ‘सुब्रह्मणो न सोमा
 ऋतं यते’ । सुखाः बन्धव इव सन्तु ‘सोमाः’ सोम्याः ‘ऋतं यते’ ऋतं
 यज्ञं कर्तुं निष्कृते यजमानाय । ये एव ह्युपयुक्ता मरुतो भवन्त्विति,
 तान् वयम् अभिप्रेतार्थचिद्व्ये सुम इति वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

चतुरश्चिद्दमानादिभीयादा निधातोः । न दुर्-
 क्तार्यं स्पृहयेत् । चतुरोऽक्षान् धारयत इति+ तद्यथा
 कितवाद् विभीयादेव मेव दुर्क्ताद् विभीयाद् दुर्-
 क्तार्यं स्पृहयेत् कदा चिदा इत्याकार उपसर्गः पुरस्ता-
 देव व्याख्यातो ऽथाप्युपमार्थे हृश्यते । जार आ भर्गम् ।
 जार इव भग मादित्योऽथ जार उच्यते राचेर्जर-

* “अग्निर्नये भ्राजसा दृक्कावचसो वातासो न स्वयुजः सद्य ऊतयः । प्रज्ञातारो
 न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुब्रह्मणो न सोमा ऋतं यते ॥” ऋ० सं० ८, २, ११, २ ।

+ “चतुरश्चिद्वारयत इति” क, च, न । “चतुराऽक्षान् धारयत इति” च ।

यिता स एव भासां तथापि निगमो भवति । स्वसुर्जारः
 शृणोतु न इत्युषस मस्य स्वसार माह साहचर्याद्रसह-
 रणाद्वापि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात् स्त्रीभग-
 स्तथा स्याद् भजतेर्मेष इति भूतोपमा । मेषो भूतो-
 इभियन्नयः । मेषो मिषतेस्तथा पशुः पश्यतेरग्निरिति
 रूपोपमा । हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगपान्नपात्सेदु
 हिरण्यवर्णः । हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं या इति च ।
 तं प्रत्नया पूर्वया* विश्वयेमया । प्रत्न इव पूर्व † इव
 विश्व इवेम इवेत्यय मेततरोऽमुष्मादसावस्ततरोऽस्मा-
 दमुया यथासाविति व्याख्यातं वदिति सिद्धोपमा ।
 ब्राह्मणवदृषस्तवत् । ब्राह्मणा इव वृषला इवेति
 (वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ‡) ॥ ४
 (१६) ॥

चिदित्यय मपरो निपात उपमार्थीयो भवति ; पुरस्तादप्यय-
 मुक्तो “दधिचिदित्युपमार्थे” ४, इदानीं समान्नायविशेषव्याख्यानाव-
 सरप्राप्तस्य छान्दस्य सुदाहरण मस्य प्रदर्शते । कृतमत् पुनस्तत् ?

* † ‘ पूर्वया ’ इति, ‘ पूर्व्ये ’—इति च क।

‡ यन्मौषिकानामेतं निर्वचनं न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

॥ ४८ पृ० १९ पं० किञ्च १० पृ० ७ पं० ।

इति, उच्यते;—“चतुरं—० स्पृहयेत्” * । मित्रावरुणार्थम्पद्यचे घोरपुत्र एतां गायत्री मपश्यत् । चतुरोऽज्ञान्धारयमाणात् “कित-
वात्” योऽन्यः कितवो “विभीयात्” कि मपि यतिथ्यन्ते तदन्यद्वा किञ्चिद् येन मा मयं जेष्यतीति । निहितेषु न तथा भयं भवति यथा कितवस्य प्राङ् निधानात् । “एवं” सर्वदा “एव” “दुरुक्ताद्” “विभीयात्” उद्विजेदित्यर्थः । तथा तथा वर्त्तेत यथा यथा दुरुक्तं न शृणुयात्, न श्रूयते । दुरुक्ते हि वरुणो देवता, तस्मात् “न दुरुक्ताय स्पृहयेत्” “कदाचिद्” अपि किन्तु सूक्त मेव हि शृणुयात्; तत्र हि मित्रो देवता अर्थमा च ॥

“ब्राह्मणा व्रतचारिणः”—इत्येतदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते—“मंत्र-
त्सरं श्रुत्याना (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)”—इत्येतस्मिन् मन्त्रे, चतुर्दशे-
ऽध्याये † ॥

“दृक्षस्व नु ते पुरुहूतवचाः”—इत्येतत् पुरस्ताद् व्याख्यातम् ‡ ॥

“आ इत्याकार उपसर्गः” स पुनरेष “पुरस्तादेव व्याख्यातः”—
“आ इत्यर्वागर्थे” इति §; “अथापि” अथ माकारः कदाचित्
“उपसर्गार्थे” अपि “दृश्यते” । तद्यथा,—“जार आ भगम्” इति ।
किं मुक्तं भवति? “जार इव भगम्”—इति । आह;—कोऽयं मत्र
जार उच्यते? “आदित्योऽत्र” “जारः” इति “उच्यते” अस्मिन्
मन्त्रे । स हि “रात्रेर्जरयिता” तदुदये हि रात्रिर्जीर्यते विपरण-

* ऋ० सं० १, २, १२, ४ ।

† दे० का० ८, १, १ । इत्येष पुरस्तादपि १भा० ३८० प्र० (५) ।

‡ १७० १पा० ३७० (५०—५१ प्र०) ।

§ १७० १पा० ५७० (४१—४२ प्र०) ।

मतीत्यर्थः । “स एव भासाम्” चन्द्रादीनां या भासः ता अपि स एव उद्यन् जरयति ॥

“उदीरय०—० वेपते मती”* । अङ्गिरःपुत्रो हविर्द्वाने एतया जगत्या अग्निं मक्षीत् । पित्रमेधे विनियुक्ता । हे भगवन्नग्ने ! सर्वगतं सन्त मघेषस्य मात्मानं विशेषात्मलाभाय ‘उदीरय’ उद्गमयैव । अरणी पितरौ प्रति, अथवा द्यावापृथिव्यौ पितरौ स्थाताम्†, अहोरात्रे वा ; ते प्रति विशेषात्मलाभायोज्वलय त्व मात्मानम् । कथं च पुनरुदीरय ? ‘जार आ भगम्’ जार इव भगम् । जार आदित्यो यथा भगं भजनीयं भौम मान्तरिचं च रसं स्वं वा ज्योतिरुद्धं मीरयति, एवं त्व मात्मानं पितरौ प्रत्युदीरय । कस्मात् पुनरेव मादरवान् ब्रवीमि ? यस्मादेव यजमानः ‘इयच्छति’ यष्टु मिच्छति देवान्, इर्थतः’ हवींषि प्रेष्यतः ; न च त्वदृते अक्येज्येयम् ; त्व मेव हि प्रतिविशिष्टं यज्ञसाधनं सर्वं मन्यच चैवङ्गुणभृतम् । किञ्च ; अयं यजमानः ‘इत्तः’ हृदयेन ‘इयच्छति’ इच्छत्यात्मनोऽभिलषितान् कामान् ; न च देवाननिष्टा अक्यास्ते प्राप्नुमिति अतो ब्रवीमि,—देवयागाय यजमानकामप्राप्तये च उदीरय त्व मात्मान मिति । किञ्च ; अथ मपि ‘वक्रिः’ यज्ञवोढा होता ‘स्वपश्यते’ यजमानाय ‡ अभीष्टकामोपपिपादयिषया देवतितर्पयिषया

* “उदीरय पितरौ जार आ भग मिच्छति इर्थतो हृत् इच्छति । त्रिविक्रि वक्रिः स्वपश्यते मक्षसवियुक्ते अङ्गिरी वेपते मती ॥” ऋ० ३० ०, १, १०, १ ।

† “सोमं पिता * * * माता पृथिवी * * * ॥” ऋ० अं० १, ४, १०, १ ।

‡ “स्वपसः * * * सुकमोषः”—रति दै० ८, १, १ ।

च द्रुपये जगदनुपहाय च अलिग्निः कर्म क्रियमाण मिच्छति
 'विवक्ति' च अतो ब्रवीमि,—आत्मान मभ्युदीरय पितरौ प्रति
 विशेषात्मलाभाय । किञ्च ; 'मखः'* 'तविष्यते' परिषमाप्तिं या-
 स्यति† उपक्रमादारम्भापवर्गात्; अतो ब्रवीमि,—उदीरय त्व
 मात्मान मिति । किञ्च ; अय मण्यध्वर्युः 'असुरः' असुमान् प्रज्ञा-
 वान् अतिकुशलः अस्मिन् यज्ञकर्मणि 'वेपते मती' मत्या वेपते प्रोत्क-
 म्यमानश्चदय आसते सादरः प्रङ्गीभृतः; अपि नामाय मुदीरयेदा-
 त्मानं ततोऽह मेनद्यज्ञकर्म तनुया मिति ; अतो ब्रवीमि,—उदी-
 रय त्व मात्मान मिति । अपि वा असुरो ब्रह्मा‡ ; स हि चयी-
 विद्योपजनित-प्रज्ञानः । अपि चोद्गाता असुरः ; स हि प्राणेनासुना
 तदान्, उद्गाद्वलस्य प्राणवृत्त्यधीनत्वाद् विशेषणम् । अपि वा यज्ञा-
 धिदैवतैवान्वादिश्यतेऽसुर इत्यनेन तस्या आगन्तर्थात् । अपि वा
 सर्व एवैते यजमानादयोऽन्वादिश्येरन्, सर्वेषां प्रकृतत्वात् । 'असुरः'
 असुराः 'वेपते' वेपन्त इति ; सर्व एते यजमानादयोऽसुमन्तः †
 मतिभिर्वेपन्तो प्रोत्कम्यमानश्चदया आसते ; युग्मदात्मोदीरणप्रतीक्षाः ।
 अपि नाम अय मग्निर्दुदीरयेदात्मानं ततो नोऽभिप्रेताथंसाफल्यं स्या-
 दिति ; अतो ब्रवीमि,—उदीरय त्व मात्मान मरण्यादौर्णां पितृणा
 मन्यतमौ पितरौ प्रति । अपि चैतावेव पितरौ दम्पती पत्नी यज-

* १भा० ३४८ प्र० (११) ।

† "तविष्यते, तविषिष्टंवाच्यं; अन्वर्धितसमर्थं च द्रष्टव्यं; तुतुविषति । सोच-
 सचवाः सुतीर्वैचिपु सिच्छतीत्यर्थः ।"—इति सायणः ।

‡ 'असुरः, प्राचवान् प्रज्ञावान् वा; ब्रह्मेति शेषः ।'—इति सायणः ।

§ "असुरिति प्राचवानम्"—इत्यादि पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१०८ प्र०) ।

मानौ अग्न्याधेयेन नवजननसम्बन्धेन पितरः । हे भगवन् ! अग्ने !
तावेतौ यज्ञविपरिणामकाले एतस्मिन् प्रत्युपस्थिते देवयानेन वा
पितृयानेन वा मार्गेण उदीरय उद्गमय यथाप्रार्थितफलप्राप्तये ।
समान मन्यदृक्क्षेपं पूर्वणार्थेन ॥

यथा आदित्यो जारशब्देनोच्यते “तथा अपि” अयं “निगमो
भवति” (अयान्येऽपि बहवः इत्यपिशब्दः);—“मातुर्दिधिषु०—
० सखा मम”* । एषा गायत्री । भरद्वाजस्यार्थम् । “एहि वां वि-
मुचो नपादाघृणेः (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)”—इत्येतस्मिन् पौष्णे सूक्ते ।
‘मातुः दिधिषुम्’ माता रात्रिरादित्यस्य ; स हि भगवान् रात्र्या
जघने प्रातरुदेति कुमार इव स्त्रियाः प्रसवकाले, तेन ज्ञायते रात्रे
रेवासौ जायत इति ; अतो रात्रिर्माता †, तस्याः स एवं धारयिता
रोद्धा, तम्. ‘मातुर्दिधिषु’ धारयितार महम् ‘अभवम्’ उक्तवान-
स्मि यन्नेऽभिप्रेतम् । स एव आदित्यो ‘मम’ ‘सखा’ समानख्यानः ‡
यथैवाह मेतस्मिन् यज्ञे जगदनुयाहके कर्मणि अभिप्रयत्तः, एव
मसावपि प्रकाश-पाक-रसादान-वर्षादिलक्षणे कर्मणि जगदनुयाहके
अभिप्रयत्तः; इत्येतस्मादावयोः समानख्यानत्वम् । यत एव मम
समानख्यानः, अतो मध्यमस्य च ‘इन्द्रस्य’ ‘भ्राता’ उदकभागहर्ता
अथ वा मध्यमस्यैवोदकेन भर्तव्यः § ; तेन ह्यसौ दीप्यते । स पुनः

* “मातुर्दिधिषु ममम् सख्यं जारः श्रुवोतु नः ।

भातेन्द्रसु सखा मम ॥” ऋ० सं० ४, ८, २१, ५ ।

† “मातुर्निमैत्रा रात्रेः”—इति सायणः ।

‡ “सखायः * * * समानख्यानाः”—इति दै० ७, १, ७ ।

§ “भ्राता, भरते चैरतिकर्मसो चरते भारं भर्तव्यो भवतीति वा” जैन० का० ४, ४, ५ ।

किं करोतु ? यच्च पूर्वमह मन्त्रं तच्च साधयतु ; साम्प्रतञ्च यद् भूमः,
 तच्च 'शृणोतु' श्रुत्वा च तदपि साधयत्वित्यभिप्रायः । 'स्वसुर्जारः'
 इति । अस्मिन् मन्त्रे स्वसृशब्देन मन्त्रदृक् "उषसम्" "आह" ।
 केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते,—“साहचर्यात् रसहरणादा" ।
 भ्राता स्वस्वा साकं वाक्ये नित्यमेव चरति, तथा शोषसा साक
 मादित्य इत्येतत् सामान्यम् । आदित्यो हि पूषा, “अथ यद्भस्मि-
 पोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति”—इति हि वक्ष्यति * । तस्मात्
 पूषः एतस्मिन् मन्त्रे जातत्वे तत् आदित्यस्य दर्शितम् । रसहर-
 णाद्वा उषाः स्वसादित्यस्य । आह-स्वस्तेः सम्भोजनाभिप्रायसामा-
 न्यम् । “अपि त्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्” अथादित्योऽपि
 मनुष्यजारः । अथ मेवास्मिन् मन्त्रे “उदीरय पितरां जार आ
 भगम् (सृ० सं० ७, ६, १०, १)” —इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृशः ; नैर-
 क्तानां वा स्यात् । “तथा” पुनः सति “स्त्रीभगः” एव “स्यात्” ।
 भगः “भजतेः” सेवनार्थस्य ; स हि सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः ।
 जारो मनुष्यः, स हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सार्वान्त्रिकेण निर्दयो
 भूत्वा जरयति विपरिणामयति, स्नानरूपां करोति, न तथा निजो
 भर्ता । तं च दृष्टान्तदर्शनेनैवोदीरय ;—यथैव स्त्रियाः भग उपस्यः,
 पुरुषस्त्रियसंयोगे आर्द्रा भवति, एव मरणयोक्तादिहस्तान्स्नान-
 युष्मन्निमन्थिषून् दृष्टोदीरय त्वा मात्मानं हे भगवन्नमो ! इत्येवं
 योज्यं जारशब्दे मनुष्यविषये सति † ॥

* उत्तरपटके, दै० का० १६, १, ५ ।

† प्रस्तावकशब्दस्य (५, ४, ४.—१०, १, ४) ।

“मेष इति भूतोपमा” मेष इत्येषा भूतशब्देनोपमा । “भूषो भूनेर्भि यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)”—इत्येष निगमः * । निगमप्रसक्त उच्यते,—“मिषो मिषतेः” दर्शनार्थश्च । पर्यायप्रसक्त सुच्यते,—“तथा पशुः पश्यतेः” इति ; पश्यति ह्यसौ । “इत्याधी० —० यन्नयः” † । काण्वस्यैव मेधातिथेरिय भार्गवम् । ऐन्द्रौ । गायत्री । हे ‘अद्रिवः’ अद्रिवन् ! वज्रिन् ! ‘इत्या’ अमुना प्रकारेण ‘मेषो भूतः’ । इत्य मनेन शब्देन अमुनेत्येतच्छब्दपर्यायवाचिणा अभिगमन-प्रकार मेतस्मादेव मन्त्रदृग्दर्शनाद् विज्ञाय अभिनयेन मन्त्रदृग्-वर्तमानः काण्वो मेधातिथिर्दर्शयति ;—हे अद्रिवन् ! एव मन्यक-त्पान्तरौण मेव ‘मेधातिथिं’ ‘धीवन्तं’ कर्मवन्तं वा ‘अभियन्’ आह्वतो याज्ञे कर्मणि अभिसुख्येनाभ्युद्यतेर्महद्भिर्दायैः ‘यन्’ गच्छन्, आह्वानसमनन्तर मेव अविलम्बमानः ‘मेषो भूतः’ मेष इव किञ्चि-दप्युत्तर मनुवन् तं गौरवावगत मित्या अनेन प्रकारेण अयस्त्वम् आप्रवानसि । न च तदस्माक मप्रत्यक्षम् । एतस्मादेव मन्त्रदर्शनाद-खिलं तद् ‡ विजानीमो वयं यतोऽतो ब्रूमः । अपष्टन्ते तस्मिन् काण्वे मेधातिथौ सहान्यमन्त्ररौणेरधिकारिभि रिदानी मस्य मनोरन्तरे मेधातिथिप्रापकेन कर्मणा मेधातिथिपदम्, तदहं प्राप्त्वान् । सोऽहं ब्रुवे ;—याः ताः काण्व-मेधातिथिदारेण स्तयः नित्याः प्रादुर्भवन्ति । एतासां प्रसन्न मपि वर्तन्ते । स त्व मेताः

* १भा० १८१ ३० (८) ।

† “इत्या धीवन्त मद्रिवः काण्वं मेधातिथिम् ।

भूषो भूनेर्भि यन्नयः ॥” ऋ० सं० ५, ७, २४, ५ ।

‡ “मेधातिथिं हि काण्वायमिं मेषो भूतोदजहार” सा० वे० षष्ठी० ब्रा० १, १ ।

शुश्रूषः, हवींषि वास्यप्रदत्तानि प्रतिजिघृक्षुः, पूर्वकाण्ड-मेधातिथि-
वदस्मानप्यभ्येक्षि ; किमर्थं वा नाभ्येषीत्यभिप्रायः ॥

“अग्निरिति” एषा “रूपोपमा” * । “हिरण्यरूपः०—०त्यन्न
मसौ” † । गृह्यसमदख्येय मार्घम् । त्रिष्टुप् । अपान्नपादेवता ।
कुम्भोष्णकोपाधानेऽग्निचयने विनियुक्ता । ‘हिरण्यरूपः’ हिरण्यसमान-
रूपः । अपि च, ‘सः’ ‘अपान्नपात्’ मध्यस्थाने वैद्युतोऽग्निरादि-
त्यस्य पुत्रोऽपान्नपात् ‡, प्राट्टकाले घर्मात्तानां प्रजाना मन्त्रार्थि-
नीनां च ‘हिरण्यसन्दृक्’ हिरण्य मिव सन्दृश्यमानः मनःप्रीतिजन-
कः । अपि च, स एव ‘हिरण्यवर्षः’ हिरण्य मिव वरणीयः १ प्रार्थ-
नीयो भूतानाम् । य एवङ्गुणयुक्तोऽपान्नपात्, स किं करोतु ?
इति,—‘हिरण्ययात्’ तेजोमयात् ‘द्योनेः’ आदित्यात् विनिर्गत्य ‘परि
नि षद्य’ सर्वतो निषद्य मध्यस्थाने अभ्रजालेनान्तरिक्षलोकं व्याप्य
(‘हिरण्यदाः’—इत्येकं पदम् विसर्जनीयान्तम्) ‘हिरण्यदाः’ हिरण्य-
दाता । सोऽपान्नपात् परिषद्य ‘ददति’ ददतु ‘अन्नम्’ अन्नहेतु-
दकम् ‘असौ’ यजमानाय इति । “समुद्रादूर्मिमंधुमां उदारतु ॥”—
इत्यादित्य मुक्तं मन्यन्ते; इत्येतस्माद् दर्शनादपां पुत्र आदित्यः । “आ
दूतो अग्नि मभरद् विवस्वतः ॥”—इत्यतस्मादित्यस्यापि वैद्युतोऽग्निः
पुत्रः, इत्येव मसावपान्नपात् = अपां नप्ता ॥

* १भा० ३८१ ४० (८) ।

† “० हिरण्यवर्षः । हिरण्ययात् परि योर्ननिषद्यो हिरण्यदा ददुत्यन्न मसौ ॥”
अ० सं० १, ७, ११, ५ ।

‡ १भा० ४०८ ४० (११) ।

§ १भा० ३८१ ४० (१०) ।

॥ अ० सं० १, ८, १०, १ ।

॥ अ० सं० ४, ५, १०, ४ ।

‘था’—इत्ययं षोपमाशब्दः * । आह ;— किं मुदाहरणम् ?
 उच्यते ;—“तं प्रथया पूर्वथा” इति † । अत्रासारः पञ्चदशसं सूक्त
 मपश्यद् वैश्वदेवम् ; तस्मिन् वैश्वदेवे सूक्ते प्रथमा मेवेतां जगती
 मपश्यत् । वैश्वदेवेषु च सूक्तेषु एकदेवता अपि मन्त्रा भवन्त्येव ।
 बाह्वृच्ये वाजपेये सप्तदशे शक्ते विनियुक्तोऽयम् ‡ । चरकाध्वर्यवः
 पुनरनया मन्थिनं गृह्णन्ति । तेषां पुनः श्रुतिः,—“प्रजापतेर्वा एते
 चतुषी यच्छुक्रामन्थिनौ, अमावादित्यः शुक्रः, चन्द्रमा मन्थीत्येवं
 चन्द्रदेवतोऽयं मन्त्रः । अपि वा “तस्मै सूर्याय हविराजुषेता” —इति
 हवनमन्त्रे सूर्यश्रवणात् सूर्यदेवतोऽयम् । शौनकस्तु दाशतये समासाद्ये
 मन्त्रदेवता अनुक्रममाणः “को नु वां मित्रावरुणौ (च० स० ५, ६,
 ९ सू०)” —इत्यत आरभ्य वैश्वदेवान्येकादशसूक्तान्यवोचत् ; “तं
 प्रथया (च० सं० ५, ६, ९ सू०)” —इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम्, तेन तन्मत्या
 वैश्वदेव एष मन्त्रः स्यात् । वाजसनेयिनां पुनरनया शुक्रो गृह्यते,
 स च सा प्रथमा संस्कारितित्यनेनैन्द्रेण ह्यते ; तेन तेषा मप्यथ
 मैत्र एव १ । चारके पुनराध्वर्यये श्रुतिः शुक्रामन्थिनोः, तस्मादेता-
 वन्यदेवतौ गृह्येते । अथेन्द्राय ह्यते इति तेन ज्ञायते । यद्यपि
 हवन मन्त्र ऐन्द्रो मन्थिनः, तथापि ग्रहणमन्त्रो मैत्र इति, स

* १भा० ३८१४० (१९) ।

† “तं प्रथया एवेथा विश्वयमया अष्टतमिं वरिषदं सुविदम् । प्रतीचीनं
 हजमं दोषसे गिराशं जयन्त मनु यासु वर्धसे ॥” च० सं० ४, ९, १६, १ ।

‡ मूखर-प्रकाशिते १भा० ४१९ ४० १०—१९ पंक्तयो द्रष्टव्याः ।

§ “शुक्रं वस्त्रेण वा तं प्रलयति” —इति का० सू० ४, ९, १६ ।

एव सर्वथाप्येवं दुरवधारदेवतो मन्त्रः, अनिरुक्तदेवतालिङ्गत्वात् * ।
 शण्डामर्कयोस्त्वसुरपुरोधसोः † सम्मोहनार्थं मनेनानिरुक्तदेवतालिङ्गेन
 मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्विनोर्गृह्यते । “शण्डा-मर्कौ वा असुरार्णां
 पुरोहिता वास्ताम्”—इत्युपक्रमस्य “तावेतौ शुक्रामन्विना वा
 वृणोथाम्”—इत्युक्त्वा “तावपनुद्यायेन्द्रार्यां जुहुयुः”—इत्युक्तम् ।
 तस्मान्नावनेनानिरुक्तदेवतालिङ्गेन मन्त्रेण सम्मोह्यते । सौम्यो वा
 स्यादथम् ; सोमो ह्युच्यते मन्त्रिपात्रेण शुक्रपात्रेण गृह्यमाणः,
 गृहीतो वा सप्तदशशस्त्रशंसनाभिप्रायेण । हे भगवन् ! सोम !
 त मिक्षं वा वैश्वदेवं गणं वा ‘ज्येष्ठराजं’ ज्येष्ठदीप्तिम् । अथ वा
 ज्येष्ठः ज्येष्ठः सर्वेषां देवानां मिन्द्रः, स यस्य राजा, सोऽयं ज्येष्ठराट्
 वैश्वदेवगणः, तं ज्येष्ठराजम् । वर्धिव्याहृतो यज्वभिः यः सीदति, स
 वर्धिवत्, तं ‘वर्धिवदम्’ । स्वरिव यो वृष्यते, सः स्वरुक्, तं स्वरुग्म्’
 सूर्यसमानदर्शनं मित्यभिप्रायः । ‘आशुः’ शीघ्रम् । ‘जयन्ते’ जेत-
 व्यानसुरादीन् । त मेवङ्गुणसंयुक्तम् इन्द्रं, वैश्वदेवं सगणं हे सोम !
 ‘आसु’ क्रियासु ‘अनुवर्द्धसे’ पुनः पुनः संस्क्रियसे । स त्वं क्रियासु
 तासु तथावस्थितस्त्वं ‘गिरा’ स्तुत्या सहितः त्वं ‘प्रतीचीनं’ यज्ञाभि-
 मुखम् इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् अवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा अस्मै
 यजमानाय ‘वृज्जनं’ धनं ‘दोहसे’ धोक्षि प्रचारयसि । कथं पुनः

* “रेम्नौ शुक्रामन्विनौ, यद्विन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्विनावुच्यवन्तौ”—इति
 रे० प्रा० ९, १ ।

† य० वा० सं० ०, १९-२१ मन्त्रो सखास्थानो ब्रह्मैव । ऋक्संहितायां
 चैकत्र (१, ०, ११, १) ‘शण्डिकानाम्—इति; शण्डामर्कयोस्त्वसुरपुरोहिताः; शण्ड-
 श्चानाम्’—इति च तत्र सायणः ।

धोचि इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् ? 'प्रक्षया' * चिरन्तना इव । य महर्षयो भृगवाद्यः, तेषां यथा दुग्धवानसि, तथाः अस्माक मपि धोचि । अपि च 'विश्वथा' ऋषिपुत्रकाणा मृग्रीणां च सर्वेषां यथा दुग्धवानसि, तथास्माक मपि धोचि । अपि च 'इमथा' यथा वर्त्तमानकालीनानां यजमानानां धोचि, तथैवास्माक मपीति । एव मेघ यथाभिमतदेवतं योज्यः ॥

इमथेत्येतस्मात् प्रसक्त मुच्यते,—“अयम्” इत्यस्य शब्दस्य का क्षुत्पत्तिरिति ? उच्यते,—“एततरः” हि आगततर आसद्तरः “अमुष्मात्” दूरस्थात् भवति, सोऽय मित्युच्यते । “असावित्यस्य का क्षुत्पत्तिरिति ? उच्यते,— “असौ अस्ततरः” अस्मात् क्षिप्रतर इव विप्रकृष्टत्वाद् भवति । आह ;— कुतः क्षिप्रतरः ? उच्यते,—“अस्मात्” एततरात् । असावित्येतस्मात् प्रसक्त मुच्यते,—“अमुष्मा, यथा अर्षो इति” असावित्यनेन शब्देनोक्तो भवति, स एवार्थः अमुथेत्यनेना-णुक्तो भवति ॥

“वदिति” एषा “सिद्धोपमा” † सिद्धैर्वैषोपमा लोके । आह ;— कथं कृत्वा ? उच्यते,—“ब्राह्मणवत्, वृषलवत्” । ब्राह्मणव-दधीते, वृषलवचाक्रोशतीति ॥ ४ ॥

प्रियमेधवद्विवज्जातवेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्म-
हिव्रत प्रस्क्लस्य श्रूधीः हवम् । प्रियमेधः प्रिया

* 'प्रक्षपूर्वविश्वेमात् यास् इन्द्रसि'—इति पा० ५, २, १११ ।

† १५० २८२ ४० (११) ।

अस्य मेधा यथैतेषा मृषीणा मेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानं
 प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्र मर्चि-
 षि भृगुः सम्बभूव भृगुर्मृज्यमानो न देहेऽङ्गारेषङ्गि-
 रा अङ्गारा अङ्गना (अञ्चना*) अत्रैव तृतीय
 मृच्छतेत्युचुस्तस्मादत्रिर्न त्रय इति विखननाद्वैखानसे
 भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो महिप्रतो महा-
 प्रत इति ॥ ५ (१७) ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३, ३.

बन्दस मुदाहरणं ब्रवीति;—“प्रियमेधवत्”—इति † । एषा
 प्रस्कण्वस्यार्थम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
 हे ‘जातवेदः!’ ‘महिप्रत’ महाप्रत ! महाकर्मन् ! महद्भ्रष्ट भग-
 वतो जातवेदसः कर्म, हविर्वहणादिलक्षणम्, तेनैवामन्वते महिप्रत !
 इति । यथैतेषा मृषीणां प्रियमेधादीनां श्रुतवानसि पूर्वं माङ्गानम्,
 शृणोषि वा, एवं ममापि ‘प्रस्कण्वस्य’ शृणु आङ्गानम् । इत्याग्नीः ॥
 एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“प्रियमेधः, प्रिया अस्य मेधाः” यज्ञाः
 इत्यर्थः ‡ । यद्यु मिति वाक्यशेषः । “प्रस्कण्वः, कण्वस्य पुत्रः”
 प्रपदस्य तद्धितार्थत्वं निराह, कण्वस्यापत्य मित्यर्थः । “यथा” प्रगत

* आख्यानं पदं क-च-न-प-ल-के-प ।

† अ० सं० १, २, २१, २ ।

‡ अ० २४० प्र० (४) ।

मयं “प्रागम्” इत्युच्यते, गत-शब्दलोपं कृत्वा ; एव मिहापि “काल-
प्रभवः” इति वक्तव्ये भव-शब्दलोपं कृत्वा ध्यत्ययेन च प्रकृत्व
इत्युक्तम् । “भृगुः, भृज्यमानो न देहे” प्रजापतिना किल प्रकृतं
मात्मौय मादाय अग्नौ ऊतम्, ततः “अर्षिषि” ज्वालार्था “भृगुः”
नाम महर्षिः “सम्भृव”, व्यपगतेऽर्षिषि यो ऽङ्गारेषु सम्भृव
षोऽङ्गिरा नाम अभवत् * । विग्रहप्रसक्तं मुच्यते,—“अङ्गारा अङ्गनाः”
ते हि यत्र निधीयन्ते तदङ्कितम् भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने द्वितीये
“अत्रैव तृतीयं मृच्छत”—“इत्युचुः” ये पूर्वोत्पन्नाः ते । “तस्मात्”
अत्रैव तृतीयं इत्येतस्मादनुव्याहारात् “अत्रिः” अभवत् । अथवैव
मन्यथा स्यात्,— अत्रिः प्रतिषेधार्थोऽकारः । कथम्? “न चयः”
एवात्र, किन्तर्हि? खन्यता मेतदग्निस्थानं चतुर्थोऽप्यत्र भविष्यतीत्येव
मनुव्याहारादत्रिभवत् । धुदुह्याग्निं तस्मिन्नग्निस्थाने य उत्पन्नः स
“विखननाद् वैखानसः” एव नाम्ना अभवत्; “बभूवार्षिःषु अङ्गारेषु
तत्रैव तृतीयं विखननाद् वैखानसः” इति । अनयैवानुपूर्वेषुतानि
निर्वचनान्युपपादयितुं शक्यन्ते, तस्मान्मन्त्रपाठविपर्यासेनैतानि नि-
रुक्तानि । “विहूपो मानारूपः” इति ऋज्वेव । व्रत मिति कर्मनाम ।
“महिप्रतो महाव्रतः” “इति” अर्थः ॥ ५ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ३, ३ .

* “तस्य यज्ञेतसः प्रथमं मृदहीयन्, तदसावादित्योऽभवद्, यद् द्वितीयं मावीत्,
तद् भृगुरभवत् तं वक्षो न्यटङ्गीत. तस्मात् स भृगुर्वाऽर्षिः, अथ यत् तृतीयं
महीरेदिव त आदित्या अभवत्, येऽङ्गारा आसंतेऽङ्गिरसोऽभवत्”—इत्यादि
रे० प्रा० ३, ३, ८ ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहेो व्याघ्र इति पूजायां आ काक इति कुत्सायां काक इति शब्दानुक्ततिस्तदिदं शकुनिषु बहुलं न शब्दानुक्ततिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणात्तिलमाचचिच इति वा कपिञ्जलः कापरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा आशुयायी शवतेर्वा स्यान्नतिकर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः सहनाञ्चिंसेर्वा (स्याद्*) विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः संहाय हन्तीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वा ॥ १ (१८) ॥

“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते”† । उपमाधिकारो वर्त्तते । “यदतत् तत्सदृशमिति‡”-एतदुपक्रान्तम् । तत्र शब्दवत्यस्योपमा भवन्ति, लुप्तोपमाशब्दाश्च । तत्र “अग्निर्न ये” इत्येव मादिभिः § शब्दैरुपमित्तिताना मर्थानां समानरूपैरर्थस्य मानं क्रियत इत्येतदनुक्रान्तम् । अथ इदानीं येषु पदेषु लुप्यन्ते उपमाशब्दा इवादयः, तान्यवसरप्राप्तानि व्याख्यास्यामः, तानि पुनरिमानि अथोपमानीत्येव माचक्षते आचार्याः, निरूढा क्रियते सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । तानि च पुन-

* भाष्येनत्पदं क-च न-पु-द-केषु ।

† १भा० ३८१ पृ० ११-१४ पं० ।

‡ पुरस्कान् ३०६ पृ० १६ पं० ।

§ पुरस्कान् ३१५ पृ० १३ पं० ।

रसमास्त्रातान्येव निघण्टु-समास्त्राये, तेषु वक्रुरभिप्रायगता एत एवो-
पमाशब्दा अर्थत उपमौयन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यन्ते । तान्येतानि
भाष्यस्य विस्तरविषयत्वात् समास्त्रातान्यपि सन्ति अवसरप्राप्तानि
प्रदर्शयन्ते । तद्यथा ;—“सिंहे व्याघ्र इति पूजायाम्” । यो हि पूज्यो
भवति स उच्यते ‘सिंहे देवदत्तः’ इति* । अत्र न सिंह एव
देवदत्तः, किन्तुर्हि? सिंहगुणस्तत्र कश्चिदस्ति शौर्यादिः, अतस्तदभि-
धानेनोपमार्थं कृत्वोपमाशब्दानां मिवादीनां मन्यतमं मनुष्यारथमेव
ब्रवीति ‘सिंहे देवदत्तः’ इति । यत्तदनुच्चारणं सुपमा-शब्दस्य स एव
लोप इत्युच्यते ॥

“शा काक इति कुत्सायाम्” । यो हि लौल्यादि-दोषसमन्वयेन
कुत्सनीयो भवति, स एव मुच्यते,— ‘शा अयम्’ इति । अत्रापि
शेवाय मिति इवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः । धाञ्जादि-दोषसमुच्चयेन †
यः कुत्स्यते, सः ‘काकोऽयम्’ इत्युच्यते । काकादिशब्दान् उदाहरण-
प्रसक्तान् निर्भवीति,—“काक इति शब्दानुकृतिः” । अनुकरणं मनु-
कृतिः, शब्दस्यानुकृतिः ; यादृशं मेवासौ शब्दं करोति तथैवानुकृत्या
तस्य नामापि भवति शब्दस्यानुकृतिः । स हि काकु इति वाच्यते,
तस्मात् स काक इत्युच्यते । “तदिदम्” एवं शब्दानुकृतिहेतुकं
नाम “शकुनिषु” एव तान्येषु सत्वविशेषेषु “क्षुल्लं” प्रायेणेत्यर्थः ।
“न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः” शकुनिष्वपि न शब्दानुकृति-
हेतुकं नाम विद्यते, इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते । किं कारणम्?

* अतरवामरः—“सिंह-शादूळनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः”—इति २, १, ५६ ।

† “धाञ्जादि-दोषसमुच्चयेन”—इति च ।

व्यभिचारित्वात् । श्यामा, दूर्वा, पुष्कस्रवः, हंमः, इत्येवमादिषु शब्दानुकरणहेतुको नामधेयप्रतिलम्बो नास्ति । अक्षुण्णपक्षेऽपि शब्दानुकारो न विद्यते । बहुवोऽप्येवं प्रकारा अन्यक्रियार्थैर्नामभिरन्विताः अक्षुण्णयः । तत्र, यदुक्तं “तदिदं अक्षुण्णेषु बज्रसम्” इति । एतदयुक्तम् । आह ;—कथन्तर्हि काकस्यान्यक्रियाहेतुको नामधेयप्रतिलम्ब इति ? उच्यते ;—स हि “काकः अपकालयितव्यो भवति उपघातभयात् ; स हि यद्यत् स्पृशति तत्तदुपहन्तीति अपकालयते तस्मात् काक इत्युच्यते । अक्षुण्णित्वसामान्यप्रसक्तमुच्यते ;—“तित्तिरिस्तरणात्” । ‘तु श्वने (भू० प०)’ । उन्मुत्यासौ गच्छति । “तिलमात्रचिच इति वा” । अथ वा तिलमात्रचिचः स भवतीति तित्तिरिः । “कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः” यादृशो हि कपिः मर्कटः, जीर्णः सवर्णतो भवति, तादृशोऽसावपि कपिञ्जलः इत्युच्यते । अथ “वा” “कपिरिव जवते” कपिञ्जलः “ईषत्पिङ्गलः” इत्यर्थः । अथ “वा” “कमनीयं” प्रार्थनीयं मङ्गल्यं मधुरं वा “शब्दं” “पिञ्जयति” अभिव्यक्त्येति कपिञ्जलः । “एवमादीनि अक्षुण्णनामधेयानि” एवमादिना प्रकारेण अशब्दानुवृत्तिपूर्वकत्वे सति निर्वक्तव्यानि । “श्याम्यायौ” । शू इति क्षिप्रनाम * । क्षिप्रमसौ शीघ्रत्वादेतीति श्या । “श्वतेर्वा गतिकर्मणः †” ; स हि नित्यमेव गच्छति । “श्वितेर्वा” वधकर्मणः ‡ । “सिंहः सहनात्” अभि

* १भा० २६१ पृ० (१४) ।

† १भा० २४१ पृ० (१०) ।

‡ १भा० १८० पृ० (२) ।

भवति ह्यसौ अन्यान् प्राणिविशेषान् । “संभूर्वस्य वा हन्तेः” उप-
सर्गस्येत्वेन । “संहाय हन्तीति वा” वैयाकरणानां मेधा व्युत्पत्तिः ।
“व्याघ्रो व्याघ्राणात्” विविध मसौ जिघ्रतीति व्याघ्रः । तस्य हि
घ्राणेन्द्रियं पटु भवतीति स हि ज्ञन् आघ्राय हन्ति ; घ्राणेन्द्रिये
हि तस्य विशिष्टं ज्ञानम् । “व्यादाय हन्तीति वा” ; स किल
व्यादाय वक्रं विकृतं कृत्वा ततोऽहन्ति । अथ वा “व्यादाय हन्तीति”
यः किल प्रथमे गृहे शङ्कितः, तेन हन्तुं भवति मृगोऽन्यो वा कश्चित्,
त मसावमर्षाद् विह्वल्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रथमगृहस्थाने आनीय ततोऽ
हन्ति । सिंहे व्याघ्रः स्यात्काक इत्येकः मनुक्रम्यार्वाचीनान्येतानि
पदानि निरुक्तानि, अथ मपि निर्वचनप्रकारोऽस्तीति प्रदर्शनार्थम् ।
सिंहव्याघ्रशब्दयोस्तु अनुलोम मेक निर्वचन मनुलोमव्याख्योप-
प्रदर्शनार्थम् ; एवं हि उभे अपि प्राप्तौ दर्शिते भवति ॥ १ ॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशन्मेधावि-
नामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावीकस्मान्मेधया तद्वान्
भवति मेधा मतौ धीयते स्तोतृनामान्युत्तराणि चयो-
द्दश* यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मात्
प्रस्थातं यजतिकर्मेति निरुक्ता याच्ञेया भवतीति † वा

* इत उत्तरं “स्तोता खवनात्”—इत्यधिकं दृश्यते न-च-पुलकयोः परं तद्
दृष्टिविषयम् ; तच्च प्रत्ययेत्याद्युक्तेः (२४०४० १५०) ।

† “याञ्चा भवति इति” क । “याच्ञेयो भवतीति” च ।

यजुर्वन्नो भवतीति * वा बहुहृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो
यजूर्ध्वेन नयन्तीति वर्चिर्ङ्नामान्युत्तराण्यष्टादृत्विक्
कस्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी
भवतीति वा याच्ञाकर्माणः उत्तरे धातवः सप्तदश
दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाधोषणाकर्माणः उत्तरे
धातवश्चत्वारः स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ
कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मात् कु पानं भव-
ति कुप्यतेर्वा स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव स्तेनः
कस्मात्संस्थान मस्मिन् पापक मिति नैरुक्ता निर्वर्तिता-
न्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् (निर्वर्तितं कस्मान्निर्वर्तितं
भवति §) दूरनामान्युत्तराणि पञ्च 'दूरं कस्माद् द्रुतं
भवति दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट् पुराणं
कस्मात्पुरा नवं॥ भवति नवनामान्युत्तराणि षडेव ॥ नवं
कस्मादानीतं भवति ॥ २ (१६) ॥

“अर्धतिकर्माण उत्तरे धातवस्तुसत्वारिणत्” ** । ‘अर्धति-
कर्माणः’ अर्धत्यर्थाः, पूजयत्यर्थाः पूजाया मवश्यं भवितुं युज्यते उप-

* “यजुर्वन्नो भवति इति” क । “यजुर्ना भवतीति” क ।

† “याच्ञाकर्माण” क, ख । “याच्ञाकर्माण” ख ।

‡ “दशाधोषणाकर्माण” ख ।

§ वयनीचिह्नान्तर्गतानि पदानि न दृश्यन्ते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

॥ “पुराणम्” क । “पुराणम्” ग ।

॥ “षडेव” क, ख, ग ।

** १भा० २२० पृ० २५० १४५० ।

मेति उपमाशब्देभ्योऽनन्तरम् अर्चतिकर्माणः समाप्ताः । कियन्तः पुनस्ते? 'चतुश्चत्वारिंशत्' (४४) । कतमे पुनसो? "अर्चति, गायति"—इत्येवमादयः* । य एतेऽर्चतिकर्माणः, एतैर्हि मेधाविन एवार्चति, एत एव हि स्तोतुं शक्नुवन्ति; नेतरे अमेधमः ॥

तस्मात् "मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः" † । अर्चतिकर्मभ्यः 'उत्तराणि' 'मेधाविनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि? 'चतुर्विंशतिः' (२४) । कतमानि पुनस्तानि? "विप्रः, धीरः, विपः"—इत्येवमादीनि ‡ । विविधानर्थानस्य प्राप्तुं प्रातीति विप्रः । धीः प्रज्ञा, तद्वान् धीरः; रो मत्वर्थे । विष्टस्य सदसि कथयतीति विपः । इत्येवमादि । आह;—"मेधावी कस्मात्"? उच्यते;— स हि "मेधया तद्वान् भवति" । आह;—"मेधाः" । कस्मात्? सा हि "मतौ धीयते" । मतिर्बुद्धिः, तस्यां या पुरुषशक्तिरभिव्यज्यते, सा मेधा इत्युच्यते § ॥

य एव मेधाविनः, त एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविनामभ्यः "उत्तराणि" "स्तोत्रनामानि" ||, कियन्ति पुनस्तानि? "चयोद्ग" ¶ । कतमानि पुनस्तानि? "रेभः, जरिता, कारुः"—इत्येवमादीनि § । रेभो रेभतेः स्तुत्यर्थस्य** । जरिता जरतेः स्तुत्यर्थस्यैवा†† । कारुः कर्त्ता

* १भा० २२९—२२० पृ० ।

† १भा० २२८ पृ० २५० १५५० ।

‡ १भा० २२८—२४४ पृ० । तत्र पुनर्मेधं पाठक्रमः ।

§ साङ्ख्यमतमैतदुक्तम् ।

|| १भा० २४४ पृ० २५० १९५० ।

¶ १भा० २४४—२४९ पृ० ।

** †† १भा० २२९ पृ० (२), (०) ।

सोमानाम् । इत्येवमादि योज्यम् । प्रत्यक्षत्तित्वादस्य ब्रह्मस्य नोक्तं
सोता कस्मादिति * ॥

यज्ञेष्वेव हि अतिशयेन देवतानां स्तुतयः प्रयुज्यन्त इति सोद-
नामभ्यः “उत्तराणि” “यज्ञनामानि †” । कियन्ति पुनस्तानि ?
“यज्ञद्वय” (१५) । कतमानि पुनस्तानि ? “यज्ञः, वेनः, अध्वरः,
मेधः”—इत्येवमादीनि ‡ । आह;—“यज्ञः कस्मात्” ? उच्यते;—
यदेतत् “प्रख्यातं यजति कर्म” लोकवेद्योः । एतदेव भावसाधनेन
ब्रह्मेनोच्यते यजनं यज्ञ इति । अथ “वा” “याचूजरो भवतीति” यज्ञः ;
याच्यते ह्यच, यतो वै देवाना मसं सभूतम् समभावयन्निति ह
विज्ञायते ; तस्माद् याचनाद् यज्ञः । अथ “वा” “यजुभिः” अथम्
“उत्तः” संक्लिप्त इव “भवति”, ब्रह्मत्वाच्च यजुषाम् । “ब्रह्म कृष्णा-
जिन इत्यौपमन्यवः” यद् यदच दृश्यते प्रतिविशिष्टं साधनं किञ्चित्,
तत् तत् कृष्णाजिन मिति यज्ञः ; सोमे तावदजिनद्वयम्, यज-
मानेऽप्यजिनद्वयम्, अवहन्यमानेषु हि हविःषु अजिनं घर्मेपार्जितं
घर्मपात्रेष्वप्यजिनम् ; एवं ब्रह्मकृष्णाजिनः । अथ “वा” “यजूंश्वेनम्”
उपक्रमादारभ्यान्तं “नयन्तीति” यज्ञः § । वनतिः काम्यर्थः ; काम्यन्ते
हि यज्ञाद् होमपशुस्वर्गादयः तस्मात् स वेनः यज्ञ इत्युच्यते ॥ । ममेदं
द्राक्ष्यतीति एवं यज्वभिः अस्मात् फलं प्रार्थ्यत इति मेधः ¶ ।
इत्येवमादि ॥

* न-च-पुस्तकयोस्त्वस्येव “सोता कवनात्” इति ।

† १भा० २४९ प्र० २५० १०७० ।

‡ १भा० २४०—२५० प्र० । अस्ति च तत्र पाठव्यतिक्रमः ।

§, ¶ १भा० २४० प्र० (१), (२), (४) ।

यज्ञसम्बन्धेनैव “अलिङ्गामानि उत्तराणि अष्टौ”* । अलिङ्गां
मामानि अलिङ्गामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टौ’(८) । कत-
मानि पुनस्तानि ? “भरताः, कुरवः”—इत्येवमादीनि † । भ्रियन्ते
दक्षिणाभिरिति भरताः । कुर्वन्ति कर्माणीति कुरवः । इत्येवमादि ।
आह ;—“अलिक् कस्मात्” ? उच्यते,—“ईरणः” ईरयिता हि संस्त-
तीनां भवतीति अलिक् । “अग्यष्टा भवतीति ब्राकपूणिः” अग्नि-
र्ह्यसौ यागकारी भवतीति अलिक् । “अतुयाजी भवतीति वा”
स हि काले देवता यजतीति वा । अतौ याजयतीति वा ; स हि
काले एव याजयते, नाकाले ॥

अलिक्सम्बन्धेनैव “याञ्जाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश”
(१७) ‡ । कतमे पुनस्ते ? इति । “ईमहे, यामि, मन्महे”—इत्येव-
मादयः ॠ ॥

याञ्जासम्बन्धेनैव “दानकर्माण उत्तरे धातवो दश” (१०) ॥ ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “दाति, दात्रति, दासति”—इत्येवमादयः ॥

दानसम्बन्धेनैव “अध्वेषणाकर्माण उत्तरे धातवसप्तवारः (४) ** ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “परिच्रव, पवस्त्र”—इत्येवमादयः †† ।
सत्कृत्य दादभिर्दातुं प्रतिगृहीतृणां प्रार्थना, अध्वेषणेत्युच्यते ॥

* १भा० २५० घ० २ख० १८ ख० ।

† १भा० २५०—२५१ घ० ।

‡ १भा० २५१ घ० २ख० १८ ख० ।

§ १भा० २५१—२५५ घ० ।

॥ १भा० २५५ घ० २ख० १० ख० ।

॥ १भा० २५५—२५६ घ० ।

** १भा० २५६ घ० २ख० ११ ख० ।

†† १भा० २५० घ० (१), (२), (३), (४) ।

याच्यमानो हि सर्वोऽपि स्वपितेति अश्लेषणाकर्मभ्य उत्तरौ
“स्वपितिकर्माणौ” * । कतमौ पुनस्तौ ? “स्वपिति, सस्ति”—
“इति” † । स्वशब्देनैवोच्चार्य द्विपक्षण मवधारणार्थम्,—एतौ एव
“दौ ‡”; निगमे न पुनस्तृतीयोऽस्तीति ; अल्पत्वादा द्वि-पक्षणम् ॥

“कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश” कूप मेव हि आश्रित्य मरौ
सुप्यते, सुप्तः कूप इव पतितो भवतीति वा, स्वपितिकर्मभ्या मन-
न्तराणि कूपनामान्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘चतुर्दश’ (१४) ।
कतमानि पुनस्तानि ? “वम्रः, कातुः, खातः”—इत्येवमादीनि § ।
मिथ्येते ह्यसावदकार्यं मिति वम्रः । क मुदक मचेति कातुः । इत्येव-
मादि । आह ;—“कूपः कस्मात्” ? उच्यते,—“कु पानं भवति”
यत्र ह्यसौ भवति, तत्र कुत्सितं पानं भवति ; साधनापेक्षत्वात् ।
“कुप्यतेर्वा” यत्सन्नाधादुदकार्थिनः कुप्यन्ति ॥

“स्नेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव” ॥ । कूप आश्रित्य सुष्पन्ति
स्नेना इत्यतः कूपनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘स्नेननामानि’ । कियन्ति
पुनस्तानि ? ‘चतुर्दशैव’ (१४) । कतमानि पुनस्तानि ? “ह्यपुः,
रिपुः”—इत्येवमादीनि ¶ । परेभ्यो धनान्याहत्यातिशयेनासावात्मानं
भृत्यांश्च तर्पयतीति चिपुः । स्निग्धसावात्मानं पापेनेति रिपुः ।

* १भा० २५० घ० २५० २२ ऋ० ।

† १भा० २५० घ० २२पं०—२४पं० ।

‡ १भा० २५८ घ० २५० २२ ऋ० ।

§ भा० २५८—२६१ घ० । अस्ति च तत्र पाठव्यतिक्रमः ।

॥ १भा० २६१ घ० २५० २४ ऋ० ।

¶ १भा० २६१—२६५ घ० । अस्ति च तत्रापि पाठव्यतिक्रमः ।

इत्येवमादि । आह;—“स्नेनः कस्मात्” ? उच्यते,—“संख्यानम्”
संहतम् “अस्मिन्” “पापकम्” कर्म भवति “इति” एवं “नैरुक्ताः”
मन्यन्ते । वैयाकरणानां मन्यथापि स्यादित्यभिप्रायः * ॥

“निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट्” † । निर्णीतस्य च
अन्तर्हितस्य नामधेयानि ‘निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि’ । ‘उत्तरा-
णि’ प्रकृतेभ्यः स्नेननामभ्यः; स्नेना एव अन्तर्हिता भवन्तीत्येष
सम्बन्धः स्नेनान्ना मन्तर्हितान्नां च । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्’
(६) । कतमानि पुनस्तानि ? “निष्णम्, सखः, सनुतः”—इत्येवमादी-
नि ‡ । निर्णीतं मिव निष्णम् । सुप्तं मिव सखः । सन्ततं मिव
सनुतः । इत्येवमादीनि ॥

“दूरनामान्युत्तराणि पञ्च” (५) ॥ । अन्तर्हितं यद् भवति,
दूरवत्तद् भवतीत्येष सम्बन्धः । कतमानि पुनस्तानि ? “आके, पराके,
पराचैः”—इत्येवमादीनि § । आ कियतो देशान् एतद् वर्तते इति
विज्ञातव्यं मेतद् भवतीत्याके । पराके पराक्रान्ते । पराङ्मुख
मच्चितं पराचैरित्येवमादि । यथैव श्रुतानि छन्दसि, तथैवैतानि
समाह्वानानि । आह;—“दूरं कस्मात्” ? “द्रुतं” हि तद् “भवति”
अध्वनो महत्त्वात् । “दुरयं वा” दुःखं हि तद् गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः ॥

* तथाहि,—“स्नेन चौर्ये (पु० प०),”—इत्यस्मान् पचाद्यपि रूपम् ।

† १भा० २१५ प० २५० १५ ख० ।

‡ १भा० २१४—३११ प० ।

§ पुरल्लान् ११० प० ८५० ।

॥ १भा० २११ प० २५० २१ ख० ।

¶ १भा० २१० प० (१)—(५) ।

दूरसम्बन्धेनैव “पुराणनामान्युत्तराणि षट्” (६) * । समानं हि काष्ठाध्वनो र्महत्त्वं दूरपुराणयोः । कतमानि पुनस्तानि ? “प्रज्ञम्, प्रदिवः, प्रवयाः”—इत्येवमादीनि † । प्राक्तनं प्रज्ञम् । प्राग्द्युतिमदासौदिति प्रदिवः । प्रकृष्टवयाः प्रवयाः । इत्येवमादि । आह ;—“पुराणं कस्मात्” ? उच्यते,— तद्धि “पुरा गवं भवति”, न वर्तमानकाले ॥

“नवनामान्युत्तराणि षडेव” (६) ‡ । पुराणसम्बन्धेनैव । कतमानि पुनस्तानि ? “नवम्, नूतं, नूतनम्”—इत्येवमादीनि § । आह ;—“नवं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि सद्य एव कुतश्चित् “अनौतं भवति” ॥ २ ॥

द्विष उत्तराणि नामानि प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्युक्ते । आपित्वे नः प्रपित्वे तूय मा गहि । अभीके चिदुलोककृद्दित्यपि निगमौ भवतः । दध्न मर्मक मित्यल्पस्य ॥ दध्नं दध्नोतेः सुदध्नं भवत्यर्भक मवहृतं भवति । उपौप मे परा मृशु मा मे दध्नाणि मन्यथाः । नमो महद्भ्यो नमो अर्भुकोभ्य इत्यपि

* १भा० ३१० प्र० ३५० १० अ० ।

† १भा० ३१८—३१९ प्र० ।

‡ १भा० ३१९ प्र० ३५० १८ अ० ।

§ १भा० ३१९—३०० प्र० ।

॥ “मित्यल्पस्य” इ, च ।

निगमौ भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं
 भवति सतः संसृतं भवति । तिरश्चिदर्यया परि-
 वर्त्तिर्यात मदाभ्या । पात्रैव भिन्दन्सत इति रूक्षसु
 इत्यपि निगमौ भवतः । त्वो नेम इत्यर्हस्य त्वोऽपततो
 नेमोऽपनीतोऽर्ह* इरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यादुद्धृतं
 भवत्यृधोतेर्वा स्यादृद्धतमौ विभागः । पीयति त्वो अनु
 त्वो यणाति । नेमै देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः ।
 ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणां नक्षत्राणि नक्षत्रेर्गति-
 कर्मणो नेमानि क्षत्राणीति † च ब्राह्मण मृक्षा उदी-
 र्णानीव स्थायन्ते स्तृभिः स्तीर्णानीव स्थायन्ते । अमो य
 ऋक्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो घा मिव स्तृभि-
 रित्यपि निगमौ भवतः ॥ वस्त्रीभिरुपजिह्विका इति
 सीमिकानां वस्त्रो वमनात् सीमिका स्यमनादुपजि-
 ह्विका उपजिह्व्यः ‡ । यदन्युपजिह्विका यद्वस्त्रो अति-
 सर्पतीत्यपि निगमौ भवत्यूर्धरं** छदर मित्यावपन-

* “पनीतोऽर्हो” क, च, परं इतिपाठविबन्धः ।

† “स्तृभिः” क, क ।

‡ “नेमा नक्षत्राणीति” क, च, न । “नेमानि नक्षत्राणीति” क ।

§ “स्तृभिः” क, क च ।

॥ क-च-न-पुत्रकेष्विहैव द्वितीयस्यसमाप्तिः ।

‡ इतोऽनन्तरं “वृक्षैभिः पुत्र मृगयो चदानम्”-इत्यधिकः पाठः क-च-पुत्रकयोः ।

** “भवति । ऊर्धरं” न, “निगमौ भवतः । ऊर्धरं” क, च ।

स्योर्दरं मुदीर्णं भवत्यूर्जे^१ दीर्णं वा । त मूर्दरं न
पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति । त मूर्दरं मिव पूरयति
यवेन छदरं छतदरं भवति । समिद्धो अञ्जनं छदरं
मत्तीना मित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (२०) ॥

“द्विभ्र उत्तराणि नामानि” * । द्वे द्वे द्विभ्र उत्तराणीति ।
“प्रपिले, अभीके”—इत्येव मादीनि† । व्याख्यातानि पृथिवीनामभ्य
आरभ्य एकैकार्थस्य बह्वनि नामधेयानि‡, इदानीं मेकैकस्य द्वे द्वे
नामनी वाचके समावायेते ;—प्रपिले, अभीके इत्येवमादीनि ;
आद्यावापृथिवीनामभ्यो यावत् ? ॥

अधुनैव सुक्ता सामान्यतो विशेषेण एकैकं व्युत्पाद्य उदाहरणै-
रेव दर्शयति । तद्यथा,—“प्रपिले, अभीके”—“इति” एते नामनी
“आसन्नस्य” भवतः ॥ । इत्येवमादि । “प्रपिले प्राप्ते” इत्यर्थः ।
“अभीके अभ्यक्ते” आभिसुख्येनाच्चिते अभ्यागते । इदानीं सुदा-
हरणे प्रवीति ;—“आपिले नः”, “अभीके चित्”—“इति निगमौ
(ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३१.—८, ७, २१, २१.) भवतः” ॥

“यथा गौरो—० सचा पिब” ¶ । ऐन्द्रेषा । वृहती । देवा-

* १भा० ३०० प्र० २४० १८ ष० ।

० † १भा० ३०० प्र० १८ पं० । किञ्च ३८२—३८८ प्र० ।

‡ पुरस्कान् १०५ प्र०—२४४ प्र० १० पं० यावत् ।

§ इत आरभ्य इतदध्यायान्त मिति भावः ।

॥ १भा० ३८१ प्र० (१), (१) ।

¶ “यथा गौरो सचा पिब” ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३१ ।

तिथेः काण्वस्यार्षम् । महाप्रते वृहतीसहस्रे शस्यते । हे 'इन्द्र !'
 'यथा' येन प्रकारेण 'गौरः' गौरमृगः, 'अवेरिणम्' अपगतार्षम्
 अपगतोदकं मरुदेशं गत्वा 'दृष्यन्' दृषा-बाध्यमानः 'अपाकृतम्'
 अपानीयम्, (पानयोग्यं यत्र नास्ति, स्वल्पोदकत्वात्, तत्र कृतम् ;
 उदकेन वा कृतम् जलाशयस्थानम्) तडाग मन्वद् वा शीघ्रम्
 'एति', एवं त्व मयेतस्मिन् 'आपित्वे' आपानकाले 'प्रपित्वे' प्राप्ते
 'द्वयं' क्षिपम् 'आ गहि' आगच्छ । आगत्य च य एष सोमः 'कखेषु'
 वर्त्तते, त मेभिरेव च्छलिग्भिः 'सचा' साकं 'सु' सुष्ठु सह खित्वा
 'पिब' इति ॥ ॥ "प्रो व्वस्त्रे० —० धन्वसु" * । सुदासः पैज-
 वनस्त्रेय मार्षम् । अतिच्छन्दाः । सर्वपृष्ठार्या मैत्रावरुणीयके देवता-
 व्यत्यये यागे शाक्तरस्त्रैस्त्रस्य चरोर्याज्यैषा ; रैवतस्य पुरोऽनुवाक्या ;
 बाह्वृचे पुनरिय मेव षोडशिशस्त्रे शस्यते । हे स्तोतारः ! 'प्रो'
 प्रकर्षेण 'सु' प्रशस्ताभिः स्तुतिभिः 'अस्त्रै' 'इन्द्राय' तुष्यर्थं 'पुरो-
 रथम्' अगतो रथम् एतत् 'शुषम्' वलम् 'अर्चत' स्तुत । कस्य
 पुनरर्थं मभिसन्धायार्चत ? इति । 'अभीके' चित् उ लोककृत् ।
 'अभीके' अभ्यागते एतस्मिन् 'सङ्गे' सङ्ग्रामकाले प्राप्तेऽप्येषु 'समत्सु'
 सम्भक्षयिदेषु उद्यतायुधेषु शत्रुषु 'लोककृत्' स्थानकृत् । एषु 'दृषदा'
 शत्रुहन्ता इन्द्रो भविष्यतीति एत मर्थं मभिसन्धाय प्रार्चत अस्त्रै
 यय मिन्द्राय पुरोरथं शूष मिति । एव मन्यान् स्तोतृन् सम्बोध्य

* "प्रो व्वस्त्रे पुरोदथ मिन्द्राय शूष मर्चत । अभीके चितु लोककृत् सुष्ठे सुमत्सु'
 दृषदासाकं' बोधि चोदित्ता मभन्ता मन्यकेषां आका चधि धन्वसु ॥" अ० सं० ८,
 ७, ११, १ ।

आत्मनापि प्रवृत्ते वक्तुम्;—हे भगवन्निन्द्र ! ‘अस्माकं’ ‘बोधि’ बुध्यस्व
एताः सुतीः, मा परेषाम्; बुधा चैताः ‘बोदिता’ अनुज्ञाता
जनस्य भव । ‘अन्येषाम्’ अन्येषां ‘ज्याकाः’ ज्याः ‘अधि धन्वसु’
धनुःध्वधिरोपिताः ‘नभन्ताम्’ द्विंशन्ताम्; अवततज्याधनुषो हत-
सर्वीद्यमा एते अस्मद्द्विषो युष्मदनुग्रहाद् भवन्वित्यभिप्रायः ॥

“दभ्रम्, अर्भकम्”—“इति” एते “अल्पस्य” नामनी * । “दभ्रं
दभ्रोतेः” वधार्थस्य । तद्धि “सुदभं भवति” सुच्छेदं भवति;
अल्पत्वात् । “अर्भक मवहृतं भवति” द्रुख मित्यर्थः । “उपैप मे
परा मृश”, “नमो महश्रो नमो”—“इत्यपि निगमौ (ऋ० सं० १,
१, ११, ७.—१, २, १४, २.) भवतः” ॥

“उपैप०—० मिवाविका”† । भावयव्यस्त्रेय मार्षम् । अनुष्टुप् ।
भावयव्य मेव सा भर्त्तारं तेनानुपेयमाना ब्रवीति । हे राजन्!
‘उप’गम्य ‘उप’स्त्रिय च ‘मे’ मम ‘परा मृश’ यः प्रदेशः पुरुषेषु
स्त्रियाः परामर्ष्यः । किञ्च; ‘मा मे दभ्राणि मन्यथाः’ अल्पकानि
श्लोमानि मा मन्यथाः । जानेऽह मेतत्, यथा अलोमिकाया उप-
गमः प्रतिषिद्धः स्तौतै;—“नाजातलोक्षोपहासमिच्छेत्” इति ‡ ।
यतस्ते वेद्यामि ‘सर्वाह मस्त्रि रोमशा’; सर्वैस्त्वेवावयवेषु ममो-
त्पन्नानि रोमाणि (येषु स्त्रीणा मुत्पद्यन्ते ?) । कथञ्च पुनरह मस्त्रि
रोमशा ? ‘गन्धारीणा मिवाविका’ गन्धारदेशजाताना मविकानां

* १भा० ३८९ ष० (२), (४) ।

† “उपैप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः । सर्वाह मस्त्रि रोमशा गन्धारी-
णा मिवाविका ॥” ऋ० सं० १, १, ११, ७ ।

‡ तत्रादि मनुः १, ८,—“नालोमिकां नातिलोमात्”—इत्यादि ।

मध्ये या सुष्ठु रोमशा भवेत्, तथाह मस्त्रि रोमशा ; निःशक्नो मा
मुपगच्छेत्यभिप्रायः ॥ ॥ “नमो महद्भ्यो ०—० वृत्ति देवाः” * ।
त्रियुप् । शूनःशेषस्वार्षम् । होद्वजपे विनियुक्ता । ‘नमो महद्भ्यः’
नमो महत्परिमाणेभ्यो देवेभ्यः । ‘नमो अर्भकेभ्यः’ अल्पपरि-
माणेभ्यः । ‘नमो युवभ्यः’ यौवनवद्भ्यः । ‘नम आग्निनेभ्यः’ व्यापिभ्यः ।
‘यजाम’ ‘देवान्’ एतस्मिन्नुपस्थिते यागकाले । ‘यदि’ ‘शक्रवाम’ ।
अल्पश्रुतविज्ञाना वयम् अतएव ब्रूमो यदि शक्रवामेति । वय
मीदृशाः सन्तो युष्मान् ब्रूमहे ;—हे ‘व्यायसः’ व्यायांसः ! देवाः !
युष्माक मेव ‘शंस’ शंसितारं सन्त मस्ये वा महति वा कस्मिंश्चिद्
दुःशसे ‘मा वृत्ति’ मा अस्मान् छिन्धि यज्ञफलात्; को हि नाम
नापराध्यति ? इत्यभिप्रायः ॥

“तिरः, सतः”—“इति” एते “प्राप्तस्य” नामनी भवतः † । अप्रा-
प्तस्यैके अधीयते, तथापि योज्यम् । “तिरः तीर्थं” हि तद् “भवति”
दूर मध्वानम् । “सतः संसृतं भवति” एकीभूय सृतं भवति ।
“तिरश्चिदर्थया”, “पार्श्वे भिन्दन्तः”—“इत्यपि निगमौ (ख०
सं० ४, ४, १६, १.—५, ७, ८, १.) भवतः” ॥

“अग्निमावेह ०—० श्रुतं हवम्” ‡ । पङ्क्तिराश्विनी । श्रवस्यो-

* ‘नमो’ महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नमो व्यापिनेभ्यः । यजाम देवान्
यदि शक्रवाम मा व्यायसः शंस मा वृत्ति देवाः ॥ “ख० सं० १, १, १४, १ ।

† १भा० २८१ ४० (५), (१) ।

‡ “अग्निमावेह अस्मत् मासत्या मा वि वेजतम् । तिरश्चिदर्थया परि वृत्ति
यात सदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥” ख० सं० ४, ४, १९, १ ।

राचेयस्वार्थम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे 'अश्विनौ !'
 'नासत्या !' वां 'गच्छतम्' युवाम् 'इह' अस्मिन् यज्ञे सोमं पातुम् ।
 किञ्च ; 'मा वि वेनतम्' मा विगतकामौ भूतम् ; युवा माङ्गयमानौ
 मया । किञ्च ; 'तिरस्त्रिदर्यया' तिरोऽपि अप्राप्ते एव स्थाने यद्य-
 वस्थितौ स्त्रः, तथापि 'अर्यया' ईश्वरयापि रथगत्या दैवगत्या
 शीघ्रया 'आ यातम्' (द्विवचनं वा सावयहत्वात् पदस्त्र) । किञ्च ;
 'परिवर्त्तिः यातम्' यद्यपि क्वचिदनिष्टत्तौ स्त्रः, तथापि परिवर्त्तनं
 कृत्वा आयातम् । हे 'अदाभ्या' अद्विंस्त्री ! अनुपद्विंसितौ ! अथवा
 अदाभ्यया अनुपद्विंसितया गत्या आयातम् । हे 'माध्वी !' मधु-
 सोम-मिश्रं पेयं ययोस्तौ । 'मम' 'श्रुतं' शृणुतम् 'हवम्' आङ्गा-
 नम् । श्रुत्वा अविलम्बमानौ शीघ्र मायात मित्यभिप्रायः ॥ ॥
 "इन्द्रो यातूना० —० रक्षसः" * । वसिष्ठस्वार्थम् । जगती । 'इन्द्रः'
 'यातूनां' यातुधानानाम् 'अभवत्' 'पराशरः' परा ग्रातयिता ।
 कौटुम्भानां पुनर्यातूना मभवत् पराग्रातयिता ? इति । उच्यते,—
 'हविर्मथीनाम्' हवींषि ये मन्यन्ति, तेषाम् । 'अभ्याविवासताम्'
 अभ्युदासयतां, यज्ञोत्सादकाना मित्यर्थः । अथवा परिचर्यायां स्यात्;
 ये त मित्त्रं परिचरन्ति यातवः, तेषा मेव परा ग्रातयितेति । योऽथ
 मेर्वल्लक्षण इन्द्रः, सोऽस्माभिराराधितः परिचर्यया 'अभि एति'
 अभ्येतु ; अस्मान् प्रति । 'शक्रः' शक्रः, सर्वयातूनां यातने । 'परशुः'
 परशुहस्तो 'यथा' कश्चित् वनच्छित् अभ्येयात् ; यथा, 'पाचा'

* इन्द्रो यातूना मभवत् पराशुरो हविर्मथीना मभ्याविविवासताम् । कौटुम्भानां पुनर्यातूना मभवत् पराग्रातयिता ? इति उच्यते,—
 'हविर्मथीनाम्' हवींषि ये मन्यन्ति, तेषाम् । 'अभ्याविवासताम्' अभ्युदासयतां, यज्ञोत्सादकाना मित्यर्थः । अथवा परिचर्यायां स्यात्;
 ये त मित्त्रं परिचरन्ति यातवः, तेषा मेव परा ग्रातयितेति । योऽथ मेर्वल्लक्षण इन्द्रः, सोऽस्माभिराराधितः परिचर्यया 'अभि एति'
 अभ्येतु ; अस्मान् प्रति । 'शक्रः' शक्रः, सर्वयातूनां यातने । 'परशुः' परशुहस्तो 'यथा' कश्चित् वनच्छित् अभ्येयात् ; यथा, 'पाचा'

पात्राणि कौशालानि लक्ष्मिणाप्रतिकथ्यमानो 'भिन्दन्' कश्चिद्-
भ्येयात्; एव मभ्येति 'रक्षसः' रक्षांसि भिन्दन् । 'सतः' प्रदेयात्,
दूरादित्यर्थः ॥

“त्वः, नेमः”—“इति” एते नामनी “अर्द्धस्त्र” * । “त्वः
अपततः” अपेत्य ततः । “नेमः अपनीतः” अप भज्य नीतः, पृथक्
कृत इत्यर्थः । “अर्द्धं हरतेर्विपरीताङ्गारयतेर्वा स्यात्” ; “उद्धृतं”
हि तद् “भवति” । “अधोतेर्वा स्यात्” ; “अद्धतमः” अभि-
सम्पन्नतमः “विभागः” भवति । “पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति”
—“नेमे देवा नेमेऽसुराः”—“इत्यपि निगमौ (अ० सं० २, २,
१ ६, २.—य० मै० ब्रा०) भवतः” ॥

“बोधो मे०—० अग्ने” —इति † । चिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् ।
आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’
‘यविष्ठ’ युवतम ! ‘बोध’ बुध्यस्व ‘मे’ मम ‘अस्य’ ‘वचसः’
‘महिष्ठस्य दाहृतमस्य, पूजयित्तमस्य वा, महत्तमस्य वा ‘प्रभृतस्य’
प्रहृष्टैर्भगवद्गुणैः सम्भृतस्य । हे ‘स्वधावः’ अन्नवन् ! ये गुणा अस्य
वचसः, तान् बोध । किञ्च ; इदं मपरं शृणु,—उभयेषां प्राजाप-
त्यानां देवासुराणां द्विधा विभक्तानां “पीयति त्वः” द्विनस्ति एक
मर्द्धं मसुराख्यम्, “अनु त्वः” अनु गृणात्येक मर्द्धं देवाख्यं मनु
द्यौतीत्यर्थः । तत्रैवं सत्युभयथा विप्रतिपक्षेषु प्राजापत्येषु ‘वन्दारः’

* १भा० ३८२ इ० (७), (८) ।

† “बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठ महिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति त्वो अनु
त्वो गृणाति वन्दारस्ते तुभ्यं वन्दे अग्ने ॥” अ० सं० २, २, १६, १ ।

वन्दनशौलः अहं, देवं पक्षमाश्रितः, हित्वा आसुरं, तवैतां 'तत्त्वं'
तनुं ज्वलन-दहन-प्रकाशीकरणसमर्थां नित्यकास्र मेव प्रातर्मध्य-
न्दिने, सायं च 'वन्दे' स्त्रीमीत्यर्थः ॥ ॥ "नेमे देवा नेमेऽसुराः"
—इति ब्राह्मणवाक्यमेवेदं वाजपेथे मैत्रायणीयानाम् । अर्द्धतो
देवा अर्द्धतोऽसुरा आसन्नित्यर्थः ॥

"अज्ञाः, सृभिः"—"इति" एते "नक्षत्राणाम्" नामनी* । नक्षत्र-
शब्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं निर्भवौति ;—"नक्षत्राणि नक्षत्रेर्गतिकर्मणः"
गत्यर्थे वर्त्तमानस्य ; तानि हि नित्यमेवागच्छन्ति । "नेमानि
क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्" । नेमानि, क्षत्राणि धनानि । क्षत्रमिति
धननाम † । किन्तु किं ? धनसरूपाण्येतानि ; सूर्यरश्मयनुवेधात्
दीप्यमानानि सन्ति हिरण्ययानीव भ्राजन्ते इति तु ब्राह्मणम् ;
तु-शब्दार्थे च शब्दः । "अज्ञाः" "उदीर्षानीव" उदीरितानीव,
केन चिदङ्गं गमितानीव "ख्यायन्ते" दृश्यन्त इत्यर्थः । "सृभिः
स्त्रीर्षानीव" "ख्यायन्ते" दृश्यन्ते । "अमी य अज्ञाः"—"पश्यन्तो
द्या भिव सृभिः"—"इत्यपि निगमौ (अ० सं० १, २, १४, ५.—३,
५, ६, ३.) भवतः" ॥

"अमी य अज्ञा ०—० नक्तं मेति" ‡ । शुनःश्रेपस्यार्थम् ।
निष्टुप् । वारुणी । वरुणस्यास्यां सूर्य उच्यते । 'अमी ये अज्ञाः'
अमूनि यानि नक्षत्राणि 'निहितासः' निहितानि 'अज्ञा' अज्ञे

* १भा० २२३ प्र० (८) (१०) ।

† १भा० २२४ प्र० (८) ।

‡ "अमी य अज्ञा निहितास अज्ञा नक्तं मेति इति कुर्वन्ति दिवेषु । अर्द्धानि
वरुणस्य मृतानि निहितासः अज्ञा नक्तं मेति ॥" अ० सं० १, २, १४, ५ ।

रित्यर्थः । किञ्च ; तानि 'नक्तं ददुञ्जे' रात्रावेवेतानि दृश्यन्ते ।
 'कुह चिद् दिवेयुः' न विज्ञायन्ते हि क्व चिद् दिवैतानि गच्छन्ति ?
 किं मेतत् स्यात् ? 'अदभ्यानि' अनुपहिंसितानि 'वरुणस्य' आदि-
 त्यस्य एतानि 'व्रतानि' कर्माणि आश्चर्यभृतानि स्युः । किं मन्यद्
 भविष्यति ? स हि भगवानादित्यः, तानि कुतस्त्रिदानयन्निवास्तं
 गच्छति, पुनश्चैतानि अपनयन्निवोदेति ? तदेवं दर्शनं वा तेषां
 सूर्यकृतमेव । यदपि चैतद् 'विचाकणत्' दीप्यमानः 'चन्द्रमा'
 'नक्तम् एति', तदप्यस्यैव भगवतः सूर्यस्य कर्म ; अथ मेव हि
 चन्द्रमसि दीप्तिमादधान इवास्तं याति, पुनश्चाक्षिपन्निव चन्द्रमहे
 दीप्तिमुदेति । योऽयं मेवंस्वभावो वरुणः, तं वयं मभिप्रेतार्थसिद्धये
 स्तुमः, स इदं नामास्माकं करोलिति ॥ ॥ "सुतावान् •
 —० दमेदमे" * । गोतमपुत्रस्य वामदेवस्वार्षम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी ।
 'सुतावान्' यज्ञवन्तं 'विचेतसं' विभूतप्रज्ञानं 'विशेषां' सर्वेषाम्
 'अध्वराणाम्' यज्ञानां 'इस्कर्त्तारं' स्पृष्ट्वाकर्त्तारम्, उपज्वलिते हि
 तस्मिन् भ्रातृयज्ञैः स्पृष्ट्वन्त इव यज्ञः, तमेवज्जुष्णविशिष्टम् अग्निं
 'पश्यन्तः' वयं मनेकधा विद्वतं 'दमेदमे' यज्ञगृहेयज्ञगृहे तासु-
 तासु क्रियासु व्यापृतं स्तुमः । किञ्च ; योऽनेकधा दीप्यमानो
 'द्याम् इव सृभिः' मन्त्रैः पृथिवीं चित्ररूपां, वेदीं वा करोति,
 स नोऽभिष्टुतोऽभिप्रेतानर्थान् साधयलित्यभिप्रायः ॥

“वक्षीभिः, उपजिह्विका”—“इति” एते “सौमिकानाम्”

* “सुतावान् विचेतसं पश्यन्तो द्यामिव सृभिः । विशेषा अध्वराणां इस्कर्त्तारं दमेदमे ॥” ऋ० सं० १, ५, १, १ ।

नामनी भवतः * । सा एताः पिपीलिका इत्युच्यन्ते लोके, ता इमाः
सीमिकाः । “वम्यो वमनात्” ; ता हि वमन्त्युदकं येन मृदाद्रौ भवति ।
“सीमिकाः स्यमनात्” ; स्यमन्ति हि ता नित्यं मेव गच्छन्ति
इत्यभिप्रायः । “उपजिहिकाः उपजिघ्रः” उपजिघ्रन्ति हि ताः ;
पटु चासां घ्राणेन्द्रियं भवति । द्वयोरपि नास्योरेक एव † “निगमः”—
“यदत्युपजिहिका (षट्० सं० ६, ७, १२, ६)”—“इति” “भवति” ॥

“यदत्युपजिहिका०—० ते घृतम्” ‡ । भार्गवस्य प्रयोगस्येय
भार्षम् । उच्येऽग्नौ समिदनया ह्ययते । ‘यत्’ ‘अग्नि’ भक्षयति
‘उपजिहिका’ अन्तरनुप्रविश्य, ‘यत्’ च ‘अतिसर्पति’ आद्रया
मृदा परिवेष्टयन्, ‘वसः’ वह्निर्न शक्नोत्यनु स्रदिरसारादि ; ‘सर्वं’
तदुभयज्ञातीय मपि ‘ते’ तव हे भगवन् ! अग्ने ! ‘घृतम्’ अस्तु ;
‘ता’ तत् घृतीभृतं, त्वं ‘जुषस्व’ संसेवस्व हे ‘यविष्ठ्य’ युवतम ! ४ ॥

“ऊर्हरम्, ऊदरम्”—“इति” एते “आवपनस्य” नामनी
भवतः ॥ । उच्यते यस्मिन् यवादि धान्यं कुग्रूलेऽन्यत्र वा वैष्णवादौ
कस्मिंश्चित्, तदुर्हर मिति ऊदर मिति च ; यदावपन माजः ;
प्राकृतेन सौकिकास्तदावपन मित्युच्यते ॥ । “ऊर्हरम्” “उर्हीर्षम्”
ऊर्द्धं हि तद् दीर्घं “भवति” । अथ “वा” “ऊर्जे” तदर्थाय

* १भा० १८४ पृ० (११), (१२) ।

† उ-व-पुषकयोस्तु “वृषीभिः पुष मधुवो अदानम् (षट्० सं० १, १, ४, ४)”—इति
प्रथमस्य, “यदत्युपजिहिका”—इत्यादि द्वितीयस्येति द्वारेव निगमो दृश्यते ।

‡ “यदत्युपजिहिका यद्वसो अतिसर्पति । सर्वं तद्वस्तु ते घृतम् ॥”

§ “ता जुषस्व यविष्ठ्य”—इत्येतच्चरणं पूर्वतोऽनुवर्त्तय व्याख्यानम् ।

॥ १भा० १८४ पृ० १२, (१४) । “ऊर्हरम्”—इति च-पुषकमात्रसम्मतः पाठः ।

॥ “आवपन” धान्यादिस्नापनस्नानम् ; तत्र कठनिर्मितं ‘कुग्रूळम्’, वेदुनिर्मितं
‘वैचव’ चेत्यादि विविधं भवति ।

“दीर्घं” भवति* । ऊर्गित्यन्नाम, तदुत्तये हि तच्छुधिरीभृतं भवति ।
 “त मूर्द्धरं न वृणता”-“समिद्धो अञ्जन्”—इति निगमौ (ख०
 सं० १, १, १४, ५.—य० वा० सं० १८, १) भवतः ॥

“अध्वर्यवो०—० वो असु” † । गृत्समदस्येथ मार्षम् । धिष्टुप् ।
 ऐन्ही । हे ‘अध्वर्यवः’! ‘यः’ इन्द्रः ‘दिव्यस्य’ शुलोकाश्रयस्य,
 ‘वस्यः’ वसुनः, धनस्य, ‘यः’ च ‘पार्थिवस्य’ अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य
 (पृथिवीत्यन्तरिचनामसु पठितम्), यश्च ‘सम्यस्य’ भूम्याश्रयस्य,
 ‘राजा’ अधिपतिः, ‘तम्’ एवङ्गुणयुक्तम् ‘इन्द्रम्’ ‘ऊर्द्धरं न’ ऊर्द्धर
 मिव ‘वृणत’ पूरयत ‘यवेन’ । यथा कश्चिन्ननुष्यः ऊर्द्धरं पूरयेत्,
 तथा यूय मित्रं ‘सोमेभिः’ सोमैः पूरयत । ‘तद् अपः वः असु’ तद्
 वः कर्मासु, सर्वं मन्यन्मुक्तेत्यभिप्रायः ॥ ॥ “समिद्धो अञ्जन् ०
 —० मधुस्यम्” ‡ । आप्रीसूक्तम् आध्वर्यवेऽश्वमेधे । तत्रेयं प्रथमा
 आप्री । हे ‘अग्ने!’ भगवन्! ‘समिद्धः’ सन्दीप्तः, त्वम् ‘अञ्जन्’
 गमयन्नात्मानं प्रति । ‘ऊर्द्धरम्’ आवपनं ‘मतीनां’, देवानां हि
 सर्वेषां ‘घृतम्’ आवपनं मतीनाम्; ते हि तच्च सर्वा मतीः
 प्रक्षिपन्ति ममेदं स्यादिति । तदेवङ्गुणयुक्तं घृतं ‘मधुस्यम्’ मधुस्यम्-
 युक्तम् ‘पिब्यमानः’ पिबन्नित्यर्थः । अथवा देवान् प्रति ‘वहन्’

* “उदीर्घम्”—इति च-पुङ्कमात्रसम्मतः पाठः । “उदीर्घम्”—“उदीर्घम्”,
 —इति इत्येव पाठो दृष्टिगत्यस्यैतौ; ‘उदीर्घात् इ विदारणे इत्यस्यैव, रैर मतावि-
 त्यसादा’—इत्याद्युक्तेः (१भा० १८४५० १९पं०) ।

† “अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वसो यः पार्थिवस्य सम्यस्य राजा । त मूर्द्धरं न वृण-
 ता यद्वेनेन्द्रं सोमेभिरुदपो वो वसु ॥” ख० सं० १, १, १४, ५ ।

‡ “समिद्धो अञ्जन् ऊर्द्धरं मतीनां घृत मये मधुस्यम् पिब्यमानः । वाजो वृद्धं
 वाजिनं जातवेदे देवानां वधि प्रिय मा सुधस्यम् ॥” य० वा० सं० १८, १ ।

‘वाजी’ आत्मना वेजनवान् बलवान्; परेभ्यो वा भयदाता । हे
 ‘जातवेदः!’ वहन्नेन माम्भेधिकं वाजिन मुच्यसे;—अस्माभिः
 ‘प्रियम्’ एनं ‘वाजिनं’ ‘देवानां’ ‘सधस्यं’ समानखानम् ‘आ’
 आभिसुख्येन, शीघ्रतरं ‘वत्सि’ वह प्रापयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रम्भः पिनाक मिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् ।
 आ त्वा रम्भं न जिब्रयो ररम्भेत्यपि निगमो भवति ।
 आरभामहे* त्वा जीर्णा इव दण्डं पिनाकं प्रतिपिनष्वे-
 नेन । छत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो
 भवति† । मेना ग्रा इति स्त्रीणां स्त्रिय स्थायतेर-
 पचपणकर्मणो मेना मानयन्त्येना ग्रा गच्छन्त्येनाः‡ ।
 अमेनांश्चिज्जनिषतश्चकथ । ग्रात्त्वाहन्तन्नपसोऽतन्वते-
 त्यपि§ निगमो भवतः । श्रेपो वैतस इति पुंस्रजननस्य ।
 श्रेपः शपते स्पृशतिकर्मणो वैतसो वितस्तं भवति ।
 यस्या मुशन्तः प्र हराम् श्रेपम् । चिः स्र माहः अथयो
 वैतसेनेत्यपि निगमो भवतः । अथैनेत्युपदेशस्य॥ । अथा
 ते अग्रे समिधा विधेमेति स्त्रियाः । एना वो अग्नि
 मिति नपुंसकस्य । एना पत्या तन्वं १ सं सृजस्वेति

* “अथत्वारभामहे” क, च, च ।

† “वचैव चतुर्थेचसमाभिः क-च-न-पुलकेषु ।

‡ “ग्रा चान्त्रकन्त्येनाः”—इति क, च, न ।

§ “तन्वतेनेत्यपि” क, च, न ।

॥ “वचैने इत्युपदेशस्य” च ।

पुंसः । सिषक्तु* सचत इति सेवमानस्य । स नः सिषक्तु
 यस्तुरः । स नः सेवतां यस्तुरः । सचस्वा नः स्वस्तये ।
 सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्यधिनाशिनामास्ति†रभि-
 पूजितः सु अस्तीति ‡भ्यसते रेजत इति भयवेपनर्योः ।
 यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां । रेजते अग्ने पृथिवी
 मूलेभ्य इत्यपि निगमौ भवतः । द्यावापृथिवीनामधे-
 यान्युत्तराणि चतुर्विंशतिस्तयोरेषा भवति ॥ ४ (२१) ॥

“रभः, पिनाकम्”—“इति” एते “दण्डस्य” नामनी ? ।
 “रभ आरभत एनम्” अस्त्वलनार्थम् । “आ त्वा रभं न”—
 “हन्निवासाः पिनाकदुस्तः”—इति निगमौ (च० सं० ६, ३, ४५,
 ५.—य० वा० सं० ३, ६१.) ॥

“आ त्वा रभं०—० मधस्य आ” ॥ । काण्डस्य त्रिशोकस्यार्थम् ।
 ऐन्द्रो । गायत्री । अतिराने महाव्रते च शस्यते । हे भगवन्निन्द्र !
 “आ रभामहे” वयं “त्वा” त्वां ‘रभं न’ “दण्ड मिव” ‘जिप्रयः’
 “जीर्षाः” इत्यर्थः । यथा दह्नाः के चित् दण्ड मारभेरन्नवष्टभार्थ
 नेव मारभामहे त्वाम् । हे भगवन् ! ‘श्रवस्यते’ बलस्य पते !
 त्वं न आश्रय इत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘उग्मसि त्वा’ कामयामहे
 त्वां नित्य मेव ‘सधस्ये’ समाने एव कस्मिन् स्थाने यज्ञायतनेऽव-

* “सिषक्ति” क, च, न ।

† “स्वस्तीत्यधिनाशिनामास्ति” क, च, न ।

‡ “स्वस्तीति” च ।

§ १भा० ३२६ व० (१५), (१९) ।

॥ “आ त्वा रभं न जिप्रयो ररभा श्रवस्यते । उग्मसि त्वा सधस्य च ॥”

स्थितं त्वा माभिसुख्येन प्रष्टुं स्तोतुं वेत्यभिप्रायः ॥ ॥ “पिनाकं”
 “प्रति पिनाक्येनेन” इन्तीत्यर्थः । “एष ते रद्रु भागस्तेनावसेन पुरो
 मूर्जवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकहस्तः क्षत्तिवासाः” * । “एष
 ते रद्रु भागस्तेन” — इति ; चैयम्बकाः पुरोडाशा अनेन मन्त्रेण वृत्ते
 आसज्यन्ते । हे भगवन् ! ‘रद्रु !’ ‘एषः’ ‘ते’ तव ‘भागः’ ‘तेन’
 अवसेन पथ्यदनेन ‘परः’ परस्तात् ‘मूर्जवतः’ पर्वतात् ‘अतीहि’
 अतिगच्छ, मा अत्रैव स्थाः । कथम्युनरतीहि ? ‘पिनाकहस्तः’ भूत्वा,
 ‘क्षत्तिवासाः’ चर्मवासाः, ‘अवततधन्वा’ चैव मतीहि ॥

“मेनाः, ग्राः” — “इति” एते “स्त्रीणां” नामनी † । पर्यायाभि-
 धानप्रसक्त मुच्यते ; — “स्त्रियः स्थायतेरपत्रपणकर्मणः सञ्चार्यस्य ;
 सञ्जन्यपि हि ताः । “मेनाः”, “मानयन्धेनाः” पुरुषाः । “ग्राः”,
 “गच्छन्ति” हि “एनाः” मैथुनेन धर्मेण । “अमेनांसित्” —
 “ग्रास्त्वा क्तन्तन्” — “इति” “निगमौ (ष्ट० सं० ४, १, २८, २. —
 षा० वे० कौ० ग्रा० ता० ग्रा० १, १, ८) भवतः” ॥

“आ प्र द्रव० — ० स्वकर्थ” ‡ । अवस्योराचेयस्वार्धम् । चिष्टुप् ।
 ऐन्द्री । हे ‘हरिवः !’ ‘आ’ आभिसुख्येनास्मान् ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘द्रव’ ।

* यजुर्वेदीयशाखाविशेषे रव मेव पाठः । माध्यन्दिनी मेव पाठः, — “रतते
 रद्रुवचं तेन पुरो मूर्जवतोऽतीहि । अवततधन्वा पिनाकहस्तः क्षत्तिवासाः क्षत्तिवासाः
 शिवाऽतीहि ॥” (य० वा० सं० १, ११) मूलपाठस्वन्यथैव (१५९ प्र० ८ पं०) ।
 अपैव च पुनः व्याख्यानकारेण्यथा पाठक्रमोऽवलम्बित्यते (१५८ प्र० ७ — ८ पं०) ।

† १भा० १८५ प्र० (१०), (१८) ।

‡ “आ प्र द्रव हरिवः । मा वि वेनुः पित्रङ्गराते क्षुभि नः सचस । नहि नरिन्द्र
 वस्योऽनुवदस्यंते नाधिञ्जनिवतसकथे ॥” ष्ट० सं० ४, १, २८, १ ।

किञ्च ; 'मा वि वेनः' मा विगतकामो भूरस्यत्तः । हे 'पिशङ्गराते'
 शोभनदान ! 'अभि सचस्व' 'नः' । किञ्च ; 'नहि' * 'अन्यत्' देवता-
 न्तरं 'त्वत्' त्वत्तः प्रतिविघ्नितम् 'अस्ति', यत् प्रतिपद्येमहि । हे
 भगवन् ! 'इन्द्र !' 'वस्यो' वसुमन् ! † किं कारणम् ? 'अमेनांसित्'
 अस्त्रीकानपि स्रोतुन् 'जनितः' एव स्त्रीम्, अत एव 'सकर्थ'
 करोषीत्यर्थः । यस्मात् त्व मेवङ्गुणविघ्नितः, तस्मात् त्व मेव सुम
 इत्यभिप्रायः ॥ ॥ "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामि०—० † ग्रास्वा ह्यन्तन्नपयोऽतन्वत
 वयिच्योऽवयन् वरुणस्त्वा मयतु देवि दक्षिणे वृहस्पतये वासस्तेनामृतत्व
 मशीय वयोदात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिघहीत्रे०—० ‡ क इदं
 कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिघहीता
 कामः समुद्र माविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥"
 वासःप्रतिघहणमन्त्रेऽनुपङ्ग एषः, मैत्रायणौयके ॥, ताण्ड्याब्राह्मणे
 (सा०कौ०शा० १, १, ८) च, अन्यास्वपि ग्राखासु च ॥ तद् वास
 उच्यते ;—हे 'वासः !' 'सवितुः' आदित्यस्य 'प्रसवे' अभ्यनुज्ञातः अहं
 त्वां 'प्रतिगृह्णामि' । 'अश्विनोः' देवयोः बाहुभ्यां प्रतिगृह्णामि ।
 नैताभ्या मेव 'बाहुभ्याम्' ; अपि च 'पूष्णः' देवस्य 'हस्ताभ्याम्'
 प्रतिगृह्णामि । किञ्च ; 'ग्रास्वा ह्यन्तन्' स्त्रीभिस्त्वं कर्त्तितः, तन्नु-

* अत्र 'नहि'—इत्येक मेव पदं मन्यन्ते पदकाराः ; न तु नेति शीति पदद्वयम् ।

†, 'वस्यो वशीयः श्रेयस्करम्'—इति सायणः ।

‡, § अत्रोभयत्रैव मूले, वङ्ग पाठाधिक्यं वर्तते, तथाप्यस्ति च कारणम् ; तत्र
 तद्वाच्यदर्शनादेव नोदयम् ।

॥ यजुर्वेदीयशाखाविशेषे ।

॥ माध्विनीप्रथमौ (स० वा० सं० ०, ४०—४८) ।

करणाभिप्रायेण । 'अपसः' अल्पकाः, अनुपजातपुंस्त्राः, जननाया-
समर्थाः, कुविन्दपुत्रकाः त्वाम् 'अतन्वत' । ते हि कुविन्दानां
परिकर्म 'धियः' धीमत्यः, बुद्धिमत्यः, कुशलाः, वयिथ्यः त्वाम्
'अवयन्' कुविन्दस्त्रियः कृतवत्यः । तदेव मभिनिष्पन्नं त्वां 'मह्यं'
'दृहस्यतये' वार्षस्यत्या आत्मव्यवस्थिताय 'वरुणः' देवताविशेषो
'ददाति' उदकपूर्वकं त्वं दीयसे । सोऽष्टम् एवङ्गुणयुक्तः त्वां प्रति-
गृह्य 'अमृतत्वम्' अमृतभावं यथाभिलषित मेव 'अग्नीय' अश्रु-
याम् । त्वं प्रतिगृह्यमाणं वासः, तव प्रसादात् मैव मेतत् स्यात्,—
अमृतभावान्मम मा खण्डनं कार्षीरित्यभिप्रायः । किञ्च ; 'मयः'
सुखं 'दात्रे' 'भूयाद्' भवतु । 'मयः' सुखं 'मह्यं' 'प्रतिगृहीत्रे'
च । किञ्च ; 'कः' प्रजापतिरयं 'कस्मै' प्रजापतये एव 'अदात्'
ददाति । योऽप्ययं ददाति सोऽप्ययं दाता, अय मपि प्रजापतिरेवे-
त्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि;—“क ईषते तुज्यते कः”—इति * ।
किञ्च ; कामः कामार्थैव अदात् तद्ददाति । पुण्यं भविष्यतीत्यनेन
कामेन दाता ददाति ; आच्छादनं भविष्यति इति इतरः प्रति
गृह्णाति । एवं कामो दाता, कामः प्रतिगृहीता । स एव काम
उच्यते,—हे 'काम !' 'एतत् ते वासः' सकामो भव इति ॥

“श्रेपः, वैतसः”—“इति” एते नामनी “पुंसप्रजननश्च” † ।
“श्रेपः श्रेपतेः” “स्युन्नतिकर्मणः” स्युन्नत्यर्थस्त्रां ; स्युन्नते हि तेन
स्त्री । “वैतसो वितस्तं भवति” । उपचीणं तद् भवति प्रागनु

* ऋ० सं० १, १, ८, १ ।

† १भा० ३५५ ४० (१९), (१०) ।

‡ श्रेपतिः स्युन्नतिकर्मा धातुर्नैवत् एव, अचैवेति ।

स्मरणान् स्त्रियाः । “यस्या सुश्रुतः”-“त्रिः स माङ्गः”-“इति”
“निगमौ (सू० सं० ८, ३, २७, २. — ८, ५, १, ५.) भवतः” ॥

“तां पूषङ्क्वतमा० —० श्रेपम्” * । सूर्याया आर्षम् । कन्या-
प्रथमोपगमे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘पूषन् !’ ‘ईरयस्व’ तां
योनिम्, ‘यस्यां’ योनौ ‘बीजं’ शुकम् ‘मनुष्याः’ वपन्ति । त्वत्त-
योनिपोषे बीज मेतस्या मर्थवत् स्यात्; त्वद्धीनो हि योनि-
पोष इत्यभिप्रायः । ‘या’ इयम् ‘नः’ अस्माकम् ‘ऊह’ ‘उन्नती’
कामयमाना स्त्री ‘विश्रयाते’ नामाप्रकारेण माश्रयते । तस्या या
योनिः, ताम् ‘ईरयस्व’ ‘उन्नमय’ बीजग्रहणाय सुपुष्टां कुरुस्व ।
‘यस्यां’ योनौ ‘उन्नतः’ पुञ्जकामयमानाः ‘प्रहराम’ प्रक्षिपेम
इमं ‘श्रेपम्’ ॥ ॥ “त्रिः स माङ्गः० —० सदासीः”† । उर्वश्या
आर्षम् । त्रिष्टुप् । सा पुरुवरसा मागास्तिष्ठेत्युक्ता सती अनयर्षा
पुरुवरसं प्रत्यब्रवीत् । हे ‘पुरुवरः !’ ‘त्रिः स माङ्गः’ त्रिरङ्गो
माम् ‘अथयः’ अताडयः त्वम् ‘वैतसेन’ शिभ्रदण्डेन पूर्वम् । ‘उत
स मे’ अपि च यावान् कश्चिदभिलाषो मम मनस्यासीत् तं सर्वं
मेव त्वम् ‘अव्यत्यै’ ‡ ‘शृणासि’ व्यतिपूरितवानेवासि । अतस्तवाहम्
‘अनु आयम्’ अनुगतवती । ‘केतम्’ चेतसा अनुकूला तवाह

* “तां पूषङ्क्वतमा मेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्याश्च वपन्ति । सा न ऊह
उन्नती विश्रयाते यस्या सुश्रुतः प्रहराम श्रेपम् ॥” सू० सं० ८, ३, २७, २ ।

† “त्रिः स माङ्गः अथवा वैतसेनोत् स मे व्यत्यै शृणासि । पुरुवरसोऽनु तं केतं
मायं राजा मे वीर तन्व शृणासिः ॥” सू० सं० ८, ५, १, ५ ।

‡ ‘अव्यत्यै’ । उपलौभिः सह पर्यायेण पति मागच्छति, सा वती, न तावती
व्यवती, तस्यै—इति सायणः ।

‘मभव मित्यर्थः । किञ्च ; हे ‘वीर !’ तदा तथानुकूलायाः सत्याः
‘राजा’ ईश्वरः त्वम्, अस्याः ‘तत्वः’ मञ्चरीरस्य ‘तदा आसीः’
तदानीं त्वम् ; सम्प्रति न तथा वर्त्तसे, यथा पूर्वम् ; अतस्त्वये-
दानीं नाहं समेखे इत्यभिप्रायः * ॥

“अथा, एना”—“इति” एते नामनी “उपदेशः” † । स
पुनरुपदेशः स्त्रीपुंसपुंसकेषु भिन्नो भवति, अतस्त्रिष्वपि प्रदर्शते ॥

तत्र, “अथा ते^१ अग्ने समिधा विधेम (ऋ० सं० ३, ४, २५, ५)”
—“इति †” “स्त्रियाः” उपदेशः । वामदेवस्वार्थम् । चिष्टुप ।
शबोत्रे कर्मणि विनियोगः । भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘अथा’ अनया
‘समिधा’ ‘ते’ तव ‘विधेम’ परिचर्यां कुर्मः । स त्व मेव मस्माभिः
परिचर्यमाणः शृणु यत् कुर्वस्व ‘प्रतिगृभाय’ प्रतिगृहाण इमं
‘स्तोमं’ स्तोत्रम्, अस्माभिः ‘ग्रह्यमानम्’ उच्चार्यमाणम् । ‘दह’
एतान् ‘अशसः’ अशस्तुन् असोदृन्, आत्मनो ‘द्रुहः’ च दोगधुन्,
अस्माकम् । एतान् ‘रजसः’ रजमान् ‘निदः’ निन्दित्वस्व । किञ्च ;
‘पाहि’ रज्ज् अस्मान् हे ‘मित्रमहः’ मित्राणां पूजयितः ! ‘अव-
द्यात्’ अवन्दतीयात् कर्मणः, पापादित्यर्थः ॥ ॥ “पूना वा अग्निम्
(ऋ० सं० ५, २, २१, १)” —“इति” ‡ “नपुंसकस्य” उपदेशः । वशि-

* ‘पर मयेवं मन्त्रम्,—कि मिति कातरा भवसीत्युवाच’—इति सायणः ।

† १भा० ३२९ ३० (२१), (२१) ।

‡ ‘अथा ते^१ अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं ग्रह्यमानं गृभाय । दद्यात्सं^१ उच्यते
पात्रे १ स्तान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥” ऋ० सं० ३, ४, २५, ५ ।

§ ‘एना वा अग्निं नमस्योर्वैजयन्तं मा उच्ये । अियं चेतिष्ठ मरुतिं सध्वरं विश्वस्य
दृत्त मन्त्रम् ॥” ऋ० सं० ५, २, २१, १ ।

हृष्टार्षम् । हृष्टती । प्रातरनुवाकाश्विनयोः ब्रह्मते । 'एना वः'
 अनेन युष्माकं 'नमसा' अस्नेन अभ्युद्यतेन 'ऊर्जोऽनपातम्' अर्पा
 पौत्रम्, अथवा अन्नानां पौत्रम् ; आहुतिभ्यः आपः, अन्नं अग्निः ;
 एनया प्रणालिकया अन्नस्य पौत्रोऽग्निः । तम् ऊर्जोऽनपातम् 'अग्निम्'
 'आहुवे' । किंलक्षणम् ; 'प्रियम्' इष्टम्, देवानाञ्च 'चेतिष्टम्' अति-
 शयेन चेतनावन्तम्, 'अरतिम्' अलमतिं पर्याप्तमतिम्, 'स्वध्वरं'
 शोभनयज्ञम्, 'विश्वस्य' यजमानगणस्य, एष योऽधिकृतः कर्मणि,
 तस्य 'दूतम्' 'अमृतम्' अमरणधर्माणम् । हे च्छत्वियजमानाः !
 तं वः आशासमृद्धये अह माङ्गये । स चाहुतो देवान् प्रति दौत्यं
 करिष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ॥ "एना पत्या तन्वं १ संसृजस्व (च०
 सं० ८, ३, २५, २)" — "इति" "पुंसः" उपदेशः । "इह प्रियं०—
 ० वदायः" * । सूर्याया आर्षम् । जगती । बधूरनया गृहान् प्रवेक्ष्यते,
 सोच्यते । हे बधु ! 'इह' एव 'अस्मिन् गृहे' 'प्रजया' युक्तायाः
 सत्याः 'ते' तव यत् 'प्रियं' तत् 'समृधनाम्' । किञ्च ; 'अस्मिन्
 गृहे त्वं 'गार्हपत्याय जागृहि' गृहपतिभावाय अवहिता भवेत्यर्थः ।
 किञ्च ; 'एना पत्या' अनेन भर्त्रा सह 'तन्वं' तनुं 'संसृजस्व'
 मिश्रीकुह । अथैवं सौमनस्ये वर्त्तमानौ 'जित्री' जीर्णौ यावत्
 तावत् अवियुज्यमानौ परस्परेण 'विदथं' यज्ञम् 'आ' आभि-
 मुखेनावस्थितौ सन्तौ यज्ञसम्बन्धौनि वशांसि वदतम् इत्याशौः ॥

"एना वै अग्निं नमसा", "एना पत्या" — इति समानेऽप्येना-

* "इह प्रियं प्रजया नु समृधना अस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना पत्या
 तन्वं १ संसृजस्व जित्री विदथ मा वदायः ॥" च० सं० ८, ३, २५, २ ।

शब्दे खरान्ते एकस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्वमेकस्य पुरुषविषयत्वम् । एकत्र नम इत्युपपदम्, एकत्र पतिशब्दः ॥

“सिषक्तु, सचते”—“इति” एते नामनी “सेवमानस्य” * । “सः नः सिषक्तु”—“सचखा नः”—इति “निगमौ (ऋ० सं० १, १, ३४, २.—१, १, २, ४.) भवतः” ॥

“यो रवान्—० यस्तुरः” † । मेधातिथेरावर्षम् । अन्युपस्थाने विनियुक्ता । “सोमानं खरणम् (ऋ० सं० १, १, ३४, १)”—इत्यस्या ब्राह्मणस्यत्याया इय मनन्तरा ; तेनेय मपि ब्राह्मणस्यत्यैव स्यात् । उक्तञ्चाङ्करकाणां ब्राह्मणस्यत्याभिरग्नि सुपतिष्ठेतेति । हे भगवन् ! ब्राह्मणस्यते । ‘यो’ ‘रेवान्’ रयिमान्, धनवान्, ‘अमीवहा’ रोगहा, ‘वसुवित्’ च वसुनो धनस्य अपूर्वस्यापि सत्त्वा, यस्य ‘पुष्टि-वर्द्धनः’ धनपोषस्य वर्द्धयिता, ‘सः’ ‘नः’ अस्मान् ‘सिषक्तु’ “सेव-ताम्” । पुनः युष्मत्प्रसादात् ‘यः’ ‘तुरः’ तूर्णकारी पटुरित्यर्थः ॥ ॥ “स नः पितेव—० स्वस्तये” ‡ । मधुच्छन्दस आर्षम् । अन्युपस्थाने विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ यं त्वां वयं परिचराम, ‘सः’ ‘नः’ अस्माकं ‘सूनुवे’ पुत्राय ‘सूपायनः’ सूपगमनः सूपचारः ‘भव’, सूपशीर्षस्य ‘सचस्व’ ‘नः’ ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय । निगमप्रसक्तमुच्यते,—“स्वस्तीति” एतत् “अविनाग्निनाम” अविनाग्निनः आर्षस्य

* १भा० ३०० ४० (१२), (१४) ।

† “यो रवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥” ऋ० सं० १, १, ३४, १ ।

‡ “स नः पितेव सूनुवेऽग्ने सूपायनो भव । सचखा नः स्वस्तये ॥” ऋ० सं० १, १, १, ४ ।

नाम । अन्ये लधीयते,—“अविनाशनाम” इति । तेषाम् अविनाश-
स्यैव नाम । तच्च सुक्तम्; अधुना व्युत्पत्तिं ब्रवीति,—“अस्तिः”
अयम् “अभिपूजितः” सु-पूर्वः सन्नुच्यते “सु अस्ति”—“इति” ॥

“भ्यसते, रेजते”—“इति” एते नामनी “भय-वेपनयोः” * ।
“यस्य शुभाद्रोदनी”—“रेजते अग्ने पृथिवी”—“इति” “निगमौ
(ऋ० सं० २, ६, ७, ९.—५, ९, ८, ४.) भवतः” ॥

“यो जात एव०—० जनाम् इन्द्रः” † । उपरिष्ठाद् व्याख्येयः ‡ ॥

॥ “प्र चित्र मर्कं०—० मखेभ्यः” § । भरद्वाजस्येय मार्चम् ।
चित्रुप् । चातुर्मास्ये वैश्वदेवे पर्वणि याज्या । “अग्निमारुतीं पृत्रि
मालभेत वृष्टिकामः”—इत्यस्य पशोः षडर्षे चेषम् । हे स्रोतारः !
‘चित्रम् अर्कम्’ चायनीयं स्रोमं ‘गृणते’ सुवते; स्तनयित्नुग्रभ्देन
हृत्त्रं जगत् उपग्रह्दयते । ‘तुराय’ त्वरमाणाय ‘स्तनवसे’ स्वात्म-
बलावष्टम्भिने ‘मारुताय’ गणाय । कीदृशानां पुनर्मरुतां गणाय
‘प्र भरध्वम्’? इति;—ये मरुतः ‘सहसा’ स्तेन बलेन ‘सहसि’
परेषां बलानि ‘सहन्ते’ अभि भवन्ति, ‘रेजते’ विभेति, कम्पते
वा । केभ्यः मरुद्भ्यः? ‘पृथिवीमखेभ्यः’ महद्भ्य इत्यर्थः । य एवङ्गण-
युक्ता मरुतः, तेषां यो गणः, तस्मै प्रभरध्वम् चित्र मर्कम् । अग्रथे

* १भा० ३८० ४० (१५), (१९) ।

† “यो जात एव प्रथमो मनसान् देवो देवान् क्रतुना पृथेभूषत् । यस्य शुभा-
द्रोदनी अर्कसेनां सुमस्य मर्का स जनासु इन्द्रः ॥” ऋ० सं० २, ६, ७, ९ ।

‡ दे० वा० १०, १, १० ।

§ “प्र चित्र मर्कं गृणते तुराय मारुताय स्तनवसे भरध्वम् । ये सहसि सहसा
सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवीमखेभ्यः ॥” ऋ० सं० ५, ९, ८, ४ ।

माहताय च गणायेति स्तोत्रं सम्बोध्य ततोऽग्निं ब्रवीति,—हे
भगवन्नमो ! शृणु त्व मयेत मर्क मेवङ्गुणयुक्तैर्मरुद्भिः सह ॥

“द्यावापृथिवीनामधेयानि” एभ्यः “उत्तराणि” द्वि-सम्बन्धे-
नैवोच्यन्ते * । कियन्ति पुनस्तानि ? “सतुर्विंशतिः” (२४) । कतमानि
पुनस्तानि ? “सधं, पुरन्धी”—इत्येवमादीनि † । सर्वस्यास्य भूत-
धामस्य धारयित्री खधे । पुरन्धी, पुर बह्वनि धारयित्री । इत्येव-
मादि थोञ्चम् ॥

द्विवचनेन शुक्तानि द्यावापृथिव्योर्नामानि ; “तयोः” साह-
चर्याख्यायिका “एषा” षड् “भवति” (साहचर्ये हि सति द्विवचन-
योग उपपन्नरूपो भवति नाम्नाम्);— ॥ ४ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा ज्ञाते कवयः
को वि वेद । विश्वं त्मना विभृतो यद्द नाम वि वर्तेते
अहनी चक्रियेव ॥ कतरा पूर्वा कतरापरेनयोः
कथं ज्ञाते कवयः क एने विजानाति सर्वं मात्मना
विभृतो यद्दैनयोः कर्म विवर्तेते चैनयोरहनी अहो-
रात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्माहिमान माचष्ट
आचष्ट ‡ ॥ ५ (२२) ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४.

* १भा० २०१ प्र० २ अ० २० च० ।

† १भा० २०२—२०६ प्र० ।

‡ “महिमान माचष्ट” च । पुरस्तान् १४२ प्रथायां “ * ” इत्यन्वम् ।

“कतरा पूर्वा कतरा”०—इति * । अगस्त्यस्यार्घम् । चिष्टुप् ।
 पृष्ठ्याभिप्लवयोः षष्ठेऽहनि महाप्रते च तृतीये सवने वैश्वदेवे शस्ते
 शशते । स्वय मेव तावद् वितर्कयन्नुत्पन्नसंशयो मन्त्रदृग् भवति ;
 —‘कतरा’ अनयोः द्यावापृथिव्योः ‘पूर्वा’? ‘कतरा’ तु ‘अपरा’?
 न हि पौवापर्य्य मनयोः स्फुटं लक्षयितुं शक्यते । ‘कथा’ केन
 प्रकारेण एते ‘जाते’ स्याताम्? किं पौवापर्य्येण, उत युगपद्
 भवेताम्? अपि तावत् हे ‘कवयः!’ ‘कः वि वेद’ कश्चिदपि विस्पष्टं
 जानाति? अहं त्वेतावच्छक्रुयादागमाद् वक्तुम्,—तस्मादुद्धृतस्य हिर-
 एमथस्याण्डस्यैते शकले इति † । एवं ह्याह ते;—“अण्डकपाले
 रजतं च सुवर्णं चाभवताम्; तद्यत् रजतं, सेयं पृथिवी; यत्
 सुवर्णं, सा द्यौः”—इति । तेन ज्ञायते युगपदेवैते स्याता मिति ।
 किञ्च; ‘विश्वं’ सर्वं ‘त्मना’ आत्मनैव ‘विश्वतः’ धारयतः । ‘यद्भू-
 नाम’ यदर्थं मनयोर्नाम नमनम्, यस्माद् भूतयामधारणार्थम्
 एतेन विपरिणामत्वेन, तत् सर्वं मेते विश्वतः । किञ्च; ‘विवर्त्तते’
 ‘व’ विपर्य्ययेण वर्त्तते च ‘एनयोः’ एव अन्तर्भूते अहनी “अहो-
 रात्रे” “चक्रियेव” “चक्रयुक्ते इव” चक्रयुगल मिव अविद्योगेन संयुक्ते,
 समं ह्ये इत्यर्थः ॥

मन्त्रव्याख्यानेन गतार्थं मेतद्-भाष्य मिति ॥

“द्यावापृथिव्योर्भहिमान माचष्टे”—इति । एतदनेन मन्त्रेण
 द्यावापृथिव्योर्भहिमानं माहाभाग्यं मन्त्रदृग्माचष्टे ॥ ५ ॥

* ऋ० सं० १, ५, १, १ ।

† मन्त्रः,—१७० ११, १२ श्लो० ।

एव मेतन्नैषष्टकं प्रकरणं समाप्तम्; अतःपर मैकपदिकं भवति * । यस्याय मादिः;—“एकार्थं मनेक शब्द मिति” † —इति ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य ‡ चतुर्थः पादः ॥ ३,४.

स्रज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाग्रमवासिन आचार्यभगदुर्गस्य कृतौ
अष्टमोऽध्यायः † (तृतीयोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ३ ॥

(कर्मनामानिपरिषद्यन्नहिग्रभायशासद्वहिरभाते-
वनजामयेमनुष्यनामानितदद्यदशावनिभ्योऽभीदन्वया-
वयंयचासुपर्णावहुनामानितनूत्यजेकुहश्चिच्चतुरश्चित्प्रि-
यमेधवदथलुप्तोपमान्यर्चतिद्विषोरम्भःकतरापूर्वा द्वाविं-
शतिः ॥ ॥)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(नैषष्टकं काण्डं समाप्तम् ।)

* १४९ पृ० १-२ पंक्तिद्वयेषु ।
† जैन० का० ४, १, १ (३९८ पृ०) ।
‡, § १४९ पृ० “ ॥ ” इत्यव्यम् ।
॥ १४९ पृ० “ ** ” इत्यव्यम् ।

(१६६)

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमपादः ॥

—•••—

ॐ३म् । एकार्थं मनेकशब्दं मित्येतदुक्तं मच्च यान्य-
नेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसं-
स्कारांश्च निगमांस्तदैकपदिकं मित्याचक्षते जह्वा जघा-
नेत्यर्थः ॥ १ ॥

“एकार्थं मनेकशब्दं मित्येतदुक्तम्” । किमर्थं मिदं मुच्यते ?
न हि यद्यद् वृत्तं तत्तद् वक्तव्यम्, इदं वृत्तं मिदं वर्त्तिष्यत इति ।
यद्यद् वृत्तं तत्तदनुक्तं मपि प्रतीयते, यच्च वक्ष्यमाणं मिति ।
आह;—सङ्क्षेपतो निगमनाय यदुक्तं यदा वक्तव्यं प्रतिजानीथ,
समासविस्तराभ्यां * हि सुखं माधुर्यं प्रकरणं मवधारयिष्यामहे;
गृहीतार्थं सङ्क्षेपाच्च विस्तरेणोत्तरयन्त्यं मुच्यमाणं सुखं मवभोक्ष्या-
महे । अपिचोक्तं मन्यनापि,—

“विस्तीर्यं हि तं मज्ञानं † मृषिः सङ्क्षेपतोऽब्रवीत् ।

इत्थं हि ‡ विदुषां लोके समास-व्यासधारणम् ॥”

* “प्रतिजानीथसमासविस्तराभ्यां” क, च ।

† “विस्तीर्यं हि मज्ञानं” न ।

‡ “इदं हि” न ।

शृणु;—समासतो यदुक्तं यच्च वक्तव्यम् “एकार्थं मनेकशब्दमिति”—एतत् पुरस्तात् सूचितम्; एतावन्तः समानकर्माणो धातवः, एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि,—इत्यनेन वाक्येन । यदेतद् “गौरिति पृथिव्या नामधेयम् *”—इत्यत्र आरभ्य नामाख्यातोपसर्गनिपातां प्रपञ्चनञ्च, तत्त्वभेदपर्याय-†-सङ्ग्राहसन्दिग्धोदाहृतसन्निवृत्तनव्याख्याप्रविभागेनोक्तम् ‡ । स एव § नैघण्टुकस्य प्रकरणस्य मिगमव्याजेन सर्वथाऽप्यर्थः सङ्क्षेपत उक्तः, शास्त्रसम्बन्धश्चैव मनुस्यतो भविष्यति । प्रकरणद्वयस्य चास्मैव मपुनरुक्तता प्रदर्शिता भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण एकार्थं मनेकशब्दमित्युक्तम् । एकोऽर्थः पृथिव्यादिः, अनेकेषां गवादिशब्दानाम्, यच्च तत्त्वभूतः कथ्यते; अनेके च गवादिशब्दाः पृथिव्यादेरेकस्वार्थस्य यत्राभिधायिनः कथ्यन्ते, तदिदमेकार्थं मनेकशब्दं प्रकरणम् । अत्रैकेनार्थेनानेके शब्दा लक्ष्यन्ते, अनेकैः शब्दैः ॥ रेकोऽर्थः । ततो लक्षितलक्षणया इत्या प्रकरणं लक्ष्यते । अत्र यद्यपि ¶ गतिकर्मणां द्वाविंशतिशतसङ्ख्याना मविशिष्टं गमनमेकोऽर्थ उक्तः **, तथापि प्रसिद्धानुरोधात् “कसति”, “लोटते” ††, “स्योतते”—इत्येवमादयः ‡‡ प्रतिनियतसत्त्वगमन-

* पुरस्तात् १०५ पृ० १ पं० ।

† “तच्च भेदपर्याय” क, च ।

‡ १०९ पृ० १९ पं०—१०० पृ० ८ पं० ।

§ “स रच” न ।

॥ “अनेकैश्च शब्दैः” न ।

¶ “अत्र पुनर्यद्यपि” न ।

** १८४ पृ० ८ पं० किञ्च १८२ पृ० ९ पं० ।

†† “लोटते” क, च ।

‡‡ १भा० १४० पृ० (९), (४), (१९) “स्योतति” ।

विषया एव द्रष्टव्याः । तद्यथा,—य एवात्कटिक उरसा वा गच्छति, स एव कसतीत्युच्यते ; नेतरे च ऊर्द्धा गच्छति । तथा च,—य एव* निम्नेन प्रदेशेन कश्चिदचेतनो लोभादिरन्यो † वा चेतनः पुरुषादिः अकामकारेण गच्छति, स एव लोठत इत्युच्यते ‡ ; नान्यः । तथा च,—यदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित् खति, तदेव स्रोतत इत्युच्यते ; नान्यत् । एवं गच्छतिकर्मणा मेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद् † गमनविशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशान्तरप्राप्तिसु चक्षन-पूर्विका, सर्वेषां समानं कार्यम्; इत्यत एकार्थत्व मेवा मुक्तम् ॥ । सामान्यशब्दाश्च कश्चिद् विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च कश्चित् सामान्यवाचिनः ; तदप्युपेक्षितव्यम् ॥

एकार्थं मनेन समासतो नैघण्टुकं प्रकरण मनुसृतम्; “अथ” इदानीं यद्वाख्यातव्यं ¶, तत् समासतः प्रतिज्ञायते ।—“यानि अनेकार्थानि एकशब्दानि” पुरस्तात् समासतः सूचितानि, एतावता मर्थाना मिद् मभिधान मित्येवम्; “तानि”, “अतः” परम् “अनुक्तमित्यामः” व्याख्येयमित्यसम्बन्धः । किञ्चक्षणा पुनरिह व्याख्या ? इति । तदुच्यते;—

“तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिस्य दयोरपि ।

निगमो निर्णयस्येति व्याख्येयं नेगमे पदे ॥”

* “स एव” क, ख ।

† “लोभादिरन्यो” ग ।

‡ “लोठत इत्युच्यते” ग ।

§ “सति प्रसिद्धिसामर्थ्याद्” ग ।

॥ १भा० १२१—१५० पृ० १४ ख० ।

¶ “यथाख्यातव्यं” क, ख ।

थान्येतामि दद्यत्यकूपारादीनि पदानि * अनेकीरर्थैरुपदया-
दानदहनद्विंसादिभिरर्थवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदयादानदहन-
द्विंसादीनि, एकशब्दवाच्यानि; तान्येव मितरेतरविशेषणविशेष्य-
भावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणता सुपगतानि; एवम्प्रकारया
ऐकपदिकप्रकरणव्याख्यया † ‘अनुक्रमिव्यामः’ वर्षाचिव्यामः‡ । अचा-
र्थस्याप्रतीयमानस्य पर्यायाभिधानेन विभक्त्य प्रतिपादनं व्याख्या;
शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या । एव मेते दे व्याख्ये । तयोरर्थपरि-
ज्ञान मेकस्याः कार्यम्; शब्दपरिज्ञान मेकस्याः । तदेतदुभय मध्ये-
कैकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते ? ॥

आह;— कि मनेकार्थान्येव केवलानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्या-
यन्ते? नेत्युच्यते;—“अनवगतसंस्कारांसु निगमान्” । ‘अनवगत-
संस्कारान्’ अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः । येषां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारो
न साकल्येन ज्ञायते ॥, तांसु निगमान् अत्रैव ॥ व्याख्यास्यामः ।
पूर्वाणि चानेकार्थानि अनवगतसंस्कारांश्चेति च-शब्दः ॥

तदेतदेवम्प्रकारं प्रकरणं यच्चैतदुभयं व्याख्यायते, “तद्”
“ऐकपदिकम्” “इति” अनेन नाद्या अन्येऽप्याप्तार्थाः “आच-

* “दयते” १भा० १८९ ष० (१८) । “अकूपारस्य” १भा० १८० ष० (१८) ।
अचादिशब्दः प्रकारार्थः । तथा च “अचा”—प्रथमीनि, “अवीरम्”—इत्येकानि
(१भा० १८८—४५८ ष०) बोध्यम् ।

† “ऐकपदिकं प्रकरणव्याख्यया” क, च ।

‡ “वर्षाचिव्याम इत्यर्थः” न ।

§ १४९ ष० ९ पं० “§” डीका च इत्येव ।

॥ “ज्ञापितः” न ।

॥ “तत्रैव” क, च ।

क्षते” * ; निरूढा हीय मस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः । पूर्व-
स्मिन् प्रकरणे गणनः पदानां विरचना मपेक्ष्यैतदैकपदिकं मुच्यते ;
अत्र त्वेकैकं † मेव पदं समाप्नातम् । तद्यथा,—“जहा, निधा”
—इत्येवमादीनि ‡ । यत्र पुनः कचिदनेकान्यपि समाप्नातानि ;
तद्यथा,—“देवो देवास्था कृपा” §, “सोमो अचाः” ॥—इत्येवमादीनि,
तत्रैव तत् प्रयोजनं वक्ष्यामः ¶ ॥

एवं प्रकरणाथं सङ्क्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्षट्टित्वाच्च प्रथमं
यत् पदं **, तदुपादीयते ;—“जहा^(१)”—इति †† । आह ;—कि
मेतदनवगतसंस्कार सुतानेकार्थम् ? उच्यते ;—स च जहेत्यनेना-
नुपपन्नसंस्कारेणोक्तो भवति । अत्र हन्तेर्जहातेश्च सन्देह इति भाव्य-
कारेणावधृतं “जघानेत्यर्थः”—इति । आह ;—कुतः पुनर्विभेषाव-
धारणं हन्तेरेवाच रूपम्, न पुनर्जहातेः ? इति । उच्यते ;—निग-
मात् ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखाय मब्रवीत् । जहा
को अस्मदीषते । मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभि-

* “इत्याचक्षते” क, ख ।

† “यत्र ऐकैकं” ग ।

‡ १भा० ३८८ प्र० ४ ख० १, १, ३ ख० ।

§ १भा० ४१४ प्र० ४ ख० २ ख० (१८) किञ्च ४३५ प्र० (१८) । परस्माच्च १, १, ४ ।

॥ १भा० ४०२ प्र० ४ ख० १ ख० (१३) किञ्च ४०० प्र० (१३) । परस्माच्च ५, १, २ ।

¶ यद्यं वृत्तिकारा इति यावत् ।

** “वर्षट्टित्वाच्च यत्पदं” क, ख ।

†† १भा० ३८८ प्र० ४ ख० १ ख० (१) ।

धानं वा स्यान्नर्यादा (मर्यादादीयते मर्यादा *)
 मर्यादिनेोर्विभागो मेयतिराक्रोशकर्मपापकं जघान
 क महं जातु क्रोऽस्मङ्गीतः पलायते निधा पाश्या
 भवति यन्निधीयते पाश्या पाशसमूहः पाशः पाशयु-
 तेर्विपाशनात् ॥ २ ॥

कतमः पुनरसौ निगमः ? इत्याह;—“को नु मर्याः (ख० सं०
 १, २, ४६, २)” —इति । त्रिशोकस्येय मार्चम् । गायत्री । महाव्रते
 महदुच्ये वषाञ्जीतिषु प्रस्यते । अस्या म्बुचि जहेत्यस्य ब्रह्मस्य पूर्वो-
 त्तरपदाविरोधा-प्रकरणशब्दसारूप्यार्थोपपत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि
 सति इन्मेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः । कथम् ? इति,
 शृणु;—‘मा’ ‘नः’ ‘एकस्मिन् आगसि’ ‘वधीः’ हे ‘शृणु’ ।
 ‘मा’ ‘द्वयोः’ आगसोः वधीः । ‘उत’ अपि च ‘चिषु’ अपि आगस्यु
 मा वधीः । ‘भूरिषु’ अपि अपराधेषु ‘मा वधीः’ इति † । एत-
 स्मिन् प्रकरणे ब्रवीति “को नु मर्याः”—इति । हे ‘मर्याः’ मनुष्याः !
 युष्मानेव तावत् वृच्छामि,—‘अमिथितः’ अनाकुष्टः, परुष मपि वा
 किञ्चिदनुक्तः, अपि च ‘सखा’ समानव्यानः, ‘सखायम्’ एव समान-
 ख्यान मेव सन्तम् (यथा भवता महं यज्ञे समानव्यानः, एवं
 सन्तम्) ‘अब्रवीत्’ । को न्वेव माह ? ‘अमिथितः’ अनाकुष्टो ब्रूयाद्

* नैतद्विचर्यं दृश्यते क-ख-न-पुस्तकेषु ।

† “पूर्वोत्तरपदाविरोधः” क, ख ।

‡ “मा नु एकस्मिन्नागसि मा द्वयोः चिषु । वधीमे शृणु भूरिषु ॥” ख०
 सं० १, २, ४६, ४ ।

यः कश्चिद्,— यथा यूय मनाहताः सन्तो मां ब्रूत मा वधीरिति ।
 “जहा को अस्मदीषते” । अपापकशब्दोऽत्र भाष्यकारेणाध्याहृतः
 प्राक् जहा-शब्दस्य अर्थोपयोतमार्थम्;—, ‘अपापकं’ सन्तं “क महं”
 “जघान” इतवान् “जातु” कदाचिदित्यर्थः । “अपापकं”, “कम्”,
 “अहम्”, “जातु”—इति सर्वं मेतत् अध्याहृतं भाष्यकारेण, ‘जहा’-
 शब्दस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थं मधस्तादोपरिष्ठात् * ; एवं हि जहा-
 शब्दः परिसमाप्तार्थो भवति । न कदाचिदपि कश्चिदपापको मया
 हतपूर्वं इति, पापकारिण्यन्तु हन्मीत्यभिप्रायः । ते यूय मपापा
 एवाजस्रं भूयास्व, न वो हनिष्यामि । यत् पुनरेतदुक्तं भवद्भिः
 ‘भृश्रिष्यगस्तु मास्मान् वधीः(३७४४० १ ३५०)’,—इति; कथं
 मागस्कारो न हन्यते? आ पुरोडाशं भवलिङ्गात्, न च कस्य चित्
 कश्चिदपि श्रुता स्यात्; सर्वं वा असमञ्जसं मेव स्यात्, यदि
 पापकारिणो न हन्येरन्; अथ मनुष्यानपापानपि त्वं हंस्येवेति ।
 अत्र ब्रूमः;—“कः” “अस्मत्” अस्मत्तः अपापकारी सन् “भीतः”
 ‘ईषते’ “पलायते” इत्यर्थः; न कश्चिदप्यपापकारी मत्तः उद्विज-
 मानः पलायते; स हि शूद्धेन चेतसा अभिसुख एव मा मभ्येति;
 य एव तु पापकारी भवति, स एवात्मापराधश्रद्धितया बुद्ध्या
 अस्मन्नो भीतः पलायते इत्यभिप्रायः । अत्रापि कोऽस्मादित्येतस्मात्
 पञ्चमीयोगात् ईषतेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः † सतो गमनविशेषे
 पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद् विभेति, स तस्मात् पलायते ।

* ‘भाष्यकारेण’ भगवता यास्केनेत्यर्थः । ३७४४० १, २ ५० ३४७५ ।

† १भा० १५० ४० (००) ।

भीतशब्दस्याध्याहृतः ? न ह्यभीतः कश्चित् पलायते ॥ इत्येष सम-
स्यार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।— “मर्या इति” मनुष्यनामसु पठितम्*,
इहापि चैतत् “मनुष्यनाम” एव । तस्योक्ता व्युत्पत्तिः;—“मर्या
मनुष्यो मरणधर्मा” इति † । अथ “वा” “मर्यादाभिधानम्” एव अत्र
“स्यात्”, न मनुष्यनाम । यदा मर्यादाभिधानं मेतदभिप्रेतं भवति,
तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या;—“मर्यादा, मर्यैरादीयते” ‡ । का नु
एषा मर्यादा,— यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूय मनाहता अनाक्रुष्टाश्च
असदभियोगं सखायः सन्तो मम सख्युर्दत्त मा वधीः ? इति;
मैतद्व्याप्य मित्यभिप्रायः । “मर्यादा, मर्यादिनेोर्विभागः” । संश्रिता ४
या भूमिरूपक्षौणा, सा मर्यैत्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः); आदिरन्यस्य
विषयस्योपक्रमस्योच्यते । संश्रितायाश्च ॥ भूमेरादेस्य विभागकारिणी
या भूमिः, सा मर्यादेत्युच्यते । “मेथतिराक्रोत्रकर्म” । चतस्रः
पत्न्योऽथ मभिमेथतीति प्रसिद्ध मन्मथे मेथतेराक्रोत्रकर्मत्वम् ।
लोकेऽपि च शालो ॥ मेथनक इत्युच्यते ; स ह्यभीष्ट्ण माक्रुष्यते,
आक्रोशति च सः ॥

“अपापकम्”—इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः;—को न्वेवं
ब्रूयादपापकं सन्नं मा वधी रिति ? जघान क मर्षं जातु पापक

* १भा० १८० ४० (११)

† पुराणान् २१५ ४० ८ पं० ।

‡ क-व-नाम-वृत्तिपुस्तकयोश्च भाष्ये तद्विषयम् ।

§ “स्यता” न ।

॥ “स्यतायाश्च” न, रोषसङ्घर्षीते च ।

॥ “शालो” न । अस्य मध्ये स्थितो धान्यमर्षं जाय प्रेषितो जवादिबन्धनद्वयः ।

मपापकं वा ? कोऽस्मद्गीतः पलायते ? न कश्चिदपि ; भौम्योऽह
मित्यभिप्रायः । बलकृतिसम्बन्धादिन्द्र * एवायम् † ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे प्रकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्यार्थो-
पपत्तिभिर्हन्तेरेव विशेषणार्थोऽवतिष्ठते, न जहाते; ; जहातौ ह्येतस्मिन्
कल्प्यमाने प्रकरणं पूर्वोत्तराणि च पदानि विरुद्धान्ते शब्दसारूप्येऽपि
सति । तस्मान्नात्र जहातेरवकाशोऽस्ति, पारिशेष्यात् हन्तेरेतद्रूप
मित्युपपन्नं भवति ॥

एव मेव सर्व्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ॥

“निधा(१)”—इति † । एतत् पद मनवगतसंस्कारावसरप्राप्तं
व्याख्यानीय मैकपदिकव्याख्याधर्मेण प्रकृतानुष्ठत्या स व्याख्यातव्य इति
तदभिधानाभिधेयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रष्टत्या ब्रूमः;—“निधा पाश्या
भवति”—इति । पर्यायेण तत्त्वचनम् । यो बालमयः स्त्रायुमयो वा
पाशसमूहः, पक्षिग्रहणार्थः, स पाश्येत्युच्यते । अधुना दावयेतौ शब्दौ
निर्वक्ति, निधा-शब्दं पाश्या-शब्दश्च ।—“यत्” यस्मात् इयं “निधी-
यते” नौचैर्धार्थते पक्षिग्रहणार्थम् । तस्मात् निधि रिति प्राप्ता,
निधानीति वा । सेय मेवं प्राप्ता सती निधेत्यनवगतसंस्कारेषोच्यते ।
पाश्या-शब्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं निर्ववीति प्रत्ययोत्पादनार्थम्;—
“पाश्या पाशसमूहः” इति । पदान्निष्कृथ तद्धितार्थो निरुक्तः;
अधुना पदार्थं निर्ववीति;—“पाशः पाशयतेर्विपाशनात्”; तेन हि
विविध मतिशयेन वा पाशयते षध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

* “या च का च बलकृति रिन्द्रकर्मैव तत्”—इति ई० का० ७, २, २ ।

† ज-पुस्तके तु एतदन्तर्गतं “निधोक्त्यास्येय मार्गम्”—इत्यधिकम् ।

‡ १भा० १८१ प्र० १ पं० ।

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमैधा कृषयो ना-
 धमानाः । अप ध्वान्त मूर्णुहि पूङ्गि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मा-
 न्निधयेव बह्वान् । वयो वेर्वह्वचनं (सुपर्णाः*) सुपतना
 आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुद्या-
 ध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः स्यातेर्वा चष्टेर्वा पूङ्गि पूरय देहोति वा
 मुञ्चास्मान् पार्श्वैरिव बह्वान् पार्श्वतः श्रौणितः शिता-
 मतः पार्श्वं पशुमय † मङ्गं भवति पशु ‡ स्पृशतेः संस्पृष्टा
 पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्ट मङ्गैरङ्ग मङ्गना § दच्चनाद्वा
 श्रौणिः श्राणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रौणिस्यसतीव गच्छतो
 दौः शिताम भवति दौर्द्रवतेर्योनिः शितामेति शाक-
 पूणिर्विषितो भवति श्यामतो यक्षत इति तैटोकिः
 श्यामं श्यायतेर्यङ्गद् यथा कथा च कृत्यते ॥ शितिमां-
 सतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं माननं वा
 मानसं वा मनेऽस्मिन्त्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

। अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधा-शब्दः पाञ्चमूहवाची, त मानीय
 भवीति ; निधाशब्दनिगमार्थम् । कतमः पुनरसौ मन्त्रः ? इत्याह ;
 —“वयः सुपर्णा” इति ¶ । शाक्तयश्च गौरिवीतेरिय मार्धम् ।

* नास्येतत् पदम् क च न-पुस्तकेषु ।

† “परश्मय” क, च, न च ।

‡ “परश्म” क, च ।

§ “मङ्गना” क, च, न ।

॥ ‘कृत्यते’ क, च ।

¶ अ० सं० ८, ९, ४, ६ ।

त्रिटुप् । अग्निष्टोमे भरुत्वतीयशस्तस्य परिधानीयैषा मित्रिद्वानीये
सूक्ते । 'वयः' "आदित्यरश्मयः" । "वेतेः" * गत्यर्थस्य (अद्वा०प०)
नामीभूतस्य "बहुवचनम्"; विः, वी, वयः इति । 'सुपर्णाः' "सुप-
तनाः" एत एव "उपसेदुः" । उपसीदन्ति व्युष्टायां रात्रावहन्य-
हनि । कमुपसेदुः ? 'इन्द्रम्' आदित्यम् । 'प्रियसेधाः' प्रिययज्ञाः ।
त एव चञ्चसहचारित्वात्; उद्गतेषुदितेषु हि तेषु चञ्चास्तावन्ते ।
'चक्षयः' त एव, अर्षणात् †; प्रकाशकत्वात् । 'नाधमानाः' त
आदित्य सुपसेदुः ‡ । क मर्थे "याचमानाः" ? इति । "अपोर्णुहि"
अपाटुणु अनाना मेतत् 'ध्वात्मम्' "आध्वस्तम्", आच्छादितं
तमसा । 'चक्षुः' 'पूर्द्धि' "पूरव"; युग्मदननुद्गीत मसफल मित्रै-
तेषां अनाना मेतश्चक्षुः †, तत् पूद्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः । अथवा
'पूर्द्धि' "देहि" इति । यदुक्तं स्यात् अस्मि हि गच्छता त्वया एतेषां
अनाना मास्र मिव ॥ यश्चक्षुः, तत् पुनरुद्यंस्व मेतेभ्यो ¶ अनेभ्यो
देहि । कथं च पुनर्देहि ? 'सुमुग्धि अस्मान्' "सुस्मास्मान्" "निधया"
"पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् माण्डले "बद्धान्" ।
यावदेतन्नावदशेषं तमेो नाशयित्वा एतेषां अनाना मेतश्चक्षुर्दक्षः, सफलं
वा कुर्मः । एवं ह्येतत् त्वयैव दत्तं भविष्यतीत्यभिप्रायः । एत मर्थे
याचमाना उपसेदुः ॥

* मूलपाठेषु "वेः" इत्येव ।

† "चक्षुः" न ।

‡ "नाधमानासु उपसेदुः" क ।

§ "यश्चक्षुः" क, च ।

॥ "अनाना मित्रै" रोच्-मु० पाठः ।

¶ "तदुद्यंस्व मेतेभ्यो" क, च । "तदुद्यमेतेभ्यो" रोच्-मु० पाठः ।

“चक्षुः”, “ख्यातेर्वा” दर्शनार्थस्य ; “चष्टेर्वा” दर्शनार्थस्यैव । एव मेतस्मिन् मन्त्रे ‘सुमुग्धेस्मान्निधयेव बद्धान्’—इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधा-शब्दस्य पात्रसमूहादन्यः कोऽर्थः स्यात्?—‘सुमुग्धि’, ‘बद्धान्’—इत्येतौ शब्दौ देन बद्धाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थाभिधायिनं शब्दं माकाङ्क्षतः । तत्रैवं सति वर मविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निधाशब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थाभिधायकत्वकल्पना इति निधाशब्दः पात्रसमूहाभिधायित्वेऽवतिष्ठते ; इतरथा ह्ययं मितरैः पदैरसमन्वमानोऽनर्थक एव स्यात् । तस्मादेवं सर्वज्ञानवगतसंस्काराणां मसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्यादाकाङ्क्षितरूप एवार्थेऽवस्थानं भवति ; तदुपपाद्यं सर्वत्र ; अन्यातिगौरवभयान्तु सङ्क्षेपतोऽच दर्शयिष्यामः ॥

“श्रिताम्^(१)”—इति * । एतदनवगतम् । अनुपन्यस्यैव पदम्, अभिधेयं ज्ञानुक्तैव निगम मेव प्रथमं पठत्याचार्यः । विप्रतिपत्त्यानेकार्थत्व मस्यति । “पार्श्वतः श्रैणितः श्रितामृतः”—इति निगमः (य० मा० सं० २१, ४३) । पशुहविषः प्रैषेऽयं मन्त्रशेषः । कतमः पुनरसौ प्रैषः ? “होता यद्विद्माम्नी”—इति † । सर्वं एव गद्यः । वामदेवस्वार्थम् । मैत्रावरुणो ब्रवीति । ‘होता यद्वत्’ होता यज-

* १ भा० ३५८ ४० २ पं० ।

† “होता यद्विद्माम्नी वामं च इति च्वाक्ता मय मंहोतो मेद् उद्गतत्पुत्रा द्वेषेभ्यः पुत्रा पौरुषेय्या म्भो वक्षी नूनं वासे चक्ष्वाकां यवसप्रथमानाः सुमत्सरावाः इतद्विद्याया मग्निमान्नां पीत्रेपवसमानां पार्श्वतः श्रैणितः श्रितामृत उखाद्तोऽहोतृत्वाद्ब्रह्मणां करत इवाग्निना जुषेताः इति होतृर्थम् ॥” य० मा० सं० २१, ४२ ।

त्वित्यर्थः । तेन सेज्यमानौ 'इन्द्राग्नी', * अस्मात् 'हविषः' पश्चात्स्थात्
 'मध्यतः' यदेतत् 'मेदः' 'उद्धृतम्', अस्यां स्तुत्यां हितम् । तस्मान्मेदः
 पर्यस्यति, अपयति, त्रेधा भेदः करोतीति ह्युक्तम् । एतन्मेदः 'अथ'
 एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्धृतम् 'आत्ताम्' भक्षयेताम् । 'पुरा ढेषोभ्यः'
 हविर्मथिभ्यः पिशाचादिभ्यः । 'पुरा पौत्वेष्या गृभः' अर्वागिडाव-
 दानात्† : इडा हि † पुरुषार्थं गृह्यते, प्राक् तस्माद् यदृणात्‡ ।
 'इन्द्राग्नी' 'घस्तां' भक्षयेतां, 'नूनं' निश्चयेन । एतस्मिन् 'घासे'
 घसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते 'अज्ञाणाम्' अनभिभूतानां रचोभिः
 आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संस्कृतानाम् § । अथ वा 'घासेअज्ञा-
 णाम्' इत्येकं पदम् ॥ । तदाय मर्थः ;— घासे हि सति पशवो न
 जीर्यन्त इति 'घासेअज्ञाः' । 'यवसप्रथमानां' यवसः अग्रमम्,
 तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठत्वादेतान्येव देवत्वप्रथये प्रथमानि; तेषां
 यवसप्रथमानाम् । 'सुमन्वराणाम्' स्वय मेवैतानि भक्ष्यमाणानि
 स्वादुत्वादुदरं प्रति चरन्तीति सुमन्वराणाम् । 'शतद्रियाणाम्'
 बहुस्तुतीनाम् । अथ वा 'शतद्रियाणां' बहुशो रूग्णानाम् ¶ ।
 'अग्निष्वात्तानाम्' अग्निष्वात्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् स्वादू-
 क्तानाम् । 'पीवोपवसनानाम्' पीत्वा हागेन, उपवस्तानाम्; अथ

* शाकाविशेषे 'इन्द्राग्नी' एव, माध्यन्दिन्यां तु 'अग्निर्' इति ।

† "अर्वागिडावदानात्" क, ख ।

‡ "इडा हि" क, ख ।

§ "संस्कृतानाम्" क, ख ।

॥ "इडात् (पा० १, २, ८)"—इत्यादिना सप्तम्या बहुकि "प्रकृत्यानाः
 (पा० १, १, ११५)"—इति प्रकृतिभावे च रूपम् ।

¶ "बहुशोरूग्णानाम्" क, ख ।

वा पीवानं ह्यग मुपगम्योषितानाम् * । 'पार्श्वतः' अङ्गात् 'अवत्तानाम्' । 'ओषितः' अवत्तानाम् । 'मिनामतः' अवत्तानाम् । 'उत्सादतः' च उत्सृष्टेनस्थानात् 'अङ्गादङ्गात्' अवत्तानाम् । 'करतः' कुर्वताम् इन्द्राग्नी ! दक्षिणम् एतेषाम् एवंलक्षणाया मवदानानाम् † । हे 'हेतः' ! यथैताविन्द्राग्नी 'जुषेताम्' आसेवेताम्, एतत् 'हविः' । तथा त्व मपि 'यज' ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ;—“पार्श्वं पशुमय मङ्गं भवति” । पशुवो वङ्गय उच्यन्ते ; तन्मयं हि तद् भवति पार्श्वपदलक्षणम् † । आह ;— पशुः कस्मात् ? उच्यते,—“पशुः, स्पृशतेः” । आह ;— किं मनया स्पृष्टम् ? इति । उच्यते,—“संस्पृष्टा पृष्टदेशम्” प्रति भवति । आह ;—“पृष्टं” कस्मात् ? उच्यते,—“स्पृशतेः” (तु० प०) एव ; तद्धि “संस्पृष्ट मङ्गैः” । आह ;—“अङ्गम्” कस्मात् ? उच्यते,—“अङ्गनात्” ; अङ्गितं ई हि तत् कालेन भवति ॥, गत मित्यर्थः (भू० प०) । “अङ्गनादा” । अङ्गतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०) । धात्वन्वत्व मर्थैकत्वम् । पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्त मुक्तम् । अधुना ओषिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्भवेति ;—“ओषिः ओषतेः” धातोः “गतिचक्षाकर्मणः” (भू० प०) । गति-

* “पीवोवसनानाम् । पीवस् शब्दोऽसुश्रुतः खूषवाची । पीवसां खूषाणा मङ्गाना मुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां, तानि पीवोपवसनानि, तेषां खूषाङ्गसमीपस्थितानां खूषाणा मित्यर्थः । “उपवसने पीवः (२, १, १२)” —इति प्रातिशाख्यवृत्तेः पीवसो विसर्गलोपः” —इति मत्स्यैः ।

† “मवदानानाम्” क, च ।

‡ “पार्श्वपदलक्षम्” ग ।

§ “अङ्गनात्, अङ्गितं” ग ।

॥ “अङ्गतिरपि गत्यर्थ एव भवति ।” —इति चण्वैशेषिकान् वक्ष्यति (मैत्र० का० ५, २, ५) ।

निमित्तं चलनं यस्य कर्म, सोऽयं गतिचलाकर्म, तस्य गति-
चलाकर्मणः । किं कारणम्? “ओषिञ्चलतीव” स्थानात् पद्भोः
“गच्छतः” ॥

श्रिताम-शब्दस्य तत्त्व माचष्टे;—“दोः श्रिताम भवति” बाङ्ग-
रित्यर्थः । आह;— दोः कस्मात्? उच्यते;—“दोः”, “द्रवतेः”
(भू० प०); तस्य हि प्राणेन पशु द्रवति । अत्र मंसभावेन एत-
त्कार्यं भवतीति श्रिताम । यदा दोर्विषये श्रितामशब्दः, तदैवं
निर्वक्तव्यः । आह;— कथोपपत्त्या दोः श्रितामशब्देनोच्यते? शृणु;—
पद्भोर्हि वाह्यानि चावदानानि, आभ्यन्तराणि च भवन्तीति । तत्र,
पद्भोः पार्श्वे ओष्यावंसाविति वाह्यानि; जिह्वाहृद्यकदादीनि * आ-
भ्यन्तराणि । तत्रैवं सति पार्श्वतः ओषितः इत्येतयोरन्तरा वर्त्तमानः
श्रितामशब्दः किं मन्यद् दोष्णोऽभिदध्यात् । प्रायो † हि नियामकौ
भवति । एवं वाह्यावदानप्राये च श्रितामशब्दो वर्त्तते इति दोर्विषयः
कल्प्यते । । “योनिः श्रितामः”—“इति” “शाकपूणिः”
आचार्यो मन्यते । तत्र योनिः अनवदानीया एव ‡ । योनिसमानदेशस्तु
गुदो नामावदान मस्ति, स योनिशब्देनोच्यते । स च गुदः “विषितो
भवति” । ‘विष्णु व्याप्तौ’ (जु=उ०); व्याप्तः स पुरीषेण भवति ।
अथवा विषितमांसो विपुषितमांसः, विस्त्रस्तमांसः, स भवति ।
आह;— कथोपपत्त्या शाकपूणेर्मते योनिः श्रितामशब्देनोच्यते? इति ।
शृणु;— स हि ओष्णनन्तरो भवति; ओष्णनन्तरञ्च श्रितामशब्द

* “जिह्वाहृद्यकदादीनि” न ।

† प्रायः चभिप्रायः ।

‡ शाकपूणिर्मते योनिरणवदानीयेत्युक्ताकम् ।

उच्यते,— ओषितः श्रितामत इति । शब्दसारूप्य मपि च किञ्चि-
दस्ति,— विषितो भवति, श्रितामेति । अनयोपपत्त्या अनेन च
शब्दसारूप्येण योनिः श्रिताम इति शाकपूणिर्मन्यते । ।
“श्रितामते यकृत्तः”—“इति” “तैटिकिः” आचार्यौ मन्यते । यदुक्तं
भवति श्रितामत इति, तदुक्तं भवति श्रितामत इति । एवं हि बज्रतरं
शब्दसारूप्यं लक्ष्यते । एवञ्च सति यकृत्त एतदवदानं चोदितं
स्यादिति गम्यते । किङ्कारणम्? तद्धि “श्रितामं”, “श्रितायतेः” (भृ०
आ०) धातोः; तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते । आह;—“यकृत्” कस्मात्?
उच्यते,— तद्धि मृदुत्वात् “यथा कथा च” अयमेवैव “कृत्यते”
ल्लिखत इत्यर्थः । । “श्रितिमांसतो मेदस्तः”—“इति”
“गाकृत्तः” आचार्यौ मन्यते । श्रेतान्मांसात्* “श्रितिमांसतः” । कतमत्
पुनस्तत् श्रेतं † मांस मिति? उच्यते,—“मेदस्तः” । तस्मात् यदुक्तं
भवति श्रितिमांसत इति, तदेवोक्तं भवति श्रितामत इति । एव
मपि बज्रतरं शब्दसारूप्य मस्ति । “श्रितिः”, “श्रितेः” तनूकरणार्थस्य
(दि०प०); परो हि विवेकस्तेजसो मेदस्तेवावतिष्ठते । “मांसं”,
“मानसं वा” य एव हि मान्यो भवति, तदर्थं मेतत् संस्क्रियते ‡ ।
“मानसं वा”; सुमनसा हि तदुपादीयते ? । अथ वा य एव हि
मनस्त्रिणो भवन्ति, तैरुपादीयते । “मनोऽस्मिन् सौदतीति वा”

* “श्रेतान्मांसात्” म ।

† “श्रेतं” म ।

‡ अत एवातिथिर्भोज उच्यते ।

§ य० मा० सं० ११, ४२ मन्त्रे “यवसप्रथमानाम्”—इत्यस्य व्याख्यानभिप्रायस्यो
मदीधरबोद्धव्योक्तः,—‘एतद्दे परस मन्त्राय यन्मांसम्—इति श्रुतिः’ ।

Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each	11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	2	8
Nṛisīṃha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—III @ /10/ each	Fasc.	5	10
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisihataparvan (Sans.) Fasc. I	0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Priṭhivī Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prākṛita Lakhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	5	0
Ditto Kṛvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;					
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	28	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Sāhitya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Sāhikara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Sāhikya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	0	10
Sāhikya Śāra, (Sans.) Fasc. I	0	10
Sūtrata Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Taittirīya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Ś'vetāvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc.					
I and II @ /10/ each	1	4
Tāṇḍyā Brāhmana, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each Fasc.	6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXIV @ 1/4 each	30	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,					
@ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @					
1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @					
/12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīfī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Kzādi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0

(Turn over.)

Iqbálmámah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	10
Iṣabáh, with Supplement, (Text) 84 Fasc. @ /12/ each 25	8
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
Muntakhab-ul-Tawárfkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each 9	6
Muntakhab-ul-Tawárfkh (English) Vol. II, Fasc. I. 1	0
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/ 12	0
Mu'ásir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I 0	10
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each 2	0
Suyúty's Itqán, on the Eregetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each 8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each 14	0
Tárfkh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each 4	6
Tárfkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each 5	10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	2

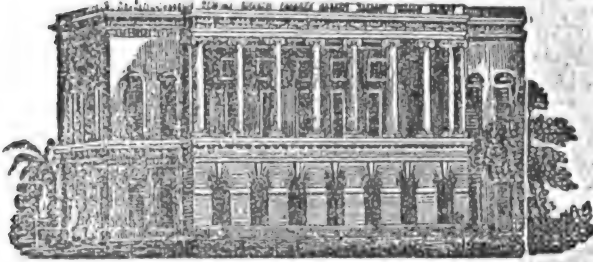
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	80	0
Ditto, Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Sub- scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (8), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (6), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	4	0
4. Anis-ul-Musharrihin ..	3	0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	1	0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
9. Itqíláhát-uṣ-Ṣúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, svo. ..	1	0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
12. Khizánat-ul-'ilm ..	4	0
13. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12	0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0
16. Sharaya-ool-Islám ..	4	0
17. Tibetan Dictionary ..	10	0
18. Ditto Grammar ..	8	0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each ..	18	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 526.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SÁMASRAMÍ.
VOL. II.
FASCICULUS V.

✓^cCALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	Rs. 3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	5
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Āitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmati, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihad Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each ..	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc. ..	28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1/ each ..	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ /1/ each ..	11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ /1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each ..	9	6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	2	8

(Continued on third page of cover.)

सर्वस्यैव हि मांसे ममः सीदति * । “मेदः” “मेद्यतेः” स्त्रेहमार्थस्य† ॥

एव मेष शिताम-शब्दोऽनवगताभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि ।

एव मेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्कारानि उपेक्षितव्यानि ।

उक्तं हि,—

“शब्दरूपं पदार्थञ्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः ।

सर्वं मेतद्नेकार्थं दृशानवगमे गुणाः ॥”—इति ।

कतमे पुनस्ये ? इति । ^(१) ^(२) ^(३) ^(४) ^(५) ^(६) ^(७) पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुणविभागक्रम-

^(८) ^(९) ^(१०) विक्षेपाध्याहारव्यवधानानि । तेषु चाभिधेय मपेक्ष्य निर्वचनं कर्तव्यम् ‡ । उक्तं हि,—

“धातूपसर्गावधवगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।

बद्धेकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥

धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थज मेव च ।

वाक्यजं व्यतिकौणं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥”—इति ।

(१) पदजात्यनवगतम्,—“त्वं” इति ? यथा ; नाम, निपातो वा ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—“शिताम” इति ॥ यथा ।

* “अग्निनेम्नानस्य चविषः प्रिया धामानि”—इत्यादि य० मा० सं० ११, ४१ ।

† “अग्ने मेदस्यो हृतस्येति मेदसश्च हि हृतस्य च भवति”—इति ; “सा वा रपा रत एव यद् वपा प्रेव वै रेतो लीयते प्रेव वपा लीयते, शृङ्गं वै रेतः शृङ्गा वपा ऽशरीरं वै रेतो ऽशरीरा वपा”—इत्यादि च रे० प्रा० १, १, २-४ ।

‡ “बल्लचम्” क, च ।

§ पु० ११ प्र० ७ पं०=१५ प्र० १८ पं० । पुनः १७ प्र० ५ पं०=१९ प्र० १० पं० ।

॥ १भा० ३८९ प्र० (२) । अस्मिन्नपि भागे पु० ३८० प्र० ११ पं० ।

(३)स्वरानवगतम्,—“वने न वायो” इति ° यथा ।

(४)संस्कारानवगतम्,—“ईर्मात्तासः” इति † यथा ।

(५)गुणानवगतम्,—“करूऊती” इति † यथा ।

(६)विभागानवगतम्,—“मेहना” इति † यथा ।

(७)क्रमानवगतम्,—“उप रमध्वं मे वचसे” इति ॥ यथा ।

(८)विशेषानवगतम्,—“द्यावा नः पृथिवी” इति ॥ यथा ।

(९)अधाहारानवगतम्,—“दानमनसो नो मनुष्यान्” इति यथा ।

(१०)व्यवधानानवगतम्,—“वायुश्च नियुत्वान्” इति ° यथा ।

एक मपि पदं पदद्वितयं क्रियते,—“पुरुषाद्ः, पुरुषानदनाथ”
इति † यथा ।

पदद्वितय मपि चैकं पदं क्रियते,—“गर्भनिधानीं सनितुः”
इति † यथा ।

आख्यात मपि च नाम क्रियते,—“सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभ-
क्ष्यमाणाः” इति यथा ।

एव मेष शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः ; दृष्टानुविधानात्
छन्दसि यथासम्भव मनुविधेयः ॥ ३ ॥

* ऋ० सं० ०,०,११,१ । रे० आ० ५,२ ।

† १भा० ३८९ घ० (१४) । अषाढध्याये प० १ पा०, ५ ऋ० ।

‡ १भा० ४५५ घ० (१६३) । परस्तात् १,१,१ ।

§ १भा० ३८८ घ० (४) । इत उत्तरस्त्रियपि अखे (४,१,४) ३८० घ० ।

॥ पुरस्तात् १४१ घ० १८ पं० । ऋ० सं० १,१,११,५ ।

॥ ऋ० सं० १,८,१० ५ । परस्तात् रे० का० ८,४,१ ।

** परस्तात् ५,५,४ । ऋ० सं० ५,४,१,१ ।

†† पुरस्तात् १८१ घ० ५ पं०, ० पं० । ऋ० सं० ०,०,१८,१ ।

‡‡ पुरस्तात् १०५ घ० ८ पं० । ऋ० सं० १,१,५,१ ।

यदिन्द्र चिच्च मेहनास्ति त्वादात मद्रिवः । राध-
स्तन्नौ विद्वस उभया हृत्त्याभर । यदिन्द्र (चिच्च*)
चायनीयं † मंहनीयं धन मस्ति यन्म इह नास्तीति
वा चीणि मध्यमानि पदानि त्वया नस्तहातव्य
मद्रिवन्नद्रिराहणात्येतेनापि ‡ वात्तेः स्यात्ते सोमाद्
इति ह विज्ञायते राध इति धननाम राधुवन्त्येनेन §
तन्नस्त्वं वित्तधनेभाभ्यां हस्ताभ्या माहरोभौ समुब्धौ
भवतो दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना
वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनौ ॥
मन्नातेः ॥ ४ ॥

“मेहना^(४)”—इति ॥ एतदनवगतम् । “मंहनीयम्” इति अवगमः ।
“यदिन्द्र चिच्च मेहना” **—इति निगमः । अत्रेभौमस्यार्धम् ।
अनुष्टुप् । ऐन्द्री । स्वरपृष्ठानां स्वरसाम्नां प्रथमे स्वरसाम्नि “यञ्जा-

* “चिच्च” क । वन्मनीचिञ्जामनेतं पदं न दृश्यते क-च-ग-पुसकेषु ।

† “चायनीय” क, क ।

‡ “राहणात्येनेनापि” क । “राहणात्येनेनापि” च ।

§ राधुवन्त्येनेन' क, च ।

॥ “स्यान्मना” च ।

॥ १भा० ३८८ पृ० १४ पं० ।

** क० सं० ४,९,१०,१ = सा० सं० ४० चा० ४,९,१,४ ।

१८ १
 यथा अपूर्व्यं इति* स्तोत्रियः† ; स्वरपृष्ठानां “यदिन्द्र चिच मेहना”
 इति‡ द्वेः; “या इन्द्र मुज आभरः” इति ॥ द्वितीयानुरूपस्येति॥
 विनियोगः । हे “इन्द्र” ! “चिचम्” “सायनीयम्” पूजार्हम्*, “यत्”
 “मेहना” “मंहनीयं” पूजार्हम्, तव ‘राधः’ “धनम्” “अस्ति”
 किञ्चित्, ‘लादात्’ “त्वया” च “दातव्यम्” एवावश्यं सुचिरं मपि
 स्थित्वा “नः” अस्मभ्यम् “तद्” यतः, अतो ब्रूमः,—हे “अद्रिवः” वञ्चिन !
 “तत्” “नः” राधः हे ‘विददधो’ आप्तधन !†† साम्प्रत मेव
 “उभाभ्यां हस्ताभ्याम्” अह्नपणम् ‘आभर’ “आहर” ; मा चिराय

* यच्चापया अपूर्व्येत्यस्या ऋषि (सा० सं० आ० आ० १, ७.) गीतानि चकारि
 सामानि (सा० सं० आ० मा० १, १, ८—१९) स्वरसम्प्रदायानि । तान्येव प्रवास-
 यनसमाप्तौ अभिजिह्विवृत्तौ मध्यमेव हस्तं चिचु आर्भवेव पवमानेषु चानुवृत्तं गीतानि
 चेत् स्वरसामानौत्युत्पन्ने, वृद्धप्रथमरश्मिस्तोत्रोत्पन्ने गीतानि चेत् स्वरपृष्ठानौत्युत्पन्ने ।
 तेषाञ्च विधायकम्,—“स्वरसामानं रते भवन्ति”—इत्यादि ता० ब्रा० ४, ५ ।

† “स्तोत्रियस्तुषो भवति”—इति ता० ब्रा० १४, १ ७ । “एकं सामं ह्येत्त्रियते
 स्तोत्रियम्”,—इति मी० अ० ८ १, १ । “स्तोत्रियानुरूपौ ऋषो भवतः”—इति
 च ता० ब्रा० ११, १, १ ।

‡ सा० सं० अ० आ० ४, १, १४ ; उ० आ० ४, १, १४, १ । तत्र तत्र पूर्ववत्
 पाठः,—“यदिन्द्र चिच म इह नास्ति” इति ।

§ हे सामगौति यावत् । ते च यदिन्द्र विचेति मूलके क० मा० ४, १, १८ ; १९,
 १, १८ ।

॥ सा० सं० अ० आ० १, १, १, १ ।
 ¶ “पूर्वे मु दैव तद्रूपं मपरेह रूपेणानुवदति । यत् पूर्वरूपं मपरेह रूपेणानु-
 वदति तदनु रूपस्यानुरूपत्वम्”—इति ता० ब्रा० ११, १, ४ । अपरेह च तत्रैव व३च ।
 ** “चिच सायनीय ! पूजार्ह !” क, ख ।

†† “विशधन !” इत्येवं चान्कौश्याख्यानम् ।

इत्यभिप्रायः । अथ “वा” “यन्म इह नास्तीति” एतस्मिन् वाक्यैकदेशे
 “चौणि” “पदानि” “मध्यमानि” मध्ये भवन्तीत्यर्थः । कथं मेहना
 इत्येषा संहिता,—‘मे-इह-न’ इति ? एतान्यस्याः संहितायाः पदानि ।
 एव मेघ. वाक्यावयवः पञ्चपदो भवति । अत्र ‘यत्’-इति प्रथमं
 पदम्, अतः परं ‘मे’, ‘इह’, ‘न’—इत्येतानि चौणि मध्यमानि
 पदानि, ‘अस्ति’—इति पञ्चमं पदम् । एव मभिप्रेत्य “इन्द्र-चित्र”-
 शब्दादपकृष्योक्तं “चौणि मध्यमानि पदानि” इति । आह ;—यदैवम्
 पदविभागः, तदा कोऽर्थः ? इति । उच्यते,— यत् मे मम गृहे नास्ति
 धनम्, तव च तद् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावत् स्तोत्रभ्यः,
 तद्भुक्ताभ्या मस्यभ्य माभरेति । बह्वचानां ‘मेहना’—इत्येकं पदम् ।
 ह्रन्दोगानां चौणेतानि पदानि ‘म,इह,न’—इति । तदुभयं पश्यता
 माख्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्योरभिप्रायावत्रानुविहितौ*, एव-
 ज्ञातीयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थं मुभयोश्च प्रामाण्यख्यापनार्थम् ॥

आह ;—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः ? इति । उच्यते,—
 विद्यावान्, विद्यमानधनो वा प्रतिविशिष्टतरं प्रार्थयते,—यच्च यस्य
 गृहे नास्ति, स तद्विशिष्ट मविशिष्टं वा प्रार्थयते; न चानथोहभयोरपि
 विशेषलिङ्ग मस्ति; तस्मान्महनीय मित्येतयार्थमत्या मेहनेत्येव मेकं
 पद मभिप्रेतं शाकल्यस्य । गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरे-
 त्यभिप्रायः । एव मत्र विशेषलिङ्गामावादिप्रतिपत्तिः एव मन्येव्वपि
 शाखान्तरपदविकल्पेषु अनुविधान मर्थाविरोधेन कर्त्तव्यम् । एव
 मयं मेहना-शब्दो राधः शब्दसामानाधिकरण्ये वर्त्तमानो यन्म-

* शाकल्यः ऋक् संहितायाः पदकारः, गार्ग्यस्तु सामसंहितायाः ।

हनीयं राधः, यदा मद्गृहे नास्तीति धनविशेषणत्वात् क मन्य मथं
ब्रूयात् ? तस्मान्मेहनेति सामर्थ्याद्भनविशेषण मेतदित्युपपत्तिः ॥

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते।—“अद्रिरावृणात्येतेन” अद्रि-
सारमय मेव ह्यायुधं भवतीति । अद्रिर्वज्र उच्यते । आह;—अद्रिः
कस्मात् ? उच्यते,—आवृणाति आदारयतीत्यर्थः । अथ वा सोमा-
भिषवयावभिस्तदान् अद्रिवान् स्यात् । तैरपि हि सोम आदार्यते
“अपि वा” “अन्तेः स्यात्” अद्रिः । कुतः ? एतन्निगमात् । कतमो-
ऽसौ निगम इति “ते सोमाद् इति ह विज्ञायते” ; “ते सोमाद्
हरी इन्द्रस्य निंसते (ऋ० सं० ८, ४, २०, ४)”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे
विचार्यमाणे ज्ञायतेऽन्तेरद्रिः स्यादिति । व्याख्यात एव शेषः* । “राध”
“इति” एतद् “धननाम” स्मारयति † । व्यभिचारित्वाद्वा ब्रह्दानां
धननामसु पठित मपि सदेतदवधारयति;—इहाप्येतद्भननामैव, नात्र
व्यभिचारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतौ समाधी
यौष्यौ ‡ । “वित्तधन” इति प्राप्तधन ! । उभौ समुभौ भवतः;
संपूर्णवित्यर्थः ॥

“दमूना(५)”—इति१ । एतदनवगतम् । “दममना” दमूनाः
स्यात्; दमे हि नित्य मस्य मनः, अक्रूरमना इत्यर्थः । “दानमना
वा” दातव्यं मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः । “दान्त-
मना वा” दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः, स वा

* पुराणात् १०८ प्र० ० पं० ।

† १भा० १११ प्र० (१०) ।

‡ स्मरचार्ये सवधारचार्ये वेति समाधिद्वयम् ।

§ १भा० २६० प्र० १ पं० ।

दमूनाः । अथ वा “दम इति” एतद् गृहनाम” एतद् यस्य मनसि ममेद मिति, स दमूनाः “स्यात्” गृहपतिरग्निः* ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमन्वो यज्ञ मुप याहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या श्चूयता मा भरा भोजनानि ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा गृहाणीति वा (ऽय मपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव †) दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इमं नो यज्ञ मुपयाहि विद्वान्त्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्या श्चूयता माभर ‡ भोजनानि विहत्यान्येषां बलानि श्चूया भवना§ दाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मुषोष्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

निगमः—“जुष्टो दमूना ॥”—इति । वसुश्रुतस्यात्रेयस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते खिष्टकृतपुरोनुवाक्या चेयं चातुर्मास्येषु साकमेधे । हे भगवन्नग्ने ! ‘जुष्टः’ आशेषितस्त्व मस्माभिः स्तुतिभिः ‘दमूनाः’ दममनाः, अक्रूरमनाः भूत्वा, ततः

* ‘मनो मनोतेः’—इत्येतद्व्याख्यात मेव स्थितम् ।

† क-च-ग-पुस्तकेष्वय मधिकः पाठः ।

‡ “माहर” ग, घ ।

§ “भवता” क, च, ग ।

॥ च० सं० १, ८, १८, ५ ।

‘उप याहि’ । अथ वा गृहं ममेद मिति चेतोऽवस्थाप्य, तत उप याहि । अथ वा दानमना भूत्वा, दातव्य मेभ्यो मयेत्येवं चेतोऽवस्थाप्य, तत उप याहि । अथ वा दान्तोऽप्येव हि तव मनो वयस्य दान्ताः ; ‘अतिथिः’ च त्व मग्निहोचिषां दान्तमनसां प्रातः सायस्य उद्बोधमानो भवसि, स्वभाव एवैष तवाग्निहोचिषा मतिथिलेनोपस्थातव्य मिति ; अतो ब्रूमः वय मपि दान्तमनसोऽग्निहोचिषस्य, अस्माक मपि य एषः ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे यज्ञस्तन्यते, तं त्व सुप याहि, त मागच्छ ; ‘विद्वान्’ जानानः स्व अधिकारं भक्तास्मास्माकम् । किञ्च ; ‘विष्ठाः’ सर्वाः ‘अभियुजः’ अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्तृः, शत्रुसेनाः त्वदागमनप्रतिबन्धेन वर्त्तमानाः, ‘विद्वत्य’ नानाप्रकारं हत्वा, तत उपयाहि । किञ्च ; एव मागच्छंस्वं ष्टणु यत्कुर्वस्व ;—‘शत्रूयतां’ येऽस्माकं शत्रुत्वं कामयन्ते कर्त्तुम्, तान विद्वत्य, तेषां ; बलानि, ततो यानि तेषां भोजनानि अन्नानि, धनानि वा, तानि अस्मभ्यम् ‘आभर’ आहरेति समस्तार्थः ॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दस्य । आह ;—“अतिथिः” कस्मात् ? उच्यते ;—“गृहान्” “अभि” आभिसुख्येनासौ “अतितो भवति” गत इत्यर्थः । “अतति*-पतति” इति गतिकर्मसु पठितम् । अथैव मन्यथा स्यात् ; “अभेति” अभ्यागच्छति “तिथिषु” पौर्णमास्याद्यासु “परकुलानि” यजमानकुलानीत्यतिथिः । “अथ मपौतरो ऽतिथिरेतस्मादेव” । “दुरोण इति” एतद् “गृहनाम” ।

* “अतति” १भा० १२० ष० १५० = १४४ ष० (३८) ।

† “पतति” १भा० १२० ष० (३९) ङीका ऋष्या ।

आह;—किङ्कारणम्? उच्यते;—ते हि गृहाः “उरवा भवन्ति”
अवतिस्पर्षणार्थः* ; “दुस्पर्षाः” इत्यर्थः । उक्तञ्च,—‘कुटुम्बतन्त्राणि
हि दुर्भराणि’—इति । एव मेतस्मिन्नन्त्रे, जुष्टः, दमूनाः, अतिधिः,
विदानः, हे अग्ने ! यद्य सुपयाहि ! इत्येतस्मिन्नधिकारे वर्त्तमानो
‘दमूनाः’-शब्दः क मन्य मग्निविशेषणादर्थं ब्रूयात्? न कश्चिदपि,
परिशेषाद्दमूना इत्येतदग्निविशेषण मेवेति सिद्धम् ॥

“मूषः(१)”—इति † । एतदनवगतम् । वज्रवचनञ्चैतत्; मूट्,
मूषौ, मूषः इत्येवम् । आह;—कुत एतत्? उच्यते;—“व्यदन्ति”
इत्येतस्मिन्नाख्याते‡ वज्रवचननिर्द्देशात्; ‘मूषो व्यदन्ति’—इत्येतत्
सम्बध्यते । “मूषिकाः—इति” अनेनावगतसंस्कारेण च; “अर्थः”
उक्तः स्यात्, स एव मूष इत्युक्तो प्रसिद्धार्थेन अभिधानेन ।
‘मूषः’-शब्दस्य तच्च माख्यातम्; अधुनाऽऽख्यात-प्रसक्तस्य मूषिका-
शब्दस्य निर्वचनं करोति,—“मूषिकाः पुनर्मुष्णातेः” । “मुष स्तेये
(ऋा०प०)” इति । अस्य “मूषः अपि” च “एतस्मात् एव” ते हि
हरन्ति धान्यादीनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः । मूषो न
शिञ्जा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शतक्रतो वित्तं मे

* ‘अव रक्ष-मति-कामि-प्रीति-द्वयव्रतम-प्रवेश-अवह-साध्यर्थ-याचन-क्रिये-आ-
दीत्यात्यासिङ्गन-विंसा-दान-भाग-प्रविषु’ भू० प० ।

† १भा० १६० प० ६पं० ।

‡ इत उतरस्मिन्नेव शब्दे, १९ पं० = १६५ प० ४ पं० ।

अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मा मभितः सपत्न्य इवेमाः
पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्त्रातानि हृषाणि
व्यदन्ति स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिन्नानि* व्यदन्तीति
सन्तपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं
मे अस्य रोदसी†) जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्या-
विति चित्तं कूपेऽवहित मेतत्मूक्तं प्रतिबभौ तच्च ब्रह्मोति-
हासमिन्द्रं मृङ्मिन्द्रं‡ गाथामिन्द्रं भवति चित्तस्तीर्ण-
तमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्यानमैवाभिप्रेतं§ स्यादे-
कतो द्वितस्त्रितइति चर्यो बभूवुः ॥ ६ ॥

“सं मा तपन्ति”—इति निगमः,—“सं मा तप०—०रोदसी”
—इति ॥ । आद्यस्य चित्तस्य, कुत्सस्य वेद्य मार्गम् । पङ्क्तिः ॥ ।
ऐन्द्रेशवा । “सं तपन्ति” “माम्” “अभितः” सर्वतोऽवस्थिताः, कूपे
पतितस्य एताः, “कूपपर्शवः” कूपेष्टकाः, सङ्कटेऽवस्थितम् । कथं पुनः सं
तपन्ति मा मभितः? ‘सपत्नौरिव’ यथा समान-भर्त्सका योषितः

* “स्याच्छिन्नानि” क ।

† बन्धनीचिह्नान्नामैत एष पाठो नाख्येव क-क-पुस्तकयोः ।

‡ “मृङ्मिन्द्रं” क ।

§ “ऽपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं” क ।

॥ क० सं० १, ७, ११, १ ।

॥ जेयं पङ्क्तिरपि तु यवमथा मद्यावृत्ती । चाद्यो द्यावहाचरौ पादौ, द्वादशा-
चरसूक्तयोः, ततो द्यावहाचरौ, सा यवमथा मद्यावृत्ती । अनु० १, ८. ३९बम् ।

(परस्परं वा पीडयन्ते*) एकं भर्त्सार मभि सन्तपेयुः दुर्वचोभिः, इद मस्याः तया कृतम्, इदं मम न कृत मिति; एवं मा नेताः कूपपशवः सन्तपन्ति; ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पीड्ये । किञ्च ; 'सुषो न' "सुषिकाः इव" 'शिश्राः' "शिश्रानि" "व्यदन्ति" अदन्ति तानि । अन्नवेष्टितानि †, अन्नमिश्राणि, अन्नमिश्रोदक-पायितानि, "सूत्राणि" "व्यदन्ति" । सूत्रशब्देऽध्याहृतः उपपत्तिं दृष्ट्वा भाव्यकारेण ‡ । विविध मदन्ति भक्षयन्ति । अथ "वा" "स्वाङ्गाभिधानम्" एतत् "स्यात्" । स्वाङ्गाभिधान मिति १ श्रेयो-ऽभिप्रेतः; भवति हि तिरस्त्रा मेघः स्वभावः,—यच्छेपं भक्षयन्ति । अथ वा लाङ्गूल मपि सादृश्यात् शिश्र मुच्यते; भवति हि मूषिकाणा मेघ स्वभावः,— स्नेहभाण्डे स्व-लाङ्गूलं सुक्ता उद्धृत्य व्यदन्ति आ स्वादयति । उपपद्यत उपमार्थ एवाय मपीति शिश्रशब्दो विकल्प्यते । एव मेते मदुक्ताः "सन्तपन्ति मा आध्यः" । आध्यः "कामाः"; सोमेन यक्ष्ये, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येवमादयः । मां भक्षयन्ति, पीडयन्ति, असम्युर्थमाणाः । 'आधिः'-इति मानसं दुःख मुच्यते॥ । "स्रोतारं ते शतक्रतो" हे 'शतक्रतो ।' तव नाम 'स्रोतारं' सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपशवः, मा उभयपार्श्वीकृतं स-वाह्यान्तरं सन्तापयन्ति । न च नाम त्व मस्मानेतस्या आपदः चायसे,

* नैव पाठः क-क-पुस्तकयोः ।

† मूले यदुक्तम् "अन्नातानि" इति, तस्यैव पदस्य व्याख्यान मेतत् ।

‡ निरुक्तकृतानुना यास्तेनेत्यर्थः ।

§ "स्वाङ्ग मिति" न ।

॥ "पुंस्वाधिर्मानवी यथा"—इत्यमरः १, ०, १८ = १, १, ८० ।

धर्म्यः सन् ? अहो न युक्तम् ? भक्त-परित्यागो हि सतां सर्वेभ्यः
पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः । यदा एव मर्यमानो न शूश्राव इन्द्रः,
तदा आवापृच्छियौ आह ;—यदि नाय मिन्द्रः शृणोति मन्दभाग-
धियत्वादस्माकम् । युवा मपि तावत् हे 'रोदसी !' 'वित्तम्'
“जानीतम्”, “अस्य” वचसः स्तुत्याख्यस्य * यत् प्रयोजनम्,
अर्थं महं रोरवीमि ; युवा मपि चैतस्मात् अतिभयाकारात् कृपात्
उद्भूतम् । यदि नाय मिन्द्रोऽभ्युद्धरति युवयोरपि सौतैवाह मित्य-
भिप्रायः ॥

। आह ;— पशवः इति एतावति श्रूयमाणे कुत एतत् कूपपशव
एताः ? इति । उच्यते ;—“चितः कूपेऽवहितः” † —इत्येतस्मिन्
सूक्ते † विशेषलिङ्गात् तदेव भाष्यकारेण ख्यापितम् † ; अतएव
सूक्तगताद्विशेषलिङ्गात् उपसभ्य “चितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं प्रति
वभौ”, यत्रेच सूक् ॥ । तस्मात् कूपपशवः एता इति ॥

सुखाणि व्यदन्तीति सूचशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः † मित्र

* 'स्तुत्याख्यस्य' म ।

† ऋ० सं० १, ७, १२, १ ।

‡ इत्येतस्या व्यधीति वक्तव्ये 'इत्येतस्मिन् सूक्ते'—इति अनादुक्तम् । अथ वा
शाखाकारविषयैवोक्तिः ।

§ सायणेनेत्यर्थः । तथाचि ;—“तथा च उभयोः (उभयत्र) कूपपात आकाशते ;—
चितः कूपेऽवहितः (ऋ० सं० १, ७, १२, १) इति काठे निवाचनं अपिररुद्धतये
(ऋ० सं० १, ७, १४, १) इति च”—इति ।

॥ चितं कूपे ऽवहितम् अभिलक्ष्य 'एतत् सूक्तम्' "सम्प्रदा आसन्नाटा (१, १०५)"
—इति प्रतिवभौ यस्मिन् सूक्ते इयं 'सस्या तपनि' इति शब्द-सदृशी-वर्णः ।

¶ निबन्धकारेण, सायणेनेत्यर्थः ।

इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो मूषकमम्बन्धेन ; ते ह्यन्नगन्धेन सूत्राणि व्यदन्तीति । स्वाङ्गाभिधानपक्षे तु अथाहारो नास्तीवेति ॥

“तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रम्” । तत्र तस्मिन् सूक्ते ब्रह्म*, इति-
हासमिश्रम्, इतिहासयुक्तमित्यर्थः । तत् यथा ;—“त्रितः कूपे-
ऽवहितो द्वाव् हवत ऊतये”—इत्येव मादि † । “अग्निमिश्र”‡,
“गाथामिश्र” च “भवति” । स पुनरितिहासः अग्न्यङ्को गाथावद्धश्च ।
अङ्क-प्रकार एव कस्मिन् गाथेत्युच्यते‡; गाथाः शंसति, नाराशंसोः॥
शंसतीति ह्युक्तं गाथानां कूर्वीतेति । स एष सूक्तानां स्वभावः
प्रदर्शितः,—इतिहाससम्बन्धान्यपि सूक्तानि भवन्ति । तेषु प्रकरणादपि
सन्दिग्धस्य पदस्यार्थोऽध्यवसेयः ; यथेह पर्शु-शब्दो भाव्यकारेणाध्य-
वसित इति॥ ॥

भाव्यप्रसक्तं त्रित-शब्दं निर्ब्रवीति ;—“त्रितः तीर्णतमो मेधया”

* इह वाक्यं ब्रह्मेत्युच्यते । तथा हि,—“वाग्निं ब्रह्म, तत्र स काम उपातो वो
वापि च ब्रह्महि च”—इति रे० ब्रा० १, १, ५ ।

† अ० सं० १, १०५, १७ ।

‡ “अग्निमिश्रम्”—इत्येव मेव कान्तिरिक्तसर्वमूलपुस्तकपाठः परं इतिपुस्तकेषु
नित्येव अग्निमिति ।

§ समैव खीन मिति खीनसाधनं जीत्यात्मकं समैव गाथेत्युच्यते । तथाहि, अङ्क-
संहिताभाष्ये आसा सखा व्याख्यानं द्रष्टव्यम्, तथाहि ;—१, ७, १, १, ४२, ४, ८,
२२, १, ८, ७१, १४, ८, २१, १, ८, २८, २, २, २२, ४, १०, ८५, ६ । ऐतरेय-
ब्राह्मणे च,—“रन्तगाथाः शंसति । रन्तगाथामिर्वै देवा असुरानभिगाथ (१, ४,
११)” —इत्येवमादि द्रष्टव्यम् ।

॥ “नाराशंसोः शंसति । प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजास्येव तद् वाचं दधाति”
—इति रे० ब्रा० १, ४, ११ । ‘प्रतारकम् (अ० सं० १, १, १०, १) इत्यादि मनु-
ष्याणां कुतयो नाराशंसः”—इति च सा० भा० (अ० सं० ८, २, ११, १) ।

॥ निवृत्तकारेण, यास्तेनेत्यर्थः ।

एकतद्वितयोः सकाशात् “बभूव”* । “अपि वा” सङ्ख्यानमित्तमेव एतत् “नाम” “अभिप्रेतं स्यात्” । कथम्? “एकतः, द्वितः, चितः इति त्रयः” हि ते भ्रातरः “बभूवः”; तस्मात् सङ्ख्यानमित्त मण्युपपद्यत एव । उक्तञ्च;—“भार्याङ्गारेणाभ्युपादयत् तत एकतोऽजायत, द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रित इति ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पितृस्येव रायः ।
सोमराजन् प्र ण आयूषि तारो रहानीव सूर्यो वास-
राणि ॥ ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य
भक्षीमहि पितृस्येव धनस्य प्रवर्हय च न आयूषि सोम-
राजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेस-
राणि विवासनानि गमनानीति वा कुरुतनेत्यनर्थका
उपजना भवन्ति कर्त्तनहन्तनयातनेति जठर मुदरं
भवति जग्ध मस्मिन् ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

* “अथ शाब्दायनिन इतिहास माचक्षते। एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय अथ-
थो बभूवुः । ते कदाचिन्नभूमावरणे वर्षसामाः पिपासया सन्तप्तगात्राः सन्त एकं कूप
मविन्दन् । तत्र चिताश्च एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्तेतरयोश्च कूपा-
दुदकं मुदृत्य प्रादान् । तौ तदुदकं पीत्वा चितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वं
मपहृत्य कूपश्च रथचक्रोश्च पिपासय प्राण्णिवान्ताम् । ततः कूपे पतितः स चितः कूपादु-
त्तरीतु ममज्जुवन् सर्वं देवा मा मुदरन्निति मनसा सञ्चार । ततस्तेषां खावकं सिद्धं
स्वतः (अ० सं० १, ११५) ददर्श ।”—इति सा० भा० ।

† तैत्तिरीयपाठस्त्वेवम्;—“तत एकतोऽजायत इति स द्वितीयं मभ्यपातयत्
ततो द्वितोऽजायत स तृतीयं मभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत”—इति ।

“इषिरः^(७)”—इति * । एतद्गमवगतम् । “ईषणेन वा एषणेन वा षणेन वा” इति । एताः शब्दममाधयः । “इषिरेण ते मनसा” इति समानविभक्त्यन्तत्वात् इषिर-शब्दस्य प्रतीयत एव मतो विशेषणत्वमित्यभिधेयमनुष्ठा निगममेव पठति;—“इषिरेण ते मनसाः—० वासराणि”—इति † । प्रगाथस्येयमार्षम् । चिष्टुप् । सौमी । हे भगवन् ! ‘सोम !’ ‘इषिरेण मनसा’ त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः । “ईषति, फणति”—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡ । “एषणेनेति वा” स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनावतेत्यर्थः । “षणेनेति वा”, दर्शनवता । ईदृशेन मनसा किं कुर्मः ? ‘ते’ तव योऽस्माकं स्वांशः, तं भक्षीमहि तं भक्षयेमहि । कथं पुनः भक्षयेमहि ? ‘पित्र्यस्येव रायः’ यथा पित्र्यो धनांशः अविज्ञेन भक्ष्यते, भक्षितश्च सुखपरिणामो भवति, एवं तव वयं स्व मंश मविज्ञेन भक्षयेमहि, भक्षितश्च सुखपरिणामो मे अस्तु ; मातृत्र भिद्यमहीत्यभिप्रायः । किञ्च ; हे ‘सोम-राजन् !’ ‘प्र’ ‘नः’ ‘आयूंषि’ ‘तारीः’ तारय तृ च प्रवर्द्धय च नः आयूंषि । कथं पुनः प्रवर्द्धय ? “अहानि इव सूर्यः वासराणि” । यथा सूर्यः वासराणि वासन्तिकान्यहनि । “वासराणि” इति “वेसराणि” । श्रौतोष्णाभ्यां हि द्वाभ्यां तानि सरन्ति ; तेषु हि श्रौतोष्णा भवति ; राचौ श्रौतम्, दिवा उष्णम् । अथवा “त्रिवासनानि” स्युः ; तानि हि तत् श्रौतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः । “गमनामीति वा”

* १भा० ३६४० १९ पं० ।

† ५० सं० १, ४, १९, २ ।

‡ १भा० २४० १४५० (७०), (७१) ।

§ “प्रतारय”—इति ग ।

विद्यतानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीति उच्यन्ते * । यथा तानि
सूर्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एव मस्त्राकं त्व मासुः प्रवर्द्धयेत्याग्नीः ॥

“कुर्वतन(=)”—इति† । “अनर्थका उपजना भवन्ति”, य एवार्थः
कुर्वतेत्युक्ते भवति, स एव कुर्वतनेति ; नाच नकारस्वार्थोऽधिकोऽस्ति ।
अधुना एव सुक्ता अन्वान्यपि दर्शयति ;—“कर्त्तन-इत्तन-यातनेति” ।

“शूनं सुफाला वि तुदन्तु भूमिं शूनं क्रीनाग्ना अभियन्तु वाहेः ।
शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्लसा ओषधीः कर्त्तनास्त्रो”—इति‡ ।

अग्निषयने क्षेत्रकर्षणे विनियुक्ता । चिष्टुप् । ‘शूनं’ ‘सुफालाः’
सुखं शोभनाः फालाः, ‘वि तुदन्तु’ विकृषन्तु ‘भूमिम्’ । सुखं
‘क्रीनाग्नाः’ भूमिं क्रीषनाग्नाः, खिलोत्कर्त्तारः, कर्षुकाः, ‘अभि यन्तु’ ;
‘वाहेः’ अनडुङ्गिः । अयं तावदेवं कृषिवलः कृषिं करोतु, युवा मपि
हे ‘शुनासीरौ !’ ‘हविषा’ उदकेन ‘तोशमानौ’ निम्नन्तौ भूमिं
‘सुपिप्लसाः’ सुफलाः, एता ‘ओषधीः’ ‘कर्त्तन’ कुर्वत ; ‘अस्त्रो’
अस्त्रभ्य सित्यर्थः ॥

“यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुस्तिरश्चिन्तानि वसवो जिघांसति ॥
द्रुहः पाशान् प्रति सं मुचीष्ट तपिष्ठेन इन्मना इन्मना तम्”—इति§ ॥

वसिष्ठस्येय मार्षम् । सान्त्वनस्य चरोः थाञ्छीषा । ‘यः’ ‘नः’
अस्त्राकं हे ‘मरुतः !’ ‘दुर्हणायुः’ पापकोधः, ‘तिरश्चिन्तानि’ अन्त-
र्हितानि चिन्तानि कृत्वा सम्प्रोक्ष्य ततो इन्तु मस्त्रानिच्छति । हे ‘वसवः’

* १भा० ५५. ४० (४) इत्यम् ।

† १भा० २२०. ४० १८ पं० ।

‡ य० वा० सं० ११, २२ ।

§ आ० सं० ५, ४, २०, १ ।

सर्वभूतवांसयितारः । तस्येदं लक्षणस्य 'द्रुहः' अस्मद्गोष्ठुः उपरि 'पांशान्'
'प्रति सं सुषीष्ट' प्रतिषम्नोचयत । पाशैः एनं बद्धा 'तपिष्ठेन' तापयि-
त्तमेन 'हन्तना' हननेन, बधेन 'हन्तन' हन्तेत्यर्थः ॥

"कोऽन्वन् मरुतो ०—०, वेदा म च्छतानाम्"—इति ० ॥

इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः । कथाशुभीयं सूक्तम् । तत्रैव
मगस्त्यस्याषम् । महाप्रते ब्यूहस्य च इन्द्राजस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं ब्रूयते ।
हे 'मरुतः !' कोऽन्यः युष्मानेव मेतस्मिन् जगति 'मामहे' पुनः पुनः
महयति, पूजयति ? यथा अहं, तथा न कश्चिदित्यभिप्रायः । यत
एव मतो ब्रवीमि ;— अस्मान् एव 'सखीन्' आभिमुख्येन 'प्र घातन'
प्रयात, हे 'सखायः !' । किञ्च ; 'मन्मानि' मननानि स्नानि चेतांवि-
'चिचाः' चिचाणि, अस्मान् प्रति 'अपि वातयन्तः' जिगमथन्तः 'एषाम्'-
'श्छतानां' यज्ञानां प्रापयितारो 'भूत' भवत, हे 'नवेदाः' मेधाविनः !
इत्यर्थः ॥

"जठरम्^(८)"—इति । एतदनवगतम् । "उदरं भवति"—इति
अभिधेयवचनम् । "जग्धम्" भुक्त मन्त्रम् "अस्मिन्" अवस्थितं
"प्रियते" इति जठरम् । अत्र "वा" जग्ध मस्मिन् "धीयते" इति
जग्धधानं वा स्यात् । एते ब्रह्मसमाधी ॥ ७ ॥

मरुत्वा इन्द्र हृषभो रणाय पिबा सोमं मनुष्यं म-

० "कोऽन्वन् मरुतो मामहे वः प्रघातन् सखीं रक्षां सखायः । मन्मानि चिचा-
अपि वातयन्त एषां भूत नवेदा म च्छतानाम्"—इति ऋ० सं० १, २, १९, २ ।

† १भा० १८१ प्र० १९ पं० ।

‡ "जग्धधरम्" क ।

दाय । आसिञ्च स्वजठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिबः
सुतानाम् ॥ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिः*स्तद्दान् वृषभो वर्षि-
तापां रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय पिब सोम मनुष्वध
मन्वन्मं मदाय मदनीयाय जैचायासिञ्च स्वजठरे मधुन
ऊर्मिं मधु सोम मित्यौपमिकं माद्यतेरिदं मपीतरन्मध्वे-
तस्मादेव त्वं राजासि पूर्वेष्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

॥ इति चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

“मरुत्वां इन्द्र” — इति निगमः । “मरुत्वा इन्द्र वृषभः ० — ०
सुतानाम्” — इति । विद्यामिचखेय मार्षम् । चिष्टुप् । मशाप्रते पृथ्व्यश्च
चतुर्थेऽहनि ब्रह्मते । मरुत्संयुक्तो भूत्वा पिब । हे ‘इन्द्र !’ यः त्वं
‘वृषभः’ वर्षिता, ‘अपाम्’ इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण वृषभसम्बन्धात् ।
यः त्वा मेवं कर्मकारी, तं त्वां ब्रवीमि, — ‘रणाय’ “रमणीयाय सङ्ग्रा-
माय” रमणीयं सङ्ग्रामं करिष्यामीति एत मर्धं सुद्दिश्व “पिब” एतं
“सोमम्” अस्मत्प्रदत्तम् । ‘अनुष्वधं’ स्वधेति अन्ननाम †, सवनीय-
पुरोडाशाद्यभिप्रायेण । ‘अनुष्वधम्’ “अन्वसम्” । ‘मदाय’ “मद-
नीयाय” पानाय, युष्मदर्थं मस्माभिः संकृतम् । ‘जैचाय’ — इत्यध्या-
हृतं भाष्यकारेण ; द्विविधो हि मदः, — ससोष्करो जैचस्य, तयोः
जैच इष्टः सङ्ग्रामे । कथं च पुनः पिब ? — किं मीषत् ? नेत्युच्यते, —

* क-च-न-पुस्तकेभ्येतत् परं न दृश्यते ।

† ऋ० सं० २, २, ११, १ ।

‡ १भा० १०८ ४० (१०) ।

‘आसिञ्च खजठरे’ ये ‘मध्वः’ “मधुनः” । “मधु सोम मिति,
 चैापमिकम्”—इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वम् । “मास्यतेः” धातोः ।
 द्विप्रतिष्ठा समाना, सोमेन मध्वा चेत्यौपमिकत्वम् । “इदं मपीतरत्
 मधु” माचिकम् “एतस्मादेव” मास्यतेः । यत्तु सोमस्योपचारत्वेन,
 तस्मात् माध्वीकम् । ‘जर्मिः’ सङ्घातः । तावत् तं सोमं मासिञ्च
 खजठरे, यावता जैचो मद उपजायते । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ?
 इतः,—यस्मात् ‘त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम्’ त्वं मेव ‘राजा’ ईश्वरः
 “पूर्वेष्वपि * अहःसु सुतानाम्” अभिषुतानाम्, न केवलं माधुनि-
 कानाम्; एवं ते समुचितं सोमपानं मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ४, १.

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिस्रमा-
 चतुन्न मिति वा ॥ १(६) ॥

“तितउ^(१०)”—इति । एतद्वगगतम् । “परिपवनं भवति”—इति
 अभिधेयवचनम् । सक्तवः परिपूयन्ते येन द्रव्येण, तत् परिपवनं मुच्यते ।
 ततेन चर्मणा नद्धं ‘तितउ’ । तुन्नैर्वा छिद्रैः तदत् ‘तितउ’ । तिस्र-

* “पूर्वेष्वपि” न ।

† १भा० २६१ ४० १७ पं० ।

‡ ‘चास्यते तितउः पुमाक्’—इत्यमरः । १, ६, ११ ।

माचाषि वा दुञ्जानि तस्मिन्निति 'तितउ' । यथासम्भव मेताः ऋ-
समाधयः ॥ १(८) ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यच्च धीरा मनसा वाच
सकत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मी-
निर्दिताधि वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः
सक्तुः सचतेर्दुर्द्वावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य
विकसितो भवति यच्च धीरा मनसा वाच मक्षयत
प्रधानं धीराः प्रधानवन्तो ध्यानवन्तस्तच्च सखायः
सख्यानि सम्जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निर्दिताधि वाचि *
भद्रम्भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूताना मभिद्रवणीयं †
भवद्रमयतीति वा भाजनवदा लक्ष्मीर्लाभादा लक्षणादा
(लक्ष्यनादा ‡) लज्जनादा § लघतेर्वा स्यात् प्रेम्णाकर्मणो
लग्नतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादस्त्राधाक-
र्मणः शिप्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ २(१०) ॥

निगमः ;—“सक्तुमिव तितउना”—इति ? । विद्यासूक्ते वृहस्पते-
रार्षम् । “सक्तुः सचतेः” स हि सुष्वात्वात् सचति संद्विष्यति अत्रे ।

* “वाचीति” क, च ।

† “मभिद्रमणीयं” ।

‡ एष पाठो क-च-पुस्तकवोरधिकः ।

§ “लाज्जनादा” क, च ।

॥ अ० सं० ८, १, ११, १ ।

मते “दुर्भावो भवति”—इति उपपत्तिः । दुःखं धाथ्यते प्रचाख्यत इत्यर्थः । “कसतेः वा स्यात् विपरीतस्य” स हि “विकसितः” विपु-
 ल्वितः “भवति” । यथा सक्तुं कश्चित् परिपवनेन पुनाति, एवं “मनसा”
 परिपवमस्थानीयेन परिपूय विनिश्चित्य ब्रह्मार्थं न्याययुक्तां “वाचं”
 “यच” यस्मिन् समाने, यस्मै वा “धीराः” धीमन्ताः, मेधाविनः
 “अकृत” “अकृत” कुर्वन्तीत्यर्थः* । अच केचित् अकृतत प्रज्ञान मित्य-
 भिधीयते; प्रज्ञानार्थत्वात् वाचः । तत्र किम् ? इति । “तत्र सखायः”
 समानस्थानाः । समानस्थानानां मेव समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाणां;
 तद्यथा,—वैयाकरणानां वैयाकरणा एव, नैरुक्तानां नैरुक्ता एव ।
 “सख्यानि” सखिभावान् “सञ्ज्ञानते” विज्ञानानि सञ्ज्ञानते, इतरे-
 तरस्य यो विज्ञान-प्रकर्षः, तं जानते । किङ्कारणम् ? यस्मात् “भद्रा”
 भन्दनीया † “एषां” “लक्ष्मीः” विज्ञानाख्या “निहिताधि वाचि”
 वाचः ‘अधि’ उपरि, ‘निहिता’ अवस्थापिता । तथा लक्ष्म्या इतरेतरस्य
 विज्ञानश्रमं जानते ; इतरो ह्यविदान् किं विज्ञास्यत इत्यभिप्रायः ॥

“भद्रम्” । “भगेन व्याख्यातम्” स्त्रीभगः तथा स्यात्, भजतेः ‡
 इति । “भजनीयम्” इति । “भूतानाम्” “अभिद्रवणीयम्”
 अभिगमनीय मित्यर्थः । “भवद्रमयतीति वा” यस्य हि तद् भवति,
 स रमते । “भाजनवदा” सन्ति हि कल्याणरूपाः पुद्गवाः, ये तस्य
 भाजनम्, तैः तद्वत् ॥

* “मनसा दृषिता वाम् चरति; यां ह्यप्यमना वाचं चरत्यस्यै वै सा वाम-
 द्रवजुहा”—इति रे० ब्रा० १, ४, ४ ।

† “अद्रे भन्दनीये”—इति परलात् (दे० वा० ११, १, ७) ब्रह्मण्यम् । १५४०
 १५० ४० अस्तित्कर्मेणु, २२४ ४० अर्चत्तिकर्मेणु च “भन्दते”—इति ब्रह्मण्यम् ।

‡ पु० ११ ४० ११ पं० ।

“सखीः” । “साभादा” सखीवन्त एव सभन्ते, नेतरे ।
 “आ सखणादा” आसखित एव हि सखीवान् । “सख्यनादा”
 तथा हि सखित इव भवति * । “सखतेः (भू० उ०) वा स्यात्,
 प्रेक्षाकर्मणः” ; सर्व एव हि ता मभिसखन्ति । “सख्यतेः (भू० प०) †
 वा स्यात्, आसखेकर्मणः” ; आसखिष्य इव हि सा वर्त्तते पुरुषम् ।
 “सख्यतेः (तु० आ०) वा स्यात्, असखाघाकर्मणः” ; ये हि सखी-
 वन्तो भवन्ति, ते स्वय मात्मानं न सखाघन्ते ॥

“सिप्रे(११)”—इति † । “एतत् उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः” ;—
 “सिप्रे हनु नासिके वा”—इति ‡; अत्र ॥ हि एतन्निगमप्रसक्त
 मायास्यतीति साधनार्थं सुल्लघम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्माह्वित्वं मध्या कर्त्तोर्विततं सञ्च-
 भार । यद्देदयुक्त हरितः सधस्थादाद्राची वासस्तनुते
 सिमसै ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्माह्वित्वं मध्ये यत्कर्मणां
 क्रियमाणानां विततं संश्रियते यदासावयुक्त** हरणा-
 नादित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वायराची वासस्त-

* “साख्यनादा तथा हि सखित इव भवति”—इति ब ।

† दिवादिशब्दात् ।

‡ १भा० २८१ उ० ४ पं० ।

§ प० १ ख० ४ पा० १ ख० ।

॥ चङ्गोऽध्याये इति यावत् (१, ४, १.) ।

॥ तत्र हि “सिप्रेः”—इत्येतद्विषयनामसदरे “वार्जं सुशिषु मोमति (ख० उ०
 ६, २, १, २)” —इत्येव निगमः प्रदर्शनीयो भविष्यत्येव, तन्नासिकेकलेन सिप्रेणासा-
 ख्युत्तं सुपन्नं निरुक्तकारेणेति भावः ।

** “वयुक्त” च ।

नुते सिमसौ वेसर महरवयवती सर्वस्मादपि वीषमार्ये
स्याद्राचीव वासस्तनुत इति तथापि निगमो भवति
पुनः समव्यदितं वयन्ती । समनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

“मध्या^(११)” — इति * । एतद्वगवतम् । “मध्ये” — इत्यवगमः ।
“तत् सूर्यस्य देवत्वं — • सिमसौ” — इति निगमः † । आङ्गिरसस्य
कुत्सस्येव मार्षम् । त्रिष्टुप् । सूर्यस्य पद्मोः षड्रिं वपाया याव्या ;
सूचितञ्च, — “चित्रन्देवाणा मिति पुरोनुवाक्यास्तिस्र उन्तरा याव्याः
सूर्यस्योपांशु (आ० ३, ८.)” — इति । ‘तत्’ अहं ‘सूर्यस्य’ भगवतः
‘देवत्वं’ देवताभाव, ‘तन्महत्त्वं’ तच्च महत्त्वं माहाभाग्यं ‘मन्ये’ जाने ।
तत् किम्? इति, — “मध्या” “मध्ये” “यत्” “कर्मणां क्रियमाणानाम्”
अनेकेषाम् अवगणय्य सर्वान् कर्मकर्तृन् ‘विततं’ तेषां “विततम्”
एतत् प्रकाशजालम् ‡ । एव मतिमहत् । महतापि कालेन तत् दुर्-
पसंहार मन्यैर्यदेकेन मुहूर्तेनायत्नेनैव भगवता सूर्येण “सञ्चिते”,
तत् अस्य देवत्वं तच्च महत्त्वं महं मन्ये । किञ्च ; “यदासौ”
भगवान् सूर्यः, “अयुक्त” युनक्ति, ‘हरितः’ “हरणान्” रसहरणान्
“आदित्यरश्मीन्” आत्मन्यस्तं गच्छन् ‘सधस्वात्’ पृथिवीलोका-
दाहस्य । पृथिवी हि तेषां रसादानार्यं सहस्वानम् । इतो हि ते
सर्व एव रसानाददते । ‘आत्’ अथेत्यर्थः । अथ तदैव उपसंहृत-
सर्वरश्मिजाले भगवति सूर्ये, ‘राशिः’ १ ‘वासः’ “वेसर महरव-

* १भा० २८१ ३० ८ पं० ।

† आ० सं० १, ८, ०, ४ ।

‡ “प्रकाशजालम्” अ ।

§ मूले सुपांसुमिति साप्तमिके पूर्वसवर्चदीर्घे वपः “राची” — इति ।

युवती” अवनिश्रयन्ती ‘विमर्षी’ विमर्षात्, सर्वस्मात् लोकात्
 अहरपद्युवती, स तमः ‘तनुते’ । तदेव मेतदपि सूर्यस्यैव माहा-
 साग्यं यदस्य सन्निधौ तमो गच्छति, यज्ञानेनोत्सृष्टो देवः स
 तमसा क्लृप्त इत्यभिप्रायः । “हरितोऽम्भानिति वा †” ऐतिहासिक-
 पञ्चमतेन ॥

“अपि वेपमार्थे स्यात्, राचीव वासस्तनुत इति” वास इव
 राची तमः तनुत इत्यर्थः । पूर्वच वेसर महरवयुवती तमस्तनुत
 इति नास्त्युपमा, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येव उपमा ॥

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते, “तथा” च “निगमः” “अपि”
 अयं “भवति”;—“पुनः समव्युदितं वयन्ती •—• सविता देव
 आगत” † । अस्मदस्येय मार्षम् । सवित्री । षिटुप् । ष्ट्वस्य
 ष्टेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते द्वतीयसवने । “पुनः समव्युदितं
 वयन्ती” । “समगात् शीत्”—इति निर्वचनम् । समवेष्टयदित्यर्थः ।
 यथा योषित् काचिद् वासो वयन्ती, पुनः संवेष्टयत्यस्यमयकाले,
 पुनश्च वितनेत्यादित्य उदिते; एव मियं राचिः पुनरेव तमः
 संवेष्टयति, योषिदिव वासो वयन्ती । कदा पुनः संवेष्टयति ? यदा
 ‘मध्या’ मध्ये ‘कर्त्तः’ कर्षणां क्रियमाणानां लोकिकवैदिकानां
 ‘विततम्’ एतद्भ्रमिजालम् ‡, ‘ब्रह्म’ स्वात्मप्रज्ञवादपत्यभूतं ‘न्यधात्’

• “लोकात् आकृत्य” न ।

† “हरितोऽम्भानिति” न ।

‡ ‘पुनः समव्युदितं वयन्ती मध्या कर्त्तः न्यधात्काले धीरः । अन्वयात्-
 आदौ सूर्यं रश्मिभिरुत्तमिति सविता देव आगतः ॥’ अ० सं० १, ८, १, ४ ।

§ “विततं रश्मिजालं” न ।

न्यधात्, नीचेर्धत्ते लोकार्णां प्रकाशनाय । अथवा शक्नोति कर्मनाम *
 स्यात्; यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म निधत्ते, निदधाति, उदेति
 'धीरः' धीमानादित्यः, तदा अहनि अभ्युपस्थिते पुनः संवेष्टयति
 रात्रिस्तम इति । अस्तमथ प्रति पुनर्वास इव तनेतीति । एव मेत-
 स्मिन्नपि मन्त्रे मामर्थ्यादमत्युपमाशब्दे वासना तम उपमीयते । यथेह
 तथा पूर्वस्मिन्नपि † निगमेऽपौत्येव मेके मन्यन्ते । अपरे पुनः अपि-
 वोपमार्थं स्यादित्यत्रेवं वर्णयन्ति;—रात्रौव वासस्तनुत इत्यत्र वासः-
 शब्दोऽहःशब्दपर्यायवाचौ ‡, तस्योक्ता व्युत्पत्तिः वेसर महरिति § । सा
 रात्रिः वासस्तनुते, अहस्तनुत इत्यर्थः । रात्रिप्रान्ते हि शुक्ल महलंक्ष्यते ॥
 तेन ज्ञायते रात्रौवेदं तत मिति । एव मुपमार्थत्व मेके मन्यन्ते ;—
 यदा वाय मर्थः, तदा "पुनः समव्यदितत वयन्ती (अ० सं० २,
 ८, १, ४)"—इत्यत्र पुनः समवेष्टयदहो रात्रिः, वितत मिव वाषो
 वयन्ती । कदा? यदा मध्ये कर्मणां 'न्यधात्' निदधाति । अस्मिं
 गच्छन् आदित्यः स्वमण्डले 'शक्न' रश्मिजालं यदा च 'उदस्सात्'
 उत्तिष्ठति, स्वरश्मीनुपसंहृत्य 'व्यधात्' विदधाति 'अहो-
 रात्रिलक्षणात् ॥ । यदा एवम् 'एषः' 'सविता देवः', 'अलमतिः'
 यर्थाप्रमतिः, 'आगात्' आगच्छति । तदा 'रात्रिः तनुते' 'वासः'

* १भा० १६६ प्र० (२) इत्यत्रम् ।

† "तत् सूर्यस्य देवत्वं"—इत्यत्र (४०६, ४०७ प्र०) ।

‡ १भा० १५ प्र० (४) इत्यत्रम् ।

§ पु० ४०७ प्र० १ पं०, १६ पं० ।

॥ "शक्नं ते वृन्वद् (४, ८, १४, १)"—इत्यर्थः पर्यायोक्तिः ।

॥ "अहलंक्षणात्" ग ।

अहर्लक्षणम्, 'पुनः' 'सं'वेष्टयतीत्येवं मन्यन्ते । यदकार्याविरोधि तत्
प्रतिपत्तव्यम् ॥ ३ (११) ॥

इन्द्रेण सं हि दृष्टसे सङ्गमानो अविभ्युषा । मन्दू
समानवर्चसा ॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानो
ऽविभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णु युवां स्थोऽपि वा मन्दुना
तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (१२) ॥

“मन्दू (११)”—इति* । एतद्वगनम् । “मदिष्णु, मन्दुनेति वा”
शब्दसमाधौ । “इन्द्रेण सं हि”—इति निगमः† । मधुच्छन्दस इदं
मार्घम् । महाव्रते मद्दुवथे दृष्टाग्नीतिषु ग्रस्यते; सात्रिकेषु चाहःसु
सोमातिष्टुतौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ब्रह्मे इन्द्र उच्यते । हे
भगवन् ! इन्द्र ! त्वं ‘इन्द्रेण’ ईश्वरेण, दीप्तेन वा मरुद्गणेन, नित्य
मेव “सङ्गच्छमानः” ‘सं दृष्टसे’ “सन्दृश्यसे” । अविभ्युषा’ अभय-
वता; “गणेन”—इत्यध्याहारः । तौ च “युवां” मरुद्गणः त्वं च, एकच
सङ्गतौ । “मदिष्णु” हर्षशीलौ; नित्यप्रसुदितावित्यर्थः । ‘समान-
वर्चसौ’ च; समानदीप्ती इत्यर्थः । एवं “मन्दू समानवर्चसा”—
—इत्येतेन द्विवचनेन मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः । “अपि
वा” एव मन्यथा “स्यात्” । मन्दू इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तत्वेन वि-
परिणामः; एवञ्च सति मरुद्गणविशेषण मेतद्भवति । कथम्?
“मन्दुना” मरुद्गणेन, इन्द्र ! सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानः । “समानवर्चसा

* १भा० २२१ घ० ११ पं० ।

† अ० सं० १, १, ११, १ ।

इति" एतत् पदं मन्दुनेति "एतेन" पदेन "व्याख्यातम्" ; यथैव हि मन्दू इत्येतत् द्विवचन मेकवचनं वा, एव मेतदपि ;—समागवर्ष-साविन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचन मथवा मन्दुना समानवर्षसा च मरुद्गणेन इत्येवं द्वितीयैकवचनम् । अपि वा एवं मरुद्गण उच्यते ;— त्व मिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्य मेव मन्दूयस इति । समान मन्यत् ॥ ४ (१२) ॥

ईर्म्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संश्रूरणासो दिव्यासो अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्य मज्जम् मन्त्राः ॥ ईर्म्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः *) पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संस्तृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा ऽपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतोद् मपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति संश्रूरणासः (दिव्यासो अत्याः †) श्रूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो ‡ यतन्ते । हंसा हन्तेर्घन्त्यध्वानं (श्रेणिश इति §) श्रेणिः ॥ अयतेः

* क-च-पुस्तकयोरधिकः पाठ २५ ।

† एषोऽपि पाठो क-च-पुस्तकयोरधिकः ।

‡ "त्रेक्षिवो" क ।

§ अथ मपि पाठो न दृश्यते क-च-न-पुस्तकेषु ।

॥ "त्राषिा" क, च, न ।

समाश्रिता भवन्ति यदाक्षिषुर्यदापन् दिव्य मज्ज
मज्जनि* माजि मञ्चा अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्या-
दश्वो निस्तष्ट इति । सूर्यादश्वं वसवो निरतुष्टेत्यपि
निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

“ईर्मान्तासः(१४)”—इति † । एतदनवगम् । “समीरितान्ताः”,
—“पृथ्वन्ता वा” इति यथासम्भवं शब्दसमाधौ । “ईर्मान्तासः”
—इति † निगमः । दीर्घतमस आर्षम् । “युमेन दत्तम्”—इति ‡
इत्यञ्च ; वे अयेते अश्वस्तोमीये सूक्ते ; तेन चाश्वः स्तूयतेऽश्वमेधे ;
आदित्यस्य रथे येऽश्या युक्तास्त उच्यन्ते ईर्मान्तासः ; तेषां सप्तानां
येऽश्यासत्वारः, ते “समीरितान्ताः” विचित्रान्ताः, प्रसृतान्ताः, प्रविरला
इत्यर्थः । “पृथ्वन्ता वा” ; तेषां मेवाश्यानां पृथवोऽन्ताः, पृथूरस्काः,
पृथुजघना वा इत्यर्थः । “सिलिकमध्यमाः, संसृतमध्यमाः” संस्रिष्ट-
मध्यमा इत्यर्थः । तेषां हि सप्तानां ये मध्यमास्तयः इतरेतर
सुत्पीड्य संश्लेषेणावस्थिताः । अथ वा पृथुजघनोरस्कानां सतां मध्यमाः
शरीरप्रदेशाः, सप्ताना मपि संस्रिष्टाः संलग्नास्तवः ; निरुदरास्तेऽश्या
इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरूपपद्यत एव । “शीर्षमध्यमा वा”
सिलिकमध्यमा वा । एव मपि हि शब्दे सारूप्य मस्ति ; यो हि
तेषां सप्तानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः । “अपि वा”
एव मन्यथा स्यात् । “शिर आदित्यः” एव “भवति” सर्वभूतप्राधा-

* ‘मज्जिन’ क, च, न ।

† १भा० २८१ पृ० ११ पं० ।

‡ ऋ० सं० १, २, ११, ५=१, ११, ७, १० ।

§ ऋ० सं० १, २, ११, १=१, ११, ७, १ ।

न्यात् । “मूर्द्धा, राजेति वा अह मेत सुपासे * इति ह विज्ञायते” । यस्मात्सासावनुप्रविश्य प्राणभावेन† सर्वभूतानि “शेते” आस्ते, तस्मात् सर्वभूताश्रयणात्‡ शिर आदित्यः । स चैतेषा मन्त्रानां “मध्ये तिष्ठ-
ति” ; शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा इत्युक्ताः सन्तः सिलिक-
मध्यमा इत्युच्यन्ते । “इद मपीतरश्चिर एतस्मादेव”—इति प्रास-
ङ्गिकम् । “समाश्रितानि” हि “एतत्” उक्तमाङ्गम् “इन्द्रियाणि”
चक्षुरादीनि “भवन्ति” इति शिर उपपत्तिः । ‘संप्रहृरणासः’ सङ्गताः
पृष्ठरेण भगवतादित्येन संप्रहृरणाः । “पृष्ठरः श्रवतेर्गतिकर्माणः” § स हि
परानभिमुखो गच्छत्येव, न पर्यावर्त्तते । ‘दिव्यासः’ ते हि “दिव्याः”
दिविजाताः । ‘अत्याः’ “अतनाः” ; ते हि अतन्त्येव, मुञ्चन्ते मपि
नावतिष्ठन्ते । य एवंलक्षणा अस्यास्ते किं कुर्वन्ति ? इति । उच्यते ;
—‘हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते’ ; हंसा इव श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृताः
यतन्ते गच्छन्ति । “हंसा हन्तेः” ; ते हि “घ्नन्त्यध्वानम्” । कदा
पुनरेवं यतन्ते ? “यदाक्षिपुः” ‘यद्’ “यदा” यस्मिन् काले ‘आक्षिपुः’
‘आपन्’ आप्नुवन्ति । किम् ? ‘दिव्यम्’ ‘अजम्’ “अजनि” । अज्यते
ऽस्यां गम्यत इति अजनिः, वाहिका ; स्वर्गपथ इत्यर्थः । यदा ते
आप्नुवन्ति—उदयादारभ्य यावदस्त मिति, तदैवं यतन्ते । के पुनस्ते ?
इत्युच्यते, —‘अत्याः’ । एव मेतानि ईर्मान्ताम इत्येवमादीनि अश्व-

* “अह मेव सुपासते” क, ख ।

† “आदित्यः सर्वादि भूतानि प्रषयति, तस्मादेवं प्राह इत्याशयत्वे”—इति रे०
त्रा० ५, ५, ९ ।

‡ “सर्वाश्रयान्” क, ख ।

§ १भा० २७० १४ ख० १४ १४० (१०) ।

विशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्त्यन्तत्वात् * । आत्मीवेषां रथो भवत्यात्माश्वा इत्येवं प्रक्रमेण सूर्यदेवत एष मन्त्र उक्तः । स पुनरथ मश्वस्तौ विनियुक्तस्तदसमञ्जस मिति मन्यमानो भाष्यकारः प्रतिषर्माधिसुराह ;—“अस्त्रादित्यस्तुतिरश्वस्य” इति ; अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना सूयत इत्यर्थः । आह ;— कथोपपत्त्या ? इति । उच्यते, “आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति”—अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अश्वः सूयते । आह ;— कुत एतत्सुरादश्वो निस्तष्ट ? इति । उच्यते ;—“सुरादश्वं वसवो निरतष्ट †—इत्यपि निगमो भवति” । “यमेन † चित एन मायुनक्”—इति ‡ । ‘यमेन’ ‘एगम्’ अस्माकं ‘दत्तम्’ अश्वम् ‘चितः’ चिस्थानो वायुः ‘आयुनक्’ युनक्ति । यचायं योक्तव्यः, तत्र वायुना युक्तस्येन्द्रेणाधिष्ठितस्य ‘अस्य’ ‘गन्धर्वः’ गन्धर्वराजः ‘रग्ना मग्टभ्यात्’; नियमेन रज्जुं गृह्णाति । कुतः पुनरथ मश्वः ? इत्युच्यते,—‘सुरात्’ सूर्यादेत मेवंलक्षणम् ‘अश्वं’ ‘वसवः’ ‘निरतष्ट’ निस्तष्टवन्तः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽश्व इति सूयते । “कारणाच्च कार्यं मनन्यत्”—इत्युपपद्यते सौर्येण मन्त्रेणाश्वस्य स्तुतिरिति ॥ ५ (१३) ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः । न तत्तै अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः ॥ कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा वनानि त्वं यन्मातृरपो-

* “समानविभक्तितात्” इति ।

† “यमेन दत्तं चित एन मायुनिकं एव प्रथमो अर्थातिष्ठत् । मन्त्रेण च स रग्ना मग्टभ्यात् सुरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥”—इति ऋ० सं० १, २, ११, १ ।

‡ अथादिकं पूर्व मेयोक्तम् (४१९ पृ० ४ पं०) ।

उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्त्तनं दूरे
यत् सन्निह भवसि जायमानः । स्त्रोधं नयन्ति पशु
मन्यमानाः । लुब्ध मृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ।
शीरं पावकशौचिषम् । पावकदीप्तिम् । अनुशायिन
मिति वाग्निं मिति वा ॥ ६ (१४) ॥

“कायमानः(१५)”—इति ° । एतद्वगत् । “चायमानः”—
इत्यवगमः ; “कामयमान इति वा” । “कार्यमानो वना त्वम्”—
इति † निगमः । विश्वामित्रस्यैव मार्षम् । वृहती । प्रातरनुवा-
काश्चिनयोः शस्यते । हे भगवन् ! अग्ने ! ‘कायमानः’ “चायमानः”
पश्यन्नित्यर्थः । अथ वा “कामयमानः” । किम् ? स्त्रां योनिम् ।
कतमाम् ? ‘वना’ ‘वनानि’ दारूपि । दारुभ्योऽग्निर्जायते, तदे-
तत् प्रसिद्धं मेवोक्तम् ; यदा चाग्निरनुगच्छति अरणी वावगच्छति ? ।
‘मातृः’ वा सर्वभूतनिर्मात्रीः ‘अपः’ ; सापि योनिरेवाग्नेः । “आपो
वा अग्नेर्योनिः;—इति ह विज्ञायते” ॥ । अनयोर्योन्योरन्यतरां योनिं

* १भा० २८९ ४० ४पं० ।

† ऋ० सं० १, १, ५. १ ।

‡ “वाग्निं मन्वति सोमे राजन्यागते”—इति, “इच्छाभ्या मेनं मन्वति, शिशुं
जात मिति, शिशुरिव वा एव प्रथमजातो यदग्निः”—इति च रे० ब्रा० १, १,
४—५ । “वर्जेषु जायसेतेषु (१, ५, ११, १)”—इत्यादयो ऋषय इहवाः ।

§ “वावसंजच्छतीति” न ।

॥ ‘ऋतस्य योगा गर्भे’ सु जातम् (ऋ० सं० १, ५, ८, १)”, “चधित्यसुर्षेसं:
(ऋ० सं० १, ५, ८, ५)”, “चिन्निरपां दमे (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)”—इत्यादिषु
वक्तव्यं, एव मादौना स्त्रां विधायकप्राज्ञानुतिषु च इहवम् । “स निष्ठायत
सोऽपः प्राविशत् तं देवा प्रैव मैच्छत्”—इत्यादि च तैत्तिरीयकम् ।

‘यद्’ यदा ‘अजगन्’ “अगमः” “त्वम्” । कदा पुनरगमः ? “उप-
शाम्यन्”—इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण ; अनुगच्छन्वित्यर्थः । तस्य तवैव
मनुगच्छतः किम् ? इति । उच्यते;—‘न’ ‘तत्’ ‘ते’ ‘अग्ने’ ! ‘प्रमृषे’
‘निवर्त्तनम्’ । “न प्रमृष्यते” न प्रमृष्यते निवर्त्तनं, वर्त्म; मार्गो
न लुप्यत इत्यर्थः । कथं गम्यते न प्रमृष्यते मार्गः ? इति । ‘दूरे’
ऽपि ‘सन्’ अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात् “इह” पुनः “भवसि” एव ।
कदा ? “जायमानः”, “यत्” यदा अज्ञो जायसे वैद्युतात्मना * ;
यदा वा अरणिर्भां जायसे मथ्यमानः, तदा ॥

“न सायकस्य विक्रिते०—० अश्वान् नयन्ति” † । “लोभम्(११)”
—इति ‡ । एतदनवगतम् । “लूभम्”—इत्यवगमः । यस्मिन् निगमे
एष शब्दः सा वसिष्ठदेषिणी ? च्छक् । अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः?
यतस्तान् निर्त्रैवीमीति ॥ ॥

“श्रीरम्(१०) ॥—इति । एतदनवगतम् । अग्निरभिधेयः ।

* “आदित् प्रमथ्य रेतसः”—इति (सा० सं० ४० आ० १, १, १०.) इदृश्यम् ।

† “न सायकस्य विक्रिते जनायो लोभं नयन्ति पशून् मन्थमानाः । नावाग्निं
वाग्निना साययन्ति न गर्दभं पुरी अश्वान् नयन्ति” ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‡ १भा० १२१ प्र० ८ पं० ।

§ “इन्द्रोतिभिः (ऋ० सं० १, १, ११, १) इत्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठदेषिण्यः । पुरा चक्षु
विश्वामित्रमिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत् । स च केन चित् कारणेन वसिष्ठदे-
ष्योऽभूत् । विश्वामित्रश्च मिथस्य रक्षाये माभिर्यैर्वसिष्ठ ममपत् । इमा अभिशाप-
रूपाः । ता च्छो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ।”—इति ऋग्भाष्ये सायणः ।

॥ “पुरा चक्षु तपसः श्यो ना प्रापदिति शापान्निष्टं मौजिनं विश्वामित्रं
वसिष्ठपुराणा बद्धा नीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूवे;—” इत्यादि ऋग्भाष्यं
इदृश्यम् (१, १, ११, १) ।

॥ १भा० १२१ प्र० ११ पं० ।

“अनुश्रायिन मित वा”—इति ; अनुपविश्य सर्वभूतानि श्रेते इत्यनुश्रायी ; त मनुश्रायिनम् । अत्रोति घ्याप्रोति वा सर्वभूतानोति “आग्निम्” । “श्रीरं पावकगोचिषम् ०—० दौर्घश्रुत्तमः”—इति * निगमः । भार्गवस्य प्रयोगस्येय मार्षम् । प्रातरनुवाकाशिनयोः ब्रह्मते । ‘श्रीरम्’ अनुश्रायिनं व्यापिनं वा अग्निम् सौमि । “पावकगोचिषम्” पावयित्री यस्य गोचिदीप्तिः, तं पावकगोचिषम् । किञ्च ‘ज्येष्ठः’ ज्येष्ठः, ‘यः’ प्रधानो ‘दमेषु’ यज्ञगृहेषु ‘आदीदाय’ आदीयते, परिचर्यमाणोऽग्निहोत्रिभिः । किञ्च ‘दौर्घश्रुत्तमः’ यः, दौर्घश्रोतभ्यः यो दौर्घश्रुत्तमः । त मग्निं सौमि ॥६ (१४) ॥

कनीनकेव विद्रुधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभते ॥ कनीनके कन्यके कन्या कमनीया भवति क्षेत्र्यं नेतव्येति वा (कमनेनानीयत इति वा †) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्वयोः † दीरुपादोदीरु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते अर्भके अष्टहे ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभते एवं बभ्रू यामेषु शोभते बभ्रू रश्वयोः ॥ संस्तव इदञ्च मे दादिदञ्च मेऽदादि-

* “श्रीरं पावकगोचिषं ज्येष्ठो वा दमेषु । दीदाय दौर्घश्रुत्तमः ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, ११, १ ।

† ऊ-व-पुसकयोरेय मधिकः पाठः ।

‡ “शुं वयो”—इति क, च, ग ; सायणसम्मतश्च पाठः ।

§ “बभ्रूवो” ऊ ।

॥ “रश्वयोः” च ।

तृषिः प्रसङ्गायाह । सुवास्तुवा अधि तुर्वनि । सुवास्तु-
 र्नदी तुर्व तीर्थं भवति तूर्णं मेतदायन्ति । कुविन्नंसन्ते
 मरुतः पुनर्नः । पुनर्नो नमन्ते * मरुतो नसत इत्यु-
 परिष्टाद् व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहनसो
 विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् । ये ते
 मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्त †स्तैरिन्द्रं चोदय
 दानाय मघम् ॥ ७(१५) ॥

“विद्भे^(१८), द्रुपदे^(१९)”—इत्येते पदे एकनिगमे । हे अयन-
 वगते; पक्षेण चानेकार्थे । ‘विद्भे’ विद्भे, ‘द्रुपदे’ द्रुममये पदे
 इत्यवगमः । दाहपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विश्लेष्येते । कन्ययोर्वा
 पादपीठप्रवचने सप्रत्येकवचनान्ते एते । इयोरपि पदयोरपि एक एव
 निगमः,—“कनीनकेव विद्भे०—०शोभेते”—इति १ । वामदेव-
 स्यात् । “कन्या कमनीया भवति” सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव ।
 अथ वा “क्लेशं नेतव्येति वा” दानायेत्येवं तां प्रति पिता चिन्त-
 यतीति कन्या । “कमनेनानीयत इति वा” । “कनतेर्वा स्यात्
 कान्तिकर्षणः” ; “कनति^(१०), कानिषत्^(१८)”—इति कान्तिकर्षणसु
 पठितम् ॥ । ‘इव’—इति उपमायाम् । ‘विद्भे’, ‘नवे’, ‘द्रुपदे’,

* ‘नवन्ते’ क, च, न,—‘नवन्ते’ क ।

† “वचनवन्त” चातिरिक्तेषु सर्वेषु ।

‡ १भा० २८ २४० १० पं०, २८४ ३१ १पं० ।

§ च० सं० २. १, २०, ७ ।

॥ १भा० २४० १४० (१८८ ४०) ।

‘अभंके’—इत्येतानि चत्वारि पदानि “कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि”,
 “सप्तम्या एकवचनानीति” एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ।
 एकस्मिन् दारुमये पादपीठे स्मिन् समधिच्छेषु पादुकाख्येषु अधि-
 ष्ठानेषु अधिच्छे ‘शोभेते’, यथैवं ‘बभ्रू’ बभ्रुवर्णे अग्ने ‘यामेषु’ आजि-
 स्थानेषु यमनस्थानेषु ; कन्यके, शासभस्त्रिके * वा । तदेतैस्सप्तभिः
 पादैरुच्यत इति शाकपूणिराचार्यो मन्यते । यास्कस्तु “विद्धयोः”
 विकृषिताधोभागयोः “दारुपादोः” अधिच्छेद्योः कन्ययोरभिधान-
 पदान्यभिधायकान्येतानि द्विवचनानीति मन्यते । ताभ्यां ऋशिन्योः
 खुराकारत्वेन सारूप्य मस्तीत्येव मुपादानम् । दारुपादोरित्येतस्मिन्
 व्याख्यानप्रसक्ते पदे विग्रहप्रसक्तो दारुशब्दो निरुच्यते;—“दारु
 दृणातेर्वा” विदारणार्थस्य (क्र्या०प०) । “द्रूणाते र्वा” हिंसार्थस्या ।
 तस्मादेव धातुद्वयादन्यतरस्य “द्रु”— इत्येतदभिधानं भवति । द्रुपदे
 इत्येतदपेक्ष्य “तस्मादेव द्रु”—इत्येतदुक्तम् ; द्रुम इत्यर्थः । “नवे
 नवजाते” । “अभंके अटुङ्के” अल्पके † इत्यर्थः । “ते” कन्यके एव-
 म्प्रकारेषु “तदधिष्ठानेषु” तेषु पादुकाख्येषु अधिष्ठानेषु अधिच्छे
 “शोभेते” यथा “एवं” “बभ्रू” बभ्रुवर्णे अग्ने “यामेषु” आजि-
 स्थानेषु यमनस्थानेषु वा बन्धनस्थानेषु मन्दुराख्येषु ‡, वर्त्तमाने
 शोभेते । ते एव मेव “बभ्रोरश्वयोः संस्तवः” ॥

* विचक्ष्वे काष्ठपुनस्त्रिके इत्यर्थः ।

† १भा० १८१ प्र० १७० १६ ख० (११) = १८४ प्र० (११) ।

‡ १भा० १८१ प्र० १७० १७० (६) ।

§ “वाजिशाला तु मन्दुरा”—इत्यमरः । १, १, ० ।

“तुम्बनि(१०)”—इति * । एतदनवगतम् । “तुर्णं मेतदायन्ति”
 —इति शब्दसमाधिः । “तीर्थम्” अभिधेयम् । “सुवास्ता अधि
 तुम्बनि”—इति † निगमः । अस्य च्चक्पादस्य च्चक्केषापेक्षो निर्णयः ।
 सर्व्वस्या अपि च तस्या च्चक्षो यस्या मयं पादः, तस्या या आद्यान्या
 आधस्या च्चक, तदपेक्षो निर्णयो यतः, अतस्तस्या च्चक्षः आधस्त्यायाः
 सञ्ज्ञिष्यार्थं माह भाष्यकारः,—“इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्युषः
 प्रसञ्ज्ञायाह”—इति । इदञ्च द्रव्यजातं, मम दत्तवानसौ राजेत्येवं,
 ‘प्रसञ्ज्ञाय’ परिमञ्ज्ञानं कृत्वा, च्चक्षिराह ‡ उक्तवानित्यर्थः । कतमा
 पुनरसौ आधस्त्या च्चक, यथाय मर्थः सञ्ज्ञिष्यते? इति उच्यते;—
 “अदात्ते पौरुकुस्यः पञ्चाग्रतं चसदस्युर्बधूनाम् । मंहिष्ठो अर्थः
 सत्पतिः” § । सोभरेः काण्णस्येय मार्षम्, परा ॥ च; दानप्रसञ्ज्ञा ॥
 ‘यः’ ‘अदात्’, ‘मे’ मम, ‘पौरुकुस्यः’ बज्रञ्चुकर्त्तितुः पुत्रः ‘चस-
 दस्युः’ दस्युचासनः । किं मदात्? ‘पञ्चाग्रतं बधूनाम्’ पञ्चाग्रतं
 वोढव्यानां कन्यानाम् । ‘मंहिष्ठः’ पूज्यतरः । ‘अर्थः’ ईश्वरः ।
 ‘सत्पतिः’ च सतां पालयिता च । एवंश्चणः पौरुकुस्यः चसदस्युः
 मम दत्तवान् पञ्चाग्रतं बधूनाम् । आह किं मेतदेवादात्? नेति ।
 उच्यते;—इदञ्च यदुक्तम्, उत्तरञ्च यद् वक्ष्यते । कतरा पुनरसा-

* १भा० २२४ प्र० ४पं० ।

† च० सं० १, १, २५, ० ।

‡ कण्वमशौचः सोभरिनीम ।

§ च० सं० १, १, २५, १ ।

॥ येन परा च्चक, यस्या द्वितीयः पादः “सुवास्ता अधि तुम्बनि”—इति ।

¶ “चदचिंशौ सप्तचिंशौ च चसदस्युर्बधूनाम् राज्ञा दानरूपत्वात् तदेवता-
 क्तम्”—इति तत्र च्चगभाष्ये सायणः ।

वुत्तरा षड्? इति । उच्यते ;—“उत मे प्रथियोर्वथियोः सुवास्त्वा
अधि तुम्बनि । तिमृणां सप्ततीर्णां श्यावः प्रणेता भुवद् वसुर्दियानां
पतिः” *—इति । अप्येतत्,— यदुक्तम्, अपि च यदेतत् वक्ष्यमाण
मिति ‘उत’—शब्द एव सुभयं सम्भावयति । ‘मे’ मम ‘प्रथियोः’
(प्र गम्यते येन, तत् प्रथियोः, धन मन्त्रादि; तस्य प्रथियोः) धनस्य,
बद्धदात् । ताभिः कन्याभिः सह ‘वथियोः’ (ऊयत् इति वथियुः
वत्त्वादि, तस्य) च बद्धदात् । ‘तिमृणां सप्ततीर्णां’ गवाम् । ‘श्यावः’
श्यामवर्णः वृषः, श्यामवर्णानां ‘प्रणेता’ प्रकर्षेण नेता अद्यतो गामी ।
‘भुवद् वसुः’ भावयिता वसूनाम् । ‘प्रशस्तः’ पूजितलक्षणः । ‘दियानां’
दानार्हाणाम्, देया याः तार्यां पतिः । तास्य गा एतत्सङ्ख्यायुक्ताः,
एतद्गुणयुक्ताश्च मद्या मदात् । क पुनरसा वदात्? ‘सुवास्त्वा’ सुष्टु-
निवासाया मद्याः ‘अधि तुम्बनि’ तीर्थेऽधि, एतत् अदात् मह्यम् ।
“सुवास्तुः नदी †”, “तुम्ब तीर्थं भवति” “द्वर्णं” हि “एतत्”
अवगाहनार्थम् “आयन्ति” । अत्र दानसम्बन्धात् सुवास्तुशब्दो नद्य-
भिधाने ; प्रसिद्धं हि नद्यां दानम् ; नदीसम्बन्धाच्च तुम्बशब्दोऽपि
तीर्थाभिधायकः ‡ इत्युपपत्तिः । निगमार्थप्रकाशनायैवं सूक्तगतोऽपि
अन्वीक्षितव्य एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शित माचार्येण ॥

“नसन्ते(२१)”—इति । एतदनवगतम् । “नसन्ते,—”इत्यवगमः ।

* ऋ० सं० १, १, २५, ७ ।

† काशीप्रदेशीयोरामनगरतलवाहिनीयम् । इदानीं “सुयत्”—इति प्रसिद्धा ।

‡ “निपावागमयोस्तीर्थं ऋषिजुष्टजसेऽपि च—इत्यमरः १, १, ८१ । ऋक्संहिता-
याश्च १. ४१, ८; ११८, १; १०२, ११. ८, ७१, ७ ८. ८७, ५२ १०, २१, १, ४०,
१३; ११४. ७ ४, १८ १; ८, ४७, ११. ऋचो ऋष्याः ।

§ १भा० २८४ ४० ८५० ।

“कुविञ्चसन्ते”—इति निगमः; “तां आ इद्रस्य मीळ्जषां—
 “ईमहे तुराणाम्”—इति * । वसिष्ठस्येय मार्षम् । ‘तान्’ अहं
 ‘मीळ्जषः’ मरुतः वर्षस्य सेकृन् धनवतः, बखवतः वा ‘आ विवासे’
 अभिसुख्येन स्थित्वा परिचरामि । किञ्चक्षणान् पुनः मरुतः आविवासे ?
 ‘इद्रस्य’ इद्रस्य खभृतान्, आप्तान् वा । अथ वा ‘मीळ्जषः’ इति
 इद्रविषयं षष्ठ्येकवचनान्तं स्यात्; मीळ्जषो इद्रस्य खभृतानिति ।
 कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ? यस्मात् ते मरुतः ‘कुविद्’ बद्ध
 ‘मंसन्ते’ नमन्ते ‘पुनः’ वर्षाद्युपकारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रक्री-
 भवन्ति । किञ्च; ‘यसस्वर्त्ता’ यष्करीरगतम् ‘एनः’ ‘जिहीळिरे’
 लज्जयन्ति, यच्च ‘आविः’ प्रकाशम्, तदेवम्प्रकार सुभयलक्षण मपि
 एनाऽस्मान् ‘जिहीळिरे’ लज्जयन्ति । तदेषां मरुतां ‘तुराणां’
 त्वरमाणानां प्रसादेन उभयलक्षण मपि ‘अवयजेमहि’ निर्णुदेमहि;—
 इत्येतद् ‘ईमहे’ याचामहे; अनेन परिवारेण आराध्यैतान् मरुत
 इति । “नसत इत्येतदुपरिष्ठात्” द्वादशाध्याये † “व्याख्यास्यामः” ;
 —“अभि प्रवन्त समनेत्र चोषाः” (ख० सं० ३, ८, ११, ३)—इति
 व्याख्याने, “नसतिराप्रोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा” ‡—इति ॥

“आहनसः(११)”—इति १ । एतदमवगतम् । “आहननवन्तः”—
 इत्यवगमः । “ये ते मदा आहनसः”—इति निगमः ; परिषोम०—०

* “तां आ इद्रस्य मीळ्जषां विवासे कुविञ्चसन्ते मरुतः पुनर्नः । यत् सख्यौ
 जिहीळिरे यदाविरत् तदेन ईमहे तुराणाम्” † ख० सं० ५, ४, १८, ५ ।

† पञ्चाध्यायिनिषद्सहिते भाष्यसप्तमाध्याये इति यावत् ।

‡ इ० का० ०५० ४पा० ४५० ।

§ १भा० ३८४ ४० ११ पं० ।

मघम्” * । पावमानी सौमी । कवेर्भागवस्त्रेय मार्षम् । जगती ।
 हे भगवन् ! ‘सोम !’ ‘परिप्रधन्व’ परिप्रच्छर, एतस्मात् दृशापत्रिचात् ।
 ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय अस्माकम् । ‘नृभिः’ एतैः अत्विग्भिः, ‘पुमानः’
 पूयमानः । किञ्च ; ‘अभि वासय’ अभिप्रच्छादय, अभिभावय ।
 ‘आश्रिरम्’ द्वतीयसवने । किञ्च ; ‘ये ते मदा आहनसः’ ये ते मदाः
 तव आहननवन्तः, “वसनवन्तः”, ससोहयितारः; ‘विहायसः’
 महान्तः, तैः ‘इन्द्र’ ‘बोदय’ प्रेरय, ‘दातवे’ “दानाय”, ‘मघं’
 धनम् । यथास्माकं तैर्मदैरनभिहतचेताः † सन् दद्यात् मघं धन
 मित्यर्थः ॥ ७ (१५) ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्यवो न वक्षो नोधा इवाविरक्त-
 प्रियाणि । अद्भ्यसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्यु-
 नरेयुषीणाम् ॥ उपादर्शि शुन्ध्यवः शुध्युरादित्यो
 भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासाध्युच्छ ‡ इद § मपी-
 तरदक्ष एतस्मादेवाध्युच्छं ॥ काये शकुनिरपि शुन्ध्यु-
 रुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्यव ॥
 उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स

* “परि सोम प्र घन्वा स्वस्तये ऋभिः पुमानो अभि वासयश्रिरम् । ये ते ०.—
 मघम् ॥”—इति ऋ० सं० ७, १, ११, ५ ।

† “नैर्मदैरभिहतचेताः” क ।

‡ “भासाध्युच्छम्” च ।

§ “मिद” च ।

॥ “देवाध्युच्छं” च ।

॥ “शुग्ध्यव” च ।

यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एव मुषा रूपाण्याविष्कुरुतेऽद्भसद्भान्नं भवत्यद्भसादिनीति वाद्भसानिनीति * वा । सुसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । (स्वपतो बोधयन्तो †) शाश्वतिकतमागात्पुनरेयुषीणाम् ‡ । ते वाशीमन्त इषिणः । ईषिण इति वैषिण इति वार्षिण इति वा वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः । शंसावाध्वर्यो प्रति मे युणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् । अभिवहनस्तुति मभिषवण § प्रवादां स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते परितक्येत्यु ॥ परिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ८ (१६) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४,२.

“अद्भसत्^(१४)”—इति ¶ । एतदनवगतम् । “अद्भसादिनीति वा अद्भसानिनीति वा” शब्दसमाधौ । “उपो अदग्निं”—इति ** निगमः । कचीवतं आर्घम् । औषधी । चिष्टुप् । प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते ; ‘उपो अदग्निं’ उपसिष्टा दृश्यत इय मुषाः । कस्य ? ‘शुन्धुवः’ शोधयितु रादित्यस्य; आदित्यो हि यदप्यशुचिर्भवति, तदपि रश्मिभिः

* “वाद्भसानिनीति” क, च ।

† अ-च-पुसकयोरेधिक उष पाठः ।

‡ “पुनरागामिनीनाम्” क, च ।

§ “मभिषवण” क, च ।

॥ “परितक्येत्यु” क, च ।

¶ १भा० २८ ५२० १५० ।

** ऋ० सं० १, १, ० ४ ।

सृष्ट्वा शुचीकरोति । “सूर्यः पवित्रं मुच्यते”--इति वक्ष्यति * ।
 तर्मांसि वा बोधयतीति शुग्ध्युः, तस्य शुग्ध्युवः । कथं पुनरुपसृष्ट्वा
 दृश्यते ? ‘वचो न’ वच इव ; यथा तस्य स्वभासः स्वम्प्रकाशजालं
 वचोभूतमेतस्मिन् मण्डलेऽधूढम्, एवमियं मुषा एतस्मिन् मण्डले
 उपसृष्ट्वा दृश्यते, सन्निकर्षात् । प्रासङ्गिकं मुच्यते ब्रह्मसामान्यात्,—
 “इदं मपीतरत्” “वचः” पुरुषवचः, पशुवचो वा अङ्गम् “एतस्मा-
 देव” वहेर्धातोः (भृ० प०), इदम् “अधूढम्” अधिप्रवेष्टितं मेव
 “काये” शरीरे भवति । “अङ्गुनिरपि” य एष मङ्गुर्नाम †, अयं
 मपि “शुग्ध्युवच्यते”, “बोधनादेव” ; यो हि “उदकचरो भवति”
 नित्यशुद्ध एवेति शुग्ध्युः । “आपोऽपि शुग्ध्यवः ‡ उच्यन्ते” ता
 अपि हि बोधयन्ति । “एवं” तावदियम् “उषाः” आदित्यस्य वच
 इवोपसृष्ट्वा दृश्यते । किञ्च इयं मेवोषा बोधा इवाविष्कृतप्रियाणि
 “नोधा ऋषिर्भवति §” स हि “नवमं” स्तोत्रं देवताः प्रति
 “दधाति” । “स यथा” स्वमुखोद्गीर्णया “स्तुत्या” प्रियाष्ठात्मनः
 “कामान्” स्वानि कामाख्यानि “आविष्कुरुते” आविष्कृणोति,
 प्रकाशयति देवताः प्रति । “एवम्” इयम् “उषा” स्वात्मन एवो-
 द्गीर्णेन प्रकाशेन “रूपाणि” जनानाम् “आविष्कुरुते” प्रकाशी-
 कुरुते । किञ्च ; इयं मेवोषाः ‘असन्नं ससतो बोधयन्ती’ “अस-
 न्नम्” तत् प्रतिकर्त्तव्यतायां मीदति, तदा सनोति, सम्भजत इति

* इत उपरस्मिन्नेवाध्याये (पञ्चमे) १पा० १ख० ।

† ‘मङ्गुः पानोयकाकिका’—इत्यमरः १, ५, २४ ।

‡ “शुग्ध्यवः”—इत्येव पाठः क-ख-न-मूलपुस्तकेषु, टीकापुस्तकेषु च सर्वेषु ।

§ नोधाः, गीतमः ; ऋ० सं० १. ५८-१४, ८ ८८, ९ ९२ ख० ।

“अप्रसत्” गृहाधिकारे नियुक्ता अन्नसाधिका स्त्री । सा यथा प्रातरेव चीराद्युपादानार्थं ‘ससतः’ “स्वपतः” जनानान् दोहकादीन् “बोधयन्ती” अन्नं साधयिष्यन्ती, एव सुषा अपि जनान् बोधयन्ती, तत्काले हि ते इतिकर्त्तव्यतार्थं जनाः प्रतिबुध्यन्ते, तेनैतयैव बोधिता भवन्ति । आह ;— कदा पुनरेतद्भवति ? इति । उच्यते ;— यदा ‘अश्वत्तमागात्’ “शाश्वतिकतमा” नित्यतमा “आगात्” आगच्छति, तदैव जनान् बोधयति, एव सुषा रूपाण्याविष्कुरुते । एवञ्च वच इवोषा आदित्यस्य दृश्यते । आह ;— का वा सा अश्वत्तमा इय सुषाः ? इति । उच्यते ;— ‘पुनरेयुषीणाम्’ “पुनरागामिनीनाम्” —इत्यर्थः । या एताः काश्चिद्गत्वा पुनरागच्छन्ति, ताः पुनरेयुषो गावः, अन्या वा*, तासां पुनरेयुषीणां इति निर्द्धारयति । एषैव ‘अश्वत्तमा’ शाश्वतिकतमा । एव मेतस्मिन् मन्त्रे, सा यथा अन्नसाधित्यन्नसाधिका स्त्री उच्यते, सा हि तत्काले जनान् दोहकादीन् बोधयति, उषा अपि च तत्काल एवागच्छतीति, एव सुपमान सुपपद्यत इत्युपपत्तिः । अन्ये । तु मक्षिका मक्षसदं मन्यन्ते ; सापि ज्ञाने चीदति, सजोति वाञ्छं तत्काले च प्रतिबुध्यमाना अन्यान् बोधयतीति ॥

“इषिणः(१५)” —इति † । एतदनवगतम् । “ईषिण इति वा, एषिण इति वा, आर्षिण इति वा” शब्दसमाधयः । “अियमे कं भानुभिः०—० मार्हतस्य धाञः” —इति ‡ निगमः । राज्ञगणस्य

* “वारवोपिता वा” न, सायचीयस्य ।

† वय मिति वक्तव्ये एष परोचनिर्द्देशो मन्यन्तेऽपीप्रयत्नः ।

‡ १भा० २८५ ४० १ पं० ।

§ “अियमे कं भानुभिः सं मिमिचिरे वे इषिभिरु चक्षुभिः सुषादयः । वे वासो मन्त इषिबो चमो रवो मिरे अियस्य मार्हतस्य धाञः” ॥ ऋ० सं० १, १, १२, १ ।

गोतमस्येय मार्घम् । जगती । भारतस्य प्रियङ्गवस्य चरोरियं याज्या ; तत्र ह्युक्तम् “प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः”—इति । ‘अथसे कम्’ अथोऽर्थाथ यजमानाय आत्मने वा ; क मित्यनर्थक मेवा, कामये इति वा अस्यार्थः । ‘भानुभिः’ दीप्तिभिः सूर्यरश्मिभिः, थेऽन्तरिक्षे मरुतः ‘सम्मिमिच्छिरे’ सङ्गच्छन्ते, ‘ते’ एव ‘रश्मिभिः’ सर्वलोक-नियन्तृभिः ‘सम्मिमिच्छिरे’—इत्येतदेवानुवर्तते । त एव ‘सृकभिः’ रसहर्षभिः सम्मिमिच्छिरे । ‘सुखादयः’ सुखदातारः जनानाम् । शोभ-मानां वा हविषां खादितारः, अन्तारः, ‘सुखादयः’ । ‘ते’ एव ‘वाग्नीमन्तः’ वाग्मिनः । ‘इक्षिणः’ “इक्षिणः” उपगमनवन्तः, “एषणिनो वा” इच्छावन्तः, “आर्षणिनो वा” आभिसुख्येन सर्वा-र्थानां द्रष्टारः ; ‘अभीरवो विद्रे’ विदारयितव्ये अथौ प्राप्ते विगत-भयाः ; अथ वा ‘विद्रे’ वेदि, जाने । य एवंलक्षणा मरुतः, तेषां मरुतां यत् स्थानम् अन्तरिक्षलोकः, तस्य ‘प्रियस्य’ इष्टस्य ‘भारतस्य’ मरुतां स्वभूतस्य ‘धाम्नः’ स्थानस्य प्राप्तये ; तानेव मरुतः सौमी-त्यध्याहारः । एव मेतस्मिन् मन्त्रे ‘वाग्नीमन्त इक्षिणः’—इत्येतस्मा-देकवाक्यसम्बद्धाद् ‘इक्षिणः’—इत्येतद् मरुदिशेषणम् । “वाग्नीति वाङ्नाम” । “वाग्नी(११), वाणी(११)”—इति † पठितं वाङ्नामसु । वास्यत इति कारकावधारणम् ॥

“वाङ्(११)”—इति † । एतद्वनवगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् ।

* पुराणात् ०१ प्र० ११ पं० = ०४ प्र० ११ पं० ।

† १भा० (१ख० ११ ख०) ०४ प्र० = ०८ प्र० ८पं०, १५ पं० ।

‡ १भा० २८५ प्र० ११ पं० ।

“ग्रंसावाध्वर्यो०—० मिन्द्रा ग्रस्तम्”—इति० निगमः । विश्वामित्रस्येय
 मार्घम् । चिष्टुप् । होता ब्रवीति ;— हे ‘अध्वर्यो !’ एहि ‘प्रति
 गृणीहि’ ‘ग्रंसाव’ आवा सुभावपि ; न ह्यप्रतिगौर्यमाणं ब्रूयते,
 नाप्यब्रूयमानं प्रतिगौर्यते † ; एव मितरेतरोपकारकच मभिप्रेत्योक्तं
 द्विवचनम्,—‘ग्रंसाव’ इति । एव मितरेतरगुणसम्पन्न मेतद् ‘वाहः’
 स्तोत्रं ‘कृणवाव’ आवाम् ‡ । सोम एव हि देवानां वोढा भवति § ।
 “वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमः । (ऋ० सं० ६, २, २८, १)”—इति,
 “वोढृतमो ज्ञानानां स्तोमः”—इति हि वक्ष्यति ॥ । एव मिय मभि-
 वक्षन्सुतिः । एव मेतच्छत्र माभिसुख्यगामि ‘इदम्’, ‘इन्द्राय’
 इन्द्रार्घ्यम्, ‘जुष्टम्’ प्रियम्, तस्य यथा स्यात् तथा कुर्वः । अन्ये
 खेनाम् “अधिषवणप्रवादां” सोमाधिषवणप्रवादिनीं स्तुतिं मन्यन्ते ;
 वाहःशब्दो हि उदकवाहाभिधानसारूप्यात् तत्र युक्तरूपतर इति
 कृत्वा यदा पुनरेवं, तदैव मर्थो योज्यः ;—‘इन्द्राय’ ‘इदं’ ‘वाहः’
 सोमोदकपूर्णमधिषवणफलकाख्यं वाहः ‘जुष्टं’ प्रियं यथा स्यात् तथा
 कुर्वः । तद्धि सु‘ग्रस्तं’ सुप्रतिगौर्यं च इन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति ।
 एतदेव कर्त्तव्यं मावाभ्यां यतः, अतो ब्रवीमि ;—‘एदं वरिः यज-

* ‘ग्रंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीषीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् । इदं वरि-
 यर्त्तमानस्य स्तोत्राया च भुङ्क्ते मिन्द्राय ब्रूयत् ।” ऋ० सं० २, २, १८, २ ।

† सोऽध्वचनं ग्रंसनम्, अध्वर्युवचनम् प्रतिनरच मुच्यते । यथा च “देवो
 मित्यध्वर्युः प्रतिगृह्णाति पञ्चाचरेव”—इति रे० ब्रा० २, १, १ ।

‡ ‘यद्वाव स तत्र यथा भाजनं देवता समु मावचामु मावचेत्यावाचयति, तदेव
 चोतुर्होत्रं, चोता भवति, चोतेत्येव मावचते”—इति रे० ब्रा० १, १, १ ।

§ “वेनेवाध्वर्युं ज्ञया प्रयच्छति, वेन चोता प्रतिगृह्णाति”—इति रे० ब्रा०
 २, ४, २ ।

॥ इत उत्तरस्त्रिमेवाध्याये (पञ्चमे) १पा० १च० ।

मानस्य सौद' एतद् बर्हिः, यदेतदगतगतस्त्रीर्णं मयेण हेतारं बर्हिः
'सौद' "स प्रतिगरायोपविशति"—इति ह्युक्तम्*, 'यजमानस्य'
अभिप्रेतकामावाप्तये आसौद । मा अवमंस्याश्चिरेणैतच्छंसत इति,
उपविष्टश्चेत् त्वं ममागतः । 'अथ' अनन्तरं मेव 'भूद्' भवति । 'उक्थं'
शस्त्रं मेतत्, इन्द्रार्थं शस्त्रम्; नात्र मम वाङ्मूवेत्यभिप्रायः । एव मिय
मभिवहनस्तुतिः, अथवा अधिषवणप्रवादा स्तुतिः; उभयथापि तु
इयम् "ऐन्द्री त्वेव शस्यते" इदं मेवैकं मभिधानं मत्र व्युत्पाद्यत इत्य-
भिप्रायः ॥

"परितक्त्वा(१०)"—"इति"† । "एत दुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः‡"
षोडशाध्याये ४; तत्र हि एतत् "किं मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानट
(४० सं० ८, ६, ५, १)"—इत्येतस्मिन् मन्त्रे ॥ प्रसक्तं मायास्यतीति
लाघवार्थं मुक्त्वृष्टं मिति ॥ ८ (१६) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ४, २.

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजाया मिति वा । सुवि-
ते मा धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा ।

* "सोयामोदैवेत्यादिको हेतुवत्याहजनकः प्रतिगरः" आ० ०, ११ ।

† १भा० २२५ ४० १० पं० ।

‡ "परितक्त्वा राशिः"—इत्यादिना ।

§ पञ्चाध्यायिनिघण्टुसहिते भाष्येकादशाध्याये इति यावत् ।

॥ दै० का० ११ ख० १पा० ५ख० ।

नर्वेन पूर्वं दयमानाः स्यामैत्युपदयाकर्मा । य एक
 इद्विद्यते वस्विति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्व-
 र्तुर्भीमो दयते वनानीति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः
 विद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनि हिंसाकर्मा । इमे सुता
 इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिवत मश्विना तान् ।
 अहं हि वा मृतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दय-
 मानो अबूबुधत् । दयमान इति । नू चिदिति निपातः
 पुराणनघयोर्नू चेति च । अद्या चिन्नू चित्तदपो नदी-
 नाम् । अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नू च
 पुरा च सदनं रयीणाम् । अद्य च पुरा च सदनं रयी-
 णां रयिरिति धननाम रातेर्हानकर्मणः ॥ १ (१७) ॥

“सुविते(१८)”—इति * । एतदनवगतम् । अनेकार्थञ्च । ‘सु,
 इते’—इति, “सुते”—इति शब्दसमाधी । अत्र यदा “सु इते”
 इति विपरिणामः, तदा “सुगते” इत्यर्थः । यदा “सुते” इति,
 तदा “प्रजायाम्” ; सुते देवदत्ता पुत्र मिति प्रजायत इत्यर्थः ।
 एवं ‘सुविते’—इत्यस्य “सु इते, सुते” शब्दसमाधी । तयोरेतद् यथा-
 संज्ञोनार्थवचनम्, “सुगते, प्रजाया मिति” । “सुविते मा धाः”—
 इत्यपि निगमः † । “अनाष्टष्ट मस्य नादृष्यं देवाना मोजो अभि

* १भा० २२१ व० १पं० ।

† तैत्तिरीये, काश-शाखायाश्च द्रष्टव्यः । माध्विन्यां तु “सुविते मा धाः”—इति
 सूक्तो, चान्याश्च सन्ति तत्र वचनः पाठमेदाः (५, ५) ।

शस्तिपाः । अनभिग्रस्त्यञ्जसा सत्य सुपगेषां सुविते मा धाः” *—इति ।
 अनेन तानूनघ्नं संसृज्यते † । हे तानूनघ्न ! ‘अनाष्टुष्ट मसि’ अना-
 धर्षित मसि ; त्वयि सृष्टे समथोपयन्किता ह्येते नान्योऽन्यस्मिन् । द्रोह
 सुपयास्यन्त्युत्विजः । कुतः पुनरेतत् सामर्थ्यं तव ? इति । इतः ;—
 यस्माद् ‘अनाष्टुष्यं देवाना मोजः’ अनाधर्षणीयं त्वम् । ओजो बल
 मित्यर्थः । किञ्च ; ‘अभिग्रस्तिपाः’ अभिग्रंसनान् पासि त्वम् ।
 ‘अनभिग्रस्ति’ नाभिग्रंसनीयं केनचित्, अनवद्य मित्यर्थः । ‘अनु-
 मे’ ‘इदं व्रतं व्रतपतिः’ ‘मन्यताम्’ अनुमन्यताम् ‘इदं व्रतं’ कर्म,
 ‘व्रतपतिः’ अग्निः । ‘मे’ मथोपेयमानाम् एनां ‘दौलाम्’ ‘अनुमन्यताम्’
 ‘दौक्षापतिः’ सोमः । किञ्च ; ‘अञ्जसा’ अगन्तर्हितम्, अहम् ‘सत्यम्’
 ‘उपगेषम्’ उपगतवान् । योऽह मेतदसृष्टम्, स त्वं हे तानूनघ्न !
 एव सुपगतवन्तं मां ‘सुविते’ सुगते स्थाने, यत्र गतानां शोभनं
 गतं भवति, तत्र धेहि ; अथवा प्रजायां जनयितव्यायां धेहि, यथा ;
 बह्वपत्या स्याम तथा कुर्वित्यर्थः ॥

“दयति(१९)”—इति ॥ । एष शब्दः “अनेककर्मा” अनेकार्थः ;

* कालशास्त्रीयपाठ एवः ।

† तदेतद्विधायकं ब्राह्मणम् ;—“तानूनपातं यजति । प्राची वै तानूनपात्, स हि
 तन्वः पाति, प्राचमेव तत् प्रीचाति—प्राचं यजमाने दधाति” ॥—इति रे० ब्रा०
 १, १, ४ । “ते वदन्त्यस्य राशो ष्टहे तनूः सश्रद्धत, ते यद् वदन्त्यस्य राशो ष्टहे
 तनूः सश्रद्धत, तत् तानूनपत्रं मभवत् तत् तानूनपत्रस्य तानूनपत्रत्वम्”—इति च रे०
 ब्रा० १, ४, ० ।

‡ “नान्योऽन्यस्मिन्” क, च ।

§ मैत्रिरीयपाठानुसारेणैवेदं इतिहृद्-आख्यानं बोध्यम् । स चैवम् —“अना-
 ष्टुष्ट मस्यानाष्टुष्यं देवाना मोजो अभिग्रस्तिपाः । अनभिग्रस्तीद् मनु मे व्रतं व्रत-
 पतिमन्यता मनु मे दौषां दौक्षापतिरञ्जसा सत्य सुपगेषु सुविते मा धाः ॥”—इति ।

॥ १भा० १८१ प्र० ०५० ।

मन्त्रेणैकविकल्पप्रकृतिः,—यथा सुविते-शब्दस्य अन्येनान्येन धातुना विगृह्यानेकार्थत्वं मुक्तम् ;—इणा विगृह्य “सु इते”—इति गत्यर्थत्वम्, सूतिना विगृह्य “सूते”—इति च प्रजार्थत्वम् ; नैव मिह । किन्तुर्हि ? एकप्रकृतेरेवायं शब्दोऽनेकार्था भवतीत्यस्य विशेषस्योपद्योतनार्थं मुदाहरति । एव मुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे द्यतिरनेककर्मवेत्येव मुक्तम् । अन्ये तु ब्रुवते ;—यथा “सुविते”—शब्दोऽनेकार्थोऽनवगतसंस्कारस्य, नैव मयम् । किन्तुर्हि ? अनेकार्थ एवाय मिति ॥

एव मनेकार्थत्वं प्रतिज्ञाय उदाहरणेनैवोपपादयति ;—“नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे द्यतौत्येष शब्दः “उपदयाकर्मा” । उपदयेति रक्षणं मुच्यते । ‘नवेन’ धान्येन ‘पूर्वं’ पुराणं ‘दयमानाः’ रक्षन्तः ‘स्याम’, पुराणेन च नवम् ; इष्टं हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च नवस्य ; प्रसिद्धं च लोके । तस्मादिहाय उपपद्यते उपदयाकर्मा । चतुर्होत्रेष्वध्याये इत्यस्य शेषः* ॥

“य एक इद् विद्यते वसु”—“इति” † एतस्मिन् मन्त्रे “दान-कर्मा वा, विभागकर्मा वा” । “य एक इद्—इन्द्रो अङ्ग” ‡ । राजगणस्य गोतमस्यार्थम् । ऐन्द्री । उष्णिक् । ‘यः’ इन्द्रः ‘एकः इद्’ एक एव स्वतन्त्रः ‘वि’ विविधं ‘वसु’ धनं ‘द्यते’ ददाति । कस्यै ? ‘मर्त्तय’ मनुष्याय । किंलक्षणाय ? ‘दाशुषे’ दत्तवते हवींषि । अथवा विभागकर्मा । ‘दाशुषे’ ‘वसु’ ‘विद्यते’ विभजते

* इ० का० ९, ४, ९ ।

† अ० सं० १, १, १, १ ।

‡ “य एक इद् विद्यते वसु मर्त्तय इन्द्रो अङ्ग” ।

इत्यर्थः । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्रो ददाति, विभजते वा? इति ।
उच्यते;—‘ईशानः’ ईश्वरः, ‘अप्रतिष्कृतः’ अप्रतिस्खलितः सङ्ग्रामेषु ।
‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ क्षिप्रं धनं ददाति, विभजते वा, ‘दाशुषे’ यज-
मानाय; त महं स्तौमि; योऽस्माक मेतत् करोत्वित्यभिप्रायः ।
ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागाभ्यां दाशुषे यजमानाय वस्त्रेक-
वाक्ये श्रूयमाणं किं मन्यत् कुर्यात्? तस्माद् वाक्यसामर्थ्यादन
“दानकर्मा वा विभागकर्मा वा”—इत्युपपद्यते ॥

“दुर्वक्तुं भूर्भो दद्यते वनानि”—“इति” * एतस्मिन् मन्त्रे
“दहतिकर्मा” । निगमप्रसक्तं निर्भवीति;—“दुर्वक्तुः दुर्वारः” दुर्वा-
रणीय इत्यर्थः । “अथ जिज्ञा०—० दद्यते वनानि” † । आग्नेयी ।
भरद्वाजस्यार्थम् । चिद्युप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । उपज्व-
लितस्याग्नेः ‘अथ’ अथ, अनन्तर मेव तस्य ‘जिज्ञा’ ज्वाला दासुषु
‘पापतीति’ पुनः पुनः पतति, ‘प्रवृष्णः’ प्रवर्षितुः इन्द्रस्य ‘गोषु-
युधः’ गवार्थं वादे पणिभिः सह असुरैर्युध्यते; अथ वा ‘गोषु’
असु, मेघेन सह युध्यत इत्यर्थः । ‘न’—इत्युपमा; इन्द्रस्य गोषु
युध्यत इव । ‘अग्निः’ ‘सृजाना’ तेनैव सृज्यमानो यथा पतति
अग्निर्वज्रः, तथा अग्नेर्ज्वाला दासुषु पापतीति । किञ्च; ‘शूरस्येव
प्रसितिः चातिरग्नेः’ । यथा कस्य चिद् ‘शूरस्य’ विक्रान्तस्य वा
अप्रतिहतगतेः ‘प्रसितिः’ प्रसहनं सङ्ग्रामानुप्रवेक्षमार्गः क्षिप्रभिन्नरूपैः

* ख० सं० ४, १, ८, ५ ।

† “अथ जिज्ञा पापतीति प्र इत्यो गोषुयुधो नाग्निः सृजाना । शूरस्येव
प्रसितिः चातिरग्नेर्दुर्वक्तुं भूर्भो दद्यते वनानि ॥”

अनुभिः प्रकीर्षः स्यात्, एव मस्य 'अग्नेः' 'चातिः' दहनमार्गः, ईषत्-
सुष्टार्द्धदग्धभस्मीभृतैर्दक्षैर्गुल्मादिभिराकीर्यते । कदा पुनरेतद् भवति ?
'दुर्वर्तुः' दुर्वारः, दावाग्नीभृतः, 'भीमः' सर्वप्राणिभयङ्करो यदाद्य
मग्निः 'दयते' दहति । किम्? 'वनानि' । एव मय माग्नेये मन्त्रे
वगन्त्रदसन्निकर्षे श्रूयमाणे दयतिशब्दो दहनादन्यत् किं मभिद-
ध्यात्? तस्मात् सामर्थ्यादिहायं "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः ॥

"विददसुर्दयमानो विश्वचून्"—"इति" * एतस्मिन् मन्त्रे "हिंसा-
कर्मा" । "इन्द्रः पूभिं—आपृणद्देदधी उभे" † । विश्वामित्रस्यैव
मार्षम् । ऋषिपु । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केबद्धे निविद्धानीयस्य सुक्तस्य
प्रथमैवेयम् । 'इन्द्रः', 'पूभिं' असुरपुरा मेघानां वा भेत्ता ; अग्निः
पूर्णा अपो वा पालयन्तीति मेघाः, पुरः ; "पू पालनपूरणयोः
(क्र्या० प०)"—इत्येतस्य । 'आतिरत्' आभिगत् । 'दासं' दासयितव्यं
मेघम् । कैः सहायैः सह? 'अकैः' वृत्तैः, देवैर्माध्यमिकै वा ‡ ।
किञ्चलः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत्? 'विददसुः' प्राप्तधनः । किं
कुर्वन् आतिरत् दासम्? 'विदयमानः' विविधं हिंसन् 'श्वचून्' ये
मेघबधप्रतिबन्धिनः । आह ;— किं विददसुत्वेनैवैकेन गुणेन युक्तो
य इन्द्रः, स एतदकरोत्? नेत्युच्यते ;—'ब्रह्मजुतः' च ब्रह्मणा स्तुति-
स्त्रक्षणेन 'जुतः' प्राप्तः, प्रीतो वा ; ब्राह्मणतत्त्वा शरीरेण 'वावृधानः'
वर्द्धमानः 'आपृणत्' आपूरयति । 'रोदधी' द्यावापृथिव्यौ उभे

* ऋ० सं० २, १, १५, १ ।

† "इन्द्रः पूभिं दामि रदासं सुर्वैर्ददसुर्दयमानो विश्वचून् ।

ब्रह्मजुतस्त्वन्वा वावृधानो भुवि द्याप् आपृणद्देदधी उभे ॥"

‡ परस्ताद् वक्ष्यति,—"अकै देवो भवति"—इत्यादि ५, १, ४ ।

अपि । 'भूरिदासः' बज्रदानस्य इन्द्रो दास मातिरत् । एव मन्त्र
 "विददसुर्दयमानो विश्वान्"—इति अत्रुसन्निधौ दयतेः किं मन्त्रत्
 सामर्थ्यं सुपपद्येतान्यत्र वधात् ?

"इमे सुता इन्द्रवः प्रातरित्वना मजोषसा पिबत मश्विना तान् ।
 अहं हि वा मूतये वन्दनाय मां वायुषो दोषा दयमानो
 अमृषुधत्"—इति । "दयमान इति" । अत्र दयतिर्गत्यर्थः । दय-
 मानोऽत्रौयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषाया मबोध-
 यत्* । मृगयोऽत्र शेषः ॥

"नू चित्(१०)"—इति । एषः "निपातः" अनेकार्थत्वेनेह समा-
 ज्ञातः । न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारोऽस्ति, यस्यानव-
 गतं स्यात् । स च पुनरयं "पुराणनवयोः" अर्थयोर्वर्त्तते । प्रकरणोप-
 पदवशात् पुराणतां कस्य चिदर्थस्यावद्योतयति, नवतां च कस्य चित् ॥

"नू च(११)"—इति च" † । अथ मपि पुराणनवयोरर्थयो-
 र्वर्त्तते । अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाज्ञात एवो-
 दाहृतः ‡ ॥

नू चिदित्यस्योदाहरणम्;—"अद्या चित्रु०—० रजांसि" ॥ । भर-
 दाजस्येय मार्षम् । चित्रुप् । उक्थपर्यायेष्वच्छावाकस्य शस्त्रे माध्यन्दिने

* "पुरा मङ्गनिवादादनमूयाग्निशक्तेर्वै रतन्मुषं यद् वयांसि यच्छुक्रमयः"—
 इति रे० ब्रा० ०, १, ५ ।

† १भा० २८१ प्र० १५ पं० ।

‡ १भा० २८१ प्र० १५ पं० ।

§ वयन्तु सर्वपुस्तकेषु समाज्ञात एव पश्यामः । १भा० २८८ प्र० १० पं० (११) ।

॥ "अद्या चित्रुं चित्रुदपे नदीनां यदाभ्यो चरदो मातु मिन्द्र । नि पशैता
 चमृषुदो न सेदुस्त्वया दृशमानि सुजगतो रजांसि ॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, १, २ ।

सवने विनियुक्ता । 'अद्य' च पुरा च, तदेव कर्म 'नदीनां' वर्त्तते ।
 कतमत्? 'तत्' उद्दिश्य वहनं कर्म । कथं नाम? अथ लोकाद्यो-
 पकारायाञ्च मेता वहेयुरिति । 'गातुं' गमनमार्गम् 'आभ्यः'
 नदीभ्याऽर्थाय त्वम् 'अरदः' अखनस्त्वम् । किम् गमनम्? गच्छ-
 न्यनेनेति गमनम् । हे 'इन्द्र!' तदेव कर्माद्यापि वर्त्तते, तासां
 नदीनाम्, यथा व्यादिष्ट मेव 'त्वया' । ताभिरद्यापि तदनुष्ठीयत
 इत्यभिप्रायः । यदुक्तं पुरसादपि; "इन्द्रो^१ अस्मां अरदत्"—इत्यत्र* ।
 एवं तावदयं त्वयैव नद्यधीनेनापकारेणानुगृह्यते लोकः । किञ्च ;
 'निपर्वता अद्भसदो न सेदुः' । य एते 'पर्वताः' पर्वन्तो मेघाः,
 'अद्भसदः' निष्पादयितव्य मन्त्र मस्माभिरित्येतदर्थं मुद्दिश्यान्तरिक्षे
 लोके सीदन्ति, अवतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा ; तेऽपि युष्मदीर्योप-
 मृदिता एवोदकभृताः, नीचैर्भूम्या मत्र, निष्पत्त्यर्थं 'सेदुः' सीद-
 न्तीत्यर्थः । तदेवं कृत्वा (किं वञ्चना†) सर्वथाप्युदकप्रदानद्वारेण
 त्वयैवैतानि, हे 'सुकर्मन्! 'दृढानि' दृढीकृतानि 'रजांसि' लोका
 इत्यर्थः । त्वञ्चेदेषा मेव मन्त्र मुदकञ्च न व्यधास्यः, सर्व एवैते लोका
 नाभविष्यन्नित्यभिप्रायः । इहाद्यैतस्य सन्निधौ वर्त्तमानो नूचिदित्येष
 पुराणाभिधायीत्युपपद्यते । इह पुराणवयोरित्युक्तम्‡, तत्र पुरा-
 णाभिधायित्वस्यैतदुदाहरणम् ; नवाभिधायिनो "नू चिन्नु वायोर्-
 मृतं वि दस्येत्" अत्र हि वक्ष्यति ;—"नवञ्च पुराणञ्चेति ?" ॥

* पु० १ अ० ० पा० ४ अ० १४४ प्र० ।

† नास्वेतत् क-च-पुस्तकयोः ।

‡ पु० ४२० प्र० ८ पं० ।

§ प० ६० का० १०, १, २ ।

नू चेत्यस्योदाहरणम् ;—“नू च पुग०—०द्रविणोदाम्”—इति * ।
 कुत्सस्येय मार्षम् । पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये
 सुक्ते शस्यते । ‘नू च पुरा च सदनम्’ अद्य च पुरा च सदनम् ।
 कस्य? ‘रथीणां’ धनानाम् । किञ्च ; ‘जातस्य’ उत्पन्नस्य ‘जायमानस्य’
 च’ अभिनिष्पद्यमानस्य भूतजातस्य ‘साम्’ निवास मित्यर्थः ।
 “तस्मात् सर्वानृतन् पश्वोऽग्नि मभिसर्पन्तीति विज्ञायते” † । “यच्च
 गां शयानां निर्जगति मृता मेता मद्विद्वान् मन्यतेऽन्वयौ ह्येवैते
 प्रविशन्तीति च विज्ञायते” ‡ । तस्मादुपपद्यते स्थानत्वं निवासत्वं
 चाग्नेः । ‘सतस्य’ निष्पन्नस्य भूतजातस्य ॠ ‘गोपां’ गोप्तारम्, ‘भवतस्य’
 उत्पद्यमानस्य ‘भृरेः’ वज्रनः, गोप्तार मित्यनुवर्त्तते । य एवं सचणो-
 ऽग्निस्तं ‘द्रविणोदां’ धनस्य दातारम्, ‘देवाः’ ‘धारयन्’ धृतवन्त
 इत्यर्थः । क ? इविर्वहनकर्मणि ? “अथा देवा दधिरे इत्यवाहम्”
 —इति वक्ष्यति ॥ । एव मिह पुरा चेत्यस्य सन्निधौ नू चेत्येष शब्दो
 वर्त्तमानो नवाभिधायीत्युपपद्यते । पुराणाभिधायिले पर्येष्य मस्योदा-
 हरणम् ॥ १ (१७) ॥

विद्याम तस्य ते वय मकूपारस्य दावने । विद्याम तस्य
 ते वय मकुपरणस्य दानस्यादित्योऽप्यकूपार ॥ उच्यते

* “नू च पुरा च सदनं रथीणां जातस्य च जायमानस्य च साम् । सुतस्य
 गोपां भवतस्य भृरेर्देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ।” ऋ० सं० १० ४, १ ।

† “यद् वा कृतवः ; अतुनेव तम् कल्पयति ।”—इत्यादि च रे० ब्रा० १, १, १ ।

‡ “गोर्वै देवानां मनोता”—इत्यादि च ऋष्यम् रे० ब्रा० १, १, १० ।

§ “निष्पन्नभूतजातस्य” न ।

॥ ऋ० सं० ५, १, १४, ४ ।

॥ “ऽप्यकूपारो”—इति च ।

ऽकूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपा-
रो भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो
न कूप मृच्छतीति कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति
वा कच्छेन पिवतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोऽय मपी-
तरो नदीकच्छ एतस्मादेव क मुदकं तेन छाद्यते । शिश्रीते
शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे । निश्रयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणा-
य * रक्षो रक्षितव्य मस्माद्रहसि क्षणोतीति † वा राचौ
नक्षत इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरश्वैः । सुतुकनः
सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजैभिरिति वा । सुप्राय-
णा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्ताम् । सुप्रगमनाः॥ २ (१८) ॥

“दावने(११)”-इति । एतदनवगतम् † । “दानस्य”-इत्यवगमः ।
“अकूपारस्य(११)”-इति ‡ । एतदनवगतम् । अनेकार्थम् । “अकु-
परणस्य”-इत्यवगमः । द्वयोरप्येतथोरेक एव निगमः ; “यन्मन्यसे
वरेण्य०—० मकूपारस्य दावने ॥” । अत्रेभौमस्येय मार्घम् । अष्ठा-
वाकस्य तार्त्वीयसवनिके आवापे नियुक्ता ; “यदिन्द्रचिच”-इति, ¶
इत्यञ्च । हे ‘इन्द्र !’ ‘यत्’ ‘मन्यसे’ जानीषे त्वं ‘वरेण्यं’ वरणीयम्,

* “विनिक्षणाय” क, ख ।

† “असौ भवतीति” क ।

‡ १भा० ३२९ प्र० १८ पं० ।

§ १भा० ३२० प्र० २ पं० ।

॥ “यन्मन्यसे वरेण्यं मित्रं द्युषं तदा भर । विश्याम तस्य ते वृच मकूपारस्य
दावने ॥”-इति ऋ० सं० ४, ९, १०, १ ।

¶ ऋ० सं० ४, ९, १०, १ ।

एतद्धन मिति ; 'द्युत्तं' च, यत् द्युतिनिवासभूतम्, द्युतिमदित्यर्थः । 'तद्' अस्मभ्यम् 'आहर' । कदाचित् त्व माहृत्यापि न दद्याः? अतो ब्रूमः;—'तस्य' त्वयाहृतस्य धनस्य 'विद्याम' लभेमहि 'ते' तव स्वभूतस्य । किंलक्षणस्य? 'अकूपारस्य' "अकूपरणस्य" अकुत्सितपूरणस्येत्यर्थः । येन लभेन सुपूर्णं मात्मानं मन्यामहे पर्याप्तं मैत्रिकाय च श्रेयसे आमुष्णिकाय चेत्यर्थः । 'दावने' "दानस्य" इत्यर्थः । ईदृशस्य भावत्कस्य धनस्य * वय मेव लभारः स्वामेत्यभिप्रायः । एव मिह यन्नान्यसे वरेण्यं, द्युत्तं, तदाभरेति इन्द्र उच्यमानो धनसन्निधानाद् दानादन्यत् किमुच्यते? धन मेव हि प्रायेण मनुष्यैः प्रार्थ्यते; तस्मादनाश्रूयमाणोऽपि धनशब्दोऽध्याहृतः । तच्च पुनः प्रार्थमानं वज्रं प्रार्थ्यते । तस्मादकूपारस्येत्येष शब्दोऽतिपरोत्तमः । "अकूपरणस्य"—इत्येवं परोत्तमत्तिलेनावस्थाय, ततः अकुत्सितपूरणस्य—इत्येवं प्रत्यक्षत्तिलेन व्याख्यायते । अत्र कुरिति कुत्सार्थः, परणं पूरणं मुच्यते; कुत्सितं परणं 'कूपरणम्', न कुत्सितं परणं 'अकूपरणम्'; तस्य "अकूपरणस्य" प्रभूतस्येत्यर्थः ॥ — ॥ दानसम्बन्धादेव "दावने"—इत्येष शब्दो दानार्थं इत्युपपत्तिः । एतस्मिन् मन्त्रे "अकूपारस्य, दावने"—इत्यय मनयोः पदयोरनुक्रमः; समाख्याये पुनः † "दावने, अकूपारस्य"—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः ‡ । तेन ज्ञायतेऽन्यैरेवाय मृषिभिः समाख्यायः समा-

* "दानस्य" न ।

† "समाख्याये तु" न ।

‡ तथा हि,—४७० १ख० (१भा० १८८ ४० १० पं०) इत्यम् ।

ज्ञातः, अन्य एव चार्थं भाष्यकारः इति; एको हि समाधानं भाष्यं च कुर्वन्, प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभङ्क्ष्यत् । अविचिन्तार्याश्चैते मन्त्रेऽनिगमाः, तेषु सम्यग्या काकता-लौचन्यायेन ४ कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेव निगमे द्वे पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो व्याचष्टे इत्यदोषः ॥

“आदित्योऽप्यकूपारः”—इति “उच्यते” । किं कारणम्? स हि अकुक्षितस्य महतोऽध्वनः पारयिता भवति; उदयादारभ्य यावदक्ष मिति । “समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते”, असावपि अकुक्षितपारः आत्मनैव भवति । “महापारः”—इति पर्यायेणार्थवचनम्; विसीर्ष-पार इत्यर्थः । “कच्छपो ऽप्यकूपार उच्यते” स हि “न कूप मृच्छति” अस्पोदकत्वात्; किं तर्हि? यत्र बज्र प्रकीर्षं सुदकम्, तत् स्थानं गन्तुं मिच्छति, समुद्रं नदीं वा । आख्यानप्रसक्तं मुच्यते;— “कच्छपः”, “कच्छम्” आत्मनो मुखसम्पुटं “पाति” रचति; स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा स्वगरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेष्टयति; सम्पुटे हि

* इह समावायशब्देन ‘त्रिषु’-नाम समावायो बोद्धव्यः, वेदाङ्गेषुपि वेद-ब्रह्मावादिषुपि समावायशब्दः प्रयुक्तोऽप्य इतिज्ञता, रत्नज्ञाप्यारभे शास्त्रेणापि ।

† भाष्यकारो यास्कः ।

‡ “मन्त्रा” क, च ।

§ एवञ्च “त्रोः, या, ज्ञा (१भा० १३० ५५०)” —इत्यादिपदसमावायो न यास्कज्ञत इत्यर्थः फलितः ।

॥ काकात्मनं तास्यपतनश्चेति युगपत् सभूतं काकतालीयं मुच्यते ।

¶ प्राचीनपुस्तकेषु सर्वेष्वेव “कच्छपो”—इति, अद्यतनीयेषु तु सर्वेष्वेव “कच्छ-पो”—इति; एव मन्त्रेषुपि च-विशिष्टपदभावे दृश्यते । सिपिभेद एवास्य कारणं मनुनीयतेऽस्माभिः; अस्ति च पूर्वतनीयाद्यतनीययोः ‘ह’-वर्धनोपाकारभेदद्वया-चाद्यतनीयानां ‘ह’ एव प्राचीनानां ‘च’ इति मन्त्रे ।

कच्छञ्चः प्रसिद्धः, प्राणवायुः कच्छपुट इति च । “कच्छेन” कटाहेन इतराण्यङ्गानि पातीति वा ; स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह एवानुप्रवेश्य कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते* । अथ “वा” “कच्छेन” मुखसम्पुटेन “पिबतीति” कच्छपः । विपद्प्रसक्तः कच्छञ्चो निदृश्यते;—य एष कच्छो मुखसम्पुटः कटाहो वायं कच्छः, आह किमुक्तं भवति ? “खच्छः”—इत्युच्यते ; स हि “खच्छदः” खम् आकाशं छादयति, स हि मध्ये सुस्थिरो भवति । “अथ मपीतरौ नदौकच्छ एतस्मादेव” क-सञ्ज्ञकेन उदकेन “छाद्यते” इति कच्छः † ॥

आदित्योऽप्यकूपारः ‡, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्यकूपारः;—इत्येतेषु निगमाः पर्यव्याः ॥

“अग्निमीते^(१५)”—इति ? । एतद्वनवगमम् । “निम्नति”,—इत्यवगमः । “वि ज्योतिषा ०—० विनिच्च ॥”—इति निगमः । वृषो नाम अनपुत्रस्तस्येव मार्षम् ; आत्रेयस्य वा कुमारस्य ; उभयोर्वा । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वि भाति’ ‘अग्निः’ नानाप्रकारं भाति । केन ? ‘वृहता ज्योतिषा’ । स एवं विभासमानः किं करोति ? ‘आविर्विश्वानि कृणुते’ ; ‘आविष्करोति’ प्रकाशयति । ‘विश्वानि’ सर्वाणि भूतानि । ‘महिषा’ महत्त्वेनेत्यर्थः । किञ्च ;

* “कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते”—इति क, च ।

† “पुंसि कच्छस्यविधः”—इत्यमरः १, १, १० ।

‡ “अकूपारः सलिलो मातरिणा (अ० सं० ८, १, ७, १,)”—इत्यस्य व्याख्या-
नावसरे “अकृत्स्नपारो महागतिरादित्यः”—इत्याह सायणः ।

§ १भा० १८७ प्र० १० पं० ।

॥ “वि ज्योतिषा वृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महिषा । प्राद्वीमुषाः सद्यते दुरेवाः शिशौते प्रष्टु रचवे विनिच्च ॥” अ० सं० १, ८, १५, १ ।

‘प्रादेवीर्मायाः सहते’; ‘प्रसहते’ प्रकर्षेणाभि भवति । किम् ? ‘अदे-
वीर्मायाः’ आसुरीरित्यर्थः । ‘दूरेवाः’ दुरवाः, दुस्तरा वा * ; न
अग्नेः कृत्स्निरस्ति । किञ्च ; ‘गिञ्जीते ष्टङ्गे’ यथा हि वृषभस्तटाच्चिन्न
ष्टङ्गे तीक्ष्णीकरोति, एव मग्निरपि दाहूषि दहंस्तीक्ष्णीकरोति
ज्वालाः । क मर्थं पुरस्कृत्य ? “रत्नसो विनिक्षणाय” विहिंसनाये-
त्यर्थः ॥ अत्र ष्टङ्गशब्दसन्निधानात् “गिञ्जीते”—इत्यस्य तीक्ष्णार्थ-
स्त्वम्, तीक्ष्णीकृतैर्द्विर्घिभिर्विनिक्षणन सुपपद्यत इति ॥ निगमप्रसक्त
सुच्यते ;—“रत्नः रचितयम्” हि शरीर मस्माद्भवति, रत्नो हि †
मानुषान् भवत्यति । “रहसि वा” विविक्ते प्रदेशे रत्नः “क्षणेति”
दिनस्तीत्यर्थः । “राचौ नचते” गच्छति—“इति वा” रत्नः ॥

“सुतके^(१५)”—इति † । एतदनवगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् ।
“सुतकनः”—इत्यवगमः ; “सुतकनैरिति वा” । “स आ वक्षि ०—०
एह गम्याः”—इति निगमः † । चित्तस्थेय मार्षम् आप्तस्य । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोः शस्यते । यस्त्वं ‘दिवस्पृथिव्योः’, ‘युवत्योः’ सन्निश्रीभवन्त्योः
यानि भूतानि अन्तरा वर्तन्ते, तेषां सर्वेषाम् ‘अरतिः’ त्व मेवात्ममतिः,
पर्याप्तमतिरित्यर्थः । ‘स’ एवञ्चक्षणस्त्व मस्माकम् ‘आ वक्षि’ आह्व-
यसि देवान् ॥ ; ‘महि’ महत् इत्यर्थः । स एवम् ‘आ सत्सि च’ आसी-

* “दुस्तरा वा” क, ख ।

† “तदि रत्नो” ग ।

‡ १भा० २८० घ० १९ पं० ।

§ “स आ वक्षि महि नु आ च सत्सि दिवस्पृथिव्योररतिर्भूत्योः । अग्नि-
सुतकः सुतकेभिरभ्युं रभस्वद्वी रभस्वौ रत्न गम्याः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, २९, ७ ।

॥ “इतिभिर्वै देवान् यजमानो ऋषति, तदाऽऽतीना माऽऽतिजम्”—इत्यादि
रे० ब्रा० १, १, ९ इत्यस्यम् ।

दधि च होतले । 'अग्निः'—इत्येतत् पदं सम्बोधनत्वेन * विपरिणम्यते,
 'आ वत्सि'—'आ च सत्सि'—इति मध्यमपुरुषयोगान्मन्त्रस्य । हे अग्ने ।
 यस्त्वमेव ऋणयुक्तः 'सुतुकः' 'सुतुकनः' सुगमन इत्यर्थः; अथ वा "सु-
 प्रजाः" । तुगित्यपत्यनामसु पठितम् । हिरण्य मपत्य मभिप्रेत मग्नेः;
 "हिरण्यरेता अग्निः"—इति श्रूयते †, "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्"
 —इति च ‡ । 'सुतुकैरेव' सुगमनैरस्यैः; अथ वा "सुप्रजोभिः"
 कुलजेरित्यर्थः । अथ वा शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः; शोभनानां
 मेवाश्वानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजादारौष चाग्निः स्तूयते ।
 अथवा स एवाग्निः 'सुतुकः' "सुप्रजाः"॥ अपत्यञ्चास्य सर्वाः प्रजाः;
 तास्य प्रति कल्याण इति "सुप्रजाः" । 'रभस्वङ्गिः' त्वरितैः 'रभस्वान्'
 स्तूयं च त्वरितः 'एह गम्याः' आगच्छेस्त्व मिह कर्मणि, नित्यं हवींषि
 वोढुम् ; कर्मैव तवेद मित्यभिप्रायः । एव मेतदिह "सुतुकः"—इत्य-
 ष्टिविशेषणम्, सुतुकनैरस्यैरित्येतस्मान्तृतीयासम्बन्धादित्युपपत्तिः ॥

"सुप्रायणाः(११)"—इति ॥ एतदनवगतम् । "सुप्रगमनाः"—इति
 शब्दप्रतीतिः । यश्च गृहद्वारोऽभिधेया यास्कमतेन, शाकपूणेस्तु अर्चिवः ।
 "होता यच्छुद्धो—० होतयज"—इति निगमः ** । मैत्राव-

* "सम्बोधनाद्यत्वेन" न ।

† १भा० १०१ प्र० १ ख० १ ख० (१) ।

‡ 'हिरण्यरेतान्' (शु० सं० १, ८, १४, १५)—इत्यादिषु षड्भेति श्रेयम् ।

§ "अग्निवैश्वानरः प्राच्यावयत्, तस्य यद्वेत्सः"—इत्यादि च रे० प्रा० १, १, १० ।

॥ "सुतुकप्रजाः"—इत्येकपदं ग-पुलके ।

॥ १भा० १२० प्र० १८ पं० ।

** "होता यच्छुद्धोऽर्चिवः कवयोऽर्चोषधावनीषदाताभिर्जिहता विपश्चोऽभि
 त्रयणा सुप्रायणा अग्निं युजे विश्वना मृत्युदधेः अन्वाव्यस्यु होतयज १"—इति
 य० का० सं० (वा० सं० १८, ५) ।

दुष्णो* ब्रवीति ;—‘हेता यच्चत् हेता यजतु । किम्? एताः ‘दुरः’
यज्ञगृहदारः; अथवेता अन्यर्चिषः । ‘ऋध्वाः’ महत्यः; अथवा
हिंसाः; दार्थेव हि यो निवारणीयः, स हिंस्यते; अर्चिषान्तु
हिंस्रत्वं सुपपद्यत एव । ‘कवथ्यः’ विकर्त्तिताः, कुषिताः † इत्यर्थः;
कपाटवत्यो वा यज्ञगृहदारः । ‘अकोषधावनीः’ अकोषधावनीः;
तासु हि संवृतासु द्रव्यकोशाः सुरक्षा भवन्ति; अर्चिष्वपि हविः
प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति, किं तर्हि? देवानेव प्राप्नोति; एतदकोष-
धावनीत्वं मर्चिषाम् । एवंलक्षणा एता दारः, अर्चिषो वा ‘उदा-
त्ताभिर्जिहताम्’; ‘उष्णिहताम्’, उन्निष्ठन्तु, ‘आताभिः’ दिग्भिः ‡;
‘विअयन्ताम्’ च ‘पक्षोभिः’ विप्रियन्ते कपाट-संवरणैः दारः; अर्चिषस्तु
हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षोभिः स्त्रीरेवावयवैर्विअयन्ताम् । विदृताश्च
सत्यः ‘सुप्रायणाः’ “सुप्रगमनाः” भवन्तु ऋत्विजं प्रति दारः; अथ
पुनरर्चिषस्ततो हविषः सुप्रगमनाः सन्तु । सामान्य मेवेद मात्रास्तं
यत्, पुनस्तस्मिन्नेव वर्त्तमाने कर्मण्याग्नास्ते;—‘अस्मिन् यज्ञे’ ‘विअ-
यन्ता’ विप्रियन्ताम् ‘ऋताद्यधः’ यज्ञवर्द्धयिष्यः । या एता एवंलक्षणा
दारः, अर्चिषो वा; ता अस्या ‘आज्यस्य व्यन्तु’ य आषां स्वांन्नः,
तं पिबन्तु । हे ‘हेतः!’ त्व मपि मया प्रेषितो ‘यज’ एताः ॥ एव-
मेव ‘सुप्रायणाः’—इति दुरा मर्चिषां वा सन्निधौ श्रूयमाणः सुप्रग-
मनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

* मैत्रायणः अग्निर्विशेषः, स च सप्तसु होत्रेषु तृतीयः; तस्य च पशुदर्चिष-
सन्निधौ भागः । रे० आ० १, २, ९. क्विप् ०, १, १ ।

† “कुषिताः” ग ।

‡ ‘आताभिः’ दिग्भिः १ भा० २८ प्र० १ च० १४० (१) ।

देवा नो यथा सद मिदृधे असन्नप्रायुवो रक्षिता-
 रौ दिवेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रा-
 युवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि च्यवन ऋषिर्भ-
 वति चावयिता स्तोमानां चवान मित्यप्यस्य निगमा-
 भवन्ति । युवं चवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं
 चरथाय तक्षथुः । युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं
 पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथु र्युवा प्रयौति कर्माणि
 तक्षतिः करोतिकर्मा रजो रजते ज्योती रज उच्यते
 उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रज-
 सी उच्यते (रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्वव इत्यपि
 निगमो भवति *) हरो हरते ज्योतिर्हर उच्यते
 (उदकं हर उच्यते †) लोका हरांस्युच्यन्ते ‡ । (असृ-
 गहनी हरसी उच्यते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीही-
 त्यपि निगमो भवति §) जुहुरे विचितयन्तः । जुह्विरे
 विचेतयमाना व्यन्त इत्येषो ऽनेककर्मा । पदं देवस्य
 नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि श्रूर पुरोळाश-
 मिति ॥ खादतिकर्मा । वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ।

* क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्येव पाठः ; दक्षिणतापि न यास्मातः ।

† नास्येव पाठः च-पुस्तके ; दक्षिणता तु स्वीकृतः ।

‡ “हरा उच्यन्ते”—इति क. ख, ग ।

§ क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्येव पाठः ; दक्षिणतापि न मृहीतः ।

॥ “पुरोळाश मिति”— इति च-पाठः ।

अश्रीतं पिबतं पयस उस्त्रियाया उस्त्रियेति गोनामोत्स्रा
 विणोऽस्यां भोगाः (उस्त्रेति च *) । त्वा मिन्द्र मृतिभिः
 सुते सुनीथासो वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूषत ।
 गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत (३ +) । आ तू षिञ्च
 हरि मीं द्रो रूपस्ये वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । आ
 सिञ्च हरिं द्रो रूपस्ये द्रुममयस्य हरिः सोमो हरितव-
 र्णोऽय मपीतरो हरिरेतस्माद्देव । वाशीभिस्तक्षताश्म-
 न्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति
 वा । स शङ्खदुर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिञ्चदेवा अपिगु-
 र्कृतं नः । स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य
 मा शिञ्चदेवा अब्रह्मचर्याः शिञ्चं अयतैः । अपिगुर्कृतं
 नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ ३ (१६) ॥

“अप्रायुवः(१०)”—इति † । एतदभवगतम् । “अप्रमाद्यन्तः”—
 इत्येव मर्थप्रतीतिः । “आ नो भद्राः क्रतवो—० दिवेदिवे”—इति
 निगमः * । गोतमस्येय मार्षम् । अग्निष्टोमे महाव्रते तृतीयसवने
 वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । ‘आ यन्तु’ उपयन्तु, अस्माकं ‘भद्रा’ भन्द-

* एष च पाठो न विद्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† इत्येव तृतीयस्यः परिसमाप्तो दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ १सा० १६८ व० १ पं० ।

§ “आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदंभासो अपरीतास उद्भिदः । देवा
 नो यथा सद्भिद् दृषे असृजप्रायुवो रणितारो दिवेदिवे ॥”—इति ऋ० सं०
 १, ९, १५, १ ।

नीयाः, स्तुत्याः । 'ऋतवः' सोमऋतवः, कामा वा । 'विशतः' सर्वतः,
सर्वदेव यथाविहितेषु कालेषु । 'अदभ्यासः' अनुपहताः, अविगुणाः,
कैश्चिदपि दस्युभिः । 'अपरीतासः' अपरिप्राप्तपूर्वाः, अस्मच्छत्रुभिः ।
'उङ्गिदश्च' उङ्गेत्तारः, एषां चयाणा मपि लोकानाम्; येषां फले-
नैताम् चीनपि लोकानुङ्गिन्दीमहि *, ते आगच्छन्तु । किञ्च ; तथा
च तेऽत्यर्थं मविगुणा आगच्छन्तु, 'यथा' तैः परितोषिताः सन्तो
'देवाः' सदैव नित्य मेवास्माकं वर्द्धनायोद्यताः 'असन्' स्युरित्यर्थः ;
भाष्येऽपि † "स्युः"—इत्येष पाठः । 'अप्रायुवः' अप्रमाद्यन्तः, प्रमादं
मकुर्वाणः ; असम्पुञ्जमाना इत्यर्थः । वर्द्धयितारो 'रक्षितारः, च ।
'दिवेदिवे' अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमऋतवः, सगुणाः कामा
वा आगच्छन्तु । अत्र "अप्रायुवो रक्षितारः"—इति रक्षितश्चन्द्रेण
समानार्थसन्निवेशादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वम् ; रक्षणे हि सत्य-
प्रमादस्तेष्टत्वात् ॥

"अयवः(१८)"—इति ‡ । एतदनवगतम् । "अयवः"—इत्येव
मर्थप्रतीतिः । "अधिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्, "अयवम्"—
"इति" । एवम् "अप्यस्य" अष्वेर्भृगुपुत्रस्य § छन्दसि "निगमाः"
सन्ति । अयव इति प्रसिद्ध मेवेति कृत्वा निगमं न पठति ॥ ; इतरथा
त्वप्रसिद्ध मल्पप्रयोगश्चैतदिति कृत्वा पठति;—"युवं अयवम् ०—०

* "विन्देमहि"—इति ग ।

† यास्कीयेऽस्मिन्नेव निपत्तेऽपीति यावत् ।

‡ १भा० २६८ ४०० पं० ।

§ तथा छीतरेयकम्,—“अयवो भार्गवः शायोता मानव मभिषिषेच” ८, ४, ० ।

॥ ऋक्संहितायाम्—१, ११, १.—०, १८, १.—८, ११, १ ;—६१, ४.—१०
१६, ५. ऋषो व्रथ्याः ।

प्रवाच्या” * । काचीवत्या घोषायाः इय मार्षम् † । प्रातरनुवा-
काश्विनयोः शस्यते । अश्विनावुच्येते ;—हे अश्विनौ ! “युवां”, ‘अवा-
नम्’ ऋषिं आवाच्यितारं सोमानाम् । ‘सनयं’ दृङ् गमनासमर्थं
सन्तम् ‘यथा’ चिरन्तनं ‘रथं’ गमनासमर्थं कश्चिच्छिल्पो गमनसमर्थं
कुर्याद्, एवं ‘पुनः युवानम्’ अवन ऋषिं ‘चरथाय’ “चरथाय”
गमनार्थम् ‘तच्चयुः’ कृतवन्तौ स्त्र इत्यर्थः । किञ्च ; ‘निष्टौय्य मूह-
युः’ निरूहयुः, निर्हतवन्तौ स्त्रः, ‘तौय्यं’ तुयाणा मपां ‡ सङ्घातं
ज्ञेयानाम् § । क पुनः निरूहयुः ? ‘अद्भ्यस्परि’ चिरन्तनीना मन्यासा
मपा सुपरि ; अनुपचीणास्त्रेवान्यासु वार्षिकास्त्रसु, तासा मेवोपरि
लोकानुग्रहार्थं मन्य सुदकसङ्घातं निरूहयुः । तान्येवमादीनि कर्माणि
‘विश्वा’ विश्वानि, सर्वाणि । युवयोः ‘सवनेषु’ यज्ञेषु ; प्रातःसवना-
दिषु वा ‘प्रवाच्या’ प्रकर्षेण वचनीयानि स्तोत्राणाम् ॥ एव सेत-
स्मिन् मन्त्रे “अवानः”—शब्देन अवन एव ऋषिरुक्तः ; स हि श्रूयते
सौकन्ये आख्याने ;—जीर्णः सन्नश्विभ्यां पुनर्युवाकृत इति ॥ । तस्मा-
दुपपद्यते ॥ निगमप्रसक्तं सुच्यते ;—“युवा, प्रथौति कर्माणि” मिश्र-
यति । “तच्चतिः करोतिकर्मा” करोतीत्यर्थः ॥

* “युवं अवानं सुनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तच्चयुः । निष्टौय्य मूह-
युः अद्भ्यस्परि विश्वेत् ता वां सवनेषु प्रवाच्या ॥”—इति ऋ० सं० ७, ८, १५, ४ ।

† कचीवतो दुहितो घोषा नाम ब्रह्मवादिनी ऋषिः । ऋ० सं० १, ११०,
७ ;—१११, ५.—८, ११, ७.—१०, ४०, ५ ;—१८, १ ;—१०१, १० ;—११८,
४ ऋषो ब्रह्मयाः । कचीर्वाद्यैतरेयके सुपरिषितः, तथा हि ;—“रताभिर्वाश्विनोः
कचीवान् प्रियं धामोपागच्छत्”—इत्यादि रे० ब्रा० १, ४, ४ ।

‡ १भा० ८१ प्र० १५० १२५० (११) ।

§ “सङ्घातं मेघम्”—इति ग ।

॥ ऋ० सं० १, ८, ८, ५. इत्यम् ।

“रजः(१६)”—इति * । अनेकार्थम् । “रजतेः”—इति घुत्प-
त्तिः ॥ “ज्योती रज उच्यते” ; तद्धि अनुरञ्जयति द्रव्याणि स्त्रेन
प्रकाशेन । “या ते^१ अग्ने रजःशुभ्रा तनूः”—इत्येवमाद्युदाहरणं द्रष्ट-
व्यम् † । भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् न पठति ॥

“उदकं रज उच्यते” ; तदपि हि स्त्रेन स्त्रेहास्त्रेन गुणेनानुरञ्ज-
यति । “भुवो^२ यज्ञस्य”—इति निगमः ‡ । हे अग्ने ! त्व मेवास्य
‘यज्ञस्य’ ‘भुवः’ पृथिवीलोकादसुं लोकं ‘नेता’ । ‘रजसः’ उदकस्य
च नेता ; “अग्निं वा इतो वृष्टिं समोरययति”—इति हि वक्ष्यति ? ।
क पुनर्नेता ? ‘यत्र’ यस्मिन् लोके ‘नियुक्तिः’ अश्वजातिभिः ‘शिवाभिः’
सुखतमाभिः सहितं ‘वायुम्’ अन्तरिक्षस्थानं ‘सचसे’ संसेवसे त्वम्,
तत्र नेता, मध्यस्थानानां देवानां स्थितये । किञ्च ; त्व मेव ‘दिवि’
अवस्थितः सर्वभूतमुद्भानं ‘दधिसे’ धारयसि । यज्ञाभिनिष्पन्नेनेतो
लोकाद्भतेन ॥ हविषा ‘स्त्रः’ स्त्ररास्य मादित्यम् ॥ । किञ्च ; त्व मेव
एतां ‘जिह्वां’ ज्वालाम्** अत्यहुताम्, आत्मनः सकाशात् ‘चक्षुषे’
पुनः पुनः करोसि । यः अस्मत्प्रदत्तानि हवींषि उपचिपात, यस्तु
मेवङ्गुणयुक्तस्तं त्वां वय मेतस्मिन् कर्मणि ‘हव्यवाहं’ हविषां वोढारम्,

* १भा० ३६८ पृ० १४ पं ।

† य० वा० सं० ५, ८ ।

‡ “भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्र नियुक्तिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्ध्नां
दधिसे स्त्रां जिह्वा मग्ने चक्षुषे हव्यवाहम् ॥”—इति ऋ० सं० ०, १, ४, १ ।

§ प० दै० का० ०७० १पा० १ख० ।

॥ “लोकाद्भतेन” न ।

॥ प० ११० पृ० १ख० ३पा० १ख० ।

** “या ते जिह्वा”—इत्यस्य सायचीयव्याख्या इत्यथा (ऋ० सं० १, ४, १, ५) ।

अनेन पुरोडाशाख्येन 'हविषा' * यजामः । पौर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो याज्यैषा ॥

“लोका रजास्युच्यन्ते” ; तेष्वपि हि प्राणिने रज्यन्ते । “त्वया-
दृक्त्वानि सुक्रतो रजासि” (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)—इति व्याख्यातो
निगमः † ॥

“असृगहनी, रजसी उच्येते” । असृग् रुधिरम् . असृक् च अहस्य
असृगहनी ; ते अपि रजसी उच्येते । “मासि मासि रजो ह्यार्षा
दुष्कृतान्यपकर्षति”—इति (?) रुधिरस्योदहारणम् । “अहस्यं कृष्ण-
महुरर्जुनस्रु” —इत्यङ्गः ‡ उदाहरणम् ॥

“हरः(४०)” —इत्येतदनेकार्थम् ४ । “हरतेः”—इति व्युत्पत्तिः ।
“ज्योति हर उच्यते” ; तद्धि द्वियते, हरति वा स्नेहम् ; विरुची-
करोति । हरति वा तम इति हरः । “या ते अग्ने हरः प्रिया तनूः ॥”,
“अग्ने यत्ते हरस्तेन तं प्रति हर ॥”—इत्येवमादयः प्रचुरा एव
निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न पठति ** ॥

* “पुरोडाशः सिद्धकृते यजति, हविरेवासा रतत् सद्यतोष मूर्जे मात्मन्
यते”—इति (रे० ब्रा० १, १, ८), “हविर्वा रतद् सदुत्पूतम्”—इति च (रे०
ब्रा० १, १, ५) ।

† पु० ४१५ प्र० ११ पं० “अयासिद्ध” —इति मन्त्रव्याख्यानावसरे इति यावत् ।
उ-च-पुस्तकयोस्तु मूले एव “रजासि चिषा (ऋ० सं० ४, ४, १, ५)” —इति
निगमो दृश्यते ।

‡ ऋ० सं० ४, ५, ११, १ । तत्र हि “रजसी”—इति पदस्य ‘सखभाषा सर्वं
जगद्रक्षयन्तो’—इति सायचीयव्याख्यादोरावपरा ।

§ १भा० १८८ प्र० १५ पं० ।

॥ य० वा० सं० ५, ८ ।

¶ अथ० सं० १, १८, १ ।

** उ-च-पुस्तकयोस्तु मूले एव “प्रत्यग्ने हरिषा (ऋ० सं० ८, ४, ८, ५)” —इति
विगमो दृश्यते ।

“उदकं हर उच्यते” ; तद्धि ह्रियते प्राणिभिः जीवनाय ॥

“लोका हरांस्युच्यन्ते” ; तेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो ह्रियन्ते * ॥

“जुहुरे^(१)”—इति † । एतदनवगतम् । “जुहुरे”—इत्यव-
गमः । “जुहुरे विचिंतयन्तो०—०पुरं विविशुः” ‡ । वज्रैराचेय-
स्यार्षम् । जुहुरे, जुहुरे, जुहुरे । योऽग्निं ‘विचिंतयन्तः’ “विचे-
तयमानाः” कर्मकर्त्तृमाधनानां याथात्मैः वेदान्तदर्शनेन जानानाः,
ये च नराः ‘अनिमिषम्’ आदरवदवस्थान मात्मनः ह्यत्वा युक्तात्मानो
‘नृम्णं’ योगबल मात्मनः कर्मणि वर्त्तमाने ‘पान्ति’ रचन्तीत्यर्थः ।
आह— ये एवं गुणयुक्ताः, किं तेषाम्? इति । उच्यते ;—‘आ दृढां
पुरं विविशुः’ ते ‘दृढां’ नित्यम्, अनावृत्तये परब्रह्ममयीं ‘पुरम्’ ४,
इमा मदृढां श्रगैरपुरं पापिष्ठां हित्वेत्यभिप्रायः ॥ विचेतयमाना
हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो हवनादृते किं मन्यत् कुर्युः, येन दृढां
पुरं माविशंयुः? शब्दसारूप्यं मापि च “जुहुरे”—इत्येतस्मिंश्चब्दे-
ऽस्येव । प्रकरणाच्चेय माग्नेयौ च्छक् ॥ । तस्मात् “जुहुरे”—इत्येष
शब्दो हवनार्थ एवेत्युपपद्यते ॥

* “अथातो ब्रह्मचरः परिभरः”—इत्याद्यैतरेयान्मन्त्रेषु च द्रष्टव्यः ।

† १भा० ३८८ प्र० १ पं० ।

‡ “जुहुरे वि चिंतयन्तोऽग्निमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृढां पुरं विविशुः” —
इति ऋ० सं० ४, १, ११, १ ।

§ “अयस्यै मेवेमा सजुर्वत, रजता मन्तरिचम्, चरिषीं दिवम्”—इत्यादि
रे० ब्रा० १, ४, ५ ।

॥ “बृचद्वयो”—इत्यादिदशसूक्तानां चतुर्थेनवमवर्जितानां प्रातरनुवाके आग्नेये
ऋतावेव विनियोगदर्शनात् (आ० ४, १२) ।

“व्यन्तः(४१)”—इत्येषोऽनेककर्मा* । यस्माद्धातोरायं ब्रह्मो निष्य-
 स्यते, स धातुरनेककर्मा, अनेकार्थः । “वी गतिप्रजनमकान्यन्नखाद-
 नेषु (अदा० प०)”—इति । तद्यथा;—“पदं देवस्य नमसा व्यन्तः
 ०—० रणयन्तु सन्दृष्टौ” † इत्यत्र “पश्यतिकर्मा” । भरद्वाजस्येय-
 मार्षम् । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते, पशौ च विनियुक्ता । ‘पदं’
 स्थानम्, अवस्थानं याथात्म्यम्, ‘अग्नेः’ ‘देवस्य’ दानादिगुणयुक्तस्य
 ‘व्यन्तः’ पश्यन्तो जानानाः । ‘केन ? ‘नमसा’ नमस्कारेण, ‘स्तुत्या’
 मन्त्रेष्वेत्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव अग्नेराध्यात्माधिभूताधियज्ञेष्व-
 वस्थानं याथात्म्यतो दृश्यते । पदब्रह्मो हि स्थाने प्रसिद्धः‡; पदस्योऽथ
 मिति हि वक्तारो भवन्ति लोके । अथ वा ‘नमसा’ अन्वेन ष्टे,
 इविराख्येनाभ्युद्यतेनेति योज्यम् । ‘अवस्यवः’ अव इच्छमानाः, अन्न
 मात्मनः प्रार्थयमानाः । य एव मग्नेः स्तुतिभिर्विदांसो याथात्म्यम्;
 अन्नैर्वा अभ्युद्यतैः अव इच्छमानाः पश्यन्तोऽग्निं सुपासते । किन्तेषाम् ?
 इति । उच्यते;—‘अव आपन्’ । किंलक्षणं पुनराप्नुवन्ति ? ‘अष्ट-
 क्तम्’ अष्टदितम्; अनुपभुक्त मन्यैः । किञ्च ; ‘नामानि चित्’ ; ये
 सैते ग्रन्थमात्राधेतारः, केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभावे-
 नावस्थितानि धारयन्ति, अनर्थज्ञाः, ‘यज्ञियानि’ यज्ञार्हाणि ; तेऽपि
 ‘भद्रार्था’ भन्दनौयायाम्, अग्नेः ‘सन्दृष्टौ’ सन्दर्शने ‘रणयन्तु’
 रमयन्त्यात्मानम् । तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवाग्निरित्यभिप्रायः ॥

* १भा० २६६ पृ० १० पं० ।

† “पदं देवस्य नमसा व्यन्तः अवस्यवः अव आपन्सक्तम् । नामानि चित् इधरे
 यज्ञियानि भद्रार्था वे रणयन्तु सन्दृष्टौ ॥”—इति ऋ० सं० ४, ४ २५, ४ ।

‡ “पदं अवसितयावस्थानस्यकाङ्क्षितस्युपु”—इत्यमर २, २, ६२ ।

§ १भा० २११ पृ० २५० ०७० (१२) ।

एव नेतस्मिन् मन्त्रे “पदं देवस्य नमसा व्यन्तः अवस्यवः अव
आपन्”—इत्येतेषां पदाना मेकवाक्ययोगाद् “व्यन्तः”—इत्यस्य
शब्दस्य पश्यत्यर्थोऽप्युपच्यते ॥

“इमा ब्रह्मा ब्रह्मवाहः०—०पुरोडाशम्” *—इत्यत्र “खादति-
कर्मा” । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके
पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः † शस्ते विनियुक्ता । ‘इमा’ इमनि,
‘ब्रह्म’ ब्रह्माणि, ऋग्यजुःसामाख्यानि स्वरसौष्टवादियुक्तानि, अस्माभिः
ब्रह्मणोऽस्य हविषः वह्नसमर्थानि, त्वां प्रतिश्रियन्ते, उच्यन्त
इत्यर्थः । यज्ञो ब्रवौति;— हे इन्द्र ! ‘आ बर्हिः सौद’ आसौ-
देदं बर्हिः प्रति । आसौनश्चैतस्मिन् बर्हिषि, ‘वीहि’ भक्षय एत
मस्मत्प्रदत्तं हे ‘शूर’ ! ‘पुरोडाशम्’ ‡ ॥ एव नेतस्मिन् मन्त्रे
‘वीहि शूर पुरोडाशम्’—इत्येतस्मादेकवाक्यसंयोगाद् “वीहि”—
इत्येष शब्दः खादनार्थः प्रतीयति ; किं मयं बर्हिष्यासौन इन्द्रः
पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणात् कुर्यात् ? प्रसिद्धञ्च लोके कठिनद्रव्यस्य
भक्षणम्, भक्षयति मोदकादीनि । तस्मात् सामर्थ्याद्रक्षणाद्यर्थोऽय
मित्युपच्यते ॥

“वीतं पातं पयमः”—इत्यत्राश्विनार्थः । “उत वां विचु०—०

* “इमा ब्रह्मा ब्रह्मवाहः श्रियन्त आ बर्हिः सौद । वीहि शूर पुरोडा-
शम् ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, १ ।

† सप्तश्लोकेषु द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसि (रे० ब्रा० १, १, १, १) । “सवं (सविष्य)
ब्राह्मणाच्छंसिः”—इति च रे० ब्रा० ०, १, १ ।

‡ “पुरो वा एतान् देवा अन्नत यत् पुरोडाशस्यत् पुरोडाशानां पुरोडाशस्यम्”
—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

उत्त्रियायाः” * । मैत्रावरुणेषा † । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् ।
मित्रावरुणाबुच्छेते ;—‘उत वां’ अपि युवयोः, एतासु ‘विष्णु
मयासु’, एतेषु मनुष्येषु मदयितृषु वर्तमान मेतद् ‘अन्धः’
हविलक्षणम् ‡ ; यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्वा देयं पयसाख्यम् §
आख्याख्यम् ॥ । तदेव ‘गावः’ एताः ‘च आपः’, ‘देवीः’ दानादि-
गुणयुक्ताः । आर्षा गवा सुपकारं कुर्वन्त्यः, ‘पौपयन्त’ वर्द्धयन्ती-
त्यर्थः । यदेतदन्नपानयोग्यम्, आख्यं सान्नाय्यस्यचणम् ¶ आभि-
रङ्गिर्गाभिश्च युवयो रन्धो वर्धते । ‘उतो नो अस्व’ अप्यस्य हविषो-
ऽस्मत्पूर्वा यजमानः पतिः । पूर्वं हि द्रव्यस्य यजमानः पति भवति,
तदनन्तरं स तद् अस्विभ्यः समर्पयति—‘देवतायै संस्क्रुतैतत्’—
इति ; ततस्ते तस्य हविषः पतयो भवन्ति । तानपेक्ष्य यजमानः
‘पूर्व्यः पतिः’ । तदपेक्षयैव अस्विज आहुः ;— योऽस्मत्तः ‘पूर्व्यः पतिः’
अस्य हविषः, स ‘दन्’ भवति, दददित्यर्थः । तेनाप्येतद् भवन्ता-
वेवोद्दिश्य स्यात् प्रत्युत्सृष्टम् । एव मपि सदच भवत्यपि वयं
यथा व्यादिष्ट मेव तेन पूर्वेण हविः-पतिना भवद्वा मेतद्वा ।

* ‘उत वां विष्णु मयासु गो गवा आपस्य पौपयन्त देवीः । उतो नो अस्व पूर्व्यः
पतिर्दन् वीतं पानं पयस उत्रियायाः ॥’—इति ऋ० सं० १, १ १२, ४ ।

† अस्ते विनियुक्तेति शेषः ।

‡ १भा० १०४ प्र० १७० ०७० (१) ।

§ १०० ब्रा० १, २, १;—‘धाना, करणः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्येत्येष वै
हविष्यंतिः’—इति ।

॥ १०० ब्रा० १, १, २;—‘नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति आख्यं वै देवानां सुरभि वृतं
मनुष्याणां मायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणाम्’—इति ।

¶ ‘सान्नाय्यं हविरग्नौ तु ऊतं त्रिष षषट्छतम्’—इत्यमरः १, ०, १० ।

तौ युवा मस्य हविषः, 'पयसः' पयस्याख्यस्य, 'उस्त्रियायाः' पयसा निष्पन्नस्य*, नातिकठिनस्य असनयोग्यस्य खं भाग मस्माभिर्-
 ह्रीयमानं 'वीतम्' अत्र्नीतं युवा मित्यर्थः । पिबतं च यदेतदाख्यस्य
 खं भागम् उपस्तरणाभिघारणसम्बद्धम्† । एव मस्मिन् मन्त्रे
 'उस्त्रियायाः पयसा निष्पन्नस्य'—इति श्रूयमाणे पयस्याञ्चे प्रती-
 येते; तयो राज्यं पेयम्, तत् 'पातम्'—इत्यनेन सम्बध्यते,
 पारिश्रेण्याद् 'वीतम्'—इत्यस्य शब्दस्य पपस्यया सह सम्बन्धः;
 सा च नाति कठिना, नातिद्रवा, अश्वत्थयोग्या; तस्माद् "वीतम्"
 —इत्येष शब्दोऽश्वत्थार्थं इत्युपपद्यते; लोकेऽपि हि नातिकठिने
 नातिद्रवे अत्र्नाति-शब्दः प्रसिद्धः,—'अत्र्नाति पायसम्'—इति ॥
 निगमप्रसक्तं मुच्यते;—'उस्त्रियेति गोनाम"‡; "उत्स्राविणः"
 हि तस्याः सकाशात् चौरादयो "भोगाः" भवन्ति ॥

"क्राणाः"(४१)—इति १ । एतदन्वगतम् । "कुर्वाणाः"—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । "गोभिः क्राणा अनुषत"—इति निगमः । "गोभिः
 कुर्वाणा अस्तोषत"—इति निर्वचनम्, त्वा मिन्हेति शेषः । "त्वा
 मिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसृयवः । गोभिः क्राणा अनु-
 षत ॥"—इति । हे 'इन्द्र !' त्वा मस्मिन् सोमे 'मतिभिः' मतिमङ्गिः

* "पयस्य मात्तदध्यादि इपुं सं हविषं घनेतरत् ॥"—इत्यमरः १, ८, ५१ ।

† "पञ्चावतैव वपाव्यस्योपसृषाति हिरण्यमृषको वपा हिरण्यमृषकं व्याव्यस्योप-
 रिष्टादभिघारयति । तदाऽर्थद्विरूपं न विद्येत कथं स्यादिति । हिराव्यस्योपसृषीर्ष
 वपा मादाय द्विवपरिष्टादभिघारयति"—इति रे० ब्रा० १, १, ४ ।

‡ १भा० १७० ११ख० (२). ११८, ११० घ० ।

§ १भा० १८८ घ० ११ पं० ।

‘सुते’ मेधाविभिरभिषुते सोमे ; य एव हि मतिमन्तः, त एव हि सोम मभिषोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहीनाः । ‘सुनीयासः’ सुष्टु ये सोतुं शक्नुवन्ति, ते सुनीयाः । ‘वसूयवः’ वसुकामाः । आह;—किं मेते कुर्वन्ति, मतिभिः सुते मेधाविभिरभिषुते सोमे ? उच्यते;—‘गोभिः’ वाग्भिः, सुतिलक्षणाभिः * । अस्मिन्नभिषुते सोमे, आभिमुख्येन “कुर्वाणाः” ‘अनुषत’ “अस्तोषत” स्तवन्ती-त्यर्थः । अभिषुतेषु सोमेषु किं मन्यदाभिमुख्येन करणाद् इन्द्रस्य गोभिः सुनीयाः स्तवन्तः कुर्युः ; तस्मात् “क्राणाः”—इत्येष ब्रह्मः, “कुर्वाणाः”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“वाग्नी^(४४)”—इति † । एतदनवगतम् । पक्षेण च अनेकार्थम् । “वाग्नीभिरग्ममयौभारति वा, वाग्भिरिति वा”—इति ब्रह्मसमाधी । “वाग्मः” एवाभिधेयाः, वाच्याः वा । “आ तू षिञ्चु—० वकिं युनक्त” ‡ । बुधस्य सोमपुत्रस्त्वार्षम् ‘आशिञ्च’ प्रक्षिप, एतं ‘हरिं’ हरितवर्णं सोमम् । क ? ‘द्रोणपत्ये’ द्रुमममयस्याधिषवणफलक-द्वयस्योपरि । एवं तावदध्वर्युरुक्तः, स हि सोम सुपावहरति । अधुनेतरानभिषवकर्तृन् भ्रवीति;—यूय मपि अनेनाध्वर्युषोपावहत मेमं सोम मधिषवणफलकयोःपरि ‘वाग्नीभिः’ एताभिः ‘अग्ममयौभिः’ “अग्ममयौभिः” ‘तत्त’ संस्कुरुत, अभिषुणुतेत्यर्थः ;

* १भा० १च० ११ख० (४) ०४, ०० पृ० ।

† १भा० १८८, १५ पं० ।

‡ “आ तू षिञ्चु हरिं मीं द्रोणपत्ये वाग्नीभिरुच्यतामग्ममयौभिः । परिष्वज्युः हरिं कुर्वाणोभिर्बुभे धरौ प्रति वकिं युनक्त ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, १८, ४ ।

“यावभिरभिषुण्वन्ति”—इति श्रुतम् । अथ वाऽय मन्वोऽस्यार्द्धस्वार्थः ;
 —हे उन्नेतः ! ‘आसिञ्च’ प्रचारय, तं हरितवर्षं सोम मनेन
 कलशेन । क ? ‘द्रोणपक्षे’ द्रोणकलशस्योपरि । यूय मपि च हे
 हेतारः । आसिञ्च्यमानम् एनं सोमं ‘वाग्नीभिः’ “वाग्निः”
 स्तुतिलक्षणाभिः ‘तक्षत’ संस्करुत ; यदस्यायज्ञिय मपूतं, तत् स्तुतिभिः
 पुनैतेत्यभिप्रायः । ‘अग्गन्मयौभिः’ व्यापनसमर्थाभिरित्यर्थः ।
 यूय मपि हे अध्वर्यवः ! पूत मेत मुद्गादभिः, सोमं ‘परिष्वज्ज्वं’
 यद्देषु, स्यात्सीषु च । ‘कक्ष्याभिः’ अङ्गुलीभिः ; अङ्गुलिभिरेव हि
 पात्रस्यः सोमो गृह्यते । यदेव चेदं यद्दण मेष एव तस्य परिष्वङ्गः ।
 परिष्वज्य च गृहीत्वा एनं सोमम् ‘उभे’ हविर्द्धान-‘धुरौ’ ‘प्रति’
 ‘वक्त्रिम्’ इव, वोढार मिव, अनङ्गाहं ‘युनक्त’ एनं सोमं सादयते-
 त्यर्थः* । स हि सोमो हविर्द्धान-धुरोः† अधस्तात् खरे ‡ साद्यते ।
 एतस्मादेव चानुबुद्-योजनदेशं प्रति सामान्यादङ्गि मिव युनक्तेति
 लुप्तोपम मुपपद्यते । अत्र “वाग्नीभिस्तवते”—इति तक्षणयोगात्
 अग्गमयो वाग्य एता यावास्था इति प्रथमस्वार्थस्योपपत्तिः ॥ एत-
 स्मिन्नर्थे ‘आ त्व षिञ्च’—इत्यासेकशब्दो गौणः ; न हि सोमांशूनाम्
 अनभिषुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात् ; तस्मादेतस्मिन्नर्थे प्रचे-
 पणमात्र मेव सिञ्चतेरर्थः । अथ वा ‘आसिञ्चत हरिं द्रोणपक्षे’

* “अन्यतरोऽनङ्गान् युक्तः स्यात्, अन्यतरो विमुक्तोऽथ राजान् मुपावहरं-
 वेयुः”—इति रे० ब्रा० १, २, २ । राजानं सोम मित्यर्थः “सोमो वै राजा (रे०
 ब्रा० १. ५. १)”—इत्येवमादिश्रुतेः ।

† “हविर्दानाभ्यां प्रोक्षमाद्याभ्या मनुजुचीत्याद्याध्वर्युः”—इति रे० ब्रा० १, ५, २ ।

‡ “स्थस्त्रिणे” न । खरशब्द इह खलार्थः ; खलपक्षे सोममर्दनस्नानम् ।

—इत्यतोऽनन्तरं वाग्नी-शब्दः श्रूयमाणो वाङ्नामधेयत्वेनाप्युपपद्यते एव* ; सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आसिच्यमाने वाग्निः स्तूयते । एव मर्थदय मभिप्रेत्य उभयथा भाष्यकारेणोक्तम् ; —“वाग्नीभिरग्ममयीभिरिति वा वाग्निरिति वा”—इति ॥

“अथ मपीतरो हरिः” मर्कटः, “एतस्मादेव” इति ; हरित-वर्णत्वाद्हरिरुच्यते ; “श्रिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः, वानराः”—इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

“विषुणस्य(४५)”—इति † । एतदनवगतम् । “विषमस्य”—इत्यवगमः । “न यातव इन्द्र जूजु०—० अपि गुर्धतं नः †” । वसिष्ठस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । उन्नयमानसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्रह्मते । हे भगवन् ! “इन्द्र !” तथा कुरु, यथा ‘न’ इम मस्यद्यज्ञं ‘यातवः’ यातयितारः, यज्ञविघ्नकर्त्तारः, के चिदपि ‘जूजुवुः’ आगच्छेद्युरित्यर्थः । किञ्च ; हे ‘श्विष्ठ’ बलिष्ठ ! य एते ‘वन्दनाः’ वन्दितारः, साङ्गौडादयः ‡ ; जानपदीभिः ‘वेद्याभिः’ आकृतिभिर्युक्ताः ; किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्यजातीयः केचिदिति ? अथ वा आवेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः युक्ताः ; न हि तामां प्रवृत्तीना मन्तोऽस्ति, याभिस्ते प्रव-

* १भा० १च० ११ख० (११). ७४, ७९ व० ।

† १भा० ४०० व० १५० ।

‡ “न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना श्विष्ठवृक्षाभिः । स ब्रह्मदेवो विषुणस्य जूजुवुर्नो श्रिभ्रदेवा अपि गुर्धतं नः ॥”—इति ऋ० सं० ५. १. १, ५ ।

§ राङ्-जौड्देतिविभक्त-दक्षिणोपर-वङ्गदेशवासिप्रधृतयः, साङ्गौडेति प्रसिद्धा श्विष्ठनौयादयो वा । एतच्च जातिविद्वेषमूलकं माष्याणम्, अस्ति च दाक्षिणात्यानां पवित्रमन्यमानानां मेघ संस्कारः, इतिकारणात् दाक्षिणात्याः । सायणस्य वन्दनाः वन्दनाभि रक्षासि—इत्याह ।

र्त्तन्ते चपलत्वात् । किञ्च ; येऽपि चैते ओत्रिया अपि सन्तः 'शिश्र-
देवाः' शिश्रेण नित्यमेव प्रकीर्णभिः स्त्रीभिः साकं क्रीडन्त आसते,
औतानि कर्माणि उत्सृज्य *; तेऽपि युष्मदनुग्रहादिद् मस्माकम् 'स्रतं'
यज्ञम् 'मा अपिगुः' मा आगच्छन्तु; नास्माकं तैरपि यज्ञं मभिगच्छ-
द्भिर्द्योऽस्त्रीत्यभिप्रायः । आह;—कीदृशास्तरिहं यज्ञं मागच्छन्त्विति ?
उच्यते ;—'स शर्द्धत' स एवोत्सहता मिम मस्रद्यज्ञं मागन्तुम्,
य एव 'अर्यः' ईश्वर आत्मीयाना मिन्द्रियाणाम्, जितेन्द्रिय
इत्यर्थः । यश्च 'विषुणस्य' "विषमस्य" यज्ञविध्वंसयितुः 'जन्तोः'
मनुष्यस्य नियहाय समर्थः ; येन परिपान्यमाना एतं यज्ञं
मविघ्नेन समापयेमहीत्यभिप्रायः ॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे "यातवो
वन्दनाः शिश्रदेवाश्च मा आगच्छन्तु"—इति प्रतिषिद्धेच्छेतेषु
अनिष्टत्वादेतेषां 'स शर्द्धदर्यः'—इति श्रूयमाणं मर्यदत्त-मनुष्या-
भ्यागमनविषयमेतद्भवति, तस्येष्टत्वात् ; स चाभ्यागतः सन्नवम्भं
'विषुणस्य' "विषमस्य" मनुष्यस्य नियहं करोति ; तस्माद्
"विषुणस्य"—शब्दो विषमस्येत्युपपद्यते । यदा तु षटशब्दस्य "सत्यं
वा"—इत्येतदर्थवचनं भवति, तदाऽस्माकम् 'स्रतं' सत्यम्, एवं-
लक्षणाः पापकर्माणो 'मा अपिगुः'—इत्येवं योज्यम् । अपिगुरिति
चैष गमिस्तदा ज्ञानार्थः । एव मप्युपपद्यत इत्यतो भाव्यकारेणो-
क्तम्,—"सत्यं वा यज्ञं वा"—इति ॥ ३ (१६) ॥

* "शिश्रदेवाः । शिश्रेण०—० । अत्रमचर्या इत्यर्थः"—इति सायणः । इह
मन्त्रेऽप्येव मेव (पु० ४४१ पृ० ११ पं०) । म-पुस्तके तु 'शिश्रोदरपरायणाः'—इति
टीकितं च दृश्यते । एवमेव 'शिश्रदेवाः'—इत्यस्य 'शिश्रोपासकाः'—इत्यर्थः केवाचिद्
वेदसमासोपकाराणि विचारणीय एव ।

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृण्वन्नजामि । उप बर्हिहि वृषभाय बाहु मन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृषभाय बाहु मन्य मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४ (२०) ॥

“जामि(४१)”—इति * । एतदनेकार्थम् । भगिनी, बालिशः, पुनरुक्तवाद्याभिधेयानि । प्रकरणादेवैतेषा मन्यतम मस्मिन्नवतिष्ठते । यथानेन तावद्भगिन्युच्यते, तथेद सुदाहरणम् ;—“आ घा ता०—० मत्” †—इति । इयं यमी ‡ किल यमं प्रार्थयाम्भकारः—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति ; ता मकामयमानोऽसावनचर्चा प्रत्युवाच १ ;— ‘आ घा ता गच्छान्’ । ‘घा’—इत्यनर्थक एव, ‘आ गच्छान्’ आगमिष्यन्तीत्यर्थः । आह ;— कानि ? उच्यते ;—‘ता’ “तानि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति”, तेऽपि काला न तावत् साम्प्रतं वर्त्तते इत्यभिप्रायः ॥ । येषु किम् ? ‘यत्र’ येषु ‘जामयः’ भगिन्यः भ्रातृणाम् “अजामि”—योग्यानि मैथुनसम्बन्धानि

* १भा० ४०० पृ० ४४० ।

† ऋ० सं० ७, १, ७, ५ ।

‡ निबन्धतः स्वयं पुनौ । रूपक मेतदाख्यानम् ।

§ ऋ० सं० १० सं० १५० १० सू १—१४ ऋषु यमयमीसंवादे इहवः ।

॥ तथा सौतरेयकम् ;—‘कलिः शयानो भवति, सञ्चरान्तु दापरः, उतिष्ठन्तेता भवति, हतं सम्पद्यते चरन्’—इति ७, १, १ ।

“कर्माणि” “करिष्यन्ति” * ; कलियुगान्ते हि तादृशः सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं वर्त्तते इत्यभिप्रायः । यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णा वर्णसङ्करधर्मः ; स्वाचारा एव तावत् प्रजाः । अतो ब्रवीमि; —‘उप बर्बृहि’ उपधेहि । कस्मै ? ‘वृषभाय’ तवोपरि रेतः-सेक्तु मन्यकुलजो योग्यः, तस्मै । किं सुपबर्बृहि ? इति ‘वाङ्म’ । शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न भविष्यामीति । यतो ब्रवीमि;—‘अन्य मिच्छस्व’ अन्य मन्वेषयस्व । हे ‘सुभगे !’ ‘पति’, ‘मत्’ मत्त इत्यर्थः † ॥ एत मेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते वा संवादाधिकाराज्जामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥

“जामि”—इत्येतदेव स्वरान्तशब्दरूपम् “अतिरेकनाम” भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः । तदुत्तरञ्च लक्षणतो भविष्यति ; तद् यत् समान्या मृचि समानाभिव्याहारं भवति, तत् “जामि भवति”—इति † पुनरुक्ताभिधानत्वेन । जामिशब्दस्य पर्येष्यो निगमः ॥

“बालिशस्य वा” बालिशस्यैतदेव नाम । बालिशो मूर्खः ; स हि बाल इव श्रेते, प्रमादित्वाद्गर्भकार्येषु । एतस्यापि पर्येष्यो निगमः ॥

“असमानजातीयस्य वा” असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगि-

* पौराणिकानां मतवेषकं भविष्यद्ब्रह्मण मिदम् ।

† “आहंपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षाद्रेतो दधाति, प्रजात्यै, प्रजायते प्रजया पशुभिर्ये एवं वेद ; तस्मात् समानादद्यास्त्वसान्येदयोऽये जायाया चतुर्जौघिनौ जीवति”—इत्यादि च शासनं द्रष्टव्यम् रे० ब्रा० १, ४ ११ ।

‡ “जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यत्र समानीभ्या मग्भ्यां समानेऽचन् यजतीति”—इति रे० ब्रा० १, ५, १ ।

न्याख्यो भ्राता, सा हि स्त्रीत्वादेवातुल्यजातीयैव पुरुषस्य भवति ।
 जामिरित्येतस्मिन् शब्दे 'मिः'—इत्येष "उपजनः"; यदेवोक्तं भवति
 'जा'—इति, तदेव जामीति । उभयथापि मन्त्रे प्रयोगो द्रष्टव्यः ।
 "अन्य मिच्छस्व सुभगे ! पतिं मत्—इति व्याख्यातम्" । निगद-
 सिद्ध मेवैत दित्यर्थः । अथ वैतानि पदान्यधस्तात् तत्र तत्र
 व्याख्यातानि; तद् यथा,—“अन्यो नानेयः” *—इत्येवमादि उपे-
 क्षितव्यम् ॥ ४ (२०) ॥

द्यौर्मै॑ पिता ज॒न्विता॑ नाभिर॒च॒ बन्धु॑र्मै॑ मा॒ता पृ॒-
 थि॒वी म॒हीय॑म् । उ॒त्तान॑योश्च॒ म्वो॒र्ज्ञ॑ र्यो॒नि॒र॒न्त॒र॒चा॑
 पि॒ता दु॒हितु॑र्गर्भं॒ माधा॑त् ॥ द्यौर्मै॑ पिता माता वा
 पालयिता वा जनयिता नाभिर॒च॒ बन्धु॑र्मै॑ माता पृथि-
 वी महतीयं बन्धुः सम्बन्धनान्नाभिः सन्नहनान्नाभ्या
 सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्त्सना-
 भय इत्याचक्षते सम्बन्धव इति च ज्ञातिः सज्ज्ञा-
 नात् । उ॒त्तान॑योश्च॒ म्वो॒र्ज्ञ॑ र्यो॒नि॒र॒न्तः॑ । उत्तान उत्त-
 तान ऊर्द्धतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति
 पर्जन्यः पृथिव्याः । (शंयुः सुखंयुः+ ।) अथानः शं योर-
 रपो दधात् । रपो रिप्र मिति पापनामनी भवतः
 शमनञ्च रोगाणां यावनञ्च भयाना मथापि शंयुर्बाह-

* प० १७० २पा० १७० ;— ११७० १५ ।

† नाख्येव पाठः क० ख० ग० पु०केषु ।

स्यत्य उच्यते* । तच्छ्रुं योराष्टृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं
यज्ञपतय इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं
यज्ञपतये ॥ ५ (२१) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४, ३.

“पिता^(४०)”—इति † । एतदनवगतम् । “पाता वा पाल-
यिता वा”—इत्यवगमः । “द्यौर्मे^१ पिता”—इति ‡ । इय मस्य-
वामौयं दीर्घतमस्य आर्षम् । तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते । ‘द्यौर्मे
पिता’ येयं द्यौः, उपरि स्थिता द्युलोकाख्या, एष एव मम पिता ।
द्यौरह मित्येवं वैवाहिके कर्मणि द्युलोकभावेन पित्रा आत्मान
मभिसम्पाद्यमानं दृष्ट्वैव माह मन्त्र दृक्—‘द्यौर्मे पिता’—इति ।
‘जनिता’ जनयिता, उत्पादयितेत्यर्थः । आह ;—कथम् ? उच्यते ;—
‘नाभिरच’ महन मेव नाभिः १, अत्र एतस्मिन् द्युलोकलक्षणे
पितर्युदकदानेनानुगृहीतरि ॥ सति सन्तानोत्पत्त्यनुग्रहक्रमेणैव प्रुक्ता-
त्मनोत्पत्तिरुपपद्यते ॥ ;—इत्येव मभि समीक्ष्योक्तम् ‘द्यौर्मे पिता,
जनिता, नाभिरच’—इति । ‘बन्धुः मे’ अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुः

* “स्यत्य उच्यते”— इति च ।

† १ भा० ४०० ४० ११ पं० ।

‡ अ० सं० १ २, १०, २ ।

§ “प्रायो वा अयं सन्नाभेरिति तस्मान्नाभिसन्नाभेर्नाभिलम्, प्राय मेवास्मिन्-
दधाति ।”—इति रे० ब्रा० १, ४, २ ।

॥ उदकस्य रेतस्त्वं स्पष्टं मास्नात मीतरेयके “रेतो वा आपः”—इति १, १, २ ।

॥ “ता न्यूङ्गयति, अङ्गं वै न्यूङ्गोऽन्नादेतः सिच्यते, रेतसः प्रजाः प्रजायन्ते”—इति
रे० ब्रा० ७, ५, १० ।

मे 'माता पृथिवी महीयम्'—इति । मातुर्मन्त्रेण पृथिवीत्वं
सम्पाद्यमानं दृष्ट्वैव माह;—'बन्धु मे माता पृथिवी महीयम्'
—इति । उदकं हि द्युलोकात् पतितम्, पार्थिवेन धातुना
सम्पृक्तम्, ओषधिभाव मागम्य, शरीरभावेनावतिष्ठते,—इत्येतदपेक्ष्य
सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यौ मातापितरौ उच्येते तत्र तत्र ।
तद्यथा;—“यदन्तरा पितरं मातरं च” इत्येव मादि । तत्कृ-
तस्य ह्युपकारस्याभावे सतीतरौ मातापितरावकिञ्चित्करावेव
भवतः । तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातापितृभावः । आह;—
किं मेते द्यावापृथिव्यौ अन्यत् किञ्चिदपेक्ष्यैव सर्वभूतानां
मातृपितृभावं विभ्रतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते ? इति । उच्यते;
— अनयोः 'चन्वोः' † द्यावापृथिव्योः 'उत्तानयोः' ‡ ऊर्द्धं मेव
ह्येनयोः अन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्नः प्राणः तत इति उत्ताने
द्यावापृथिव्यौ; प्राणेन ह्येमे वायुना सूचभूतेन विभ्रते तिष्ठतः †;
एतयोः द्यावापृथिव्योरुत्तानयोः य एषोऽन्तरिक्षाख्यः 'अन्नः' मध्ये
'योनिः', 'अन्न' एतस्मिन्नवकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति 'पिता'
“पर्जन्यः” द्युलोकाख्यः; द्यौरैव हि रसान् प्रार्जयति, तस्मात्

* “देव्युक्ती चोष्टवन् पितृणां मूढं देवानां मृत मर्त्यानाम् । ताभ्यां मिदं विश्व-
मेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥”—इति ऋ० सं० ८, ४, १९, ५ ।

† 'सर्वस्य चन्वोः भोगसाधनयोः'—इति म० पु० टी० ।

‡ 'ऊर्द्धं तानयोर्ऊर्द्धं तानयोर्वा'—इति म० पु० टी० ।

§ तथा चैतरेयकम्;—“वायुर्वै यन्ता, वायुना चौरं यन्न मन्तरिक्षं न सम्यक्-
ति”—इत्यादि रे० ब्रा० १, ५, ८ । किञ्च; इत उतरं द्युलोकाप्रतिष्ठान मन्त्रैव
वर्षितम् । तथा हि;—“द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता, अन्तरिक्षं पृथिव्याम्, पृथिव्यापस्य,
आपः सत्ये, सत्यं प्रक्षणि, प्रक्ष्ण तपसि;—इत्येता एव तत्प्रतिष्ठाः ।”—इति रे०
ब्रा० २, १, १ ।

सैवात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता । 'दुहितुः' "पृथिव्या." उपरि 'गर्भे' सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम् * 'आधात्' आदधाति, ददातीत्यर्थः । अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता; सा हि द्युलोकाद् 'दूरे निहिता', अथ वा सा हि द्युलोकं 'दोग्धोति' दुहिता;—सा हि द्युलोकात् पतित सुदक सुपजीवत्येवाद्दूरे निहिता, दोग्धि वा † ॥ एवं द्यावापृथिवीभ्या मन्तरिवेण चावकाशदानेनानुगृह्यमाणान्येतान्यस्मदादीनि भूतान्युत्पद्यन्त इति. एतदनेन मन्त्रेण मन्त्रदृशाख्यापितम् । अत्र मातृपितृसम्बन्धात् पितृशब्दः पितर्येवेत्युपपत्तिः । पिता माता चायमेतदाशासनं मन्येत ॥

“शंयोः^(४८)”—इति ‡ । एतदनवगतम् । पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा सत् १ । न चैवं यजमानोऽर्थान्तस्माद् वृहस्पतिपुत्रादर्थं मपेक्षते, किं कारणम्? स्वत एव हि ते विधातुं समर्थाः; न च वृहस्पतिपुत्रस्य शंयोः मम पितरः किञ्चिदेभिः पितृभिः विधीयेतेति । एवं पञ्चम्यर्थासम्भवं षष्ठ्यर्थासम्भवञ्च पश्यन् भाष्यकारः, 'शंयोः'—इत्येकं एदं, द्वितीयान्ते द्वे पदे चकार, 'शम्'—इति, 'योः'—इति च । अमित्यस्य “शमनम्” अर्थं निराह, योरित्यस्य “यावनम्”—इति । एवं द्वितीयान्तेन परिणामं कृत्वा अर्थं निराह, तथा हि

* अत एवाह;—“पुनर्वो एतं हृत्विजो गर्भे कुर्वन्ति यं दीक्षयन्त्यङ्गिरभिः पितृभिः”—इत्यादि । रे० ब्रा० १, १, ३ ।

† पु० ३७० १ पा० ३ ख० १५८ व० १ पं० ३४७७ ।

‡ १ भा० ४०० वृ १५ पं० ।

§ जिनमथैव;—“वह्निषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा वो वृत्वा चकृया कुषधम् । त चा मतावसा शन्ममेनाया नः शंयोर्दृपो दधात ॥”—इति ख० सं० ७, १, १०, ४ ।

वाक्येन सम्बन्धत इति । कस्य ज्ञमनं कस्य वा यावनम्? इति पुनः पर्यनुद्योगे प्राप्ते “रोगाणाम्”, “भयानाम्” “च” इत्यष्टा-
जहार भाष्यकारः । रोगज्ञमनश्च दधात, भययावनश्च; श्रान्तरोगा
यथा स्याम, प्रहीणसर्वभयाश्च, तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । कि
मेतावदेव? नेत्युच्यते;—यदपि चान्यत् किञ्चिद् ‘अरपः’ अपापम्,
तदपि चास्मभ्य मेव ‘दधात’ दत्तेत्यर्थः ॥ एव मेतत् पदम् एकम्,
अर्थासम्भवाद् द्विधा प्रविभज्य भाष्यकारेण निरुक्तम् । इत्य मथर्था-
सम्भवे सति निर्वचनप्राप्तिरस्येव, तद्यथा उद्गीथशब्दे,—“प्राण
एवोत् प्राण्येन ह्युत्तिष्ठति, वाग् गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते,
ऽसं थ मन्त्रेण हीदं सर्वं स्थितम् (का० ब्रा० ३, ३.)”—इत्येवमादि;
नस्मादुपपद्यते । प्रथमान्त मेव सत् कस्माद् द्वितीयान्तत्वेन विपरि-
णम्यते ग्रंथु मिति? एव मपि न विरुध्यति; तथापि हि न कश्चिदर्थ
उपपद्यते, तस्माद् युक्त मिति ॥ “रपो रिप्रम्”—इति, अत्र रिप्र-
शब्दस्य रपःशब्देनार्थसामान्यात् तत्त्वं युक्तम् । यदेवास्य ‘रिप्रम्’
अमेध्यम्, तच्छुध्यतीति ह विज्ञायते ॥

“अथापि ग्रंथुर्बाहस्यत्य उच्यते” अपि. ग्रं, योः,—इत्यनेन पदद्वयेन
ज्ञमनयावने रोगभययोः उच्येते, द्वेधा प्रविभक्तेन; अपि यथावस्थिते-
नैवाविभक्तेन बाहस्यत्यो हृहस्यतेः पुत्र उच्यते *; तस्याप्येतदेव नामे-
त्यपिशब्दः. “तच्छुंयोराट्णीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये”—इति ॥

* अस्य चर्कसंहितायां चत्वारि सूक्तानि;—१, ४, १-२ ३-५ ।

† “श्रीमान्” श्रुंयोर्बाहस्यत्यो हृहस्यते (ऋ० सं० १, २, ४, १) इति, “तच्छुंयोः
सुत्र नीमहे (ऋ० सं० १, २, ११, ४)”—इति च निरुक्तम् ।

इयं शक्तौ । शंयोरेव वृहस्पतिपुत्रस्यार्षम् । शंयोर्वाके° विनि-
 युक्ता । शंयोरात्मान मभि सत्याद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति
 के चिन्मन्यन्ते । अनेन कर्मणा 'शंयोः' वाकाख्येना 'तत्' तदा आ-
 भिमुख्येन 'वृणीमहे' । किं पुनस्तत्? 'गातुं यज्ञाय' "गमनम्" अस्मै
 "यज्ञाय" देवान् प्रति, 'गातुं यज्ञपतये' "गमनं" चास्मै "यज्ञपतये"
 देवान् प्रति । किञ्च ; 'द्वैवी स्वस्तिरस्तु नः' देवानुग्रहादस्माकं स्वस्ति-
 रस्तु ; मा नो देवाः काञ्चिदापद मुत्पादयन्वित्यभिप्रायः । 'स्वस्ति
 मानुषेभ्यः' मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः का चिदापदस्तु । 'ऊर्द्धं
 जिगातु भेषजम्' गच्छत्वेतद्भेषजम्, भयसादयित् कर्म ; यावज्जीव
 मनतच्छिन्न मविगुणस्रोर्द्धगमनयोग्यम् अस्माक मस्वित्यभिप्रायः ।
 किञ्च ; 'शन्नो अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'द्विपदे' मनुष्यादिकाय
 'चतुष्पदे' गवादिकाय च ॥ 'शंयुः' वृहस्पतिपुत्रः—इति, एतस्मिन्
 मन्त्रे विशेषलिङ्ग मस्ति ; तदन्यस्मात् श्रुतिलिङ्गात् कुतश्चिदुपसम्भ-
 मानादा एतावदेव त्वेतस्मात् मन्त्रात् सिद्धम्;—एक मेवेदं पद
 मविभक्तम् निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा षष्ठ्यन्तं वा ; न यथा पूर्वस्मिन्
 मन्त्रार्थासम्भवाच्छंयुशब्दो विभक्त इति ॥ ५ (२१) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ नवमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ४, ३.

* वाक-परिचयस्तु "गायत्रेण प्रति मिसीते (ऋ० सं० १, १, १८, ४)"—इति
 मन्त्रे "वाकेन वाकम्"—इत्यस्य सायणीयव्याख्यायां दृश्यः ।

† वाकस्यैव मन्त्रप्रचयनकर्मणेति यावत् ।

‡ पु० ४१५ प्र० १५ प० ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२) ॥

“अदितिः^(४८)”—इति* । एतदनवगतम् । “अदीना”—इत्यव-
गमः । “देवमाता” अभिधेया, ऐतिहासिकपक्षेण; नैरुक्तपक्षेण
पुनर्यान्वयेतस्या माववक्ष्यमाणार्थां द्यौरित्येवमादीनि पदानि श्रूयन्ते
एतान्नेवादितिशब्देनोच्यन्ते ॥ १ (२२) ॥

अदितिं द्यौरदितिरन्तरिक्षं मदितिर्माता स पिता
स पुत्रः । विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जात
मदितिर्जनित्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूति माचष्ट एतान्य-
दीनानीति वा । यमैरुरे भृगवः । एरुर इतीर्तिरुप-
सृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २ (२३) ॥

“अदितिर्द्यौः—मदितिर्जनित्वम्” † । राजगणस्य गोतमस्येय
मार्षम् । तृतीयसवने सर्वस्तोमेष्वेव, वैश्वदेवस्य ब्रह्मस्य परिधानी-
येषा ः । ‘अदितिः’ एव देवमाता ‘द्यौः’, ‘अदितिः’ अदितिरेव च
‘अन्तरिक्षम्’, ‘अदितिः’ एव ‘माता’ सर्वभूतनिर्मात्री, ‘सः’ एव
च ‘पिता’ पालकः, ‘सः’ एव हि ‘पुत्रः’; सैव हि परितुष्टा
सती स्रोतारं पुरुषो बह्वनः पापात् त्रायते; अथ वा सैव निष्ट-

* १भा० ४०१ प्र० १५० ।

† २० ब्रा० १, १, ७ द्रष्टव्यम् ।

‡ १० सं० १, १, ११, १ ।

§ अथ च विधायकं ब्राह्मणम्; “वैश्वदेवं ब्रंसति” इत्यादि २० ब्रा० १, १, ७ ।

णाति, सर्वभूतानां यन्निर्वर्त्तव्यं दातव्य मित्यर्थः । येऽपि चैते
 'विश्वेदेवाः' सर्वे देवाः, एतेऽपि 'अदितिः' एव । 'पञ्चजनाः'
 गन्धर्वादयः* 'अदितिः' एव । सर्वथापि किं वज्रना, यावदेतत्
 किञ्चित् 'जातं' च 'जनितं' च जनियमाणञ्च सर्वं मप्येतद्
 'अदितिः' एव । एव मनेन मन्त्रेण मन्त्रदृक् "अदितेर्विभृति
 माचष्टे" देवमातुस्तत् सर्वं मप्युपपद्यत एव ; माहाभाग्याद्देव-
 तायाः । तदुत्तरर्चा वक्ष्यामः । एव मैत्रिहासिकपक्षेण ; नैरुक्तपक्षेण
 पुनः "एनानि" द्युलोकादीनि सर्वाणि "अदीनानि" अनुपचीषानि
 इति योज्यम् ; न ह्येषां त्रयोऽस्तीति ॥

"एरिरे(५०)" †—इति । एतदनवगतम् । "आ ईरिरे"—इत्यवगमः ।
 "यमैरिरे भृगवो—० न राजति" ‡ । दीर्घतमस इय मार्षम् ।
 जगती । प्रातरनुवाकाश्चिनथोरग्निमारुते च शस्यते । 'यम्' अग्नि
 माभिमुख्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः, स्थापितवन्त इति यावत् ;
 आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये 'भृगवः' । 'विश्ववेदसं' सर्ववेदसं, सर्वस्य
 वेत्तारं, सर्वधनं वा । क्व पुनः 'एरिरे'? 'नाभा' पृथिव्याः नाभौ
 अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्यगतायाः पृथिव्या वेद्या उपरि । केन

* "सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानां मुख्यं देवमनुष्याणां गन्धर्वोपसरसां सर्पाणाञ्च,
 पितृणां चैतेषां वा ; एतत् पञ्चजनानां मुख्यम् । सर्वे एनं पञ्चजना विदुः ।"—
 इति रे० ब्रा० १, १, ७ ।

† "माहाभाग्यात् देवताया एक आत्मा वज्रधा सूयते एकस्यात्मनोऽन्य देवाः
 प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।"—इति दै० का० ७, १, ४ ।

‡ १भा० ४०१ प्र० ५ पं० ।

§ 'य मैरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मृज्जमना । अग्निं तं
 ग्रीर्भिर्चिन्विष्टि स्व आ दम् य एका वक्ता वक्त्रो न राजति ॥"—इति ऋ० सं० १,
 १, १९, ४ ।

पुनरेरिरे ? 'भुवनस्य' उदकस्य 'मज्जना' मननीयेन वीर्देणाच्चेन
 द्विवर्लक्षणेन । किं तस्य ? 'त मग्निं' हे यजमान ! त्व मपि 'गौर्भिः'
 प्राग्निः स्तुतिलक्षणाभिः आभिमुख्येन स्थित्वा 'हिनुहि' प्रेरय ।
 तस्मिन् तस्मिन् कर्मणि वर्त्तमान मग्निशेचादौ ; यथा भृगवः
 ईरितवन्तः, तथा 'स्वे दमे' स्व एव गृहे ; मा कस्य चिद्रार्त्वि-
 ज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः । किंलक्षणं पुनरग्नि माहिनुहि ? 'य
 गृको वस्वः' एक एव यो वसुनो धनस्य दाता । 'वरुणे न' वरुण
 इव, यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानाम् इष्टे, एवं यः सर्वस्वेव
 धनस्य 'राजति' इष्टे इत्यर्थः । राजतिरैश्वर्यकर्मसु पठितः ;
 —“क्षियति(१), राजति(२)” —इति * । “एरिरे—इति”, “ईर्त्तिः”
 अयं धातुर्गतिकर्मा ; —“ईर्त्ति(३), अयति(४)” —इति गतिकर्मसु
 पठितम् । स पुनरय माहोपमर्गेण “उपसृष्टोऽभ्यस्तः” च ;
 पुनः पुनरैरितवन्त इत्यर्थः ॥ २ (२३) ॥

उ॒त स्मै॑नं वस्त्रमथि॑ न त्वायु॑ मनु॑क्रोशन्ति क्षितयो॑
 भरे॑षु । नी॒चाय॑मानं॑ जसुरि॑ न श्ये॑मं अ॒व॒ श्याच्छा॑
 पशु॑मच्च॑ यूथम् ॥ अपि स्मै॑नं वस्त्रमथि॑ मिव वस्त्रमाथिनं
 वस्त्रं वस्तेस्तायुरिति स्तेननाम संख्यान मस्मिन् पापक
 मिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यादनुक्रोशन्ति क्षितयः सङ्ग्रा-
 मेषु भर इति सङ्ग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचा-

* १भा० १४० ११४० (२), (४) १२१, १२१४० ।

† १भा० १४० १४४०, १०८, (८१), १२८, १४१ ४० ।

यमानं नीचैरयमानं नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति
जस्त मिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति । अवश्चाच्छा
पशुमच्च यूथम् । अवश्चापि पशुमच्च यूथं प्रशंसां च यूथं
च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति ।
इत्थान एनं जरते स्वाधीः । गृणाति मन्दो मन्दतेस्तुति-
कर्मणः । प्र मन्दिने पितुमदचेता वचः । प्रार्चित मन्दिने
पितुमदचो गौर्याख्यातः ॥ ३ (२४) ॥

“जसुरिः(५१)”—इति * । एतदनवगतम् । “जस्तम्”—इत्यव-
गमः । “उत स्मै” —इति † निगमः । वामदेवस्वार्धम् । त्रिष्टुप् ।
दधिक्राव्ये सूक्ते । दधिक्रावा चेन्द्र एव, वायुर्वा मध्यस्थानत्वात् ‡ ।
‘उत स्मै’ अप्येन मिन्द्रम् ‘अनु क्रोधन्ति’ आभिमुख्येन क्रन्दन्ति,
आङ्गयन्ति । ‘चितयः’ मनुष्याः । क? ‘भरेषु’ सङ्ग्रामेषु । कथं
पुनरभिक्रन्दन्ति? ‘वस्त्रमर्थं न’ वस्त्रापहर्त्तार मिव ‘तायुम्’, यथा
के चिज्जनाः कश्चिद्वस्त्रापहर्त्तारं तायुं दृष्ट्वा कश्चिदन्य मात्मनस्ता-
णार्थं मभिक्रन्देयुः, एव मेत मिन्द्रम् अभिक्रन्दन्ति सङ्ग्रामेषु,
परैरप्यर्थमानास्त्राणार्थं मात्मनः । किञ्च ; अपि चैनं तायुं ‘नीचाय-
मानं’ नोचेर्गच्छन्तं ‘जसुरिं न’ जसुरि मिव, “जस्त मिव” ‘शेनं’
वद्धम्, स्थायुतन्तुना य एष याजिक इति § प्रसिद्धो राज्ञाम् ; स

* १भा० ४०१ प्र० ८ पं० ।

† ऋ० सं० १, ०, ११, ५ ।

‡ पृ० १४० प्र० १५० ७पा० ५ख० । पं० १०ख० २पा० १ख० । १भा० १४१(१०) ।

§ “पात्रिक इति”—इति न ।

हि बहुत्वादुत्पत्तितु मत्यर्थं न शक्नोति, नौचैरेव गच्छति; गत्वा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि । स यथा जनैरभिक्रम्यन्ते, तथा चैन मभिक्रन्दति । आह ;—क मर्थं मभिसन्धाय ? इति । उच्यते ;—‘अवश्य अच्छ’ कीर्त्तिश्चाभिसन्धाय ; कथं नाम श्रूयेमहि ? प्रशस्येमहि जित मेभिरित्येत मर्थं मभिसन्धाय * । ‘पशुमश्च यूथम्’ अनेक-पशुजातिमयुक्तं पशुयूथ मभिसन्धायैतदस्माकं स्यादित्येव मभिक्रन्दतीत्येष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“वस्त्रं वस्तेः” आच्छादनार्थस्य (अदा० आ०) ; तद्वाच्छाद्यते । “ताद्युरिति”—एतत् “स्तेनधाम” †, “मंस्त्यानं” संघतम् “अस्मिन् पापकं” भवति “इति” एवं “नैरुक्ताः” मन्यन्ते । “तस्यतेः वा स्यात्” चयार्थस्य (दि० प०) ; उपचीणो ह्ययौ भवति, अधार्मिकत्वात् ; परलोक मनपेक्ष्य कल्पयति कर्माणि । चित्तयो मनुष्याः ‡ । “भर इति सङ्ग्रामनाम ङ” भ्रियन्ते तस्मिन् योद्धारः “हरतेः वा” ह्रियन्ते हि तस्मिन् जीवितानि, वसुनि च । “श्वेनः शंसनीयं गच्छति” शीघ्रत्वात् । “यूथं यौतेः” ; तद्धि “समायुतं भवति” एकच मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुषबालवृद्धैः पशुभिः ॥ एव मिह नौचाय-मानं श्वेन मित्यनेन सम्बन्धाज्जसुरिर्बद्ध इत्युपपद्यते ; न ह्यबद्धः श्वेनो नौचैरयते ॥

* “सर्वे नन्दन्ति यशसाजनेन”—इति रे० त्रा० १, २, ३ ।

† १भा० २९१ पृ० २ख० २४ख० (०) ; २९१ पृ० (०) ।

‡ १भा० १०९ पृ० २ख० २ख० (१) ; १०८ (१) ।

§ १भा० २९४ पृ० २ख० १०ख० (५) ; २९८ पृ० (५) ।

“जरते(५१)”—इति * । एतदनवगतम् । धातोरस्वार्थे प्रवृत्तिरेवानवगमः । “दिवस्परि०—०जरते स्वाधीः”—इति † । वत्सप्री-भीलन्दनः, तस्येय भार्षम् । उक्थस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता । ‘दिवस्परि’ ‘दिवः’ द्युवोकादित्यर्थः । ‘प्रथमम्’ अयम् ‘अग्निः’ ‘जज्ञे’ आदित्यात्मना । ‘द्वितीयम्’ ‘अस्मत् परि’ अस्मदधि, अस्मत्तो जायते, पार्थिवात्मना । ‘तृतीयम्’ ‘असु’ अन्तरिक्ष लोके वैद्युनात्मना जायते । “आपः”—इति अन्तरिक्षनामसु पठितम् ‡ । नृणां मनस्ववस्थितो ‘नृमणाः’ ; नृषु वा मनोऽस्य, स नृमणाः । योऽय मेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते ४, त मेवङ्गुणयुक्तं ‘स्वाधीः’ शोभनधीः ‘इन्धानः’, ‘अजस्रं’ नित्यं ‘जरते’ स्तौति, यः, स एव ‘स्वाधीः’ सुप्रश्न इत्यर्थः । इन्धानो हि किं मन्यत् स्तुतेः कुर्यात् ? तस्मात् “जरते”—इत्यस्य शब्दस्य “गृणाति”—इत्यर्थं उपपद्यते ॥

“मन्दिने(५२)”—इति ॥ । एतदनवगतम् । “मन्दिनेः” स्तुत्यर्थस्य । मन्दनीयः स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः । “मन्दिनि(१८), शंसति(१५)” —इति स्तुतिकर्मसु पठितम् ¶ । “प्रमन्दिने पितुमद ०—० हवामहे” ** । कुत्सस्येय भार्षम् । हन्दीमेषु तृतीयेऽहनि महत्त्वतीये

* १भा० ४०१ प्र० १२पं ।

† “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । द्वितीयं सुप्रश्न वृमणा अजस्रं मित्रान् रमं जरते स्वाधीः ॥”—इति ऋ० सं० ७, ८, १८, १ ।

‡ १भा० १४ प्र० १७० २ख० (८); १८ प्र० (८) ।

४ ऋ० सं० ३, १, ११, १ ऋक् इष्ट्या; अत० ब्रा० ७, १, १३ कथिकायात् ।

॥ १भा० ४०१ प्र० १५पं० ।

¶ १भा० २३१ प्र० २ख० १४ख० (१८), (१५); २३४ प्र० १८, २३५ प्र० (१५) ।

** “प्र मन्दिने पितुमदर्वता वचो यः हृष्यमर्षा निरहमन्विजिज्ञा । अक्-स्यो हवत् वक्त्रिर्षं महत्त्वं सृज्जाय हवामहे ॥” ऋ० सं० १, ७, ११, १ ।

शस्त्रे निविद्धानीयसूक्तस्य * प्रथमैषा । हे स्रोतारः ! 'प्रार्चत'
 प्रकर्षेणोच्चारयत, पूजयत । 'मन्दिने' मन्दनीथाय, स्तुत्याय,
 स्तुतिमते वा ; इन्द्राय । 'पितुमत्' अन्नसंयुक्तं 'वचः' । 'यः' इन्द्रः,
 किं करोति ? कृष्णस्य मेघस्य गर्भभृता अपः 'निरहन्' नीचै-
 रहन्, - निरगमयदित्यर्थः । केन ? 'अजिश्चना' अजुरेवावच्छिन्नो
 लक्ष्ये यः खनति गच्छति इति अजिश्ना वज्रः, तेन निरगमयत् ।
 'अवस्यवः' अवन मात्मनो रक्षण मिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽथ मेव-
 म्पभाव इन्द्रः, त मिमं 'वृषणं' वर्षितारम्, 'वज्रप्रक्षिणं' वज्रबाहुम्,
 'मरुत्वन्तं' मरुत्वहितम्, 'सख्याय' सखिभावाय 'हवामहे' तासु
 तासु क्रियासु आह्वयामहे इत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने
 पितुमद्वचः प्रार्चत"—इत्येतस्मादाक्षयसम्बन्धादिन्द्रविशेषण मेतदित्यु-
 पपद्यते ॥

“गौः(१५)”—इति † । एतदनेकार्थत्वादिह समासात्तम् । यथा
 चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्ताद् “व्याख्यातम्” ‡ ॥ ३ (२४) ॥

अथा ह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या
 चन्द्रमसो गृहे ॥ अथ ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं
 नामापीच्य § मपचित मपगत ॥ मपिहित मन्तर्हितं
 वामुच चन्द्रमसो गृहे गातुर्व्याख्यातो (गातुं कृण्वन्नु-

* “निविद्धानं निविदा श्चैव श्लोच मतिप्रसङ्गं भवति” इत्यादि रे० ब्रा० २, १, ११ ।

† १भा० ४०९ प्र० १पं० ।

‡ पु० १५० १पा० १५० (१०५ प्र०) ।

§ “संनामापीच्य” क, च, म ।

॥ “मपगत मपचित”—इति क-च-पुस्तकयोर्बन्धनेन पाठ, इतिकारसम्मतम् ।

षसो जनायेत्यपि निगमो भवति *) दंसयः कर्माणि
 दंसयन्त एनानि † । कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसय इत्यपि
 निगमो भवति । स तूताव नैन मन्मोत्यंहतिः । स
 तुताव नैन मंहतिरन्मोत्यंहतिश्चांहश्चांहुश्च हन्तेर्निरू-
 ल्हापधाद् ‡ विपरीतात् । बृहस्पते चयस इत्यियारुम् ।
 बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुं पीयतिर्हिसाकर्मा § वियुते
 द्यावापृथिव्यौ वियुवनात् ॥ । समान्या वियुते दूरे
 अन्ते । समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा मानाद् दूरं
 व्याख्यात मन्तोऽततेर्ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं
 भवत्यथाप्युभोत्यर्थे दृश्यते । ऋधगया ऋधगुताशमि-
 ष्टाः । ऋधुवन्नयाश्चीर्ऋधुवन्नशमिष्ठा इति चास्या इति
 चास्येति ¶ चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे तीव्रा-
 र्थतर मुदात्त मल्पीयोऽर्थतर मनुदात्तम् (४ **) अस्या
 ज् षु ण् उप मातये भुवोऽहेऽक्रमानो ररिवाँ अजाश्च
 (अवस्यता मजाश्च ††) ॥ अस्यै नः सातय उपभवाहेल-

* नैव पाठो दृश्यते क-च ग-पुस्तकेषु । नापि दृष्टिकृताररीकृतो बाष्पाकावो ।
 निगमस्येपः, —ख० सं० १, ८, १, १ ।

† “दंसयन्तेनानि” — इति क, च ।

‡ “निरूल्हापधाद्” च ।

§ “पीयुनिर्हिसाकर्मा” — इति क, च, ग ।

॥ “वियुमनात्” क, च, ग ।

¶ “चास्या इति” क, च, ग ।

** रश्चैव चतुर्थेऽप्युपसमाप्तिः क-च-ग-पुस्तकेषु ।

†† एवोऽधिकः पाठो क-च-पुस्तकेषु ।

मानोऽक्रुध्यन्वरिवान्वातिरभ्यस्तोऽजाश्चेति पूषण माहा-
जाश्वाजा अजना अथानुदात्तम् । दीर्घायुरस्या यः पति-
र्जीवाति शरदः शतम् । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु
स शरदः शतं शरच्छृता अस्या मोषधयो भवन्ति शीर्षा
आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन* व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

यत्तूक्तम्,—“अथाप्यस्यैको रस्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते,०—०
सोऽपि गौरित्युच्यते;—‘अत्रा ह गोरमन्वतेति’ तदुपरिष्ठाद्वाख्या-
स्यामः”—इति †, तदिदं मुच्यते;—“अत्रा हृ”—इति ‡ । गोतमस्य
राजगणस्येय मार्घम् । अग्निचयने इष्टकौपधाने विनियुक्ता । ‘अत्रा हृ’
अत्रैव, एतस्मिंश्चन्द्रमण्डले ‘गोः’ सुषुब्धस्यैकस्य सूर्यरश्मिः, इतरे
सूर्यरश्मयः ‘अमन्वत’ अमन्यन्त, समनुज्ञातवन्त इत्यर्थः । किं पुनस्तत्
सममन्यन्त ‘नाम’, नमनं प्रकृणु मवस्थान मित्यर्थः । कुतः ? ‘त्वष्टुः’
आदित्यस्य स्वभृता रश्मयः सममन्यन्त । कथं तस्य नमनं तत्
सममन्यन्त ? इति ‘अपीच्यम्’ “अपगतं” तत्रैव चन्द्रमण्डलेऽन्तः-
प्रविष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत् सममन्यन्त । अथ वा अपीच्य मिति
“अप” एत्य सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डले “चितम्” अपीच्यम् ।
अथ वा अपीच्यम् “अन्तर्हितम्” इत्यर्थः; “प्रतीच्यम्^(५), अपी-
च्यम्^(६)”—इति अन्तर्हितनामसु पठितम् ? । क्व पुनरन्तर्हितस्यान्य-

* “वाऽस्या चस्येत्येनेन”— इति क, च, म ।

† पु० १४० १पा० १४० (१८१ ४० १०५०) ।

‡ ऋ० सं० १, १, ०, ५ ।

§ १भा० २१५ ४० २४० १५४० (५), (१) ।

चावस्थानम्? इति 'इत्या चन्द्रमसो गृहे' अमुष्मिंश्चन्द्रमण्डले इत्यर्थः ॥

"गातुः^(५५)"—इति* । "व्याख्यातः"; "गमनं यज्ञपतये"—
इत्यत्र † ॥

"दंसयः^(५६)"—इति ‡ । एतदनेकेषां कर्मणां अभिधानम् ।
तानि हि दंसयन्त्युपलभ्यन्ति कर्मकराः । "तव त्य इन्द्र०—० ह्यस्य
दंसयः १" । अङ्गस्यौरवस्येय मार्घम् । हे 'इन्द्र' 'तव' 'त्ये' 'वङ्गयः'
वोढारोऽश्वाः, 'सख्येषु' समानख्यानेषु कर्मसु वर्त्तमानाः; इदमेव
हि भवतः कर्म, मेघो विदारयितव्य इति ॥ ; एतदेव तेषां मपि
समानस्थानत्वम् । 'स्यतम्' उदकं मस्मिन्नस्तीति, एव मेतं
'मन्वानाः' । किं मकुर्वन्? 'व्यदर्हिदः' विदारितवन्तो 'वलं' मेघं
काले काले । 'यत्र' यस्मिन् मेघे विदारिते 'दशस्यन्' दशस्यन्ति
'उषसः' माध्यमिकाः; एकस्या एव पूजनार्थं बज्रवचनम् । किं
दशस्यन्? 'अपः', 'अह्नः च' अहिनिवासिन्यः, मेघनिवासिनी-
रित्यर्थः । ताश्च दीर्यमाणाः 'रिणन्' आगच्छन्, पृथिवीलोकम् ।
तदेतत् सर्वं मपि युष्मदस्मैः क्रियते । किं पुनरर्थं मुद्दिष्य त एवं
कुर्वन्ति? 'मन्वान्' मन्यमानाः, 'कुत्साय' पृथिवीं हन्तते, ह्यषी-
वलाय; 'दंसयः' कृषिकर्माणि सफलानि कर्तुम् । अत्र 'दंसयः'

* १भा० ४०९ प्र० १पं० ।

† पु० ४११ प्र० १पं०, किञ्च ४१० प्र० ४पं० ।

‡ १भा० ४०९ प्र० ५पं० ।

§ "तव त्य इन्द्र सख्येषु बह्व्यं कृतं मन्वाना व्यदर्हिदवेत्तम् । यत्रा दशस्यन्नुषवे
रिचस्यन्तः कुत्साय मन्मन्त्रैश्च दंसयः ॥"—इति ऋ० सं० ८, ७, ११, १ ।

॥ "अथास्य कर्म,—रसानुप्रदानं ह्यवधो या च का च बलकतिरिन्द्रकर्मैव
तत् ।"—इति प० दै० का० ७, १, १ ।

—इत्येतेन शब्देन “कर्माणि” उक्तानि । दासैः कर्मकरैः ; ‘दस्यन्ते’—
इति क्त्वा कर्मकरा दासा इति । बाहुल्याद् भाष्यकारेण नोदाहृतः ॥

“तृताव^(५०)”—इति * । एतदनवगतम् । “तृताव”—इत्यवगमः ।
“यस्मै त्व मा यजसे०—० वयं तव” † । कुत्सस्थेय मार्षम् । महा-
व्रते आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सुक्ते शस्यते । हे भगवन् !
‘अग्ने !’ ‘यस्मै’ यजमानाय ‘त्वम्’ ‘आ’ आहूय ‘यजसे’ देवान्,
हेतुत्वेऽवस्थितः । ‘सः’ एव ‘साधति’ साधयत्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् ।
किञ्च ; स एव ‘अनर्वा’ अप्रत्युतः, अनाश्रितः कश्चिदन्यम्, खेनैव
महिमायुक्तः । ‘चेति’ निवसति, युष्मदनुग्रहात् । स एव ‘दधते’
धारयते ‘सुवीर्यं’ शोभन मात्मनो वीर्यम् । स एव ‘तृताव’ वर्द्धते,
प्रजाधनयशोभिः ; ‘न’ च ‘एनम्’ ‘अंहतिः’ अपि पाप मपि
सम् “अप्नोति” आप्नोति । हे भगवन्नग्ने ! यः त्व मेव मति-
महानुभावः, तस्य ‘तव’ ‘वयं’ ‘सख्ये’ सखिभावे, परिचरण-
कर्मणि वर्त्तमानाः ‘मा रिषाम’ मा केन चिच्छिद्येमहि ॥ एव
मथ मत्र “तृताव”—इति शब्दः ‘यस्मै त्व मा यजसे’—इत्येवमादीनां
पदानां मध्ये श्रूयमाणो वृद्ध्यर्थं सुपपद्यते ॥ “अंहतिश्च अंहश्च
अंजश्च”—इत्येते शब्दाः ‡ “हन्तेः” “निष्करोपधात् विपरीताद्”
अकार सुपधातोर्निष्कृष्यादौ क्त्वा, ततो हकार-नकारौ विपर्य-
येण भवतः ॥

* १भा० ४०९ पृ० ८ पं० ।

† “यस्मै त्व मा यजसे च साधत्यनर्वा चेति दधते सुवीर्यम् । स तृताव केन
महानुभाव इतिरूपे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥”—इति शब्० सं० १, १, २०, १ ।

‡ १भा० ४५९ पृ० (१११). किञ्च पं० १, ५, ५. अंजश्च इत्यर्थः ।

“चयसे^(५८)”—इति * । एतदनवगतम् । “चातयसि”—इत्यर्थ-
प्रतीतिः । “ये त्वा देवोस्त्रिकं०—०चयसु इत् पियारुम्” † ।
अग्रस्त्यस्य मैत्रावरुणस्येय मार्षम् । हे ‘बृहस्पते !’ ‘देव’ दानादि-
गुणयुक्त ! ‘ये’ यजमानाः त्वाम् ‘उत्तिकम्’ उत्स्राविणं भोगानां
‘मन्यमानाः’ दातव्यं केवलं भोगानाम्, अथ मार्षवेन न प्रत्युप-
कारार्थीत्येवं मन्यमानाः, ‘पापाः’ अप्रत्युपचिकीर्षवः ‘उपजीवन्ति’
एव केवलं, न क्रियया प्रत्युपकारं कुर्वन्ति, ‘भद्रं’ भन्दनीयं
स्तुत्यम्, अपि च ‘पञ्जाः’ प्रार्जितधनाः सन्तः, न दरिद्राः ।
किं तेभ्यः ? इति ‘न दूद्ये’ न तेभ्य एवंलक्षणेभ्यः, दुर्द्धीभ्यः, पाप-
बुद्धिभ्यः, स्वार्थप्रधानेभ्यः त्वम् ‘अनु ददासि’ ‘वामं’ वननीयं धनम् ।
किं तर्हि ? यस्माद्दृशो जनः ‘पियारुः’ देवपीयुः, देवहिंसिताः,
स्वभोगप्रधानाः, न यथा देवानाम्, तं ‘चयसे’ “चातयसि” नाश-
यसि । य एव अद्धानो यथा, तस्मै देवान् यजते † अनुददासि
वामम् ; यस्मात् त्व मेवं करोषि, तस्मात् ते पापबुद्धयः त्वां
सम्यक् न पश्यन्तीत्यभिप्रायः । यो हि दुर्बुद्धिः देवपियारुः तस्य किं
मन्यत् चातनादृते स्यात् ? चात्य एवासौ ॥ तस्मात् ‘चयसे’—इत्येष
शब्दः, “चातयसिः” नाशने इत्येव मवस्थापिते नाशनार्थो भवती-
त्युपपद्यते ; “चातयतिर्नाशने”—इति हि वक्ष्यति १ । लोकेऽपि
च प्रसिद्धं देशादुच्चातित इति । तस्मादुपपद्यते ॥

* १भा० ४०२ पृ० ११ पं० ।

† “ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भुङ्क्ते उपजीवन्ति पञ्जाः । न दूद्ये इत्यनु
ददासि वामं वृक्षयते चयसु इत् पियारुम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, ११, ५ ।

‡ “देवान् यजते” क, च ।

§ प० १५० १पा० १५० ।

“वियुते^(१८)”—इत्येतदेक मेव * समस्तयोर्दयोरपि द्यावा-
पृथिव्योरभिधानम् । “वियवनात्”—इति निर्वचनम् । यौतिर्मि-
अणार्थः (अदा० प०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणार्थो भवति, विमि-
श्रीभूते इत्यर्थः । “इमे वै सहास्तां ते शम्यामाच न्यैता मिति ह विज्ञा-
यते”† । “सुमान्या वियुते०—० मिथुनानि नाम !” । विश्वामित्रस्यैव
मार्षम् । वैश्वदेवे सूक्ते । ‘समान्या’ समान्यावेते द्यावापृथिव्यौ,
समानपरिमाणे । ‘वियुते’ च विमिश्रीभूते । ‘दूरे अन्ते’ च, न हि
द्यावापृथिव्योरन्तोपलम्बिरस्ति । ‘भ्रुवे पदे’ सप्तम्येकवचनम्, अन्त-
रिच्छविषयम् ; भ्रुवं आश्रयतम्, एतस्मिन् पदे आधारभूते ; अन्त-
रिच्छस्य चयो नास्ति, प्रतिदन्दाभावात् ; तच्चैतयोर्द्यावापृथिव्योः
प्रतिष्ठा ; तस्मिन्नेते ‘तस्वतुः’ स्थितवत्यौ । सर्गादारभ्य ‘जागरूके’
जागरणशीले, स्वं स्व मधिकारं प्रति । ‘उत’ अपि चैते ‘स्वसारौ’
भगिन्यौ, सहोत्पत्तित्वात् । ‘यूवतीभवन्ती’ सस्मि श्रीभवन्त्यौ, परस्पर-
सम्भोगेन । ‘आद् उ भ्रुवाते मिथुनानि नाम’ इति । अथैव मेते ‘वियुते’
च सस्मि श्रीभूते च सत्यौ, द्यावापृथिव्यौ, भ्रुवाते इव ; प्रथयत इव ;
स्तोदृष्णां ‘नाम’ नामानि, आत्मनो ‘मिथुनानि’ द्विवचनसम्बद्धानि
स्तुतिनामभिः ;—“स्वधे^(१), पुरन्ध्री^(१)”—इत्येवमादिभिरिति १ ॥ एव
मेतस्मिन् मन्त्रे “वियुते”—इत्यस्य पदस्य द्यावापृथिवीविशेषणत्वम्,

* १ भा० ४०२४० १४४० ।

† प० २११ ४० ८ पं० ;—‘तयोः साक्षयौष्मायिका रवा’—इत्यादि ।

‡ “समान्या वियुते दूरे अन्ते भ्रुवे पदे तस्वतुःकामुक्ते । उत स्वसारा युवती
भवन्ती आद् भ्रुवाते मिथुनानि नाम ॥”—इति ऋ० स० २, २, १५, १ ।

§ १ भा० २०१, २०१ ४० २५० २०५० (१), (१) ।

Nṛsiṅgha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs.	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 ; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each Fasc.		6	4
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..		0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..		1	4
Nītisāra, or, 'The Elements of Polity, By Kāvāndaki, (Sans.) Fasc. II—IV		1	14
Parisishtaparvan (Sans.) Fasc. I ..		0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..		1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..		3	2
Ditto (English) Fasc. I ..		1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..		1	4
Prākṛita Lakṣhapam, (Sans.) Fasc. I ..		1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II ..		1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..		0	10
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..		5	0
Ditto Kīvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..		6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..		5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;			
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc. ..		23	2
Sāhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..		2	8
Sākhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..		1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..		0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..		0	10
Suākhara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..		1	4
Sākhya Pravachana Bhāshya, (English) Fasc. III ..		0	10
Sākhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..		0	10
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..		2	0
Taittirīya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..		6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..		15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..		20	0
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..		1	14
Ditto and Aitareya Upanishada, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each		1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Yśā Upanishada, (English) Fasc.			
I and II @ /10/ each ..		1	4
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..		11	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..		6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/			
each Fasc. ..		6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..		1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..		4	6
The same, bound in cloth ..		5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	12	4
Akbar-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each ..	32	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,		
@ 4/12; thin paper ..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @		
1/4 each ..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @		
/12/ each ..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I ..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Iqbān-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	10
Isabāh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each ..	25	8
Maghāzī of Wāqidī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	0
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	9	2

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárfkh (English) Vol. II, Fasc. I ..	Ra. 1	6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ 12 0
Mu'áfir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each 3 12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I 0 10
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each 2. 0
Suyúty's Itqán, on the Exegotic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each 8 13
Tabaqát-i-Náqir, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3 2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each 14 0
Tárfkh-i-Firáz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each 4 6
Tárfkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each 5 10
Wis o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3 2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

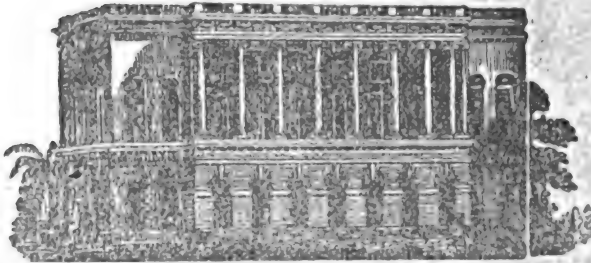
1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ..	Ra. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) 2 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) 4 0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) 4 0
Introduction to the Maithili Language of North-Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) 2 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) 4 0
4. Anis-ul-Musharrihin 3 0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata 2 0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts 1 0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2 0
8. Han Koong Tsow, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1 8
9. Ittiláhát-ush-Shúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1 0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32 0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 2 0
12. Khizánat-ul-'ilm 4 0
13. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 12 0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1 0
16. Sharaya-ool-Islám 4 0
17. Tibetan Dictionary 10 0
18. Ditto Grammar 8 0
19. Vutodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each 18 0
Nepalèse Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 5 0

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 538.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. II.

FASCICULUS VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishada, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Aitarēya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	3
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc. 28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gopāla Tāpanti, (Sans.) Fasc. I 0	10
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each 6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each 11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each 9	6
Mārkandeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each 2	8

(Continued on third page of cover.)

द्यावापृथिवीशब्दश्चात्राध्याहार्यः ; 'दूरे अन्ते'—इत्येवमादीनां तथो-
पपत्तिदर्शनात् ॥

“अधक्(१)”—इति * । अनेकार्थम् । “अधगिति पृथग्भा-
वस्य प्रवचनं भवति” पृथक्क मेव पृथग्भावः, तखेदं प्रवचनं
भवति ; सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः । “यदिन्द्र दिवि पार्ये०—०
मरुद्भिः” † । भरद्वाजस्येय मार्षम् । पृथक्स्य पञ्चमेऽहनि मरुत्ततीये
निविड्डानीये सृक्ते ग्रस्यते । हे भगवन् ! 'इन्द्र !' 'यद्' यदि त्वं 'दिवि'
पुलोके 'पार्ये' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यदुधक्' यदि अधक्
पृथगिव इत्यर्थः । 'यद्वा' यदि वा 'स्ते सद्ने' अन्तरिक्षलोकेऽव-
स्थितः । 'यत्र वासि' कचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः ; को हि तत्पतो
वेद, तव स्थानं यत्रासीति । किं बड्डना, यत्र यत्रासि अवस्थितः,
'अतः' आगत्य 'यद्गम्' 'अवसे' रक्षसि । 'नियुत्वान्' वायुर्भूत्वा ।
यस्त्व मेवम्प्रभावः, त्वां तु ब्रवीमि ;— हे 'गिर्वणः' गीर्भिः सम्भ-
जित ! स हि स्तुतीः सम्भजति, स्तुतिभिर्वा सम्भज्यते, 'सजोषाः'
सहजोषणः सप्रोतिः, 'मरुद्भिः' पिबैतं सोम मस्रात्प्रत्तम् । एव मेके
पृथग्भावोदाहरण मेत सृचं व्याचरते ॥

अपरे पुनर्य एवैष भाष्यकारेण निगमः पठितः,—“अधगयाः”
—इति, अत्रैवैतौ द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि दर्शयिष्यामस्तस्यां
मेवर्चि “अथापि” अथ मेव सृधगिति शब्दः कदाचिद् “अधोत्यर्थे”

* १भा० ४०१ ४० ११५० ।

† “यदिन्द्र दिवि पार्ये यदुधक् यद्वा स्ते सद्ने यत्र वासि । अनेना यत्र
मवसे नियुत्वान् सजोषाः पादि भिर्वैवा मरुद्भिः ॥”—इति अ० सं० ४, ७, ११, ५ ।

अपि “वृश्नते” ;—“अधगया अधगुताग्निमिष्टाः” इत्यस्मिन् मन्त्रे ।
 “यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे”—इति * । समिष्टयजुःषु सौमिकेषु विनि-
 युक्ता । तत्र श्लोकम् ;—“एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्यारणी अपश्यत्”—
 इति । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘यत्’ प्रयोजनं मुद्दिश्य ‘अद्य’ ‘प्रयति’
 प्रोत्सर्पति एतस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘वयम्’ ‘अष्टणीमहि’ दृत्वन्तो ‘होतारं’
 त्वाम् । “अग्निर्देवो देव्यो होता”—इति श्रूयते † । किं पुनस्तत्
 प्रयोजनम् ? इति । कथं नामान्य मप्यवदानमात्रं ऊतं देवतादत्तिसमर्थं
 बलं कुर्यादन्नान्तं मपि च यद् विगुणं यज्ञस्य किञ्चित् तच्छ्रमयित्वा
 समृद्धं मेव कुर्यात् ? इति, तस्योभयं मपि यथाशास्त्रं मेवास्माकं
 स्वयां हतम् ; अत इदानीं परिममाप्ते एतस्मिन् यज्ञे प्रत्यभाष्यसे
 अस्माभिः ;—‘अधगयाः’ त्वम्, अन्यं मपि ऊतम् अस्माभिः इति,
 ‘अधक्’ एव अद्भु मेव, देवतादत्तिसमर्थं बलं कुर्वन् ‘अयाः’ त्वं
 यागं मकार्षीरित्यर्थः । किञ्च ; ‘अधगुताग्निमिष्टाः’ अपि च यदपि
 किञ्चिद्विगुणम् अकार्षं, वद्यं नेतस्मिन् यज्ञे, तदपि सर्वं मेव समृद्धं
 सगुणं मेव कुर्वन्, पापं मस्य यज्ञस्य अग्निमिष्टाः स्विष्टकृद्रूपेण शमि-
 तवानसि । यस्व नेतदकार्षीरस्माकं नेतस्मिन् यज्ञे, तं, त्वां ब्रवीमि ;
 —एतदेव मयैतेषां कर्त्तव्यं मित्येतद् ‘विद्वान्’ ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण
 जानन् अस्माकं मात्मान् उपरि भक्तिं पुनः पुनः ‘उपयाहि’ उपागच्छ

* “यद्यं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारं महर्षीमहोद । अधगतया
 अधगुताग्निमिष्टाः प्रजानन् यज्ञं उपयाहि विद्वानस्माका ॥”—इति य० ब्रा०
 सं० ८, १० । ङीकाकडुद्देवो यदयेत्यादि प्रतीकस्वेषः शास्त्रान्तरीयो वाचः ।

† “अग्निर्देवानां होता, तस्यैतयोः कर्त्तव्यं यदुत्तरवेदी नाभिः ।”—इति रे०
 ब्रा० १, ५, १ ।

‘यज्ञम्’ ॥ एवं तावदेकेषां “अधगयाः, अधगुताग्रमिष्टाः”—इत्येतां
 दावपि “अधक्”—शब्दौ अधोत्यर्थावेव । एतस्मिन्नर्थे, अधक्कृद्स्य
 पृथग्भावार्थत्वे “यदिन्द्र दिवि पार्ये यदुधक्”—इत्येतदुदाहरणम्* ।
 अन्ये पुनर्मन्यन्ते;—“अधगयाः, अधगुताग्रमिष्टाः”—इत्येतयोरेव
 अधक्कृद्भ्योः पूर्वः पृथग्भावार्थः, उत्तर अधोत्यर्थ इति । तदेतदु-
 पपद्यते; मिश्राण्यपि हवींषि जतानि सन्ति, त्व मग्ने अधक्
 पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाचीर्न ते सम्भोष्टोऽस्तीत्यभिप्रायः ।
 ‘अधगुताग्रमिष्टाः’—इत्येष यथाव्याख्यात एव । पूर्वस्वर्थः साधी-
 यान्; यत्र दावप्येतादधोत्यर्थावेव,— “अधगयाः”, “अधगुता-
 ग्रमिष्टाः”—इति । किं कारणम्? “अथाप्यधोत्यर्थे दृश्यते”—इति
 एव सुपन्यस्य भाव्यकारेण ततोऽथ सुपात्तो निगमः,—“अधगया
 अधगुता ग्रमिष्टाः”—इति; एवञ्च निरुक्तम्—“अध्रुवन्नयाचीर्ध्रु-
 वन्नग्रमिष्टाः”—इति । तस्मात् दावप्येतादधोत्यर्थावित्येतदेव साधीयः ॥

“अस्याः(११)”—इति, “अस्य(११)”—इति च † । पदद्वयं स्त्री-
 पुंसविषयम्, स्वरकृतात् विशेषाद् प्रधानाभिधायि वा भवति । आह;
 —कथम्? इति उच्यते;—“उदान्तं प्रथमादेशे”‡ । प्रथम इति
 मुख्यनाम, मुख्यं प्रधान उच्यते; प्रधानं कश्चिदर्थं मभिदधत् एतद्
 द्वयं § मुदान्तं भवति । “अनुदान्तं मन्वादेशे” ॥ । प्रधानं मर्थं मनु

* पु० ४८१ प्र० ४, ११ पं० ।

† १भा० ४९० प्र० १ पं० ।

‡ वा० प्रा० १७० ७ ख० ।

§ “एतन् पदद्वय” म ।

॥ “इदमोऽन्वादेशेऽग्रमुदान्तसूतीयादौ”—इति पा० १, ४, ११ ।

यो वर्त्तते गुणभावेन तस्मैतत् पदद्वय मन्वादेशे वर्त्तमान मनुदात्तं भवति । आह ;—कस्मादेतत् पुनरुदात्तं प्रधाने वर्त्तमान मनुदात्त मप्रधाने ? इति । उच्यते ;— लोकेऽपि हि यत् “तीव्रार्थतरम्” उल्लेख्यार्थप्रधानतरं तत् “उदात्तम्”—इति प्रसिद्धम् ; तद्यथा,— उदात्त मेतत् कुल मिति । “अन्वीयोऽर्थतर मनुदात्तम्” अन्वीय- सार्थेन यद्युक्तं भवति तदनुदात्त मुच्यते ; अप्रधान मित्यर्थः । उदा- हरक्षैरेवानयोर्विभागं दर्शयति ;—“अस्या ऊ षू०—० अपण्डुवे”* । पण्डुपण्डुवम् । अतिच्छन्दाः । ‘उ’—इति, ‘सः’—इति, ‘न’— इति पदानि । ‘अस्याः’ “अस्मै” ‘सातये’ लभ्ये । कथं नाम वय मर्थ मभिप्रेतं लभेमहि ? इत्येत मर्थं मुद्दिश्य, हे ‘पूषन् !’ अस्माकं सुष्ठु ‘उप’ समीपे ‘भुवः’ भव । त्वयि सन्निहृष्टे त्वदनुपहादेत मर्थं लभे- महीत्यभिप्रायः । कथं पुनरुपभव ? ‘अहेलमानः’ अक्रुध्यन्, सर्वो ह्यभ्यर्थमानः क्रुध्यतीत्यभिप्रायः । ‘ररिवान्’ दानवान्, दानाभि- प्रायसंयुक्तेन चेतसा उपभव । ‘अजान्श्च’ “अजनाश्च” गमनाश्च, छागान्श्च वा ‘अवस्यताम्’ अस्माकं धन मिच्छतां भव, “अजनाश्च” छागान्श्चे- त्यर्थः । किञ्च ; ‘ओ षु त्वा वटतीमहि’ । ‘आ’, ‘उ’, ‘षु’,—इति पदानि । ‘आ वटतीमहि’ तां सुष्ठु आभिमुख्येन आत्मनो वर्त्तया- महे । केन ? ‘स्तोमेभिः’ स्तोत्रैः । ‘दस्म’ हे दस्म ! दर्शनीय ! अथ वा दान्त ! साधुभिः शोभनैरित्यर्थः । किञ्च ; ‘न हि त्वा’ मैव तां

* “अस्या ऊ षू षु उप सातये भुवोऽहेलमानो ररिवा अजान्श्च अवस्यता मजान्श्च । यो षु त्वा वटतीमहि स्तोमभिर्दस्म साधुभिः न हि त्वा पूषन्नि मय्य चापुवे न ते सुष्ठु मपण्डुवे ॥”— इति ऋ० सं० १, १, १, ४ ।

दर्शनीयम् अतीत्य साधुतरां कश्चिदप्यन्या महं देवतां मन्ये, हे
‘आधुणे’ आगतदीप्ते ! तद्गुरु एवाह मस्मीत्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘न
ते’ न चाहं तव ‘सख्यं’ सखिभावं कदाचिदपि ‘अपङ्गुवे’ हतज्ञो
ह्यह मित्यभिप्रायः । एव मत्र सातिः प्रधानेति ह्यत्वा “अस्याः”—
इत्येतत् पद मनोदान्तम् । अन्नोदान्त मपि च सदुदान्त मित्युक्तं
भाष्यकारेण, एकदेशस्योदान्तत्वाद् ॥

“अथ” पुनर्यस्मिन् “अनुदान्तम्” एतत् पदं गुणभूतार्थाभि-
धायि भवति । तस्यैव निगमः ;—“पुनः पत्नीः०—०शरदः श्रतम्”* ।
सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियुक्ता । पित्रा पूर्वं मेतां दत्तां सतीं
कन्यां पत्नीं पुनरग्निरदात्, ‘आयुषा सह वर्षसा’ तेम सह एतस्मिन्
वैवाहिके कर्मणि अग्निसन्निधिसंस्काराद् भार्यात्वमुपजायते इत्येत-
दपेक्ष्य पूर्वदानात् पुनर्दातृत्वमुच्यते । तदेव मस्या दत्ताया एत-
दाग्रास्य हे ;—‘योऽस्याः पतिः’ स ‘दीर्घायुः’ अस्त्विति । यतो विभे-
षयन् ब्रवीमि ;—“जीवतु † सः शरदः श्रतम्”—इति । शरदि
दुर्जीवाः, रोगभूयस्त्वात् ; अत एव माग्रास्यते शरच्छतं जीवत्विति ॥
एतस्मिन् मन्त्रे भर्तृकन्यासंयोगे सति भर्तृव प्रधानम् ; तस्य ह्यायु-
राग्रास्यते । तस्य लक्षणार्था पत्नी । तस्माद् “दीर्घायुः अस्या यः
पतिः”—इति, एतदनुदान्तम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ;—“शरद्”, “अस्या” हि “श्रुताः” पक्षाः

* “पुनः पत्नीं मृगिरदादायुषा सह वर्षसा । दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवा-
ति शरदः श्रतम् ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १०, ४ ।

† “ब्रवीमि”—इति ३ ।

‡ “जीवतु”—इति ४, “जीवाति”—इति ३ ।

“ओषधयो भवन्ति”—इति, “शीर्षा आप इति वा”, वर्षासु हि प्रवृद्धानि स्रोतांसि शरदि विशीर्यन्ते । “अस्य—इति” एतत् पदं पुंविषयम् षष्ठ्यन्तम् “अस्याः—इत्येतेन” स्त्रीविषयेण पदेनैव “वाख्यातम्” ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्यश्रः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याचापश्यं विश्रपतिं सप्तपुत्रम् ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्द्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमो अस्यश्र-
नो * भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्त्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याय † मग्नि-
स्तचापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्रपतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्र मिति वा सप्त स्तना सङ्ख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ ५ (२६) ॥

यदेवोक्तम् “उदान्तं प्रथमादेशे, अनुदान्तम् अन्वादेशे” ०—इति तदेवात्रापि लक्षण मित्यभिप्रायः । उदाहरणमात्रं प्रदर्शयते;—“अस्य वामस्य ०—०सप्तपुत्रम्” † । अस्यवामीय मेवेदं सूक्तम् । दीर्घतमस्य आर्षम् । तात्तौयसवने महाव्रते वैश्वदेवे ब्रह्मे ब्रह्मते । ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘वामस्य’ ‘वननीयस्य’ स्तुतिभिः, ‘पलितस्य’ ‘पालयितुः’

० “मध्यमो ऽस्यश्रनो” ७, ४ ।

† “घृतपृष्ठोऽस्याय” ७, ४ ।

‡ पु० ४०५ प्र० १२ पं० ।

§ ल० सं० १, २, १४, १ ।

अथ हि सर्वं मेवेदं जगत् पालयति । 'हेतुः' "ऋतव्यस्य" आङ्गा-
 नार्हस्य । आह ;—तस्य किम् ? इति । उच्यते ;—योऽय मेवंलक्षणः
 'तस्य' 'भ्राता' "भागहर्त्ता", "भर्त्तव्यो वा" उदक्तेन, 'मध्यमः'
 मध्यमस्थानः 'अस्ति' विद्यते * । कतमः ? योऽयम् 'अन्नः' "अन्नः"
 व्यापनो वायुरित्यर्थः ; स हि शुलोकादादित्येनोदक्तेन भ्रियते,
 हरति चोदकं शुलोकात् । 'द्वितीयः' 'अस्य' वायोः 'भ्राता' हवि-
 भागहर्त्ता वा ; ऐन्द्राग्ने हविवि संस्तौ वा 'घृतपृष्ठः' घृतेन स्पृष्टः,
 आच्यस्पृष्टः "अयम्" एव "अग्निः" पृथिवीस्थानः † । 'सहस्रिणः' ‡
 वायोः ; सर्वस्माद्धि वायुः बलवान् । अथ वा सहस्र मस्य नियुक्त
 मशाना मस्तीति सहस्री वायुः ; "आ नो नियुङ्क्तिः श्रुतिर्नोभि-
 रध्वरं सहस्रिणोभिः"—इति § श्रूयते वायव्ये मन्त्रे । वायुः, आदित्यः,
 अग्निः,—इत्येवं परिमञ्ज्वाय वायोऽसृतीयोऽग्निर्भवति ; वायुरपि च
 ज्योतिरेव ; "वायुना ज्योतिषा"—इति विज्ञायते ॥ । तत्रैतस्मिन्
 त्रेधा विभक्ते ज्योतिषिणा, प्रधानत्वेनैत मेवाह मपश्य मिति । 'विधपतिं'
 विश्वस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम् । कतमम् ? य एष 'सप्तपुत्रः'

* 'वायुर्देवेभ्यो ह्यं वदति, वायु मेव तदन्तरिक्षलोकं आयातयति"—इति रे०
 ब्रा० १, ५, १ । परस्मादाय मपि वक्ष्यति दे० १, १, १ ।

† "इमं हि मनुष्या इत्येतेऽग्नि मेव तदक्षिंलोकं आयातयति"—इति रे० ब्रा०
 १, ५, १ ।

‡ एतत् पदं, न जाने हनिहता कुत उपसभ्य आख्यात मिति ।

§ ऋ० सं० १, १, १५, १ ।

॥ "स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च"—इति ब्रा० ब्रा० ५, १८ ।

¶ "भूरग्निर्ज्योतिर्व्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः सूर्या ज्योतिर्व्योतिः
 सः सूर्यः"—इति रे० ब्रा० १, ५, ४ ।

सूर्य एत मेवाह मत्र प्रधानेनापश्य * मित्येव मेतस्मिन् मन्त्रे सूर्यः प्रधानः, सृक्ते सूर्याधिकारान्; तस्मात् 'अस्य वामस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्द अन्तोदात्तः। वायुरचाप्रधानम्; तस्मात् 'द्वतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्दोऽनुदात्तः॥ एव मेकस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्तावेतौ "अस्य"—शब्दौ प्रधानाप्रधानविषयावित्येक मेवोदाहरणम् ॥

आह;—'द्वतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इत्यनेन "अस्य"—शब्देन सूर्य एव कस्मान्न सम्बध्यते? अपि च "द्वतीय"—शब्दस्य प्रकृतानुक्रमाविरोधेनैव मेव सुखतरा योजना भविष्यति। उच्यते;—'अस्य वामस्य'—इत्येतदन्तोदात्तं पद मितरदन्यत् द्वतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य'—इति प्रधानरूप मेव सत् पूर्वेषानुदात्त मिति खरकृताद्विशेषादर्थकृतेनापि विशेषेण भवितव्य मित्यप्रधानार्थाभिधायिना विशेषः प्रतीयते। आदित्यसंस्तवात् सृक्ते वायुश्चाचाप्रधानः, प्रकृतादादित्यात् तस्मादायुविषय मेवेदम् अस्तेति द्वितीयपद मनुदात्तं सम्बध्यते। अतः सुतरा सुपपन्नं भवति "उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे"—इत्यत्र प्रथमादेशान्वादेशशब्दाभ्यां प्रधानाप्रधानावुच्येते इति। अन्ये तु मन्यन्ते,—प्रथमादेशो नाम प्रारम्भः; तत्र यदुक्तं, तदुदात्तं भवति, प्रधानार्थतर सुदात्तत्वेनैवा लक्षणम्। तद्यथा,—"अस्मा ऊ पु णः (ऋ० सं० २, २, २४.)", "अस्य वामस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १.)"—इति। अन्वादेशो नाम, अन्यस्य पदस्य पश्चादादेशः; तत्र वर्त्तमान मनुदात्तं भवति। पदात् पदस्य निघातो भवतीति हि

* "प्रधानेनापश्य" न ।

† "मनुदात्तमेनैव" क ।

सञ्चणविदोऽपि भ्रुवते * । तच्चानुदान्तलेनैव सञ्चणोनास्पीयोऽर्थतर
मप्रधानार्थतरं भवति । तद्यथा,—“द्वीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ०
सं० ८, ३, २७, ४.)”, “द्वितीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं०
२, ३, १४, १.)”—इति ॥

आह;—कथं सप्तमपुत्र आदित्यः? इति । उच्यते;—“सप्तमो
ह्यसावादित्यः पुत्रः”—इत्येव मैतिहासिका मन्यन्ते । ब्राह्मणेऽपि
च,—“मृतपितर मण्ड मवापद्यत, तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम
इति ह विज्ञायते” । अथ वा सप्तसङ्ख्याका युक्ता अस्य रश्मयः
पुत्राः, तेनासौ सप्तपुत्रः । अथ वा नैव सङ्ख्याभिप्राय मेतत् सप्तपुत्र
इति । आह;—कथं तर्हि? इति । उच्यते;—“सर्पण पुत्र मिति”
एवम्; सर्पणा हि तस्य रश्मयो मुहूर्त्त मप्यनवस्थाथिनो यस्य पुत्राः
सोऽयं सप्तपुत्रः । “सप्त सप्त सङ्ख्या” षड्भ्यः सकाशात् । एवं सप्त-
सङ्ख्योपेताः, सर्पणक्रियायोग्या वा † एत एव “आदित्यरश्मयः”
आदित्यस्य पुत्राः “इति” मन्त्रविदो “वदन्ति” मन्यन्ते ॥ ५ (२६) ॥

सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्र मेको अश्वो वहति सप्त-
नामा । त्रिनाभि चक्र मजर मनर्वं यत्रेमा विश्वा भुव-
नाधि तस्युः ॥ सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्र मेकचारिणं
चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैको अश्वो ‡ वहति
सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति

* पा० ८ ख० १पा० १९, १७ख० ।

† “सर्पणक्रियायोग्या वा” न ।

‡ “कोऽश्वो” ऋ, च ।

सप्तैव ऋषयस्तुवन्तीति वेदमपोतरन्नामैतस्माद्देवा-
भिसन्नामात् संवत्सरप्रधान* उत्तरोऽर्द्धर्चस्त्रिनाभि-
चक्रं ऋतुः† संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः
संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्वसा वर्षा
वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा
हिमोतेर्वाजर मजरणधर्माण मनर्व मप्रत्यृत मन्यस्मिन्
यचेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्व-
माचाभिस्तौति‡ पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान इति पञ्चर्तु-
तया§ पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशि-
रयोः समासेन ॥ षडर आहुरर्पितमिति षडृतुतया¶
अराः प्रत्यृता नाभौ षट् पुनः सृष्टेः । द्वादशारं नृहि
तज्जराय । द्वादश पृथयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा
मानात् प्रधिः प्रहितो भवति । तस्मिन्त्साकं चिंशता
न शकृवोऽर्पिताः षष्टिर्न** चलाचलासः । षष्टिश्च†† इ
वै चीणि च शतानि संवत्सरस्याहोराचा इति च
ब्राह्मणं समासेन । सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः । सप्त

* “संवत्सरः प्रधानः” क, च ।

† “ऋतुः” क, च, न ।

‡ “सर्वमाचाभिस्तौति” क ।

§ “पञ्चर्तुतायाः” क, च, न ।

॥ “हेमन्तशिशिरसमासेन” क, च, न ।

¶ “षडृतुतायाः” क, न. “षडृतुताया” च ।

** , †† “षष्टिर्न”—रति “षष्टिश्च”—रति च क ।

च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोराचा इति च
ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४.

यथा चायं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेयं मपरा ऋग्-
तस्मिन्नेव सूक्ते “सप्त युञ्जन्ति०—० अर्धं तस्युः”—इति* । ‘सप्त’-
सङ्ख्योपेताः सर्पणा वा ‘युञ्जन्ति’ योजयन्त्यात्मना रश्मयः ‘रथं’
रंक्षणं मादित्यम्; उद्यन्नेव ह्यसावादित्यो रश्मिभिः युज्यते, रंक्षण-
ज्ञासौ सुहृत्तं मय्यनवस्थायित्वाद् । ‘एकचक्रम्’ एक एव ह्यसावन्त-
रिचे चरति; इतराणि ज्योतीषि नाशयत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन ।
‘एकोऽश्वः’ एक एवाश्वः; अश्वो व्यापनः सर्वभूतानाम् ‘वहति’
गच्छति ‘सप्तनामा’ सप्तस्तुतिः, सप्तपुत्रः— इत्येवमाद्याः सप्तसङ्ख्याकाः
स्तुतयोऽस्य । अथ वा “सप्तासौ रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति”—
एतस्मिन् मण्डले, इति सप्तनामा । अथ वा “सप्तैः सप्तयः
(नमन्ति) स्तुवन्ति इति” सप्तनामा । “इदं मपीतरत्” शब्दः “नामः”
“एतस्मादेव”;—“अभिसन्नामात्” तदपि स्व मर्थं प्रत्याययितुं क्रिया-
पदस्य वा गुणभावेनाभिमुख्येन सन्नमति । स एवंलक्षणः सप्तचारी †
व्यापनः सप्तनामा, सर्पणैः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्युक्तो यदा वहति,
उदयादारभ्य यावदस्तं मिति, तदैवं वहन् निर्वर्तयन्तीति । उच्यते;
—‘त्रिणाभिसङ्ग मजर मनर्व्यम्’ त्रिणाभिसंयुक्तं कालचक्रम्, चक्रन-

* ऋ० सं० १, २, १४, १ ।

† “रक्षचारी” व ।

धर्मि, सकनं चलनं मुच्यते ; चरणधर्मि, क्रमणधर्मि वा । ‘अजरम्’
 “अजरणधर्माणम्” । ‘अनर्वम्’ “अप्रत्यूत मन्यस्मिन्”, अनाश्रितं
 मित्यर्थः । ‘त्रिनाभिचक्रं’ “श्रुतुः” हि “संवत्सरः”,— “यौगो वर्षा
 हेमन्त इति”, अनेन ऋतुविभागेन एतदेवाख्य चिनाभिल मभिप्रेतम् ।
 ऋतुभिर्हि संवत्सरो नह्यते सन्नह्यते इत्यर्थः * । “संवत्सरप्रधान
 उत्तरोऽर्द्धर्षः”, नादित्यप्रधानः । “संवत्सरः संवसन्त्यस्मिन्”—इति
 प्रसक्तानुप्रसक्तम् ; समस्तानि हि “भूतानि” एतस्मिन् संवसन्ति ।
 मैथुनाभिप्रायो वा स्यात् संवासः । “यौगः, यस्यन्तेऽस्मिन् रसाः” सूर्येण ।
 “वर्षा, वर्षत्यासु पर्जन्यः”, तदेतत् प्रत्यक्षमेव । “हेमन्तः, हिमवान्”,
 तच्च हि बड् भवति हिमम् । “हिमं पुनर्हन्तेर्वा” तद्धि हन्त्योषधि-
 वनस्पतीन् प्रकिरति ; “हिनेतेर्वा” तर्पणार्थस्य, तेन हि पुष्यन्ति
 यवादयः ; गमनार्थस्य वा हन्तेः, तद्धि गमयति क्षयं भूतानि । ‘अजरं’
 तत् संवत्सरचक्रम् अजरणधर्मि ; न हि संवत्सरस्य जरा नाम
 धर्मोऽस्ति । “अनर्वं” च तत् “अप्रत्यूतम्” अप्रतिगत मनाश्रित
 मन्यच्च कश्चित् । आह ;— यच्च किम् ? इति । उच्यते ;— “यच्च”
 यस्मिन् ‘इमा’ “इमानि” ‘विष्वा’ “सर्वाणि” ‘भुवना’ “भूतानि”
 ‘अधि’ उपरि ‘तस्युः’ “अभिषन्तिहन्ते”, आश्रितानि विनाशं मुप-
 यान्ति । विनाशोऽपि हि संस्थोच्यते ; संस्थितः पिता ममेत्युक्ते मृत
 इति गम्यते । तदेवंलक्षणं ‘चिनाभि’ कालचक्रं मजरम्, य आदि-
 त्योऽभिनिर्वर्त्तयति, यच्चेद मभिनिर्वर्त्तयते कालचक्रम्, तदेतदुभय

* “य वा क्षयं प्रजापतिः संवत्सरं ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत् वे वा इम
 ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठंश्च रवेऽन्येऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताः”—
 इति रे० ब्रा० ४, ४, ९ ।

मण्यहं स्तौमीत्येव मस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽङ्गुर्चं आदित्यप्रधानः, उत्तरः
संवत्सरप्रधानः ॥

आह;— कथं गम्यते संवत्सरप्रधान उत्तरोऽङ्गुर्चः इति, न हि
संवत्सरग्रहण मचास्ति ? उच्यते;—‘त्रिनाभिक्रमम्’—इत्येतस्मादनु-
सम्बन्धाद् । आह;—एतदपि विशेषलिङ्ग मत्र नास्त्येव, त्रय ऋतवो
नाभिश्चन्द्रेनोच्यन्ते इति ? तस्मादेतदप्ययुक्त मेवेति । उच्यते;— य
एष पूर्वस्मिन्नङ्गुर्चं प्रकृतेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्यते संवत्सरः, अस्मिंश्च सर्वा-
ण्येतानि भूतान्यभि सन्तिष्ठते; “तम्” एतं “संवत्सरम्” उत्तरस्मि-
न्नङ्गुर्चं प्रकृत्य मन्त्रकृत्* ‘त्रिनाभिक्रमम्’—इत्येवमाद्याभिः “सर्व-
मात्राभिः” सर्वैः अवयवैः ‘पञ्चारे चक्रे’, ‘षडरे’, ‘त्रौणि-
शतानि षष्टिश्च’†, ‘सप्तशतानि त्रिंशतिश्च’‡—इत्येवम्प्रकारैः “स्तौति” ।
तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिनाभिश्च-
न्द्रेण विषय इत्युपपद्यते । षष्ठा ऋतूनां द्वौ द्वौ ऋतू समानस्वभावौ
इत्यनेनाभिप्रायेण चित्तम् ॥ । अथैव मुक्त्वा “तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः
स्तौति” ; अधुना यथैतं सर्वमात्राभिः स्तौति, तथोपपादयति,—

* मन्त्रा अपौरुषेया ऋषयो वै प्रकारका एव तेषा मिति सिद्धान्तो कश्च मेतत्
सङ्गच्छते ? ऐतरेयके चैवं दृश्यत एव । तथाहि,—“सर्प ऋषिर्मन्त्रकृत्” इति रे०
ब्रा० १, १, १ ।

० तस्मिन्नेव सूक्ते त्रयोदश्या ऋषि (ऋ० सं० १, ११, ८, ११) ।

† तस्मिन्नेव सूक्ते द्वादश्या ऋषि (ऋ० सं० १, ११, ८, ११) ।

‡ तस्मिन्नेव सूक्तेऽष्टषत्वारिंश्या ऋषि (ऋ० सं० १, ११, ८, ४८) ।

§ तस्मिन्नेव सूक्ते एकादश्या ऋषि (ऋ० सं० १, ११, ८, ११) ।

॥ “ते वा रभ्या लोकेभ्यो मुना ऋतुरा ऋतूनत्रयम्—० इमास्त्रिषः सतीरुप-
सदो दिद्विरेकेका मुपायन्” —इति रे० ब्रा० १, ४, १ ।

“पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने०—० ग्रीर्यते स नाभिः”—“इति *
पञ्चर्तुतया” संवत्सरस्य स्तुतिः । ‘पञ्चारे चक्रे’ षटतवः अत्र अरत्वेना-
भिप्रेताः † । ‘परिवर्त्तमाने’ परिगृह्येदं जगद् वर्त्तमाने । आह;—
किम्? इति । उच्यते ;—‘तस्मिन्ना तस्युः’ तस्मिन्नवस्थितानि उपरि
अधिरूढानि । कानि? ‘भुवनानि’ भूतानि ‘विश्या’ विश्वानि, सर्वाणि;
कालचक्रे हि सर्वं मेवेदं जगदधिरूढं बभ्रुमीति । अथैव मतिमह-
तापि सर्वभूतचक्रेणाक्रान्तस्य कालचक्रस्य ‘भुरिभारः’ बह्वभारः सन्ने-
वायम् ‘अक्षः’ संवत्सराख्यः ‘न तप्यते’ न सन्तापयति नापि सन्तापं
थास्यतीत्यर्थः । अपि च ‘सनादेव’ चिरन्तन एव सोऽक्षः, तथापि न
तप्यते, न वा तप्तोऽपि सन् सहस्रैव ‘विग्रीर्यते’; नश्यति । आह;—
अथचो न तप्यते ग्रीर्यते वा ; किं मेव मतिबलीयसाक्षेण घृष्यमाणा
नाभिः, तप्यते ग्रीर्यते वा? इति । नेत्युच्यते;—‘स नाभिः’ अक्षो
न ग्रीर्यते न तप्यते । नाभि रादित्य एवाभिप्रेतः ‡ । आह;—कथं
मेतद्गम्यते ‘पञ्चारे चक्रे’—इत्यत्र अर-अब्देन षटतवोऽभिप्रेता इति;
न ह्यत्र विशेषलिङ्गं मृद्वना मरत्वेऽस्ति; अपि च षटतवः षट्
प्रसिद्धाः, इह च पञ्चार इति श्रूयते; तस्मादनुपपन्नम्? इति ।
उच्यते;—सुक्ते संवत्सरावयवस्तुतिप्राथदर्शनादुपपद्यते । “पञ्चर्तवः

* “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्या । तस्य नाभ-
क्षयते भुरिभारः सनादेव न ग्रीर्यते स नाभिः ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १९,
१=१, ११, ८, १२ ।

† “पञ्चर्तवो वेसन्तमिभिरयोः समासेन”—इति रे० ब्रा० १, १, १ । “दाह-
ब्रह्मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरः”—इति च रे० ब्रा० १, १, ५ ।

‡ पु० ४९१ प्र० ११५० इत्यम् ।

संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्, हेमन्तशिशिरयोः समासेन” एकले-
नेत्यर्थः । तस्मादुपपद्यते । एवं पञ्चर्तुषु मृत्तुनाम्, अरत्वं चावयव-
स्तुत्यभिसम्बन्धादिति ॥

पञ्चपादं पितरम्—०रर्पितम्”† । “षत्तर आहु रर्पित मिति
षडृतुतया” संवत्सरस्य स्तुतिः । ‘पञ्चपादं’ संवत्सरम्; षतवो हि
संवत्सरस्य पादाः, तैरसौ पतति गच्छति । ‘पितरं’ पालकं सर्वभूतानां
मुत्पादयितारं वा ‘द्वादशाकृतिम्’ द्वादशमासप्रविभक्तविषयम्,
“द्वादशमासाः संवत्सरस्य”—इति ‡ च ब्राह्मणम् । ‘दिवे’ शुलोकस्य
‘परे’ परमे ‘अर्द्धे’ स्थाने योऽयं मवस्थित आदित्यः, एतस्मिन् पञ्च-
पादं पितरं द्वादशाकृतिं ‘पुरीषिणं’ उदकवन्नं संवत्सरम् ‘अर्पित
माहुः’ अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः । तस्मात् सर्वेष्वतवो वृष्टिमन्त इति
इ विज्ञायते । तस्मात् संवत्सरस्योदकवत्त्वं सुपपद्यते । ‘अथ’ पुनः
‘इमे’ ‘अन्ये’ य एते ‘उपरे’ उपर्यवस्थिताः, ‘सप्त’ षडयः ४,
एते ‘विचक्षणं’ विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टारं मेव आदित्यं ‘चक्रे
षडरे’ तस्मिन् ॥ संवत्सराख्ये ‘अर्पित माहुः’ । अथ वा सप्तचक्र

* रे० ब्रा० १, १, १, द्रष्टव्यम् ।

† “पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम् । अथेने
अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडरे आहु रर्पितम् ॥”—इति ५० सं० १, १, ११, १ ।

‡ “द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः”—इति रे० ब्रा० १, ५, १ ।

§ “सप्तचक्रोन् षोतीपि, तेभ्यः पर आदित्यः * * * इत्यधिदैवतम् । अथाध्या-
त्मम्,— * * * सप्तचक्रोन् इन्द्रियाणि तेभ्यः पर आत्मा ।”—इति प० द्वै० का०
१०, १, १ ।

॥ षडवा षतव षडृतुषु एव तत् संवत्सरं मासुवक्ति”—इति रे० ब्रा० ४, १, १ ।

आदित्यः; स हि सप्तभौरग्निभिश्चकते दीप्यते *; 'सप्तचक्रे'—इत्येकं पदं तस्मादेव मपि भवति ॥ एव मेके संवत्सर मादित्यप्रविष्ट मासः, अपरे पुन रादित्यं संवत्सरप्रविष्ट मित्येष समस्तार्थः ॥ एव मेतस्या मृचि आदित्यसंवत्सरौ स्तुयेते । वक्ष्यति हि “चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः”† । संवत्सरस्य चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः स्तुतिरूपपद्यते ॥ “अराः प्रत्यूता नाभौ” प्रतिगता इत्यर्थः । “षट् पुनः सहतेः” ते हि पञ्चसङ्ख्या मभिभूय वर्त्तन्ते ॥

“द्वादशारं न हि तस्कराय”—इति । “द्वादशप्रधयसुकमेकम्”—इति ‡ । “इति मासानाम्” एतौ पादौ भवत इति वाक्यशेषः । “द्वादश प्रधयसुकमेकं—० न चलाचलासः”—इति § । “मासा मानात्”; मीयते हि तैः संवत्सरः । “प्रधिः प्रहितः” प्रसिध्य चक्रे निहितो “भवति”, गण्डपुष्कः ॥ प्रधिरित्युच्यते ॥ ‘द्वादशप्रधयः’ मासाख्याः, संहताः सन्तः ‘चक्र मेकं’ भवति । तत्र च पुनः ‘चीणि नभ्यानि’ फलकानि भवन्ति,—चय षटतवो घीणो वर्षा हेमन्त इति । यदेतदेवंलक्षणं चक्रम् ‘क उ तत् चिकेत’ कस्तु तत् याथात्म्यतो विजानाति ? ‘तस्मिन्’ चक्रे ‘साकं’ सह ‘त्रिंशता न

* “सप्त ऋषयः * * * रश्मय आदित्ये सप्त”—इति “ऋषयः सप्त (सह आदित्यरश्मयः)—इति च प० दै० ब्रा० १९, ४, ४ ।

† प० दै० का० ०, २, ४ ।

‡ अ० सं० ९, २, १९, १ ।

§ द्वादश प्रधयसुक मेकं चीणि नभ्यानि क उ तत् चिकेत । तस्मिन्साकं चिन्ता न मूर्खवोऽपिन्ताः वृद्धिने चलाचलासः ॥”—इति अ० सं० ९, २, १९, १ ।

॥ “गण्डपुष्कः” ग ।

¶ प्रधिरिति नेमिवाचकः, चक्रस्यान्तेभूषणभिर्भावे तस्य शक्तिः (अमरः ९, ८, ५९) ।

‘शङ्खवोऽर्पिताः’ त्रिंशतान्यहोरात्राणि शङ्खव इवार्पितानि । ‘षष्टिर्न’ षष्ठाधिकानि त्रौण्यहोरात्रशतानि शङ्खव इवार्पितानि, प्रक्षिप्तानि । द्वितीयो नकारः समुच्चयार्थे । ‘चलाचलामः’ चलानि च अचलानि च ; चलान्यनवस्यायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्मभावं न मुञ्चति । आह ;— कथं गम्यते अहोरात्राण्येतानीति ? उच्यते ;— संवत्सर-स्तुतिप्रायसम्बन्धाच्च । “षष्टिश्च ह वै त्रौणि च शतानि संवत्सरस्याहो-रात्राः इति * च ब्राह्मणं समासेन” अहोरात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः ॥

“द्वादशारं न हि०—०श्च तस्युः † । ‘न हि तज्जौर्यते’, किं तर्हि ? अन्यानि भूतानि जरयत् ‘वर्वर्त्ति’ च पुनःपुनर्वर्त्तते । ‘परि द्यां’ परिगृह्य द्याञ्च पृथिवीञ्च ततो वर्वर्त्ति । ‘चतस्र’ उदकस्य पूर्णम्, अथ वा ‘चतस्र’ आदित्यस्य स्वभूतम्, अथ वा ‘चतस्र’ यज्ञस्याङ्ग-भूतम् ‘आ तस्युः’ पुत्राः । एतस्मिंश्चक्रे ‘मिथुना’ दन्दा इत्यर्थः । कस्य ? ‘अग्ने’ । अग्निशब्दोऽस्मिन् मन्त्रे सम्बोधनान्तः, षष्ठ्या विपरिणम्यते ; अग्नेः पुत्रा आतस्युरिति । अग्निश्चात्रादित्य एवाभिप्रेतः ‡, तस्याहो-रात्राण्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते ; तत्कृतत्वादहोरात्राणाम् । आह ;— कियन्तस्ते पुत्राः ? इति । उच्यते ;— “सप्तशतानि विंशतिश्च” । ब्राह्मण

* रे० ब्रा० ४, ९, ९ इत्ययम् ।

† “द्वादशारं न हि तज्जौरात् वर्वर्त्ति चूर्त्तं परि द्या चतस्र । आ पुत्रा अग्ने मिथुनाद्यौ च सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥”—इति ऋ० सं० १, २, १९, १ ।

‡ ‘अग्निः सर्वा देवताः’—इति रे० ब्रा० १, १, १ । “अग्निमथौः पुरस्मिपुरं पर्यास्यन्”—इत्यादि च रे० ब्रा० १, १, १ । “सोऽग्निर्दिविस्फुग्दं उदन्नयत, सः स्वर्गस्य लोकस्य द्वार महतीन्, अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिः”—इत्यादि रे० ब्रा० १, ४, ४ ।

मपि चैतस्मिन्नर्थे भवति;—“सप्त च वै श्रतानि विंशतिस्य संव-
त्सरस्याहोराचाः—इति च ब्राह्मण महोराचयोर्विभागेन विभागेन”
—इति * ॥ एव मेतस्मिन् सूक्तो संवत्सरं “सर्वमाचाभिः” सर्वैरवयवैः
“सौति” । तस्मादुपपद्यते “सप्त युञ्जन्ति”—इत्येतस्या षट्चि संवत्सर-
प्रधानस्त्रिणाभिसक्त मित्येषोऽर्द्धचं । तदेतत् सर्वं मपि ‘सप्तपत्रं’ सर्षण-
पुत्र मित्येतस्मात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्त सुक्तम्; प्रकृत मिदानीं वर्ष-
यिष्यामः । किं पुनः प्रकृतम्? ऐकपदिकं समासाद्यव्याख्यानम् † ।
तत्र यदुक्तं तदुक्तं मेव, यदुक्तं तदुक्तव्यं मित्तीद मारभ्यते;—“सच्चिं
मविन्दुषरणे नदीनाम्”—इति ‡ ॥ ६ (२७) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य ४ चतुर्थः पादः ॥ ४, ४.

अथर्वथायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमागांम्रमवासिन् आचार्यभगवद्गुण्य
कृतौ नवमोऽध्यायः ॥ (चतुर्थोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

(एकार्थकोऽनुवयः सुपर्णायदिन्द्रजुष्टोदमूनाःसम्मात-
पन्तीषिरेणमरुत्वातितउसक्तुमिवतत्सूर्यस्येन्द्रेणसमीर्मा-

* “नीचि च वै श्रतानि षट्चि संवत्सरस्याहानि, तावान्संवत्सरः । * * * ।
सप्त च वै श्रतानि विंशतिस्य संवत्सरस्याहोराचाः, तावानेव संवत्सरः ।”—इति रे०
ब्रा० १, १, ७ ।

† पु० ११८ प्र० १५० इत्यस्या ।

‡ पञ्चमाध्यायारम्भवाक्यमिदम् (१भा० १४०) ।

§, ॥ पु० १४१ प्र० “१” इत्यस्यम् ।

^{१४}न्तासः^{१५}कायमानः^{१६}कनीनके^{१७}वोपो^{१८}अदर्शि^{१९}सु^{२०}विते^{२१}विद्याम^{२२}दे-
^{२३}वान^{२४}आघा^{२५}द्यौर्मे^{२६}ऽदिति^{२७}रदिति^{२८}रुत^{२९}स्मा^{३०}चा^{३१}हा^{३२}स्य^{३३}वाम^{३४}स्य^{३५}सप्त-
 युञ्जन्ति सप्तविंशतिः* ॥)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

* पुं० १४६ वृ० “ * * ” द्रष्टव्यम् ।

॥ खण्डाधिकता ॥

उ-नाम-पुस्तके तु,

(१) द्वितीयेऽध्याये “आ ते कारो (१४६४०)”—इति खण्डतः परस्तात्, “उतस्य वाजी (१४८४०)”—इत्यतश्च पुरस्तात्, “हंसः शुचिषत्*”—इत्यधिको दृश्यते; परं तत्र चाख्येवैतत् खण्ड-सङ्ग्रहवाक्यम्,—“अथ निर्वचन० ———० उतस्योऽष्टाविंशतिः”—इति (१५२४०); हंसः शुचिषदित्यस्याच स्त्रीकारे त्र्यष्टाविंशतिरिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ।

(२) एवं तृतीयेऽध्याये “तया वयं (२६७४०)”—इति खण्डतः परस्तात्, “यत्र सुपर्णा (३०२४०)”—इत्यतश्च पुरस्तात्, “दा सुपर्णा †”—इत्यधिको दृश्यते; परं तत्रापि पुस्तके विद्यत एवैतत् खण्डसङ्ग्रहवाक्यम्,—“कर्मनामानि० ———० द्वाविंशतिः”—इति (३६८४०); दा सुपर्णेत्यस्याच स्त्रीकारे तु द्वाविंशतिरिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ।

(३) तथा चतुर्थेऽध्यायेऽपि “देवा नो (४४५४०)”—इति खण्डतः परस्तात्, “आ घा ता गच्छा (४६०४०)”—इत्यतश्च पुरस्तात्, “आयाहीन्द्र ‡”—इत्यधिको दृश्यते; परं तत्रापि पुस्तके विद्यत एवैतत् खण्डसङ्ग्रहवाक्यम्,—“एकार्थ० ———० सप्तविंशतिः”—इति (५८६४०); आयाहीन्द्रेत्यस्याच स्त्रीकारे तु सप्तविंशतिरिति खण्डपरिगणनं व्याकुप्यत एव ॥

* प० का० १२७० ४पा० १७० ।

† प० का० १२७० ४ पा० १७० ।

‡ प० का० १२७० ४पा० १७० ।

स्वसङ्केतितार्थावबोधनम् ।

क = गवर्धमेष्टपुस्तकालयीयं निबन्धमूलपुस्तकम्, कलिकातासंस्कृतविद्यालयीयं तद्-
दृष्टिपुस्तकञ्च ।

ख = मदीयं निबन्धमूलपुस्तकम्, वाराणसी-संस्कृतविद्यालयीयं तद्दृष्टिपुस्तकञ्च ।

ग = मङ्गरोर्निबन्धमूलपुस्तकम्, मदीयं तद्दृष्टिपुस्तकञ्च ।

घ = कलिकातास्यास्यायितिकसभापुस्तकालयीयं निबन्धपुस्तकम्, गवर्धमेष्टपुस्तका-
लयीयं तद्दृष्टिपुस्तकञ्च ।

ङ = कलिकाता-संस्कृतविद्यालयीयं निबन्धमूलपुस्तकम् ।

च = रोथ्स्-प्रकाशितं मुद्रितञ्च निबन्धमूलपुस्तकम् ।

ऋ० सं० = ऋग्वेदीय-ब्राह्मणशाखायाः संहिताभागः ।

य० वा० सं० = यजुर्वेदीय-माध्यन्दिनशाखायाः संहिताभागः ।

सा० छ० आ० = सामवेदीय-कौथुमशाखायाः संहिताभागस्य छन्दोगामार्षिकः ।

सा० उ० आ० = सामवेदीय-कौथुमशाखायाः संहिताभागस्योत्तराभिधार्षिकः ।

सा० आ० आ० = सामवेदीय-कौथुमशाखायाः संहिताभागस्यारण्याख्यार्षिकः ।

सा० गे० गा० = सामवेदीय-कौथुमशाखायाः संहिताभागस्य गेयाङ्गानग्रथः ।

सा० ऊ० गा० = सामवेदीय-कौथुमशाखायाः संहिताभागस्योद्देशितप्रथितगानग्रथः ।

अ० सं० = अथर्ववेदीय-श्रौतकशाखायाः संहिताभागः ।

रे० ब्रा० = ऐतरेयब्राह्मणम् (ऋग्वेदीयम्) ।

श्र० ब्रा० = शतपथब्राह्मणम् (यजुर्वेदीयम्) ।

तै० ब्रा० = तैत्तिरीयब्राह्मणम् (ऋष्ययजुर्वेदीयम्) ।

ता० ब्रा० = ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् (सामवेदीयम्) ।

षड्विं० ब्रा० = षड्विंशब्राह्मणम् (सामवेदीयम्) ।

(४)

म० = मनुसंहिता ।
का० सू० = कात्यायनसूत्रम् ।
गो० गृ० सू० = गोभिलगृह्यसूत्रम् ।
आ० सू० = आश्वलायनसूत्रम् ।
श्री० सू० = श्रौतसूत्रम् ।
वा० प्राति = वाजसनेयिप्रातिशाख्यम् ।

पा० = पाणिनिशास्त्रम् ।
का० वा० = कात्यायनवार्त्तिकम् ।
म० भा० = पातञ्जलमहाभाष्यम् ।
वै० भू० सा० = वैयाकरणभूषणसारः ।
प० श्रे० = परिभाषेन्दुशेखरम् ।
सि० कौ० = सिद्धान्तकौमुदी ।
अ० कौ० = अमरकौषः ।

नि० = निबन्धम् (अथ मेव यज्ञः) ।
नै० का० = अस्यैव नैघण्टुकं काण्डम् ।
नैग० का० = अस्यैव नैगमं काण्डम् ।
दै० का० = अस्यैव दैवतं काण्डम् ।
दृ० = अस्यैव देवराजीय-वृत्तिग्रन्थः ।
सा० भा० = सायणमाधवीयं “वेदार्थ-
प्रकाश”-नाम वेदभाष्यम् ।
मी० अ० = मीमांसादर्शनस्य
अधिकरणमाका ।

प० = (अत्रैव) इतःपरस्तात् ।
पु० = (अत्रैव) इतः पुरस्तात् ।
१भा० = (अस्यैव) प्रथमे भागे ।
पृ० = पृष्ठायाम् ।
पं० = पङ्क्तौ ।
मु० = मुद्रितम् ।

१अ० = प्रथमः अध्यायः ।
१पा० = प्रथमः पादः ।
१ख० = प्रथमः खण्डः ।
१आ० = प्रथम माङ्गिकम् ।

भू० = आदिगणे ।
अदा० = अदादिगणे ।
जु० = जुहोत्यादिगणे ।
दि० = दिवादिगणे ।
सा० = सादिगणे ।
तुदा० = तुदादिगणे ।
ब० = बधादिगणे ।
तना० = तनादिगणे ।
क्वा० = क्वादिगणे ।
चु० = चुरादिगणे ।

भू० प० = आदिगणेऽयं परस्मैपदी ।
भू० आ० = आदिगणेऽयमात्मनेपदी ।

(?) = इदानीं न खन्व मस्य निर्देशम्, पर मनुसन्धीयत एवेति श्रम् ।

अथ प्रथमादि-चतुरध्यायानां सूची ।

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
अथ प्रथमाध्यायः ...	(व्याख्यानोपदेशाः) ...	७
प्रथमः पादः ...	(नामाख्यातयोः) ...	”
द्वितीयः पादः ...	(निपातानाम्) ...	४४
तृतीयः पादः ...	(”) ...	४८
चतुर्थः पादः ...	(प्रकृतिविचारः) ...	८३
पञ्चमः पादः ...	(ग्रन्थप्रयोजनानि) ...	१०२
षष्ठः पादः ...	(”) ...	११८
अथ द्वितीयाध्यायः ...	(नैघण्टुक-व्याख्या) ...	१४०
प्रथमः पादः ...	(निर्वचनोपदेशाः) ...	”
द्वितीयः पादः ...	(नै० १, १) ...	१७४
तृतीयः पादः ...	(नै० १, २—३) ...	१८५
चतुर्थः पादः ...	(नै० १, ४) ...	२०४
पञ्चमः पादः ...	(नै० १, ५—६) ...	२१५
षष्ठः पादः ...	(नै० १, ७—१०) ...	२२३
सप्तमः पादः ...	(नै० १, ११—१७) ...	२२५
अथ तृतीयाध्यायः ...	(नैघण्टुक-व्याख्या) ...	२५३
प्रथमः पादः ...	(नै० २, १—२) ...	”
द्वितीयः पादः ...	(नै० २, ३—२२) ...	२७७
तृतीयः पादः ...	(नै० २, १—१३) ...	३०६
चतुर्थः पादः ...	(नै० २, १४—३०) ...	३२४
अथ चतुर्थाध्यायः ...	(नैगम-व्याख्या) ...	३६८
प्रथमः पादः ...	(नैग० ४, १, १—८) ...	”
द्वितीयः पादः ...	(नैग० ४, १, १०—२७) ...	४०३
तृतीयः पादः ...	(नैग० ४, १, २८—४८) ...	४२८
चतुर्थः पादः ...	(नैग० ४, १, ४९—६२) ...	४६८

अथ खण्डसङ्ख्यानिर्यायः ।

प्रथमाध्यायस्य,—

सुप्रितसङ्ख्या *	मताकारोया †
प्रथमे पादे ५ (१—५) =	३ (१—३)
द्वितीये पादे ४ (६—८) =	२ (४—५)
तृतीये पादे ६ (१०—१५) =	६ (६—११)
चतुर्थे पादे ४ (१६—१८) =	३ (१२—१४)
पञ्चमे पादे २ (२०—२१) =	२ (१५—१६)
षष्ठे पादे ६ (२२—२७) =	४ (१७—२०)

सङ्कलनया २७ सप्तविंशतिः = २० विंशतिः ।

द्वितीयाध्यायस्य,—

सुप्रितसङ्ख्या *	मताकारोया †
प्रथमे पादे ७ (१—७) =	४ (१—४)
द्वितीये पादे ५ (८—१२) =	५ (५—८)
तृतीये पादे ३ (१३—१५) =	३ (१०—१२)
चतुर्थे पादे २ (१६—१७) =	२ (१३—१४)
पञ्चमे पादे ३ (१८—२०) =	३ (१५—१७)
षष्ठे पादे ५ (२१—२५) =	५ (१८—२२)
सप्तमे पादे ६ (२६—३१) =	६ (२३—२८)

सङ्कलनया ३१ एकत्रिंशत् = २८ अष्टाविंशतिः ।

तृतीयाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ६ (१—६)
द्वितीये पादे ६ (७—१२)
तृतीये पादे ५ (१३—१७)
चतुर्थे पादे ५ (१८—२२)

सङ्कलनया २२ द्वाविंशतिः ।

चतुर्थाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ८ (१—८)
द्वितीये पादे ८ (९—१६)
तृतीये पादे ५ (१७—२१)
चतुर्थे पादे ६ (२२—२७)

सङ्कलनया २७ सप्तविंशतिः ।

* क-प्रभृतिपुस्तकसम्भ्रता परं खण्डसङ्ख्यास्य विद्वेद्यथाद्या जीयन्त्याम् ।

† व-प्रभृतिपुस्तकसम्भ्रता, खण्डसङ्ख्यास्यानुगता चेति सर्वत्रैव जीयन्त्या मिय मेव यदधीया ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्ड-प्रतीक-सूची ।

खण्डप्रतीकाः	च०	पा०	ख०	ङ०
अक्षणन्तः कर्णवन्तः	१	३	४(८)	७०
अतिष्ठन्तीना मनिवेशनानाम्	२	५	२(१६)	२१७
अतोऽन्ये भावविकाराः	१	१	४(३—)	३७
अत्रा ह गोरमन्वत	४	४	४(२५)	४७
अथ निपाताः	१	२	१(४—)	४४
अथ निर्वचनम्	२	१	१(१—)	१४७
अथ लुप्तोपमानि	३	४	१(१८)	३३४
अथातोऽनुक्रमिव्यामः	२	२	१(५)	१७५
अथापि च एषां न्यायवान्	१	४	२(१३)	८८
अथापीद मन्तरेण पदविभागो न	१	६	१(१७)	१२०
अथापीद मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न	१	५	१(१५/१६—)	१०२
अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेषु *	२	१	२(—१)	१५२
अथाप्येवं सर्व एव *	१	४	४(—१४)	८८
अदितिरदीना	४	४	१(२२)	४६८
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिचम्	४	४	२(२३)	४६८
अभीद मेक मेको अस्मि	३	२	४(१०)	२८१
अभ्रातेव पुंस इति प्रतीचीः	३	१	५	२६६
अयं स शिङ्गे	२	२	५(८)	१८२
अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवः	३	४	२(१८)	३३७

(१—) अङ्कान्ते विद्यमानेनैतच्छिन्नेन तस्यैव खण्डस्य तत्रासमाप्तिर्बोधा ।

(—१) अङ्कारौ विद्यमानेनैतच्छिन्नेन तच्छब्दस्य हि तस्यैवारम्भं बोध्यम् ।

* एतच्छिद्धितप्रतीकाः प्रत्यध्यायावसानश्रुतप्रतीकसङ्ग्रहवाक्यविशेषाः ।

वचनप्रतीकाः	अ०	पा०	ब०	इ०
अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ...	१	५	(१६) †	१०३
अस्य न ता वारवन्तं * ...	१	६	६(—२०)	१४१
अस्य वामस्य पक्षितस्य ...	४	४	५(२६)	४८६
अह इति च ह इति च * ...	१	२	४(—५)	५५
अहस्य कृष्ण महर्जुनस्य ...	२	६	४(२१)	२३०
आ इत्यर्वागर्थे * ...	१	१	५(—३)	४१
आ घा ता गच्छान् ...	४	२	४(२०)	४६०
आ ते कारो ष्टण्वाम ...	२	७	५(२७)	२४६
आर्ष्टिषेणो होच मृषिः ...	२	३	२(११)	२८८
इतीमानि जलारि ...	१	४	१(१२)	८३
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः ...	२	६	२(१८)	२२५
इन्द्रेण सं हि दूचये ...	४	२	४(१२)	४१०
इन्द्रो अस्मां अरदत् ...	२	७	४(२६)	२४४
इयं शुभेभिर्विषखा इवाहजत् ...	२	७	२(२४)	२३७
इषिरेष ते मनसा सुतस्य ...	४	१	७	३८८
ईर्ष्यान्तासः सिद्धिकमध्यमासः ...	४	२	५(१३)	४११
उत त्वं सख्ये स्त्रियपीतमाहुः ...	१	६	४(२०—)	१३४
उत त्वः पयस्य इदर्श ...	१	६	३(१८)	१३२
उत सौमं त्वस्यमधिं न ...	४	४	३(२४)	४७०
उतस्य वाजी क्षिपणिम् ...	२	७	६(२८)	२४८
उयो अदर्शिं शुन्ध्यवो ...	४	२	८(१६)	४२३
खषान्त्वः पोष मासो ...	१	३	३(८)	६६
एकार्थं मनेकशब्द मित्येतदुक्तम् ...	४	१	१	३६८

† एतद्विहितप्रतीका नाच प्रतीकमेवोदरीकताः परं प्रतीकसङ्ख्यास्यस्यताः, चादिषु पुस्तकेषु इत्यादि ।

शब्दप्रतीकाः	अ०	पा०	अ०	व०
ओघो मेघो नाधो गाधो ...	२	१	३(२—)	१५६
कच्छ्या रञ्जुरभ्यस्य *	२	१	५(२।३-)	१६५
कतरा पूर्वा कतरापरा ...	३	४	५(२२)	३६६
कनीनकेव विद्रुधे नवे ...	४	२	७(१५)	४१७
कर्मनामान्यन्तराणि ...	३	१	११	२५३
काद्यमानो वना त्वम् ...	४	२	६(१४)	४१४
कुह खिहोषा कुह वस्तोः ...	३	३	३(१५)	३१५
को नु मर्या अमिथितः ...	४	१	२	३७३
क्रीऊनौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति *	१	५	२(—१६)	२११
गौरभः पुरुषो हस्तीति *	१	१	१(—१।२-)	२३
चतुरस्रिद्दमानात् ...	३	३	४(१६)	३२०
षिदित्येषोऽनेककर्मा *	१	२	२(—४)	४८
जुष्टो दमूना अतिथिः ...	४	१	५	३८१
तत्सूर्यस्य देवत्वम् ...	४	२	३(११)	४०६
तदद्य वाचः प्रथमं मसीय ...	३	२	२(८)	२७८
तत्र चतुर्ङ्गं नोपपद्यते ...	१	१	(२)†	२३
तनुत्यजेव तस्करा ...	३	३	२(१४)	३१३
ता वां वासान्युग्रसि ...	२	२	३(७)	१८५
तितउ परिपवनं भवति ...	४	२	१(८)	४०३
तथा वयं सुष्टुधा ब्रह्मणस्यते ...	३	२	५(११)	२८७
दशावनिभ्यो दश कच्छेभ्यः ...	३	२	३(८)	२८३
दामपत्नीरस्रिगोपाः ...	२	५	३(१७)	२२०
देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् ...	२	६	५(२२)	२३३
देवा नो यथासद् मिद् ...	४	३	३(१८)	४४५
द्यौर्मै पिता जनिता ...	४	३	५(२१)	४६२

शब्दप्रतीकाः	च०	पा०	च०	व०
द्विज उत्तराणि नामानि ...	३	४	३(२०)	३४४
न जामये ताम्बो रिक्थ मारैक्	३	१	६	२०५
न नून मस्ति नो श्वः ...	१	३	१(६)	५८
न हि यभायारणः ...	३	१	३	२५०
निष्टुक्कासस्त्रिद्विरो ...	१	३	(१०) †	०३
नूनं सा ते प्रति वरं ...	१	३	२(०)	६२
परिषद्यं चरणस्य ...	३	१	२२	२५४
पर्याया इव त्वदाश्विनम्* ...	१	३	५(-८।१०-)	०३
प्रियमेधवदचित्	३	३	५(१०)	३३१
बज्जनामान्युत्तराणि ...	३	३	१(१३)	३०६
मनुष्यनामान्युत्तराणि ...	३	२	१(०)	२००
महर्त्वा इन्द्र वृषभो रणाय ...	४	१	८	४०१
य ईं चकार न सो अस्त्र ...	२	२	४(८)	१८८
यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम्	३	२	६(१२)	३०२
अथो हि नु वा एतत् ...	१	४	३(१४—)	८४
यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति ...	४	१	४	३८०
यद्देवापिः ब्रह्मन्तवो पुरोहितः	२	३	३(१२)	२०१
रमध्वं मे वचसे सोम्याय ...	२	०	३(२५)	२४१
रभः पिनाक मिति दण्डस्य...	३	४	४(२१)	३५६
रश्मिनामान्युत्तराणि ...	२	५	१(१५)	२१५
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ...	१	१	१(३) †	१६५
रात्रिनामान्युत्तराणि ...	२	६	१(१८)	२२३
रुद्रदत्ता रुद्रती श्रेत्यागात् ...	२	६	३(२०)	२२०
वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रम्...	४	१	३	३०८
वाङ्नामान्युत्तराणि ...	२	०	१(२३)	२३५

सप्तप्रतीकाः	च०	पा०	ख०	घ०
वायुर्वा त्वा	१	८	(५) †	५१
विद्याम ते वयम्	४	३	२(१८)	४३०
विद्या ह वै ब्राह्मण माजगाम	२	१	०(४)	१०२
विश्वकद्राकर्षो वीति चकद्र इति *	२	१	६(—३)	१६०
वृक्षस्य नु ते *	१	२	३(-४।५-)	५०
वृक्षे वृक्षे नियतामीमयत् ...	२	२	२(६)	१८१
श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु *	२	१	४(-२-)	१६०
शासदङ्गिर्दुष्टितुर्नष्ट्यङ्गात् ...	३	१	४	२५८
षड् भावविकाराः *	१	१	३(—२)	३४
सक्रु मिव तितउना पुनन्तः...	४	२	२(१०)	४०४
सप्त युञ्जन्ति रथ मेकचक्रम्...	४	४	६(२०)	४८८
समाह्वायः समाह्वातः	१	१	१(१—)	७
सम्ना तपन्यभितः	४	१	६	३८३
साक्षात्कृतधर्माण षडयः *	१	६	५(-२०-)	१३०
साधारणान्युत्तराणि षट् ...	२	४	१(१३)	२०४
सुधिते सु इते सूते	४	३	१(१०)	४२८
सुविदुरिव सु विज्ञायते * ...	१	३	६(-१०।११)	८१
स्वाणुरयं भारद्दारः	१	६	२(१८)	१३०
स्वरादित्यो भवति	२	४	२(१४)	२१०
इविभिरेके स्वरितः	१	३	(११) †	८१
द्विरण्यनामान्युत्तराणि ...	२	३	१(१०)	१८५

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची ।

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
बंशस्य	१०४।८	बचौयस्मान्	११।१५
बंशः	१०५।१०	बन्धि	४१।१०
बंशः	४०५।४	बन्धिभिः	१८।१५.०
बंशमिः	”	बन्धिष्ठीयाम्	११०५
बंशः	४०५।४	बन्धिकर्माद्यः	१८४।२
बहुपाराः	४२०।१०. ४२०।११.१	बन्ध्याः	४१।१।४
बहुपारस्य	४२०।११	बन्धिः	२२१।५
बहुपारः	१११।२	बन्धिवत्	२२१।१८
बबन्धनाः	०।११०	बन्धाघादाः	१५।१।१
बबन्धनबन्धसामान्यात्	१४०।८	बन्धितिः	१०३।१. १११।१२.
बबन्धन्	२१०।१४	” ... ४१।१२. ८. ८. ८. ८. ८. १०. १०.	
बन्धि	०।१२८	बन्धुतम्	५।१।१
बन्ध्याः	५५।११	बन्धु	४१।११
बन्धिः	१२०।१२	बन्धुसन्	४१।११
बन्धुः	१४।११	बन्धु	५।१।०
बन्धुम्	२०८।८	बन्धिः	२८०।५
बन्धाराः	२२१।४	बन्धिवः	२८०।१
बन्धिरसन्	२२१।१८	बन्धुः	१८।१।४
बन्धिराः	२२१।२	बन्धुः	१८।१।४
बन्धुल्यः	१०८।१८	बन्धुर्कः	१८।१।५
बन्धेतामस्य	१५।४।१४	बन्धा	१५।०।१
बन्धा	४०।१।१	बन्धि	४१।१।१
बन्धानम्	४१।४।१०	बन्धिदिवतम्	२०।१।१
बन्धानम्	४८।१।१	बन्धिवत्बन्धुर्कः	१०५।१०
बन्धाः	४०।१।१	बन्धेन्धा	१२।४।८
बन्धाभिः	४१।०।१	बन्धात्मम्	२०।१।१
बन्धाभिकर्मोधि... ..	४१।०।४	बन्धापिताः	१०।१।०
बन्धाच्च	४०।१।१	बन्धेनबाकर्मैवः	२२।१।५
बन्धावबिन्धा	११०।१	बन्धुः	१०।४
बन्धम्	४१।१।१	बन्धुर्कः	१०।१

पदम्	पृ०प०	पदम्	पृ०प०
अभ्यधीताम्	२१२।८	अर्भके	४१०।१५
अधाधि	१२०।१६	अर्थः	४४६।८
अधातरः	१५८।१६	अर्तुदः	१८१।१२
अधाता	१६६।१०	अल्पनिष्पत्तयः	१५६।१५
अधात्मतीवादः	१५८।१४	अस्योयोऽवैतरम्	४०५।१२
अधाचीम्	१६०।०	अव	४११।८
असम्पत्	४०४।१५	अवत्तम्	१४०।११
अमिधितः	२०२।१४	अवमयः	१८२।१६
अमीमयम्	१८१।४	अवयुपती	४००।१
अमुद्या	२११।१०	अवरे	१२०।१५
अस्यतम्	१०१।६	अवरेभ्यः	१२०।१२
अस्यतस्य	२०१।४.११	अवसम्	११८।१६
अस्यते	११०।१६	अवसाय	११८।१.४
अजु	१८१।१४	अववे	१२५।१०
अज्यम्	१०२।२	अवस्युः	१४१।१०
अयताव	१०१।४	अवारम्	१२५।१५
अया	२५६।१६	अवातिरत्	१२०।८
अयाः	४०५।८	अविज्ञानुः	१६८।४
अयासः	१८५।६	अवितयेन	१०१।५
अयुतम्	१८१।१२	अविस्मृष्टार्थः	१०२।१.४
अयोः	२६६।८	अवैयाकरणाद्य	१६८।२
अर्चनिकमाद्यः	२२०।१२	अज्ञः	४८६।६
अरथः	१५४।१६	अज्ञान्ययीभिः	४४६।८
अररिवाज्	४०५।१४	अज्ञः	८२।१५, १०. ८८।२. १४६।०
अराः	४८०।१५	अञ्जरश्मिभिः	११५।४
अरातयः	१८१।१५	अञ्जाः	४११।१
अजुनम्	१२०।८	अहमाद्यः	१०८।१०
अर्थः	१२०।५	अहो	१८१।१०
अर्थनित्यः	१४०।०	असपत्न्यः	१११।१०
अर्थवक्तः	१०२।२	असाद्यान्कृतधर्मभ्यः	१२०।१२
अर्थविकरचम्	२०।१०	असुः	१०८।०
अर्थोन्	२०।११	असुराः	११०।१२
अर्थोनाम्	१२०।१८	असुरत्वम्	१०८।१
अर्थेम्	२४५।५	असुराः	१०८।१.११
अर्थेषुः	४८०।१	असुर्यकाय	१०१।४
अर्भकम्	२४४।१२	असुर्योपसन्नाय	१६८।५

पदम्	४०५०
बसोः	१०=१३
बलि	३४१८
बलिः	३५०१२
बल्य	४०५११९
बल्लाः	४०५११९
बह	५४१२०
बहः	१११९. १२०१८
बहनौ	४६६११९
बहिः	११११९ ३
बहिजोपाः	११११९
बहिंसा	११११८
बहेसमानः	४०५११५
बहोराधाः	४८०११९. ४८११९
बहोराधकर्मो	३१११८
बह्यः	४०५१९
बह्ये	१४१११०
बा	४१११९ ५११४. ३१०११०
बाकारः	३१०११९
बाकाशः	१८११९
बाबिभुः	४१११९
बाबल्लः	१८११८
बाबल्लानम्	०११४
बाबल्लान्	४१०१९
बाबान्	११५१८
बापायसः	०१११९
बाबाईः	४८११५
बाबल्लानः	११५१८
बाबल्लारः	८४११५
बाबल्लान्तिम्	३०१११५
बाबल्ला	३१५११९
बाबल्लायः	००११८
बाबल्लियम्	१०४१०
बाबल्लियः	१०४१४.
११०१०, १११, ११११९, ३, ५. १३०११९	
बाबल्लियमः	१८१११९

पदम्	४०५०
बाबल्लियप्रवादाः	१०४१४
बाबल्लियोपहितम्	१८८११०
बाबल्लियोपः	१५१११५
बाबल्लियोपयेयः	१५११९
बाबल्लियोपयेजनामि	१४८१०
बाबल्लियोपयेयः	१५११९
बाबल्लियान्	४६६११०
बाबल्लियान्	५८११८
बाबल्लियः	३८४१४
बाबल्लियोपयत्	१४८१९
बाबल्लियानः	१८११०
बाबल्लियान्	३८०१९
बाबल्लियानि	११०१९
बाबल्लियानि	३०६११५
बाबल्लियान्ति	११११८
बाबल्लियान्ति	११५११९. ११०११०. १०५११९
बाबल्लियान्ति	१०४१९
बाबल्लियान्ति	१६०११५
बाबल्लियान्ति	१८५११९. १८८१९
बाबल्लियान्ति	४११११०
बाबल्लियान्ति	१११११९
बाबल्लियान्ति	११०११९
बाबल्लियान्ति	११०११९
बाबल्लियान्ति	११११९
बाबल्लियान्ति	०११५
बाबल्लियान्ति	४१८१४
इत्	०१११९
इतरया	१५११४
इतरेतरोपदेशः	११११४
इतिहासम्	१८५११९. १३०१४
इतिहासमित्रम्	३८४१९
इत्वा	४०४११५
इजः	१८८१८. ३०११९
इज्जः	१४४११०
इज्जितम्	११८११९

पदम्	पृ०।प०	पदम्	पृ०।प०
इन्द्रमयुः	११७।११	उपनिषद्बुधैः	३०२।१०
इन्द्रायी	११२।१०	उपमाः	२६।७०. ३०६।१६
इन्द्रवदित्यम्	२२।१२	उपमार्थे	३२०।१०
इन्द्रानः	४०१।५	उपमार्थेन	११७।१४
इन्द्रया	३२१।८	उपमोत्तमया	१२२।८
इन्द्र	४४।४. ०२।१०.	उपयमनप्रतिबन्धः... ..	१६।७८
इन्द्रिरेव	२८८।६	उपरः	२२०।१४
इन्द्रसुतो	१७५।१५	उपरस्य	१६।७।१.२
इन्द्रिषः	४२४।५	उपरिहादुपचारः... ..	४४।८
ईम्	०२।१०. १८८।५	उपस्यः	२४०।१४
ईमोन्नासः... ..	४११।६	उपवर्द्धि	४६०।२
ईश्वरनामानि	१८८।८	उपसर्गाः	३०।१४
ईशते	३०२।१५	उपसृष्टः	४६८।११
उ	५५।१. ०२।१०.	उपसृष्टे	४४६।६
उवाचवाः... ..	३०।१५	उपेक्षितमयम्	१०२।१०. १८१।११
उवाचवान्	४२।१	उपेक्षितम्ः	४२।१. ८२।२
उवाचचेतु... ..	४४।२. ८१।०	उभया	३८०।२
उर्ध्वः	४०१।१	उभौ... ..	२८०।०
उम्	४१।१८	उबन्नायस्य	१८५।०
उत्त	१२२।४. १२४।०	उर्ध्वः... ..	२४४।१६
उत्तरः	१८८।१४	उग्रती	१२२।५. १६६।११
उत्तरा	४६०।१	उग्रोरम्	१७५।१०
उत्तानयोः... ..	४६१।८	उपवे	१२५।१०
उदकचरः	४२२।१५	उच्चम्	१५६।८
उदकम्	२२६।१	उच्चा	४४६।२
उदामम्	४०५।१२	उच्चिया	४४६।१
उदितानुवादः	११२।८	जतिः	१५६।५
उदीचेषु	१६०।१६	जर्ज	३०८।१०
उप	४१।२१	जर्जादः	१०८।४. ८
उपकाशः... ..	००।१८	जर्जरम्	३४५।१५
उपजिहिकाः	२४५।१२	जर्जमतिः	१८८।१५
उपदिशः	११५।०	जम्	१०२।५
उपधाधिकारः	१५२।१०	जम्कङ्कोकाभ्याम्	१५८।६
उपधाकोपः	१५२।१६	जम्कङ्गिम्	२८४।०

पदम्	४०।५०
पदसाः	२४५।८
पदचम्	१८८।१९
पदतम्	१४१।१८, ४४९।११
पदतस्य	१५८।१०
पदतावरीः	१४१।१८
पदतुः... ..	१४१।१०
पदतुकाक्षेपः... ..	१९०।९
पदत्विक	२२८।१
पदत्विकानामानि	२२८।१
पदधक	४०५।८, १०
पदध्वम्	१०५।५
पदध्वयः	२२०।१२
पदधिः	१८८।८, ४१८।१, ४१९।१९
पदद्विषेवस्य... ..	१८८।९
रकः	१८१।८
रकचक्रम्	४८८।१५
रकतः	२८४।८
रकपदामि... ..	१९०।१९, १९८।२
रकपर्वसु	१९०।१०
रकशब्दानि	२९८।९
रकार्यम्	२९८।५
रना	२५९।१९
रयुवौषाम्	४१४।५
ररिरे	४९८।११
रजमर्षीये	१५२।८
रवैः	१४१।१०
रेकपदिकम्	२९८।०
रेकपदिकाः	८४।१४
रेतिशासिकाः	११०।१२
रेन्नी... ..	४१४।८
रेन्थर्कर्मौषः	१८८।८
शोकः	१५०।५
शोचः	१५९।१

पदम्	४०।५०
शौदुम्बरायवः	१२।१२, १०८।१२
शौपमन्यवः	०१०, १९१।४
१८१।१०, ८८१, ८, १८८।०, २२८।१	
शौपमिकः... ..	१९०।१
शौर्षवाभः... ..	१४४।१९
कचः	१९५।१
कक्षा	१९५।१
कक्ष्याः	१८२।१०
कक्ष्यः	४२८।४५
कक्ष्यपः	४२८।२
कतमचलाच	१०१।०, ११
कथा... ..	२९९।११
कनीमके	४१०।१०
कन्या... ..	४१०।११
कपिः... ..	२२४।९
कपिञ्जलः	२२४।५
कम्	०२।१०, ११०।१२, ४२८।५
कम्बलः	१९०।१४
कम्बोजाः	१९०।०२
कम्बोजेषु	१९०।१२
कर्षः... ..	०१।१
कर्षज	२८८।११
कर्षा	१०५।४
कर्षाः	४०९।११
कर्म	१०२।४, १५२।५
कर्मसम्पत्तिः... ..	१४।१
कर्मोपमा	२१५।१०
कर्मोपसङ्गः	५१।१
कर्मोपसंयोगोक्तिकाः	२४।१५
कस्राखवर्षरूपः	१९८।१
कस्यायम्	१९८।१
काकः	२२४।२५
काणका	१०२।२
कान्तिकर्मौषः	१८४।१
काचमाजः	४१४।१८

पदम्	पृ० प०	पदम्	पृ० प०
कारो	१४६१	चिपचिम्	१४८१६
कार्मनामिकः	८८१	चिप्रनामामि	१८४८
काष्ठाः	११२१६, १४२१९	चिप्रम्	१८४१८
काष्ठयतेः	१४२१९	चौरम्	१७४१८
काष्ठाः	११४१६, १०, ८, १०	चेनसाधाः... ..	१४६१०
कितवान्	११०११४	चण्डाः	४८८४
किञ्च... ..	४४१४	चम्	१०६११०
कुचरः	१४२१९	चक्षुः... ..	४४१०
कुचाचम्	१४६१६	चक्षोः... ..	१८४१२२, १८२१९
कुच्यः... ..	१८८४४	जतम्	१४२१६
कुच्याय	४०४१९	जना	१४२१६
कृपतव	१८८१११	जन्वर्वाः	१८१११९
कुष्माभाः	४८११०	जन्वर्वाः	१०८११९
कुम्भिका	१४२१४	जमथी	१८४११
कुम्भित्	४१८१९	जर्तः	१६६११४, १६, १६०१३
कुच... ..	११४११	जर्ताचक्	१६६११०
कूपः... ..	११८०	जर्तः	११४११४
कूपनामामि	११८०	जर्तनिधानीम्	१०४१८
कूपपर्ववः	१८४१९	जर्तम्	४६२११०
कृष्णापतिः	१८४११४	जवि	१०४१११, १८११८
कृषवन्	४६०११	जया	१०४११४, १६
कृतः	१४६१०	जातुः	४०४१८
कृदरम्	१४४११४	जातुम्	४६१११
कृन्नात्	१४२११	जायामिचम्	१८४०
कृन्वम्	११०११४, ११०१८	जाधः	१४६११
कृन्वा	११०११०	जाधाः	११०११०
कौत्सः	१०११८	जायति	६६११२
कौरवो	१८४११९	जायचम्	६६११०
कंशतेः	१४२१६	जाय्यैः	१०११६, १०६११६
जातुम्	१४८१३	जासवः	१०८११४
जाचाः	४४६१२	जावः	१८१११३, १८४१४
जाथमिकर्माणि	१८४१६	जिरः	०१११०
जाोधनामामि	१८४१०	जिरिः	१४२१६, ६
जाशयेः	१४२१४	जिरिष्ठाः	१४२१६
जावः	१४२१९		
जितयः	४००११८		

पदम्	४०५०	पदम्	४०५०
मुषः	२१२१०	वर्मे	१०५११
मुषेन	१४०१६	वसावसासः	४८०१४
मृषतिः	२६०१२	चिकित्मान्	१८८१२
मृषामामि	२०६१०	चिन्	४८११४
मृषाः	२०६१०	चिन्तम्	५८११४
मोः	१८२१२२ ४०४११६	चिन्तिभिः	१८२१२१
मोक्षामामि	२८४१६	चिन्तम्	२८०१९
मोषाः	२०२१५ १२	चवन्	४४५१५
मोभिः	१०५१६, १२, १४, ४४६१६	चवानः	४४५१४
मोः	८२११५		
	१०५१२, १५, १८२१४ ८, १२, १८२१९०	जय्यतुः	१५२१२०
घाः... ..	२५६१६	जय्युः	१५२१२०
घन्यम्	१२०११५ २११११ ४०१०	जघन्यान्... ..	२२०१२८
घमाय	२५०११	जठरम्	२८८१२९
घोवा	२४८११	जमिता	४६०१८
घोष्यः	४८०१४	जमोः	४४६१८
घ्रायन्तः	१४०१२४	जमते	२०४१६
		जरते	४०११५
घनः	१५२१६	जरिता	६१६० ४६०१८
घृतम्	१५६१८	जस्तुरिम्	४००११५
घृतघृष्टः	४८२१२०	जहा	२६८१०
		जानकः	८४११५
घ	५११२	जाठः	८४११५
घकक्रान्ति... ..	१६०१२८	जानविद्याम्	६६११४
घकार	१८८१८	जानपदीवु	११२१२६
घक्रम्	४८८१२८	जान्	२०५१६
घक्रिया	२६६१२२	जानयः	४६०१२
घक्षुः	२०८१५	जानये	२०५१६
घतुर्थ्येप्रेचा	११८१८	जामि	४६०१४
घत्वारः	२८११९०	जामिः	२०५१२१
घन्मसम्... ..	१८११९०	जाम्याः	२६०१२१
घन्मसोमृष्टे	४०४१२८	जायते	२४१९
घन्मनाः	१८११२९	जारः	२२०१२०
घन्वाः	४६२१८	जारयाधि	१०२१२
घयसे	४०५५	जिन्नयः	२५६१६
घरयाय	४४५१६	जीवनः	८४१२९

पदम्	४०१०	पदम्	४०१०
जीवाति	४०११	पूताम्	४०११
जुजुरे	४४५१२	कचः	१५३१
ज्ञातिः	४१११३	कचम्	८४१. ८८१
ज्ञानप्रसंसा	११०११	कैडिकिः... ..	१०८११
ज्योतिः	१५३११	कोकम्	११०१०
ज्योतिषाम् ११०८, १०, ११. १११४, १		काना	१११११
कचतिः	४४५१८	कयः	१११४. ११११०
कथा	८४११	कितः	११४१० ८
कङ्कितम्	११११८. ११८११	किनाभिषक्रम्	४१०११
कङ्कितः	११११५	किञ्चता	४१०११
कदम्बिवादिनी	११०११०	कृतः	४१०११
कद्वितसमासान्	११८११	कः... ११० ११.११. ११११८. १४५१४	
कद्वितसमासेषु	११०११०	कान्	०४१८
कानूत्यक्	११११५	काम्	११४१०
कान्धम्	११११५	कण्डः	४०४१५
कपलि	१११११	कादातम्	१००११
कपस्यमानाम्	१११११०	काङ्कः	११०१११
कपसिने	११८११	कितितः	११११५
कमः	११०११०	का... ..	११११०
ककुः	१५३११	कंशः	१४११०
कविषेभिः... ..	११५१८	कंसयः	४०५११, १
कस्यते	४००११०	कक्षिषः	१११११
कच्छरः	११११०	कक्षिषा	१११११
काचितम्	१०५१११	कक्रम्	०१११
काचितेन... ..	१०५११	कच्यः	१११११
काण्यः	१०५११	कस्यः	१११११
कादुः	४१८११८	कक्षी	१५११८
किततु	४०११११	कदम्बे	११११४
किततना... ..	४०४११	कधिक्राः... ..	१४११८
कितितिः	१४५११	कचम्	१४५१११
कितरः	१४१११	कनः	१००११
कीर्षम्	४१८११	कनुनाः	१४११४. १००१८
कीर्षार्थतरम्	४०५१११	कयतिः	४११११०
कुम्भ... ..	४१८११	कयते	४११११
कुरच्छति	१४८११		

पदम्	पृ०।प०	पदम्	पृ०।प०
दयमानः	४२०।७	देवताध्यासे	१२४।१६
दयमानाः... ..	४२०।९	देवतानाम्	१२७।१८
दरशया (दर्शया)	८४।२	देवताभिधानम्	९४।१
दर्विहामी... ..	८४।१५	देवतोभयस्त्रिधाः	१८८।१५
दग्... ..	१८१।१९	देवपीयूम्... ..	४७।१६
दस्यतेः	७१।६	देवरः	२१५।५
दाक्षिणाञ्जी	१६६।१२४	देवपुत्रम्	१०१।१८
दातये	४१।८।५	देवसञ्ज्ञे	१२४।१०
दातिः	१६०।१५	देवसुमतिम्	१८८।१९
दाचम्	१६०।१६	देवाः	१०८।१९
दानकर्माद्यः	२२८।५	देवापिः	१८५।१९, १८८।१९
दानविश्रयान्तिर्गर्गः	१५८।१२	देवतम्	१४५।७
दायादः	१५८।१९	दोः... ..	२०८।१९
दाक	४२७।१४	दोषा	२१५।२, ४२०।६
दायने	४२७।१६	द्यावा	११७।१७
दासः	१११।९	द्यावापृथिवीनाम्	२५७।६
दासपत्नीः	१११।९	द्यावो	११७।१८
द्विद्विदे	४४५।१९	द्युः... ..	५८।१०
द्विधामः	४२१।१४	द्यौः ११०।८, १११।२, १११।५, ४, ७, ४६१।८	
द्विशः	११५।५	द्राति	१६७।१०
द्विशतेः	११५।५	द्रु	४२७।१५
द्वीधितिम्	१५८।१०	द्रुपदे	४२७।१०
द्वीर्धम्	११७।१०	द्राः	४४६।६
दुचः	१५४।१४	द्रा... ..	१२२।१०
दुद	४२।१८	द्रादशरम्	४८०।१५
दुदक्तान्	२१०।१५	द्रारः	१५६।१९
दुर्वर्तुः	४२०।२	द्रितः	२८४।८
दुरोषः	२८१।७	द्विप्रकृतीनाम्	१५६।१२
दुश्चिन्ता	१५८।१९	द्विवर्णलोपः	१५२।१२
दुश्चिन्तुः	४६१।१०	द्विशः	१४४।१०
दुश्चिददायाद्यः	१५७।७	द्वी... ..	१८१।८
दुश्चीयन्	६१।६	धननामानि	१८४।५
दूरनामानि	२२८।१९	धनम्	१८४।५
दूरम्	२२८।१९, ४७।८	धवः	२१५।७
दृश्यसे	४२०।२	धातुः	१२७।१७
देवः	१८५।१४		

पदम्	४०।५०
धात्रादी	१४०।११
धीतिभिः... ..	१२५।११
धीरः	३०१।८, १५
धीराः	४०४।१
धूर	१८२।१८
धूर्वतेः	१८२।१८
ध्रुवीकरोति	११२।३
ध्वंसनो	१८१।११
ध्वरति	१०।४
न	४४५।५, ४५।५।५. १४१।११, १०. १५।४।१४. ३१५।१४
नंसनो	४१८।१
न-इत्	८१।१
नक्तञ्चारीणि	११२।३
नक्षतेः	३३५।८
नक्षत्राणि... ..	३४५।८
न-च-इत्... ..	८१।१
नदनाः	१३०।१
नद्यः	१३०।१
ननु... ..	४५।५
नग्रास्	१५८।१०
नभः	१११।५
नरकम्	८१।४
नव	१८१।११
नवनामानि	३३८।१३
नवम्	३३८।१३
नवे... ..	४१०।१५
नव्यः	१५०।३
नसते	४१८।३
नाकः	११०।११
नाधः	१५।१।१
नाधमाणाः	१०८।१
नानाकर्माणि	१८५।११
नामानिर्वचनानि	१८५।११
नाभिः	४१।१।८

पदम्	४०।५०
नाम	४८०।१
नामकारणः	११८।४
नामधेयप्रतिशब्दाः	८४।१
नामानि	८१. ८२।११. १४१।०
नि	४१।१८
निकरोति	१८१।११
निगमाः	७।८
निघण्टुः... ..	७।७
निष्णम्	११०।८
नित्यस्य	१५।४।१३
निधा	३०४।३
निधानम्... ..	१०५।४
निधिः	१०१।११
निधिपाय	१०१।११
निर्मणे	१४१।१
निपाताः... ..	४४।१. ३१५।८
नियतवाचः	१०१।१०. १११।५
नियतम्	१८१।१३
निर	४१।१८
निर्हतिः	१८५।१३
निर्हन्तिम्	१८५।०
निरिचीते	१११।१०
निरुद्धोपधाद्	४०५।४
निर्णीतम्	३३८।१०
निर्णीतान्निर्णीतनामानि	३३८।८
निर्वन्नाः	३०।१३
निर्वचनम्	१४०।५
निर्वचनाय	१३१।११
निर्वक्तव्यानि	१८५।११
निष्ठतिष्ठानिषु	१५।१।५
निषादः	१०८।१३
निषाद्	१८१।५
नीचायमानम्	४०।१।८
नीचेः	४०।११
नु	४८।१०. ८४।०
नू-च	४३।०।८

पदम्	४०५०	पदम्	४०५०
नू-चित्	४२०७	परिचरणकर्मोपः	४०५०
नूतम्	४५१२०, ४६०८, ४९१६	परितक्त्र्या	४२४६
नेमः	४४५४	परिदेवयाह्नो	४५१२२
नेगमाः	१५६१७	परिधिम्	४४४१०
नेगमाणि... ..	१४९१६	परिवीतः	१८८८
नेगमेभ्यः	१५६१८	परिभाजकः	४४१२१
नेघट्टकम् ... १२७१८, १२८२, २२७२		परिभाजकाः	१८८८
नेघट्टकानि	१४९१८	परिषद्यम्	२५४१२
नेत्र ऋषभयः	८२१२२	पद्ये	१८६
नेत्रकाः	१८८८, २१७१२, २१२१८	पद्यै	१४२४, ५, ६
	२२७१०, २२८६, ४००१८	पद्यैतः	१४२४
नेधाः	४२२१६	पद्यैवः	२४४२
		पद्यैः	२०८०
पक्षम्	२०८१२	पद्यैव्	२४२१
पक्ष	२०८१६	पक्षितस्य	४८६०
पक्षजनाः	२०७४, ००८४	पद्युः	२२१५
पक्षर्षवः	४६०६	पद्युनाम	१०५५
पक्षस्यर्षप्रेक्षा	११६६	पद्युपादः	१८५८
पक्षारे	४६०८	पद्युम्	४१५२
पक्षिः	२२१५	पद्युमन्तु	४०१२
पक्षिम्	४६०१	पद्युतिकर्मोपः	२०६१४
पक्ष्यदनम्	११६६	पाकः	२०९८, १५
पक्ष्यातानि	०:१२	पाक्षजन्यया	२०८१५
पक्ष्यपूरुषाः	४४१२	पाक्षिः	२४४१४
पक्ष्यप्रकृतिः	११६६	पाक्षी	२४४१५
पक्ष्यप्रकृतौनि	११६६	पातम्	४४५१०
पक्ष्यविभागः	११६६	पातीयम्... ..	११२१४
पक्ष्यार्थः	२७१६	पादः	१८५८
पक्ष्यानि	१८५१०	पारम्	२२६१५
पक्ष्याः	२४६५	पारावतत्रोम्	२२६१४
पक्ष्यः	१०५६	पारावर्षवित्सु	११२१८
परम्	२२६१५	पार्थिवेन... ..	१६५८
परमं पदम्	१८५०	पार्थ्वम्	२०८०
परा	४११६	पार्थ्वानि	११६६
परावर्षवस्यम्	१८५०	पावकशोचिवम्... ..	४१५४
परि	४११२	पाशः	२०४४

पदम्	पृ० प०	पदम्	पृ० प०
पाशयते:	२०४४	पृथुः	८४१८. १५६६
पाश्या	२०४१२	पृथ्विः	२१०८
पिञ्जवजः... ..	२२०७	पृथ्वतः	१५६६
पितरः	२०८१२	पृष्ठम्	२०८८
पिता	४६२८, १०	पैजवजः	२२०६
पितापुत्रौ	११२१०	पोषम्	६६१६
पितृमत्	४०२६	प्र... ..	४११८
पिनाकम्... ..	२५६५	प्रकृतिः... ..	१८५६
पियावम्... ..	४०५५	प्रकृतयः	१५६८
पीप्याना... ..	२४६१	प्रकेतः	२२५८
पीयतिः	४०५६	प्रज्ञानामाजि	२०६१२
पुंसः	२६६१०	प्रतम्	१४०१२
पुण्ड्रकतः... ..	२१०१५	प्रति	४११०
पुण्ड्रकङ्किः	२१०१२. २११५	प्रमथा	२२१८
पुषः	१८८१०	प्रत्यूषते... ..	१८२१६
पुनदायाशः	२५०८	प्रतारोः... ..	२८८०
पुनभावः... ..	२६०८	प्रतीची... ..	२६६१०
पुनिकायाः	२६०१२	प्रथमः	२२२४
पम्	१८८८	प्रथमम्... ..	२०८२
पुरकाहुपचारः... ..	४४६	प्रथमाः... ..	२२२६
पुरावनामाजि... ..	२२८१२	प्रदिवः... ..	४०२१
पुरावम्	२२८१२	प्रदेशाः	११८१०
पुरीषम्	२२२१२	प्रथयः	४८११६
पुषवः	८२१६. १६५४	प्रधिः	४८११०
पुषवम्	८८१	प्रधिजे	२४४१०
पुषवविद्यामित्यलाम्... ..	२४१	प्रभाजपादः	१८५१०
पुषवविशेषः	११२१०	प्रच्छे	४१२१८
पुषवाद्... ..	१८१५	प्रयुतम्	१८११२
पुषवःपराधः	११२१०	प्रशस्त्रनामाजि	२०६१०
पुषवतवयाः	५०१६	प्रशस्त्रस्य	२२२१८
पुरोहितः	१८५१०	प्रशेयाः	०११०
पुष्यफलम्	१२४१५	प्राचीनम्	२२२८
पुष्यफले... ..	१२४१५	प्राक्षेप	१६०१०
पूर्वि	२०८५	प्रादेशिकम्	८४८
पूर्वथा	२२१८	प्रादेशिकेन	१४०६
इषिषी	८१४. ८१५. ८४१०	प्राधान्यसुतीनाम्	१४२१०

पदम्	पृ०।प०	पदम्	पृ०।प०
प्राज्ञ	१११४	वाङ्मयवादाः	११०१५
प्रियमेधः	११११८	भगः	११११६. ११०११८
प्रियमेधवत्	११११८	भद्रम्	४०४१०
वभुः	४११८	भङ्गजा	१५१११
वभूः	४१०११	भरे	४००११८
वक्षनामनि	१८४४	भरेवु	४००११५
वक्षम्	१८४४	भागम्	१०१४
वक्तुः	१०११	भारद्वाजः	११११६
वक्तुल्लव्याजिनः	११८१	भावः	८८८
वक्तुनामनि	१०११	भावम्	८१
वक्तुप्रजाः	१८८१	भावप्रधानम्	०१४
वार्हेस्त्यः	४१११८	भावप्रधाने	८१
वाङ्म	४१०११	भावविकाराः	१४१
वाङ्ग	१०८११०	भावस्य	१११११
विन्दुः	१५१११	भावेः	८४१
विष्णम्	११११६	भाषिकाः	१५१८
विष्णम्	११०११६	भाषिकेभ्यः	१५१६
विष्वम्	८८१८	भीमः	१४११
विष्वदः	८८११०	भीष्मः	१४११
विष्वत्तः	१११६	भुवनस्य	१०१५
विष्वम्	११११११	भूतानि	१०५।४. १११११
विष्वतेः	११११११	भूमिजः	८४११
वृक्कम्	११११०	भूतोपमा	१११४
वृक्कन्	११११०	भूयोविद्यः	११११०
वृक्कत्या	१४११	भूरि	१८५।४
वृक्कस्यतिः	१०११	भूरिश्रद्धाः	१८५।१
वृक्क	१८८१०. १८४६	भोजनानि	१८१११
वृक्कन्	१०१११	भोजनीयाः	१०१६
वृक्कचर्योपपन्नम्	१०११०	भृगवः	४१८११
वृक्का	११११०, ११	भृगुः	११११
वृक्काणः	१११११	भ्यसते	१५०।४
वृक्काणम् १०१।५. १०१।१. ४८०।१६. ४८१।१		भ्राजसा	११५।४
वृक्काणवन्	१११११	भ्राता	४८१।६
वृक्काणाः	१८५।१४	भृतेः	१११०
वृक्काणेन	१०१।११. १११।०		

पदम्	४०।५०	पदम्	४०।५०
मन्त्रेभ्यः	२५०।६	मन्त्रान्	२०६।४
मघम्	६१।२०	मन्त्रिभ्यः	२२२।६
मघोनी	६१।६	मन्त्री	४६।२८
मघिम्	१६१।३	मा... ..	५५।६
मघ्	४६०।३	माता	१८८।११. ४६।२८
मतिभिः	४४६।२	मातुः	४१४।२६
मत्सरः	१०५।०,८	माता	४०५।८
मदाय	४०२।४	माध्यः	२६४।४
मदेवता... ..	१८८।२०	माध्यमिका	१६२।२४
मध्यमः	१८८।६,१०. ४८६।४	माने	२२२।२
मधु	१५.६।१. ४०२।५,६	मान्यवे	११६।२४
मधुपर्कम्	११२।२२	मायया	१२४।८
मध्या	४०६।२१	मायुम्	१६२।१०
मनः	२८०।६	माष्टिः	१४२।१
मनस्यतिः	२००।३	मासिम्	२०८।४
मनोषया	२४२।४	मासाः	४६०।२२
मनः	२५६।२०	मिचस्य	२०४।१०
मन्मथजारः	२२२।२	मिचानवचययोः... ..	१०४।६
मन्मथाः... ..	२००।२	मिमात्ति... ..	१६२।१०
मनोजवेवु	००।१०	मित्रीभावकर्मणः	११०।२४
मन्मथै	२५०।१	मुमुग्धि	२०८।२
मन्त्रः	२४।२	मुञ्चानेः	२६१।१०
मन्त्रवर्षाः	११०।२५	मुञ्जः	२४२।१
मन्त्राः	१०२।६	मुञ्जर्गः	२४१।२०
मन्त्रे	११६।२२,२४. १२८।१	मूर्धम्	८।२
मन्त्री	४०२।५	मूषः	२६१।२१. २६२।६
मन्त्रू	४१०।५	मूषिकाः... ..	२६२।२२
मन्त्रान्	४०५।२	मृगः	१४२।१
मन्त्र्यम्	१६२।२१	मृदुः	१५.६।६
मर्धः	२१५।८	मेघः	१५.६।१
मर्धाः	२०२।२५	मेदः	२०८।२५
मर्थादा	२०२।१	मेघतिः... ..	२०२।२
मरुतः	२१५।२५	मेधा	२२०।२५
मरुत्मान्... ..	४०२।२	मेधाविमम्	१०२।१०
मरुतीय	२०८।२	मेधाविनामानि	२२०।२२
मरुत्मानानि	२०६।४	मेधाविने	१६८।६

पदम्	४०।५०	पदम्	४०।५०
मेधावी... ..	२२०।१४	रजांसि... ..	४४५।१०
मेनाः	२५।१८	रषाय	४०।१२
मेघः	२२१।४	रथः	२९।०।२
मेघना	२८०।१	रथकुतौ	१७५।१४
		रपः	४६।२।१८
यजः	१०२।५. २२८।१	रमध्वम्... ..	२४१।१२६
यजूषि	२२८।२	रन्नाः	२५।६।५
यज्ञः	२२७।१६	रथिः	४२०।१२
यज्ञनामानि	२२७।१६	रराषः	२०।१।२
यथा	२१५।१०	ररिवान्	४०।१।१
यथो	८४।७	रगनाभिः	२१२।७
याचञ्चार्कमाषः	२२८।४	रथिः	२१५।२
याज्ञे	११८।१०	राजपुत्रस्यः	१६।५।४
यातन	२८८।१२	राजा ... ११२।११. १५।१।१०. १६।५।४	
यादृग्मिन्	१०२।२	रानिः	२२२।२
यामि	१५।२।१८	रात्री	२२५।१०
यामेषु	४१।२।१०	राधः	२८७।६
युक्तयः	१०२।१०. ११२।६	रायः	२५।४।२२
युगानि	४६।०।१	रिक्तप्रतिषेधः... ..	२६।०।११
युद्धवर्षाः	२१०।१५	रिक्तम्	२०५।२
युवा	४४।५।६	रिचीते	२६।६।११
यूथम्	४०।१।४	रिप्रम्	४६।२।१८
योक्ताणि	२८२।१०	रक्तावचसः	२१५।१५
योगः	२२।१५	रश्मत्	२२०।१२
योगपरीष्टिः	८४।१०	रश्मद्वया... ..	२२०।१२
योजनानि	२८२।१०	रूपनामानि	२०।६।१०
योनिः ... १८८।११, १२. २०८।११. ४६।२।८		रूपम्	१६।८।२. २०।६।११
योनिम्... ..	२२५।११	रूपसम्बन्धम्	१०२।४
योः	४६।२।१०	रूपसम्पन्नाः	१०२।११. ११।२।७
योषाः	२१५।८	रूपोपना	२२।१।६
		रेक्ताः	२५।४।१६
रत्नः	४२८।७	रेजते	२५।६।४
रत्नांसि... ..	२७८।१२	रेतःशेकम्	२६।०।८
रजः	४४।५।८. ८	रोचते	२२०।१२
रजतेः	४४।५।८	रोचसे	२८८।२
रज्जुः	१५।२।२	रोदसी	२८४।५

पदम्	पृ०।प०	पदम्	पृ०।प०
रुषबाहु	४०४।११	वर्षकामस्तम्	१८५।१८
रुषीः	४०४।११	वर्षा	४८०।४
रुषयतेः	४०४।१२	ववक्षिच	२०६।६
रुष्यतेः	४०४।१२	वमिन्	१८२।११
रुष्यनात्	४०४।१२	वस्तुयवः	४४६।२
रुष्यनात्	४०४।१२	वसोः	२१५।१
रुम्बुवृक्षः	८८।१०	वस्त्रम्	४००।१०
रुभात्	४०४।११	वस्त्रमधिम्	४००।१६
रुिङ्गः... ..	११८।११	वङ्गिः	१५८।१०
रुतोपमानि	२२४।२	वा	५१५. ८४।०
रुोधम्	४१५।२	वाक्	१२५।६
रुोम	१६०।१	वाञ्जी	१४८।१०. १५०।६
रुोहितवाससः	१५८।१५	वाङ्गाः	१५२।२
वक्षः	१२, १. ४२२।४	वामस्य	४८६।०
वक्षजम्	१२।१२	वायसः	४२०।६
वक्षः	१८८।५	वायुसिङ्गम्	११८।११
वक्षनामानि	१८८।४	वारवन्तम्	१४१।१६
वक्षिक्	१११।५	वाय्यौयधिः	२४।१
वत्	२२१।१०	वास्तम्	१६।५
वधकर्मणः	१८२।०	वासाः	१४१।१०
वधुः	१५६।१	वाशौ	४२४।६
वजम्	२१२।६	वाशीमन्तः	४२४।५
वन्दनाय	४२०।६	वाशीभिः	४४६।०
वञ्जीभिः	२४५।१२	वासराधि	२८८।१०
वजाः	२४५।१२	वास्तूनि	१८५।१
वयः	१८१।४. २०८।१	वाचः	४२४।८
वयाः	५०।१०	वि	४११।८
वरः	६१।८	विकाराः... ..	२०।१२
वचवस्य	१०४।११	विकारे	१४०।३
वर्षः	१६८।२	विक्रतयः... ..	१५६।८
वर्षसोपः... ..	१५२।१८	विचरन्ति... ..	११०।१०
वर्षोपजनः,	१५६।१	विचिन्तयन्तः	४४५।१४
वर्षिः	२४५।२	विज्ञातुम्... ..	१२८।५
वर्षेते	२४५।	वित्तम्	२८४।४
वर्षकर्म	११०।१४	विद्यया	२०१।४
		विद्ये	६१।८

पदम्	४०।५०	पदम्	४०।५०
विद्वंसो... .. ०००	१८७।९	विद्यायसः	४१८।५
विद्यते	४१०।९	वीतम्	४४५।१०
विद्यमानः	४१०।४	वीरः	६१।१०
विदुषः	१५५।१५	वीरयतेः	६१।१८
विद्या	१०९।१२	वीर्यवती	१०९।५
विद्यास्त्रानम्	१०९।३	वीहि	४४५।१६
विद्युत्	१८९।११, १८८।१	वृक्षः	१८१।५
विद्रुधे	४१०।१०	वृक्षेवृक्षे	१८१।४
विधवा	२१५।६	वृत्तम्	९२०।२
विमग्नाति	२४।८	वृत्तयः	१४०।१०
विमिच्छे	४२८।६	वृषः	११०।१९, १११।३
विपरिणमते	२४।४	वृषस्वम्	१११।८, ८१०
विपाटवृत्तुद्रोः	१२०।८	वृषे	४४५।१
विप्रतिविद्यायोः	१०९।१२, ११९।१०	वृषभः	४०९।९
विप्राः	१०९।८	वृषभाय	४६०।९
विभक्तीः	१४०।११	वृषसः	२९१।९
विभागेन	४८१।९	वृषस्ववत्	२९१।१०
विभूतिम्	४६८।१०	वृष्टिवनिम्	१०१।१८
विभ्रा	११५।१०	वृष्यः	१८५।९
विद्यातः	१८९।८	वेतेः	६१।१८
विद्युते	४०५।६, ३	वेदम्	१२०।१५
विरूपः	२२९।६	वेदाङ्गानि	१२०।१५
विरूपवत्	२२९।१८	वेद्याभिः	१२०।११
विवक्षसे	२०६।६	वेनः	६९।२
विविदिषाषि	१८८।१६	वेसरम्	४००।१
विवेद	२६६।१२९	वेद्यानसः	२२९।५
विंशतिः	१८१।१०	वेतसः	२५६।१२
विश्रपतिम्	४८६।११	वेद्याकरक्षानाम्	८२।२३
विश्वकङ्काकपैः	१२०।१८	वेद्यानरः	१२०।११
विश्वस्य	२०९।५	व्यन्तः	४४५।१५, १६
विश्वः	२८१।४	व्याघ्रः	२२४।९, १०
विश्वामित्रः	२२०।४	व्याप्तिकर्माक्षः	१८९।५
विषयवत्यः	१४०।१०	व्याप्तिसम्भ्रान्	१२।१४
विषुवस्य	४४६।८	व्यावः	६९।२
विष्टम्	१११।२	व्रततिः	८४।१४
विषये	१२९।५	व्रतम्	२०४।२३

पदम्	पृ०।प०	पदम्	पृ०।प०
मंसुः	४६९।१०,१८	मिअम्	४४६।१०
मकुनिपु... ..	२२९।४	मिआ	२८२।१०
मकार्यः	६६।१८	मीरम्	४१४।४
मग्नयेन	१५८।११	मिअम्	१९०।१०
मचीः	८१।२	मिचिम्	१०९।१०
मतम्	७८१।१९	मिअयः	४९२।१५
मन्तुः	१८५।१९	मिअ्युः	४९२।१७,१४
मपतेः	२५६।१२	मिअ्यम्	१८८।८
मभ्दसामान्यान्	१०३।४	मिअ्यम्	१२६।१९
मभ्दानुकृतिः	२२९।४	मिअ्यभिः	१२६।८
मम्	४६९।१०	मिरः	४११।१४
मयुषा	२१५।९	मिअम्	१८५।५
मरन्	४०६।४	मिअम्	४२८।६
मरीरम्	११०।८, २६६।१८	मिअः	२५६।१५
मर्दन्	४४६।८	मिअधिः	१०९।१०, १०
मयः	१६०।१५	मिअः	१५५।११
मयतिः	१६०।१२	मिअःमिअ... ..	१५८।१४
मयतेः	४११।१४	मिअ	१६६।१०
मयथे	१४६।१२	मिअमामम्	१६६।१०
मयथन्	५५।८	मिअ्यु	१६६।१८
मयथना	४९४।२	मिअमम्	२०८।२
माकटायनः	८२।१२, ८८।०	मिअः	४०१।९
माकपूषिः	१८८।१, २०६।५, २२८।५, १८८।१४, २०८।१०	मिअः	४०१।२
माचाः	५०।१०	मिअम्	१०९।८
माचन्	१५८।२०	मिअी	२२१।१८
माचनतः	१२।१५	मिअिः	४११।१६
मिआ	६१।०	मिअिअः	४११।१५
मिआी	१८९।१०	मिअिधिः	२०८।८
मिआम	२२८।१०	मिअितेः	२०८।८
मिआिः	२०८।१४	मिअ्या	१०५।१२, १४
मिआे	४०४।१४	मिअः	५८।११
मिरः	४११।११, १९	मिअ्या	२२९।१८, ८
मिअिरम्	७२।१४	मिअ्या	१९०।१४
मिअीते	४२८।५	मिअ्	४८०।११
मिअदेवाः	४४६।१०	मिअरे	४८०।१०

पदम्	४०।५०
पङ्क्तुया	४८०।१०
पङ्क्तिः	४८०।१४
पङ्क्त्यैत्रेया	११८।०
संवत्सरः	४८०।९
संवत्सरप्रधानः	४८०।९
संस्कृतपाठः	४११।१९
संस्कारः	४१०।१०
संज्ञिता	११८।८,८
सङ्गः	४०।४।६
सङ्गक्षययाज्ञो	१८८।१४
सङ्ख्यानि	४०।४।४
सङ्ग्रामः	९८४।११
सङ्ग्रामनामानि	९८४।११
सञ्चते	९५।०।१
सञ्चरेण्यम्	५८।१४
सञ्चर्यामः	४१०।१२
सञ्चनी (सञ्चनी)	८४।२
सन्तः	९४५।१
सत्यनामानि	९०।१।१९
सत्यम्	८८।०, ९०।१।१९
सत्यसङ्करः	९९।१।१४
सत्त्वभूतम्	८।२
सत्त्वम्	८२।१०, ८४।१०
सत्त्वस्य	१२०।१०
सत्त्वानाम्	१८५।१०
सद्वन्	४२०।१०
सद्वन्	४४५।१
सधृष्टो	९१५।२
समये	९९।१।१०
समाभयः	४९।१।१२
समितुः	९०५।१२
सम्मतकर्मा	९१।१।८
सम्मानकर्मणे	९५।८।१०, ९९।१।१२
सम्नि	१५।१।१५
सन्देहाः	१८५।१०

पदम्	४०।५०
सपयन्	९५।५।११
सप्त	४८९।१२
सप्तनाम	४८९।१८
सप्तपुत्रम्	४८९।१२
सप्तमतानि	४८०।१९
सभाच्छाद्युः	९९।१।१४
सम्	४१।१८
समद्यत्	४०।०।९
समानम्	४०५।८
समान्या	४०५।०
समानकर्मणि	१८५।१०
समाननिर्वचनानि	१८५।१०
समानवन्धु	९९।०।१९
समानवर्षसा	४१०।९
समाज्जाताः	०।८
समाज्यायः	०।९
समासेन	४८०।१०, १९
समिधा	९५।१।१९
समुद्रः	१८५।८
सम्बन्धम्	१०।२।४
सम्प्रदित्याम्	५५।१।२
सम्प्रेषति	१०।१।१०, ११।१।१२
सम्बन्धवः	४९।१।१४
सम्प्रेदम्	९२।०।८
सरस्वती	९२।५।०
सर्वसरसानाम्	११८।८
सर्वपदसमानानाम्	९०।९।१५
सर्वस	९२।०।९
सर्वमात्राभिः	४८०।८
सर्वरसाः	११।१।१२
सवाय	९९।५।१०
सवितुः	९९।५।१०
ससतः	४९।४।१२
सस्यम्	९९।१।१२
साक्षात्कृतधर्मायः	१२०।१।२
साधारणानि	९०।४।२

पदम्	पृ०प०	पदम्	पृ०प०
घानु	१२६।१३	खल्लभाक	१०४।७
सिंहः	२२४।२	खल्लम्	२६४।६
सिकताः	१५२।२	खरान्	४११।३
सिन्धायाम्	१५६।४	खेना	१६६।७
सिन्धोपमा	२२१।२०	खीः	१०८।८
सिमसै... ..	४०६।१३	खीम्याय	१४१।१०
सिद्धिकमध्यमासः	४११।७	खः	१५१।१५
सिचल्लु... ..	२५०।१	खेजः	२३८।८
सौम्	६२।१,६	खेजनामानि	२३८।८
सौमा	६२।६	खोकाः... ..	१५२।१
सौमिका	२४५।१३	खोखनामानि	२३०।१५
सु	४१।१	खोमान्... ..	१६६।१०
सुस्रयोः	१०५।५	ख्यायतेः... ..	२५६।६
सुस्रगामानि	२०६।६	खिभिः (कुभिः)	२४५।८
सुस्रम्	२०६।६	खियः	२५६।६
सुस्रकः	४२८।८	खीभंगः... ..	२१२।२
सुस्रकभिः	४२८।८	खीयोगिः	११५।१४
सुप्रायवाः	४२८।६	ख्यायुः	१२०।४
सुदाः	१२०।६	ख्यायोः... ..	१११।१५
सुनीयासः	४४६।२	ख्यावरायाम्	११५।११
सुपर्वाः	२०८।२, २०९।४, २१	ख्यिरपीतम्	१२४।७
सुपादिः... ..	१४४।१४	ख्यूबा... ..	८४।३
सुप्रहक्चम	१०८।११	ख्यायः	१०५।१४
सुप्रायवाः	४२८।६	ख्यार्वा	१६०।११
सुभजे	४६०।२	ख्यातिः	११६।५
सुरजम्	१०८।८	ख्युः	१४८।१६
सुरा	८१।७	ख्यः	११०।७
सुरचः	६१।४	ख्यिते	१०९।१३
सुवासः... ..	१२१।६	ख्यिति	२३८।६
सुवाकुः	४१८।१	ख्यभू	१६६।१०
सुविने	४२६।१६	खरन्ति	२०९।४
सुवीराः	६१।१८	खरसंस्कारोद्देशः	१०९।७
सुवन्तिभिः	१२६।१०	खरसंस्कारौ	६४।७, १४०।५
सुवधा	१६०।११	खरान्	१५६।१
सुमेघः	१५०।१	खसारम्... ..	२२१।१
सुपुम्बः... ..	१८१।११	खसुः	२२१।१

पदम्	पृ०प०	पदम्	पृ०प०
सक्ति	२२८८६. २५०१२	दृष्टा	२६६१२२
साधोः	४०१५५	द्वि	५५५१२. ८४१०
सायम्भुवः	२५८१२०	द्विमन्त्रि	१२४१०
द	४ ४१२०	द्विमन्त्रि... ..	४८०५५
दंसाः	४२११२४	द्विरप्यनामानि	१८५१२
दत्तवर्तमाना	२५८१२०	द्विरप्यम्	१८५१२
दम्भान	२८८१२२	द्विरप्यरूपः	२२११६
दरः	४४५१२१	द्विवक्त्र	१८८५५
दरसी	४४५१२२	द्वेनन्तः	४८०५४
दरांसि	४४५१२२	द्वेगुः	४८२१८
दरिः	४४६१६,०	द्वेः	५८१२२
दरितः... ..	४०६१२२	द्वेदः	०११०
दवम्	२२११२८	द्वेसः	२०६१२
दक्षः	६११२२	द्वेसनामानि... ..	२०६१२
दक्षी	८२१२६	द्वेदतेः	०११८
दक्ष्या... ..	२८०१२		

॥ इति ॥

मूल-पाठशुद्धिः ॥

ख०	पा०	ख०	...	पं०	...	शब्दम्	...	शब्दम्।
१	१	५	...	३	...	प्रतिलोम्यं	...	प्रतिलोम्यं
„	२	१	...	३	...	भवन्तीवेति	...	भवन्तीतीवेति
„	५	२	...	४	...	विधियन्त	...	विधीयन्त
२	१	२	...	१	...	निवृत्ति	...	निवृत्ति
„	„	५	...	८	...	भवति	...	भवति
„	७	२	...	८	...	दुमन्तीति	...	दुमन्तीति
३	१	२	...	६	...	मस्ति	...	मस्ति
„	२	२	...	१	...	मषीय	...	मंषीय
„	४	३	...	२२	...	मूर्दर	...	मूर्दरं
४	२	७	...	८	...	प्रसङ्गायाह	...	प्रसङ्गायाह
„	„	८	...	१	...	इवाविरक्त-	...	इवाविरक्त
„	३	५	...	३	...	पिता माता	...	पिता पाता
„	„	„	...	७	...	सम्भव	...	सम्भव
„	„	„	...	१०	...	सुख्युः	...	सुख्युः
„	„	„	...	१३	...	तच्छ्रयो	...	तच्छ्रयो

मूल-पाठभेदपूर्तिः ।

ख०	पा०	ख०	...	पं०	(मुद्रितातिरिक्ताः पाठाः ।)
१	३	४	...	१ ...	“सखायो”—नैतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।
”	”	”	...	६ ...	“स्रष्टन्ती इव खे”—इति क, ख, ग ।
”	”	५	...	३ ...	“पदपूरणार्थे”—इति क, ख, ग ।
”	४	३	...	३ ...	“सत्य सुपालम्भ”—इति क, ख, ग ।
”	५	१	...	२ ...	“विद्यास्थानं”—इति क, ख, ग ।
२	३	१	...	५ ...	“अन्तरि जय”—इति क, ख, ग ।
”	७	२	...	११ ...	“वित्त”—इति क, ख, ग ।
”	७	३	...	८ ...	“इषया”—इति क, ख, ग ।
३	३	१	...	७ ...	“उत्तरे”—नैतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।
”	४	२	...	१७ ...	“दूरयं”—इति क, ख, ग ।
४	१	५	...	४ ...	“परगृहाणीति वा”—इति ङ, च ।

Nrisimha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs.	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each Fasc.		6	4
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..		0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..		1	4
Nītiśāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—IV		1	14
Parisīshatparvan (Sans.) Fasc. I ..		0	10
Piṅgala Chhandal Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..		1	14
Priṭhirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..		3	2
Ditto (English) Fasc. I ..		1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..		1	4
Prākṛita Lākṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..		1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II ..		1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..		0	10
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..		5	0
Ditto Kēvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..		6	14
Ditto Lātyāyana (Sanā.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..		5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;			
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc. ..		23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..		2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..		1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..		0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..		0	10
Saṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..		1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..		0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..		0	10
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..		2	0
Taittirīya Aranyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..		6	14
Ditto Brāhṃaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..		15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..		20	0
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..		1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each		1	4
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Yās Upanishads, (English) Fasc.			
I and II @ /10/ each ..		1	4
Tāṇḍyā Brāhṃaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..		11	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..		6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/			
each Fasc. ..		6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..		1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..		4	6
The same, bound in cloth ..		5	2

Arabic and Persian Series.

'Klamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	8	2
Kin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each ..	32	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,		
@ 4/12; thin paper ..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @		
1/4 each ..	26	4
Farhang-i-Raahidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	17	8
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @		
/12/ each ..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Manawi (Text) Fasc. I ..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Iqbānāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	10
Isabāh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each ..	25	8
Mughāzī of Waqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	0
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	9	2

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárfkh (English) Vol. II, Fasc. I.	..	Ra. 1	6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12 0
Mu'áfir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3 12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0 10
Niḡám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2 0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8 12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3 2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14 0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4 6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5 10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3 2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	Ra. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (8), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4 0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4 0
4. Anis-ul-Musharrihin	3 0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata	2 0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	1 0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2 0
8. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1 8
9. Iṣṭiláhát-uṣ-Ṣúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1 0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32 0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2 0
12. Khisánat-ul-'ilm	4 0
13. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each.	40 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12 0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1 0
16. Sharaya-ool-Islám	4 0
17. Tibetan Dictionary	10 0
18. Ditto Grammar	8 0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each	18 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	6 0

7426
11

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts
☐
1996**

3 2044 036 441

